



VAN OPSTANDELING TOT STADSMAGISTRAAT

Verenigingen en de socio-politieke rol van haar leden:

een vergelijkende studie tussen de Romeinse *collegia* en de 14de eeuwse ambachten in Ieper, Gent en Brugge

Fons Verheyde

**Promotor: dr. W. Broekaert
Academiejaar 2015-2016**



FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

-
Vakgroep Geschiedenis

VAN OPSTANDELING TOT STADSMAGISTRAAT

**Verenigingen en de socio-politieke rol van haar leden:
een vergelijkende studie tussen de Romeinse *collegia* en de 14^{de}
eeuwse ambachten in Ieper, Gent en Brugge**

FONS VERHEYDE

Promotor:

dr. W. Broekaert

Leescommissarissen:

prof. dr. K. Verboven

dr. L. Vandevoorde

Masterproef voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
voor het behalen van de graad van Master in de Geschiedenis

Academiejaar 2015-2016

Verklaring

De auteur en de promotor(en) geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie.

Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotor(en). Het auteursrecht beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van het onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijhorende documentatie, zoals tabellen en figuren. De auteur en de promotor(en) zijn niet verantwoordelijk voor de behandelingen en eventuele doseringen die in deze studie geciteerd en beschreven zijn.

'Alles wat van ons bekliven zal, is wat we opschrijven'

Tiro in *Dictator*, Robert Harris

INHOUDSTAFEL

| | |
|---|------------|
| INHOUDSTAFEL | I |
| WOORD VOORAF | V |
| OPZET | VII |
| HOOFDSTUK I: TERMINOLOGIE EN METHODOLOGIE | 1 |
| 1.1 COLLECTIEVE ACTIE | 1 |
| 1.2 OVERHEID | 3 |
| 1.3 COLLEGIA EN AMBACHTEN | 5 |
| 1.3.1 Terminologie | 5 |
| 1.3.2 De comparatieve methode en haar historiografisch verleden | 8 |
| HOOFDSTUK II: ATTESTATIES VAN COLLECTIEF GEWELD EN DE ROL VAN VERENIGINGEN | 13 |
| 2.1 INLEIDING EN TERMINOLOGIE | 13 |
| 2.2 KLASSIEKE OUDHEID | 14 |
| 2.2.1 Korte voorgeschiedenis en analyse van het volkstribunaat | 14 |
| 2.2.2 Late Republiek - 1 ^{ste} eeuw v.C. (70-50 v.C.) | 16 |
| 2.2.2.1 G. Manilius | 17 |
| 2.2.2.2 C. Cornelius | 18 |
| 2.2.2.3 L. Sergius Catilina | 19 |
| 2.2.2.4 P. Clodius Pulcher | 21 |
| 2.2.2.5 M. Caelius Rufus | 31 |
| 2.2.3 Keizertijd | 32 |
| 2.2.3.1 Alexandrië | 32 |
| 2.2.3.2 Pompeii | 33 |
| 2.2.3.3 De Joodse Opstand | 35 |
| 2.2.3.4 Bithynië (Nicomedia en Amisus) | 36 |
| 2.2.3.5 Ephese | 38 |
| 2.2.3.6 De latere 2 ^{de} eeuw en 3 ^{de} eeuw | 39 |
| 2.2.3.7 Romeins Egypte (4de - 5de eeuw) | 39 |
| 2.2.4 Augustus' Pax Romana | 40 |
| 2.2.5 Conclusie | 42 |
| 2.3 MIDDELEEUWEN | 44 |
| 2.3.1 Inleiding | 44 |
| 2.3.2 Aanloop tot de rellen | 45 |
| 2.3.3 Oproer en rellen van 1280 tot 1385 in Ieper, Gent en Brugge | 46 |
| 2.3.3.1 Ieperse Cockerulle en de Brugse Moerlemaye (1280-1281) | 46 |
| 2.3.3.2 Brugse Metten en de Guldensporenslag (1301-1302) | 50 |
| 2.3.3.3 De Vlaamse Kustopstand (1323-1328) | 55 |
| 2.3.3.4 de periode Van Artevelde (1338-1349) | 56 |
| 2.3.3.5 Oproer van de wevers (1359-1361) | 59 |
| 2.3.3.6 de Gentse Oorlog (1379-1385) | 60 |
| 2.3.4 Afloop: de Bourgondische hertogen | 64 |
| 2.3.5 Conclusie | 65 |
| 2.4 CONCLUSIE HOOFDSTUK II | 67 |

| | |
|--|------------|
| HOOFDSTUK III: | 69 |
| SOCIALE STRUCTUUR VAN DE BENDELEDEN: STRUCTUUR VAN DE BENDES EN ACHTERGROND VAN DE LEDEN | 69 |
| 3.1 INLEIDING | 69 |
| 3.2 KLASSIEKE OUDHEID | 70 |
| 3.2.1 <i>De bendes van Cornelius en Manilius</i> | 70 |
| 3.2.2 <i>De bendes van Catilina</i> | 70 |
| 3.2.3 <i>De bendes van Clodius</i> | 78 |
| 3.2.4 <i>De bendes in de Keizertijd</i> | 89 |
| 3.3 MIDDELEEUWEN | 90 |
| 3.3.1 <i>Drapiers of drapeniers</i> | 90 |
| 3.3.2 <i>Ambachten</i> | 94 |
| 3.3.2.1 Wevers en volders | 95 |
| 3.3.2.2 Andere ambachten | 99 |
| 3.3.3 <i>Overige belangengroepen</i> | 101 |
| 3.4 CONCLUSIE | 101 |
| HOOFDSTUK IV: MOBILISATIE EN IDEOLOGIE | 105 |
| 4.1 INLEIDING | 105 |
| 4.2 KLASSIEKE OUDHEID | 105 |
| 4.2.1 <i>De Contio in de Late Republiek</i> | 105 |
| 4.2.2 <i>Verloop van de optochten en het collectieve geweld; rituelen en symbolen</i> | 109 |
| 4.2.3 <i>Populaire ideologie en politiek bewustzijn</i> | 110 |
| 4.2.4 <i>De ideologie van het volk in de Keizertijd</i> | 116 |
| 4.2.5 <i>Verenigingen als democratisch gegeven en hun rol in de stedelijke hiërarchie en cultuur</i> | 118 |
| 4.3 MIDDELEEUWEN | 123 |
| 4.3.1 <i>Verloop van de optochten en het collectieve geweld; rituelen en symbolen</i> | 123 |
| 4.3.2 <i>Populaire ideologie en politiek bewustzijn</i> | 125 |
| 4.3.3 <i>De ideologische impact van de christelijke theologie en haar gebruiken</i> | 127 |
| 4.3.4 <i>Verenigingen als democratisch gegeven</i> | 129 |
| 4.4 CONCLUSIE | 131 |
| HOOFDSTUK V: JURIDISCH KADER OMTRENT VERENIGINGEN | 133 |
| 5.1 INLEIDING | 133 |
| 5.2 KLASSIEKE OUDHEID | 133 |
| 5.2.1 <i>Verbodsbepalingen of ontmantelingen van verenigingen</i> | 133 |
| 5.2.1.1 Senatus Consultum (67 of 64 v.C.) | 133 |
| 5.2.1.2 Lex Clodia de collegiis restituendis novisque instituendis (58 v.C.) | 134 |
| 5.2.1.3 Senatus Consultum (56 v.C.) en Lex Licinia de sodaliciis (55 v.C.) | 134 |
| 5.2.1.4 Lex Julia (2 ^{de} helft van de 1 ^{ste} eeuw v.C.) | 135 |
| 5.2.1.5 Wetgeving onder Keizer Augustus | 136 |
| 5.2.1.6 Wetgeving onder Tiberius, Claudius en Nero | 136 |
| 5.2.1.7 Wetgeving onder Domitianus: de Lex Irnitana | 137 |
| 5.2.1.8 Wetgeving onder Trajanus | 137 |
| 5.2.1.9 Gnomon Idios Logos (149 n.c.) | 137 |
| 5.2.2 <i>Evaluatie: Overheidsbeleid en verbodsbepalingen van collegia</i> | 138 |
| 5.2.3 <i>Verbodsbepalingen i.v.m. samensholing of samenkomsten van verenigingsleden</i> | 140 |
| 5.2.4 <i>Erkenning van verenigingen door de overheid: collegia licita en collegia illicita</i> | 141 |
| 5.2.5 <i>Privileges: vrijstellingen en monopolies</i> | 142 |
| 5.2.6 <i>Controle en disciplinerings van de verenigingsleden</i> | 144 |

| | |
|---|------------|
| 5.2.7 <i>Problematiek omtrent de curiales/decuriones en verenigingsleden</i> | 145 |
| 5.3 MIDDELEEUWEN | 146 |
| 5.3.1 <i>Verbodsbepalingen en financiële maatregelen</i> | 146 |
| 5.3.2 <i>Bestuur van de verenigingen</i> | 147 |
| 5.3.2.1 Brugge | 147 |
| 5.3.2.2 Gent | 148 |
| 5.3.2.3 Ieper | 149 |
| 5.3.3 <i>Privileges en monopolies</i> | 150 |
| 5.3.4 <i>Twee voorbeelden van keures: privileges, controle en disciplinering van de leden</i> | 152 |
| 5.3.5 <i>Enkele opmerkingen i.v.m. de controle en disciplinering van de leden</i> | 153 |
| 5.4 CONCLUSIE | 155 |
| HOOFDSTUK VI: | 157 |
| VERENIGINGSLEDEN ALS NIET-GEWELDDADIGE POLITIEKE ACTOREN | 157 |
| 6.1 INLEIDING | 157 |
| 6.2 KLASSIEKE OUDHEID | 157 |
| 6.2.1 <i>Collegiati en verkiezingen</i> | 157 |
| 6.2.1.1 Collegia in de Late Republiek | 158 |
| 6.2.1.2 Pompeii in de Keizertijd | 159 |
| 6.2.2 <i>Sociale mobiliteit te Ostia en Rome</i> | 162 |
| 6.2.2.1 Opname in de Ordo Equester | 163 |
| 6.2.2.2 Opname in de Ordo Decurionum | 164 |
| 6.2.2.3 Apparitores en semipublieke functies | 166 |
| 6.2.2.4 Vrijgelatenen en hun nakomelingen | 168 |
| 6.2.3 <i>Patronagerelaties te Ostia en Rome</i> | 170 |
| 6.2.3.1 Ordo senatorius | 171 |
| 6.2.3.2 Ordo equester | 172 |
| 6.2.3.3 Ordo decurionum | 173 |
| 6.2.3.4 Vrijgelatenen | 174 |
| 6.2.4 <i>De rol van de familia als politieke eenheid</i> | 175 |
| 6.3 MIDDELEEUWEN | 176 |
| 6.3.1 <i>Representatieve instellingen met ambachtsleden</i> | 176 |
| 6.3.1.1 Brugge | 176 |
| 6.3.1.2 Gent | 178 |
| 6.3.1.3 Ieper | 181 |
| 6.3.2 <i>Sociale mobiliteit en oligarchische tendensen</i> | 182 |
| 6.3.2.1 Brugge | 183 |
| 6.3.2.2 Gent | 185 |
| 6.3.2.3 Ieper | 187 |
| 6.3.2.4 'Nieuwe' families en de toe-eigening van ambachtszetels door oudere families | 188 |
| 6.4 CONCLUSIE | 190 |
| HOOFDSTUK VII: | 194 |
| EVALUATIE: GELIJKENISSEN, VERSCHILLEN EN HUN VERKLARINGEN | 194 |
| ADDENDUM: AANZET TOT VERDER WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK | 207 |
| BIJLAGE | 209 |
| PROSOPOGRAFISCHE INDEX VAN HOOFDSTUK VI: SOCIALE MOBILITEIT EN PATRONAGERELATIES | 209 |
| <i>Deel Sociale mobiliteit</i> | 209 |
| <i>Deel Patronagerelaties</i> | 209 |
| AFBEELDINGEN EN EXTRA OVERZICHTEN | 211 |

| | |
|--|------------|
| BIBLIOGRAFIE | 220 |
| PRIMAIRE BRONNEN | 220 |
| <i>Literatuur</i> | 220 |
| <i>Juridische bronnen</i> | 221 |
| <i>Epigrafie</i> | 222 |
| <i>Papyrologie</i> | 222 |
| BRONUITGAVEN EN VERTALINGEN (OUDHEID) | 223 |
| BRONUITGAVEN EN VERTALINGEN (MIDDELEEUWEN) | 224 |
| AFBEELDINGEN | 225 |
| WETENSCHAPPELIJKE LITERATUUR | 226 |

WOORD VOORAF

Net zoals een topsporter na een gewonnen wedstrijd op een bijna clichématige manier zijn staf en entourage dient te bedanken, zo dien ik dit niet minder gemeend voor deze thesis te doen. Dit grote werk kan als bekroning gezien worden van een evolutie in mijn interesse voor de Grieks-Romeinse wereld die door verschillende leerkrachten al in mijn middelbare school, het Lyceum te Ieper, werd gestimuleerd in de richting Grieks-Latijn. In het bijzonder mijn toenmalige leerkracht voor de vakken Grieks en Latijn, dhr. Stijn Gevaert, maar ook mijn leerkrachten voor Godsdienst en Geschiedenis in de laatste jaren van mijn opleiding ben ik zeer dankbaar. Eénmaal de keuze genomen was om Geschiedenis te studeren, was de focus op Oudheid voor mij dan ook evident, hoewel ik gedurende de jaren ook steeds meer interesse kreeg in de middeleeuwse stadsgeschiedenis van mijn thuisstad Ieper.

Op universitair niveau gaat mijn voornaamste dank uit naar dr. Wim Broekaert, die me op een uiterst aangename en professionele manier begeleidde en mij reeds vanaf het eerste jaar in het vak *Historische Praktijk I* onder zijn hoedde nam en eigenlijk, tot mijn eigen vreugde, niet meer losliet. Ook mijn bachelorthesis *'Bendevorming te Rome: Van de Late Republiek tot de Vroege Keizertijd'* werd namelijk door hem begeleid; en ik ben zeer dankbaar voor de wijze raad om deze reeds wat te oriënteren met in het achterhoofd een onderwerp voor mijn thesis. Bovendien stelde dr. Broekaert zijn interessante toekomstige artikel ter beschikking over monopolievorming in de Oudheid en leverde per hoofdstuk telkens waardevolle inhoudelijke aanvullingen of opmerkingen. Hiernaast wil ik professor Koen Verboven bedanken voor het vak *Onderzoeksseminarie: oude geschiedenis*, dat dit jaar in het eerste semester toepasselijk de *collegia* als thema had en dus uiterst waardevol bleek te zijn. Bovendien bedank ik hem voor het toestaan en becommentariëren van de onderzoekspaper *'Politieke rol van de collegiati en relatie met de stedelijke overheid te Ostia in de vroege keizertijd'* die vrij integraal geïntegreerd kon worden in deze thesis. Evenzeer in deze lijn dien ik professor Arjan Zuiderhoek te bedanken voor diens vak *Burgerschap en staat in de Oudheid*. Ook dit vak, gegeven in het tweede semester, bleek zeer nuttig te zijn voor mijn thesis. In het bijzonder voor de terminologische inleiding en hoofdstuk IV (ideologie en motivatie) konden verschillende opmerkingen of interessante werken gebruikt worden die in de les aan bod kwamen. Ik wil ook nog professor Jan Dumolyn bedanken, die me met de aanzet voor het middeleeuwse deel hielp en dr. Lindsey Vandevoorde om me te wijzen op het werk van Cyril Courier. Tot slot moet er eigenlijk een dankwoord uitgaan aan alle docenten die ik de voorbije vier jaar had, ook deze van mijn minor Moraalwetenschap. Ieder vak had in zekere zin zijn waarde bij de totstandkoming van dit onderzoek, aangezien ik uit allerlei richtingen ideeën heb pogen te plukken.

Voor de meer praktische kant van het onderzoek bedank ik de enthousiaste en sympathieke medewerkers van de Faculteitsbibliotheek Letteren & Wijsbegeerte en de Boekentoren, die me hielpen bij de ontlening van tientallen boeken (en aangevraagde scans) en de enkele IBL-aanvragen.

Tenslotte wil ik ook collega-student Jeroen Fernandez-Alonso bedanken voor het nalezen van de thesis en de enkele inhoudelijke opmerkingen. Mijn broer en moeder bedank ik in eerste instantie voor het verdragen van mijn voortdurende gezeur over Clodius, Cicero en de *collegia*, in tweede instantie voor het helpen meedenken bij bepaalde historische kwesties en de meer filosofische kant van de zaken. Mijn zus ben ik dankbaar voor het ontwerpen van de voorpagina. Ook mijn vader verdient lof voor het enkele keren nalezen van de thesis op spel- en grammaticale fouten. Mijn beide ouders ben ik zeer dankbaar voor het financieel mogelijk maken van de studie überhaupt en concreet ook voor de aankoop van enkele boeken die ik per se nodig achtte voor het onderzoek.

OPZET

Jarenlang leek men niet overtuigd van de vergelijkbaarheid tussen de *collegia* enerzijds en de middeleeuwse ambachtsgilden anderzijds. Het laatste decennium won de comparatieve methode echter steeds meer aan vertrouwen en wordt de visie op het economische domein voor beide verenigingstypen herzien – en voor zover mogelijk - herenigd. Multifunctionaliteit staat hierbij centraal als idee.

Dat het verenigingsleven zeer actief was in de Oudheid en de Middeleeuwen is al lang niet meer omstreden. Historici als MacMullen meenden zelfs dat 1/3^{de} van de volwassen Romeinse bevolking lid was van een vereniging. Ondanks dit enorme aantal leden zag men de groeperingen in de Oudheid vooral als verenigingen met een sociale functie. Dit beeld willen we door een originele studie naar de politieke rol van de verenigingsleden nuanceren.

Om precies te zijn zullen we de visies over de *collegia* in de Late Republiek, die vaak in een context van geweld op de voorgrond kwamen, samenbrengen met de bevindingen over de *collegia* in de Keizertijd. Dit doen we gedeeltelijk d.m.v. de vergelijking met de ambachten in de Middeleeuwen. Op deze manier hopen we ook tot gelijkenissen en verschillen te komen voor het politieke domein; en zullen we bij uitbreiding een poging doen om het comparatieve kader van beide verenigingstypes in het algemeen, voor alle domeinen van de samenleving, te herzien. We zijn ons ervan bewust dat we zeer veel onderwerpen aan bod zullen laten komen en hierbij misschien steken zullen laten vallen, vooral wat betreft volledigheid. Toch hopen we dat dit onze algemene bevindingen niet in het gedrang brengt en denken we dat dit risico genomen dient te worden, daar dit eigenlijk pas een eerste studie is die met deze concrete casussen werkt.

Concreet kunnen we onze thesis in twee grote delen opdelen; het eerste en meest uitgebreide deel van de thesis behandelt alles omtrent de notie geweld. In een tweede deel leggen we de nadruk op meer vreedevolle aspecten van de verenigingen en hun interactie met de overheid.

In hoofdstuk I hebben we aandacht voor de terminologie en methodologie die we in het onderzoek gebruiken en gaan we na wat de historiografische traditie over de vergelijking tussen de ambachten en *collegia* ons leert. Hoofdstuk II is vrij beschrijvend en inleidend van aard, maar niettemin cruciaal om de daaropvolgende hoofdstukken volledig te begrijpen. In dit hoofdstuk overlopen we alle attestaties van geweld en de rol van verenigingen. Hoofdstuk III biedt een meer diepgaande analyse die de sociale structuur en de achtergrond van de bendeleden onder de loep neemt; telkens in relatie tot de *collegia* of de ambachten. Hoofdstuk IV analyseert enkele mobilisatiestrategieën die gebruikt werden om de leden al dan niet tot geweld te laten overgaan, alsook de aanwezige

ideologie die hiermee verbonden was. Hierna volgt hoofdstuk V, dat de wetten van overheidswege analyseert, maar ook deze van de verenigingen zelf. Ook monopolievorming wordt vanwege de politieke implicaties onder de loep genomen. Hoofdstuk VI is opnieuw een meer diepgaand hoofdstuk dat naast hoofdstuk III gelezen kan worden, maar eerder de Keizertijd behandelt. We gaan hierbij in op alternatieve politieke rollen van verenigingsleden, alsook op sociale mobiliteit (en haar beperkingen). Tot slot is er Hoofdstuk VII, onze conclusie en meer analytische hoofdstuk. We sommen alle verschillen en gelijkenissen op en trachten hiervoor een verklaring te geven.

Hoewel onze thesis qua perspectief vrij origineel is, kunnen we onszelf wel situeren in lijn van de nogal prille, lopende onderzoeksprojecten aan de Universiteit Gent, o.l.v. professor dr. K. Verboven, die ook de verhouding tussen ambachten en *collegia (fabrum)* onder de loep nemen en hierbij hoogstwaarschijnlijk meer dan andere studies aandacht zullen hebben voor de politieke component van het verhaal. We hopen in ieder geval dat deze thesis ook een welgekomen aanvulling is op dit onderzoek.

HOOFDSTUK I: TERMINOLOGIE EN METHODOLOGIE

In dit eerste gedeelte overlopen we enkele termen die we doorheen onze studie bespreken. Deze zijn ten eerste gelinkt aan geweld, ten tweede aan de overheid en ten derde aan de verenigingen. Meer dan een sluitende definitie te geven zullen we wijzen op problemen die aan het gebruik van bepaalde termen gekoppeld zijn en door historici werden uitgeplozen. Alles wat duidelijk gedefinieerd kan worden, heeft geen geschiedenis, zo stelde Nietzsche immers.

1.1 Collectieve Actie

Aangezien ons eerste deel in deze thesis voor een groot deel over het onderwerp van geweld via collectieve actie gaat, en termen als opstand en oproer soms wat door elkaar gebruikt zullen worden, al dan niet bewust, dienen we hierover enkel opmerkingen te maken en ons standpunt duidelijk te verklaren. Vooraleer op de termen in kwestie in te gaan, is het op zijn plaats om te benadrukken dat er in een samenleving verschillende vormen van geweld zijn. Een eerste vorm is deze die in onze thesis het meest aan bod komt en zich direct en duidelijk manifesteert in de materiële werkelijkheid via persoonlijk geweld of geweld tegen bepaalde gebouwen. De tweede vorm van geweld is minder manifest, maar kan gekoppeld worden aan interne tegenstellingen in het systeem zelf, wat op lange termijn ook direct geweld kan veroorzaken. Het idee van dit onderhuids aanwezig zijn van (verdoken) conflictgenererende fenomenen in de structuur van de samenleving zelf is ongetwijfeld meer toepasbaar op de kapitalistische samenleving,¹ maar speelt zeker ook een rol bij onze bespreking van loonconflicten, sociale mobiliteit en de constitutionele structuur van de samenleving.²

Een eerste grote onderscheid dat we dienen te maken is dat tussen opstand en oproer (ook wel 'rellen' genoemd). Dit onderscheid is vaak gebaseerd op een al even discutabel concept, namelijk 'revolutie'. Tilly, de grote Amerikaanse socioloog die zich met opstanden in de vroegmoderne periode bezighield en verschillende typologieën zal uitwerken (waar we in ons laatste hoofdstuk nog op terugkomen³) hanteerde de volgende definitie *'revoluties behelzen altijd een gewelddadige overdracht van staatsmacht, en derhalve moet ieder nuttig overzicht van revoluties aangeven hoe*

¹ Het is niet toevallig dat deze ideeën ontwikkeld werden door de Frankfurter Schule en andere eerder neomarxistische scholen.

² Gebaseerd op S. Zizek, *Violence*, Londen, Profile Books, 2008, pp. 8-9. Hij gebruikt voor deze tweedeling de termen *subjective violence* en *objective violence*.

³ Nu volstaat het te stellen dat de recente aanpassingen van de verschillende modellen cruciaal zijn voor een correcte analyse. Oorspronkelijk was Tilly's systeem immers vrij *top-down* en was er weinig aandacht voor de interne dynamiek van het gebeuren. Nu ligt de nadruk op een interactief politiek proces dat sociale groepen, op basis van gemeenschappelijke belangen en zelfs collectieve identiteit, proberen te realiseren.; J. Haemers, *De strijd om het regentschap over Filips de Schone*, Gent, Academia Press, 2014, pp. 26-27.

*staten en het gebruik van geweld verschillen naar tijd, ruimte en maatschappelijke omstandigheden.*⁴ Voor Tilly is een revolutie intrinsiek gelinkt aan de staat; en moet een werk dat revoluties bespreekt daarom deze staat contextualiseren. Een opstand is in Tilly's optiek een van onderuit gestuurd fenomeen dat geen volledige machtsoverdracht realiseerde. Wanneer deze machtsoverdracht er wel is, kan men over een revolutie spreken. Merk op dat dit geen statische termen zijn; een opstand kan altijd een revolutie worden. Omgekeerd is dit niet het geval.⁵ Niettemin blijft het onderscheid toch vrij moeilijk en hangt in Tilly's conceptualisatie veel af van wat het fenomeen *de facto* bereikt. Wanneer we dit toepassen op de periode van 1302 lijken we in ieder geval over geen volledige revolutie te kunnen spreken vanwege de samenstelling van het stadsbestuur erna (cfr. Hoofdstuk VI), maar evenmin moeten we deze omwenteling relativeren tot een 'opstand'.

Maar hoe wordt een opstand zelf dan gedefinieerd? Collectieve actie bestaat volgens Tilly uit een groep mensen die gemeenschappelijk eisen stellen aan de overheid, bv. via stakingen of wapeningen. Wanneer deze eisen niet ingewilligd worden, kan men over gaan tot geweld; en dan komt men uit op een opstand.⁶ Een oproer heeft hetzelfde karakter maar is van meer tijdelijke aard en lijkt een minder brede maatschappelijke basis te hebben of zich te richten op specifieke groepen (vandaar ook bv. 'het weversoproer') in de samenleving. Het protest is dus van meer specifieke aard.⁷

Een volgend concept waar we het in ons onderzoek minder over zullen hebben, maar eigenlijk wel interessant is, is dat van terreur. Terreur is zeker iets dat in de Late Republiek mee kon spelen en nog meer onderzocht dient te worden. De discussie of het begrip nut heeft voor de Oudheid woedt dan ook nog volop.⁸ In het bijzonder op Clodius en diens bendes lijkt het concept wel toepasbaar te zijn, daar ze daadwerkelijk angst over de straten verspreidden en enkele attestaties er duidelijk op wijzen dat mensen zich koest dienden te houden in hun huis.⁹ Terreur is eigenlijk dé notie bij uitstek om de macht en informele druk van een bepaalde politicus op de bevolking te meten. In een vrij recente studie analyseren Brenda en James Lutz dat het geweld uit de Late Republiek gelijkenissen heeft met het straatgeweld in de Italiaanse stadstaten in de Middeleeuwen, de acties rond de Franse Revolutie en de golf van fascistisch geweld in de jaren '20 en '30 van de 20ste eeuw. Zo wou men een wijder publiek bereiken dan de onmiddellijke slachtoffers en gebruikte men de bendestructuur om de

⁴ C. Tilly, *Europese Revoluties 1492-1992*, Amsterdam, Agon 1993, p. 22. (vertaling Pieter de Smit)

⁵ Idem, pp. 33-34.

⁶ J. Dumolyn en J. Haemers, "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders", in: *Journal of medieval history*, vol. 31 (nr. 4), 2005, p. 372.

⁷ Haemers, *De strijd om het regentschap*, p. 26.

⁸ Zie G. E. Kreuz, "Gab es in der Antike Terrorismus?", in: J. Styka (ed.), *Violence and Agression in the Ancient World*, Krakau, Księgarnia Akademicka, 2006, pp. 117-126.

⁹ De positie van Clodius werd al onderzocht door S. Stabryla, "P. Clodius Pulcher: A politician or a terrorist?", in: J. Styka (ed.), op.cit., pp. 203-216. Hij brengt een genuanceerd perspectief naar voor. De methodes van Clodius getuigen zeker van een bepaalde mate van terreur, maar diens *cursus honorum* maakte hem politiek legitiem.

controle van de overheid te winnen. Een groot verschil volgens hen is dat de latere golven van geweld meer systematisch lijken te zijn geweest¹⁰, al kan men zich afvragen of de bronnensituatie hier misschien voor iets tussen zit.

1.2 Overheid

In ons tweede deel zal de interactie met de staat of overheid centraal staan, al speelde deze zoals reeds opgemerkt ook een cruciale rol bij het eerste deel; met name bij het al dan niet onderdrukken van *bottom-up* bewegingen. In de Romeinse Keizertijd en de Middeleeuwen (al hoewel er hier meer sprake is van meerdere 'overheden', nl. de stedelijke overheid, de Graaf van Vlaanderen en soms ook de Engelse of Franse koning) levert dit concept minder problemen op. In de Late Republiek is het idee van de staat of overheid problematischer. De samenstelling van het Romeinse systeem was toen immers zeer gemengd, met zowel democratische als oligarchische tendensen (cfr. Hoofdstuk IV). Een ander groot probleem is het geweldmonopolie dat in de Late Republiek eerder bij particulieren dan bij de staat lijkt te hebben gelegen (cfr. Hoofdstuk II). Dit is in het bijzonder problematisch i.v.m. bovenstaande opmerkingen over het onderdrukken van geweld, maar ook terminologisch levert dit problemen op, want veel historici definiëren de staat of overheid in de lijn van Webers ideaaltypische opvattingen als een stel gedifferentieerde instituties die vanuit een politiek centrum een geografisch afgebakend territorium besturen, waarover de centrale macht door middel van een monopolie van fysiek geweld een bindende wetgeving kan afdwingen.¹¹ Net dit is een probleem in de Late Republiek, want geweld werd slechts in zeer beperkte mate door de overheid gemonopoliseerd. Anderzijds lijkt er wel degelijk sprake te zijn geweest van een gevoel van legitimiteit; of men probeerde zich in ieder geval zo legitiem mogelijk voor te stellen. Om niet in een definiëring als 'stateless society' te vervallen moeten we hierop verder ingaan.

Misschien kan men het probleem met het geweldsmonopolie oplossen door te stellen dat men in de chaotische Late Republiek net om dit geweldsmonopolie lijkt te hebben gevochten. Eén van de eerste dingen die Keizer Augustus deed was immers het verzekeren van dit geweldsmonopolie door de instelling van stedelijke cohorten (cfr. 2.2.4). Maar dit was slechts de culminatie van een langdurige evolutie van magistraten die in de Late Republiek de controle over geweld trachtten te monopoliseren. Naast evidente figuren als Sulla, Clodius en Caesar is zelfs Cicero hier een toonbeeld

¹⁰ B. J. Lutz & J. M. Lutz, "Political Violence in the Republic of Rome: Nothing new under the sun", in: *Government and Opposition*, vol. 41 (nr. 4), 2006, pp. 496-511.; vooral p. 504.

¹¹ Haemers, *De strijd om het regentschap*, p. 16.; zie bv. W. Reinhard, "State, History of", in: N. J. Smelser en P. B. Baltes (eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Pergamon, 2001, pp. 14972-14973.; 'A state is constituted by a homogenous population inhabiting a contiguous territory under one single government which is characterized by complete independence from any outside authority (sovereignty) and holding the monopoly of jurisdiction and the legitimate use of violence internally.'

van; men denke maar aan zijn *senatus consultum ultimum* waarmee hij het recht in eigen handen nam om de aanhangers van Catilina terecht te stellen (cfr. 2.2.2.3). Een alternatief is het nuanceren van de definitie van Weber, zoals bijvoorbeeld Tilly doet in diens definitie: *'States are coercion-wielding organizations that are distinct from households and kinship groups and exercise clear priority in some respects over all other organizations within substantial territories.'*¹² Deze legt de nadruk meer op een poging tot dwang i.p.v. op het hebben van een monopolie, hoewel Weber zeker niet een effectief monopolie over fysiek geweld in het vizier had bij het opstellen van zijn definitie.¹³ De definitie van Tilly is duidelijk ruimer (en misschien ook vager?), wat daarom minder problemen geeft voor de Late Republiek, maar het concept macht er nog steeds bij betreft.

Bij de vele definities van de staat¹⁴ (en haar instituties, constituties) dienen we echter enkele relativerende opmerkingen te maken, die in het bijzonder van belang lijken te zijn voor onze thesis en bijvoorbeeld geformuleerd werden door de Franse filosoof Foucault. *"The problem is how this way of governing develops, what its history is, how it expands, how it contracts, how it is extended to a particular domain, and how it invents, forms and develops new practices. This is the problem, and not making [the state] a puppet show policeman overpowering the different figures of history."*¹⁵ Foucault legt dus duidelijk de nadruk op het procesmatige en informele karakter van de staat, dat volgens hem vooral als ideaal fungeerde en geen echte essentie had. Hij benadrukt het belang van de politieke praktijk zelf. Significant is vooral de manier waarop de regeringsleiders hun volk besturen en hoe men de burger wil maken tot een burger die aan de politieke strategie van de machtshebbende groepen kan voldoen; het begrip dat hij hier in het leven roept is *Gouvernementalité*. Het is duidelijk dat deze benadering waardevol is voor de premoderne samenlevingen, daar dit meer de werking van informele netwerken, mentaliteit en ideologie toelaat. Niettemin hopen we te hebben gewezen op het feit dat het begrip 'staat' niet ondubbelzinnig is bij het gebruik ervan in onze studie.

¹² C. Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Oxford, Blackwell, 1990, pp. 1-2.

¹³ Het is duidelijk dat de notie 'monopolie' het moeilijkst ligt bij de definiëring en omzichtig behandeld dient te worden, zie ook: W. Scheidel, "Studying the State", in: P. F. Bang en W. Scheidel (eds.), *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, Oxford University Press USA, 2013, p. 5.

¹⁴ Andere voorbeelden vindt men bij bovenstaand werk van Scheidel, pp. 5-9.

¹⁵ M. Foucault, *The Birth of Biopolitics*, New York, Springer, 2008, p. 6. Zie ook S. W. Sawyer, "Foucault and the state", in: *The Tocqueville Review*, vol. 36 (nr. 1), 2015, pp. 135-164.

1.3 Collegia en ambachten

Onze voornaamste beschouwing moeten we natuurlijk richten op de verenigingen zelf. In een eerste deel gaan we in op de verschillende termen die gebruikt worden en bespreken we de betekenis ervan in de Oudheid en het Vlaanderen van de 14^{de} eeuw. In een tweede deel bespreken we de comparatieve methode die in onze studie gebruikt wordt a.d.h.v. een historiografisch overzicht.

1.3.1 Terminologie

We gaan eerst in op het *collegium*. Net zoals vandaag de dag is er een grote verscheidenheid aan verenigingen. Historici classificeren deze op verschillende manieren om een wetenschappelijke benadering gemakkelijker te maken.

Het klassieke onderscheid maakt men in lijn van de klassieke werken *Les corporations professionnelles* van de Belg Jean-Pierre Waltzing¹⁶ en het recentere *Storia delle Corporazioni* van de Italiaan Francesco de Robertis¹⁷ op basis van de functie van de vereniging. Zo zijn er de beroeps- of handelsverenigingen, luxeverenigingen met het oog op ontspanning, religieuze verenigingen, begrafenisverenigingen en tot slot, politieke verenigingen.¹⁸ Verdere opdelingen zijn mogelijk en zoals De Robertis zelf opmerkt is zijn indeling natuurlijk niet exhaustief, men hoeft maar aan verenigingen van oorlogsveteranen of jongemannen te denken.¹⁹ Wat voor ons belangrijk is, is dat men de noodzaak erkent om politiek getinte *collegia* af te zonderen van de rest. Dit wijst op een specifiek karakter, al mag men enige overlapping *a priori* niet afwijzen. Er komt immers steeds meer kritiek op de functionalistische benadering van de *collegia* (cfr. infra). Het lijkt erop dat de verenigingen meerdere functies hadden waarmee men kon spelen (bv. naar gelang de wetgeving).

Een interessante alternatieve classificatie vindt men terug bij Harland.²⁰ Hij categoriseert de verenigingen namelijk op basis van de manier waarop de leden voornamelijk verbonden waren in het sociale netwerk binnen de associatie: verbindingen van/via het huishouden, etnische of geografische banden, lokale linken (bv. uit de wijken), beroepsrelaties en cult- en/of tempelbanden. Vanzelfsprekend overlappen deze categorieën elkaar vaak; hij is immers ook van oordeel dat de *collegia* eerder sociaal heterogeen zijn samengesteld, waarbij sommige homogener dan andere zijn.

¹⁶ J.P. Waltzing, *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les romains*, Leuven, Peeters, 1895-1900, 4 vols.

¹⁷ F. M. de Robertis, *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, Bari, Adriatica, 1973, 2 vols. (een eerste werk over collegia is *Il diritto associativo*.. reeds in 1938 uitgegeven)

¹⁸ De Robertis, op.cit. (vol. I), pp. 8-9. 'associazioni professionali, voluttuarie e conviviali, religiose, funerarie, politiche'

¹⁹ Idem, p. 21.

²⁰ Deze baseert zich op zijn beurt gedeeltelijk op een voorstel van de historicus John S. Kloppenborg.

Gewaagder is zijn daaraan gekoppelde suggestie over de piramidestructuur die in een *collegium* aanwezig zou moeten zijn, of er alleszins aan gelinkt kan worden, d.w.z. (bijvoorbeeld) een brede volkse basis, een smallere middenklasse en tot slot één leider bovenaan. De vereniging vormt als het ware een doorsnee van de hiërarchische Romeinse samenleving.²¹ Onze latere besprekingen zullen dit model eerder bevestigen dan tegenspreken.

Voorlopig kunnen we definiëren dat het *collegium* een vrijwillige associatie was met verschillende functies. Dit was ook zo in zekere zin voor de ambachten, zoals zal blijken, al worden zij klassiek eerder als meer economische organisaties beschouwd (hierover later meer). Sommige auteurs voegen hier nog allerlei noties aan toe in hun definiëring, zoals erkenning door de overheid bijvoorbeeld, maar in onze optiek is dit overbodig; integendeel, het maakt een goed begrip van het volledige kader en de evolutie van de verenigingen alleen maar verwarrender, zoals zal blijken. In deze optiek is het dan ook beter om over een corporatief en precorporatief stadium te spreken.²² Dit maakt ook het probleem dat we bij zowel de *collegia* alsook de ambachten weinig tot niets weten over hun oorsprongsgeschiedenis (en eventuele band tussen beide) iets minder precair.²³ Naast hun vrijwillig opgerichte, multifunctionele natuur (bestaande uit sociale en devotionele rituelen, en economische functies als bv. werk- en productstandaarden) is vooral het bestaan van regels en een intern bestuur van belang. Centraal stond de bescherming van de leden en het bereiken van dezelfde (economische) doeleinden.²⁴ Dit is een werkdefinitie, waar we later in de thesis op terugkomen, maar die zeker toestaat een vergelijking te maken.

Hiernaast moeten we het ook over het woord gilden hebben. Gilden worden in onze context vooral gebruikt om een ambachtsbroederschap aan te duiden. Het heeft nooit de betekenis van een economische ambacht en staat er dus los van. We hebben het geluk dat in de 14^{de} eeuw (in Vlaanderen) deze groeperingen nog zeer beperkt waren en dus niet zo vaak voor verwarring kunnen zorgen. Toch brengt dit fenomeen methodologische problemen met zich mee. Het was immers niet zo dat de ambachten, ondanks de aanwezigheid van aan hen gelinkte broedersschappen, geen religieus karakter hadden. Zoals duidelijk gemaakt zal worden, had men vaak een patroonheilige, vergaderde men in kerken, kon men zelfs een altaar hebben en speelde men een rol in de sacrale

²¹ P. A. Harland, *Associations, Synagogues and Congregations*, Minneapolis, Fortress Press, 2003, pp. 25-29.

²² C. Wyffels, *De Oorsprong der Ambachten in Vlaanderen en Brabant*, Brussel, Paleis der Academiën, 1951, pp. 22-23. We mogen hier niet teveel constitutionele noties aan vastbinden. Het gaat vooral over een meer informeel proces. Deze benadering in twee fasen (en kritiek op Wyffels) vindt men bij T. A. Boogaart, *An Ethnogeography of Late Medieval Bruges*, New York, The Edwin Mellen Press, 2004, pp. 403-405.

²³ A. Black, *Guild & State. European Political Thought from the Twelfth Century to the Present*, New Brunswick, Transaction Publisher, 2003, pp. 3-6. en S. Ogilvie, *Institutions and European Trade: Merchant Guilds, 1000–1800*, Cambridge University Press, 2011, p. 21.

²⁴ Boogaart, op.cit., p. 408. en S. Ogilvie, "The Economics of Guilds", in: *Journal of Economic Perspectives*, vol. 28 (nr. 4), 2014, p. 169. (definitie zie noot 1)

ruimte via processies (zie 4.3.3). Dit toont andermaal aan dat de ambachten, zeker nog in de 14^{de} eeuw, net als de *collegia* een multifunctioneel karakter hadden. De gilden, die de religieuze beleving als hoofddoel hadden, staan hier enigszins los van.²⁵ Een *ghilde* van een ambacht had in Vlaanderen meestal ook een ander bestuur en gescheiden financiële organisatie.²⁶

Dan nu over de keuze van Vlaanderen. Naast het evidente feit dat het over de regio gaat waar wijzelf afkomstig van zijn, wat allerlei voordelen met zich meebrengt i.v.m. het bronnenmateriaal, is de keuze ook ideaal voor een vergelijking met de Romeinse *collegia*. Waarom? Het lijkt erop dat de situatie van de ambachten in Vlaanderen zeer extreem was in vergelijking met andere plaatsen in West-Europa. Na 1302 zou men namelijk geleidelijk aan vertegenwoordiging afdwingen in de schepenbanken – om het eind de jaren 1360 in Gent en Brugge definitief formeel bevestigd te zien, maar voordien al waren er ook al nauwe associaties met de overheidsstructuren, die elders ontbreken of beperkter zijn (bv. het militaire kader, de rol bij taxatie, etc.). Er zijn weliswaar gelijkaardige tendensen in (Zuid-) Duitsland en Italië (met het gekende voorbeeld Firenze), maar dit slechts tot op een bepaald niveau.²⁷ Hoe dit precies komt zullen we proberen te verklaren in ons afsluitende analytische hoofdstuk. Op zich is dit immers een interessant gegeven dat ook in de vergelijking met de verenigingen in de Oudheid waardevolle informatie kan bieden. De keuze voor Gent, Brugge en Leper is evident gekoppeld aan de situatie in het Vlaanderen van de 14^{de} eeuw. Dit waren op dat moment de drie grootste steden, met de grootste rol in de gewelddadige periodes van de geschiedenis van die eeuw. Zowel Dumolyn als Verbruggen gebruiken dan ook deze drie steden voor respectievelijk hun analyse van de ambachtspolitiek in de 14^{de} eeuw en het geweld in Vlaanderen in de 14^{de} eeuw. In Verbruggens analyse ligt de klemtoon op gelijkenissen tussen de drie steden, maar er zijn natuurlijk ook verschillende nuances die allemaal verklaard dienen te worden. Andermaal geldt dat deze onderlinge verschillen niet noodzakelijk problematisch zijn, maar ons via een analyse van het concrete socio-politieke bestel kunnen helpen bij het werpen op een blik naar de Oudheid. Succesvol vergelijkend onderzoek maakt hierdoor de conclusies inderdaad meer algemeen geldig²⁸ en de laatste jaren wordt de comparatieve methode, ook voor de economische domeinen van eender welke samenleving, steeds meer aangemoedigd.²⁹

²⁵ Wyffels, op.cit., pp. 125-126.

²⁶ J. Dumolyn, "Guild Politics and Political Guilds in Fourteenth-Century Flanders", in: J. Dumolyn, J. Haemers et al. (eds.), *The Voices of the People in Late Medieval Europe*, Turnhout, Brepols, 2014, p. 23.

²⁷ Dumolyn, op.cit., p. 16. en pp. 27-29. en R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen: Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele, 2005, pp. 155-156.

²⁸ Verbruggen, op.cit., p. 11.

²⁹ Bv. A. Bowman en A. Wilson, *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems*, Oxford University Press, 2013, pp. 9-10. en W. Scheidel, I. Morris en R. P. Saller (eds.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge University Press, 2007, pp. 1-12. Voor vergelijkingen in alle domeinen zie Van

1.3.2 De comparatieve methode en haar historiografisch verleden

Hoewel we door onze concrete casussen – voor zover ons bekend – vrij origineel onderzoek lijken te doen, bestaat er wel een discussie onder de historici over de vergelijking tussen de ambachten of (craft) ‘guilds’ enerzijds en de *collegia* anderzijds. Vanzelfsprekend is dit probleem ook intrinsiek gelinkt aan de terminologie van beide verenigingstypes, waardoor we ons vooralsnog genoodzaakt zagen een vrij brede definitie te hanteren waar we in ons afsluitende hoofdstuk op terugkomen. Daar dit comparatieve perspectief ons methodologisch uitgangspunt is zullen we in dit onderstaande deel vrij uitgebreid de historie van het geschiedkundig onderzoek van dit perspectief schetsen. We doen dit op een beschrijvende manier, aangezien ons eigen standpunt, met natuurlijk de nadruk op het politieke domein, de kern uitmaakt van deze thesis en dus later in het besluit aan bod zal komen.

Laten we beginnen bij de grondlegger van de studie van de *collegia*, Waltzing. Die heeft op verschillende plaatsen een niet mis te verstane mening.

Ten eerste voor het socio-politieke domein: *‘Les corporations marchandes et industrielles tenaient une place importante dans l’organisation communale des villes. La municipalité parisienne était formée des syndics des « marchands d’eau », et ailleurs les ghildes concouraient au moins à la nomination des magistrats communaux. La malice urbaine se rassemblait par corps de métiers et ceux-ci portaient leurs glorieuses bannières sur les champs de bataille. Rien de pareil dans le monde romain.’*³⁰ Elders: *‘Les collèges professionnels romains ressemblaient aux gildes du moyen âge: comme elles, c’étaient des confréries religieuses, qui honoraient leur dieu protecteur, de même que les gildes honoraient leur saint ; comme elles, ils constituaient une caisse mortuaire; comme elles, ils resserraient les liens de la fraternité professionnelle. Mais ces ressemblances viennent de la nature des choses. Les différences étaient tout aussi caractéristiques ; si les collèges romains s’occupaient de certains intérêts communs à une profession, ils ne réussirent et ne cherchèrent peut-être pas à s’assurer le monopole d’un métier ni à organiser l’apprentissage; il semble même que dans leur vie intérieure les choses du métier n’occupaient pas une grande place. S’ils intervinrent quelquefois dans la politique, leur rôle n’est pas comparable, même de loin, à celui que les gildes jouèrent dans nos communes. D’autre part, les gildes n’étaient pas appelées à remplir des services publics, comme le furent les corporations romaines de l’Empire.’*³¹

Nijf (cfr.infra), maar ook Harland, op.cit., p. 7., p. 112. en J. Lucassen, T. De Moor en J. L. Van Zanden (eds.), *The Return of the Guilds*, Cambridge University Press, 2009, in het bijzonder pp. 6-7.

³⁰ Waltzing, op.cit., vol. I., p. 163.

³¹ Idem, p. 333.

Tot slot ook op economisch vlak: *'En résumé, les corporations d'artisans étaient loin d'avoir chez les Romains un caractère professionnel aussi prononcé qu'au moyen âge : on ne rencontre chez elles ni règlements sur les méthodes, ni apprentissage imposé, ni monopole; leur but n'était pas non plus de réunir les fonds nécessaires pour exploiter une industrie. Tout ce qu'on peut dire, c'est qu'en s'unissant, les travailleurs songeaient à devenir plus forts pour mieux sauvegarder leurs intérêts communs, quand ils étaient menacés, et en ce sens il est certain que l'organisation corporative favorisa la prospérité industrielle.'*³²

Het algemene beeld lijkt er één te zijn van meer verschillen dan gelijkenissen. De gelijkenissen die er zijn situeren zich vooral op sociaal en religieus vlak. De verschillen situeren zich op de 'belangrijkste' gebieden, zijnde het politieke en economische wezen van de verenigingen. Het idee dat de sociale functies van de verenigingen dezelfde waren en het daaraan gelinkte idee dat de belangrijkste functie van de *collegia* sociaal van aard was, is dus in essentie een oud idee. Dit lijkt op het eerste gezicht vreemd want in de 20^{ste} eeuw ging er vooral veel aandacht naar de juridische kant van de verenigingen (bv. bij De Robertis), waardoor het sociale aspect wat op de achtergrond verdween. Sinds de jaren '60 – '70 kwam dit idee echter sterk terug³³ (tot op de dag van vandaag) en gaf toen bij sommige auteurs zoals MacMullen en in mindere mate Alföldy aanleiding tot een bijna relativistische houding die de economische functies van de *collegia* volledig ontkent en analogieën met de middeleeuwse verenigingen overbodig maakte.³⁴

Ook Finley volgde eigenlijk deze tendens. Hij zou verdergaan op de scheiding tussen middeleeuwse verenigingen en *collegia*; vooral op economisch en politiek vlak. Hij ziet niets dan verschillen voor deze domeinen, terwijl de gelijkenissen andermaal enkel en alleen op sociaal en religieus vlak dienen te worden gezocht.³⁵ Al zijn deze blijikbaar ook beperkt want: *'the guild was an integral element in the medieval city, but not in the ancient.'*³⁶ Economisch-politieke verschillen zijn bijvoorbeeld dat er geen attestaties zijn voor de meester-gezelrelatie in de Oudheid, dat men geen hallen had en men niet protectionistisch zou kunnen optreden. Ook politiek was men volgens hem totaal verschillend.³⁷ Dat Finley er zeker naast zat wat betreft de integratie in de stad werd sedert de jaren '90 door veel verschillende auteurs aangetoond (Patterson, Van Nijf, etc.) en zal ook door ons worden gestaafd in

³² Idem, p. 194.

³³ Nadruk op het sociale aspect en status vinden we bij hedendaagse historici nog terug bij Tran (2006) en Van Nijf, maar deze zullen ook nieuwe aspecten introduceren zoals de rol bij identiteitsvorming en sociabiliteit; K. Verboven, "The associative order. Status and ethos among Roman businessmen in Late Republic and Early Empire", in: *Athenaeum*, vol. 95, 2007, p. 870.

³⁴ J. Perry, "Organized Societies: Collegia", in: M. Peachin (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford University Press, 2011, pp. 501-505.

³⁵ M. I. Finley, *Ancient Economy*, University of California Press, 1973, p. 138.

³⁶ Idem, p. 17.

³⁷ Idem, p. 81., p. 138.

Hoofdstuk IV en VI, waarbij we zullen aantonen dat zowel het *collegium* an sich geïntegreerd werd in het socio-cultureel en ideologisch wezen van de stad, alsook het individu dat bij deze verenigingen hoorde. Dit punt op zich lijkt dus een minder groot probleem te zijn dan het onderstaande.

De laatste decennia kwam er namelijk meer en meer kritiek op de economische schets van Finley, niet in het minst omdat dit kadert binnen zijn algemene opvatting van de Romeinse economie, die men als primitivisme of minimalisme kan omschrijven. De kritiek komt er voornamelijk op basis van papyri, aangezien dit eigenlijk de enige echte bronnen zijn die economische transacties omsluiten in de Romeinse wereld.³⁸ Dit levert dan weer wel problemen op i.v.m. de representativiteit; en bovendien kunnen de (sleutel)bronnen vaak op verschillende manieren geïnterpreteerd worden.³⁹ Sommigen gaan hier al verder op in dan anderen. Van Nijf bijvoorbeeld zit aan de omgekeerde kant van het spectrum. Hij pleit dat er wel degelijk voorbeelden van protectionistische maatregelen voorhanden zijn. Ook het idee van ‘kartelfuncties’ is volgens hem problematisch, want soms eerder negatief voor de economie dan positief.⁴⁰ Bovendien wijst hij erop dat de kleinere middeleeuwse steden soms ook nog een zeer ruraal karakter kenden en dus vergelijkbaar zijn met de gemiddelde antieke stad.⁴¹ Hoewel wij in onze thesis vooral op de politieke rol van de *collegiati* focussen, zullen we ook vrij diep ingaan op monopolievorming. Dit vanwege de nauwe verwevenheid met reële politieke macht en de mogelijke wisselwerking tussen beide, die in recente studies steeds meer aan bod komt.⁴² Ook op het eerste punt van Finley, dat er geen leercontracten- of relaties bestonden, kwam kritiek, bv. door Epstein, zelf een mediëvist.⁴³

Hoe dan ook, aan de overzijde lijken de middeleeuwse historici de functies van de ambachtsgilden steeds diverser in te schatten en begint men af te wijken van het oude beeld dat de ambachten in essentie enkel en alleen economisch van belang waren; en dan nog vooral als agenten wiens basisdoel prijsfixatie en kartelvorming was. Ook de statuten van de middeleeuwse ambachten,

³⁸ Voorbeelden van studies met papyri zie P. Van Minnen, “Urban Craftsmen in Roman Egypt”, in: *Munsterische Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte*, 6.1, 1987, pp. 31-88. en recent vooral M. Gibbs, “Trade associations in Roman Egypt: their *raison d’être*”, in: *Ancient Society*, vol. 41, pp. 291-315.

³⁹ J. Liu, *Collegia Centonariorum: The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*, Leiden, Brill, 2009, p. 15.

⁴⁰ Een idee dat al geformuleerd werd door S. Thrupp, “The Gilds”, in: M. M. Postan et al. (eds.) *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, Cambridge University Press, 1963, pp. 230-280.

⁴¹ O. Van Nijf, *The civic world of professional associations in the Roman East*, Amsterdam, J.C. Gieben, 1997, pp. 12-18.

⁴² W. Broekaert, *Occupational associations and monopolies in the Roman economy* (forthc.) en Ogilvie (cfr. infra). Ook theoriën omtrent sociaal kapitaal en ‘new institutional economics’ tonen aan dat er een belangrijke interactie is tussen sociale en economische dimensies; zie ook de bespreking van J. Liu, “Trade, Traders and Guilds (?) in Textiles”, in: M. Gelba en J. Pásztoókai-Szeöke (eds.), *Making Textiles in Pre-Roman and Roman Times*, Oxford, Oxbow Books, 2013, p. 135.

⁴³ S. A. Epstein, *Wage labor & guilds in Medieval Europe*, University of North Carolina Press, 1991, pp. 26- 27.

m.a.w. de juridische verankering wordt steeds meer in vraag gesteld⁴⁴; net als de opleiding van ambachtslieden, de objectiviteit van keurcommissies, technologische innovaties en in ruimere zin de positieve (economische stempel) die de ambachten hadden op de samenleving. Meer en meer lijkt het erop dat de voordelen beperkt bleven tot de ambachtsleden zelf, in samenwerking met de overheid.⁴⁵ Ook wij zullen vaak benadrukken dat er aan de middeleeuwse kant van de zaak, naar ons aanvoelen, teveel nadruk wordt gelegd op dit fenomeen. Het is duidelijk dat de discussie over de economische rol van de *collegia* en haar relatie tot de middeleeuwse verenigingen allesbehalve op zijn einde is. Of we het standpunt van Van Nijf kunnen innemen: *‘There is therefore no reason to think of the average guild member as a better example of the homo economicus than his predecessor in a Roman collegium. During both periods craftsman and traders had economic concerns in mind when they joined an association based on a shared occupation, but in both cases these figured amongst a range of other considerations. There appear to be few grounds for insisting upon a fundamental divide in this respect between the guilds and collegia’*⁴⁶, zal toekomstig onderzoek dan ook moeten uitwijzen.

Eén iets is zeer opvallend: wat met de politieke rol van de verenigingsleden; en wat was de verhouding op dit vlak tussen de ambachten en *collegia*? Tot onze eigen verbazing hebben we geen enkele studie gevonden die zich dit perspectief toemeet of deze vergelijking maakt. Natuurlijk vonden we wel enkele opmerkingen hieromtrent, bv. de bovenstaande van Waltzing of Finley, maar dit vaak slechts oppervlakkig en in de context van een vergelijking op andere domeinen, economisch dan wel sociaal.⁴⁷ Het lijkt er nochtans op dat ook op politiek vlak de verenigingen van de Oudheid en de Middeleeuwen, gezien de recente bevindingen, wel eens dichter van elkaar kunnen liggen dan aanvankelijk gedacht⁴⁸, zoals bv. door Finley. Onze studie kan dan ook als serieuze aanzet worden gezien om dit laatste domein, het politieke, volop in de discussie te betrekken. Dit hoeft niet zozeer gezien te worden als een postuleren van een *raison d’être* of iets dergelijks. Onze studie wil integendeel het hiaat aanvullen op het politieke domein, om aan te tonen dat de meest fundamentele gelijkenis tussen ambachten en *collegia* wellicht inderdaad hun multifunctionele aard was; een verwevenheid en niet te splitsen combinatie van allerlei functies op alle domeinen in de

⁴⁴ Bespreking van J. Liu, *Collegia Centonariorum*, p. 16. e.v. en K. Verboven, “Professional collegia: guilds or social clubs”, in: *Ancient Society*, vol. 41, 2011, pp. 192-193.

⁴⁵ Zie hiervoor de vele artikels van Ogilvie; een recent overzicht vindt men in S. Ogilvie, “The Economics of Guilds”, in: *Journal of Economic Perspectives*, vol. 28 (nr. 4), 2014, pp. 169-192.

⁴⁶ Van Nijf, op.cit., p. 18.

⁴⁷ Van Nijf benadert onze studie wellicht het meest met zijn onderzoek naar de 16^{de} en 17^{de} eeuwse schuttersgilden in de Noordelijke Nederlanden; O. Van Nijf, “Collegia and Civic Guards two chapters in the history of sociability”, in: W. Jongman & M. Kleijwegt (eds.), *After the Past: essays in ancient history in honour of H.W. Pleket*, Leiden, Brill, 2002, pp. 305-339.

⁴⁸ Verboven merkte reeds op dat in sommige Romeinse steden de *collegia* succesvol tegen de stedelijke elite konden optornen, op.cit., pp. 192-193.

samenleving. ‘Het fascinerende (en wetenschappelijk-problematische karakter) van de ambachten schuilt precies in het feit dat zij zoveel verschillende functies tegelijk vervulde: beroepsorganisatie, collectieve monopoliehouder, verzekeringsfonds, rechtbank, politieke pressiegroep, brandpunt van profane en religieuze rituelen, sociabiliteitsnetwerk, en nog veel meer.’⁴⁹ Samen met het feit dat men zich vanaf de Keizertijd in toenemende mate op basis van beroep zou organiseren (bv. bij de drie bekendste verenigingen, de ‘*tria collegia*’ ; *fabri*, *centonarii* en *dendrophori*)⁵⁰ sluit dit natuurlijk niet uit dat het ene facet meer nadruk kon krijgen dan het andere⁵¹, en het is evenzeer waarschijnlijk dat de functies in tijd konden variëren naar gelang de interactie met de overheid of andere socio-politieke omstandigheden.⁵² Het is in deze optiek dat we volgend probleem dienen te analyseren- de overgang van de politiek actieve *collegia* in de Late Republiek naar de schijnbaar overwegend vredevolle handels- en religieuze verenigingen in de Keizertijd:

“This is a particular problem for history of the associations, which appear under the Republic as armed gangs involved in street brawls and under the Principate as respectable gatherings of merchants and craftsmen, holding dinners and conducting religious rites; but in general our knowledge of the social organization of the mass of the population is at the mercy of the very limited perspective sources like Cicero.”⁵³

De analyse van de politieke rol van de *collegiati* en de multifunctionele aard van de verenigingen is één iets, een algemene opvatting over de fundamentele verschillen of gelijkenissen tussen de *collegia* en ambachten is iets anders. Hoewel onze focus op het politieke domein blijft, en we vanuit dit perspectief de vergelijking benaderen, zullen we in ons afsluitende hoofdstuk ook een oordeel vellen over de vergelijking tussen de ambachten en *collegia* in het algemeen. De vraag of een verschil fundamenteel wordt geacht of niet, is immers vaak een geval van interpretatie, maar over het feitelijk aanwezig zijn van bepaalde verschillen en gelijkenissen valt veel minder te twijfelen.

⁴⁹ H. Soly en C. Lis, *Werken volgens de regels : ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800*, Brussel, VUB Press, 1994, p. 17. Voor deze opvatting bij de *collegia* zie Van Nijf, op.cit., p. 17. en Liu, op.cit., pp. 1367-137.

⁵⁰ Liu, op.cit., pp. 50-54. en J. S. Perry, *The Roman Collegia*, Leiden, Brill, 2006, p. 15.

⁵¹ J. Ehmer en C. Lis, *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times*, Farnham, Ashgate, 2009, p. 61.

⁵² I. N. Arnaoutoglou, “Collegia in the Province of Egypt in the First Century AD”, in: *Ancient Society*, vol. 35, 2005, p. 198.

⁵³ N. Morley, “Sociale Structure and Demography”, in: N. Rosenstein & R. Morstein-Marx, *A Companion to the Roman Republic*, Wiley-Blackwell, 2010, p. 303.

HOOFDSTUK II: ATTESTATIES VAN COLLECTIEF GEWELD EN DE ROL VAN VERENIGINGEN

2.1 Inleiding en terminologie

In dit eerste grote onderdeel diepen we ons uitgangspunt van dit onderzoek uit. We zullen aantonen dat verenigingsstructuren een bepalende rol kunnen spelen bij het mobiliseren van het volk en het uitoefenen van politieke druk.⁵⁴ Er is hierbij telkens aandacht voor de specifieke context van de casus, d.w.z. de aard van de politieke actoren, de specificiteit van het type verenigingen, etc. Ook werd er besloten om in het deel van de Klassieke Oudheid een ruim perspectief te nemen en alle conflicten te bespreken waarbij verenigingen een rol speelden, van de eerste eeuw v.C. t/m de derde eeuw n.C. of zelfs later. Ons uitgangspunt blijft weliswaar de beruchte 1^{ste} eeuw v.C. (en meer bepaald de periode van 70 v.C. tot 50 v.C.), maar in functie van latere besprekingen – en om ons uitgangspunt kracht bij te zetten - overlopen we ook enkele andere voorbeelden uit voornamelijk de Vroege Keizertijd. Dit hoofdstuk kan dus als een inleiding in de problematiek worden gezien, waarbij we in de volgende hoofdstukken bepaalde elementen uit deze casussen zullen hernemen en uitgebreid bespreken.

We merken tot slot op dat het nagaan van de *agens* van verenigingen niet altijd even gemakkelijk is. In principe mag en kan men als historicus slechts uitgaan van nadrukkelijk geattesteerde feiten, maar we stellen vast dat er soms een zeer nauwe grens is tussen bepaalde sociale fenomenen. Indien er bv. van bendes (banditisme) of collectief geweld sprake is, kan men er dan van uitgaan dat hieronder *collegia* schuilen?⁵⁵ Dit alles dient in zijn specifieke historische context te worden bekeken, maar dan nog is een antwoord niet altijd eenduidig, zeker voor het deel van de Oudheid. Soms kunnen andere mobilisatiestrategieën actief zijn (bv. de *contiones*, het *clientela*-systeem, geld, etc. – zie hiervoor respectievelijk 4.2.1 en 4.2.3) of gebruikt men andere termen om de bendes aan te duiden, bv. de *operae*, *manus of cheira* en een *factio*.⁵⁶ Veeleer dan elkaar uit te sluiten is overlap hierbij mogelijk.

⁵⁴ Hoewel de meeste ‘opstandige’ of gewelddadige verenigingen binnen een politieke strategie passen, is dit niet altijd zo; bv. het protest tegen het verbod op het vereren van de Egyptische goden (58 v.C.) werd waarschijnlijk door verenigingen zelf gestuurd. Dit is overigens één van de zeldzame spontane manifestaties – onze hieronder besproken manifestaties zijn dit meestal helemaal niet, hoewel bepaalde mensen natuurlijk wel spontaan aansluiting konden zoeken; P. J. J. Vanderbroeck, *Popular Leadership and Collective Behavior in the Late Roman Republic*, Amsterdam, J.C. Gieben, 1987, pp. 239-240. (Ap. B39) en C. Courrier, *La Plèbe de Rome et sa culture*, Rome, École française de Rome, 2014 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 353), p. 789. (Ap. 72). Kritiek op de benadering van Vanderbroeck; op.cit., pp. 507-508.

⁵⁵ Een populair voorbeeld is dat van de strijdende *collegia*/bendes op de Aventijn in de HBO-serie *Rome*. Zie ook het narratief van *latrones* als de morele tegenstelling van een *collegium* bij P. A. Harland, “These People Are . . . Men Eaters”, in: Z. A. Crook en P. A. Harland, eds. *Identity and Interaction in the Ancient Mediterranean: Jews, Christians and Others. Essays in Honour of Stephen G. Wilson*, pp. 58-59.

⁵⁶ *Operae*; *manus en cheira* cfr.infra. Een *factio* komt in ons onderzoek minder aan de orde en heeft ook een iets ‘diplomatischer’ karakter; net zoals bij ons woord ‘factie’ spreekt men in die context vooral over een groep mensen in een politieke alliantie/blok; C. T. Lewis en C. Short, *A new Latin Dictionary*, New York/Oxford 1891.

2.2 Klassieke Oudheid

2.2.1 Korte voorgeschiedenis en analyse van het volkstribunaat

De ontwikkelingen die voorafgingen aan deze periode zullen om een goed beeld van de socio-politieke situatie vanaf omstreeks 70 v.C. te hebben, eerst toegelicht worden. We focussen ons hierbij op de maatregelen voor (en de rol van) het *Plebs Romana*. Het begin van de politieke crisis wordt klassiek gedateerd op 133 v.C., wanneer Tiberius Gracchus tot volkstribuun verkozen wordt. Hij zou een einde maken aan de samenwerking tussen de senaat en de volkstribunen. Deze laatste vormden het wetgevende orgaan, maar bespraken (aanvankelijk) de facto vaak hun voorstellen met de senaat. Het belangrijkste recht van de volkstribunen was dat van *intercessio*, waarmee men de acties van andere magistraten kon vetoën. De volkstribunen dienden het zogenaamde *concilium plebis* of de volksvergadering te leiden. Enkel plebejers mochten deze bijwonen. Sinds de *Lex Hortensia* van 287 v.C. werden de daar goedgekeurde volksbesluiten of *plebiscita* als rechtsgeldig aanzien. Behalve bovenstaande kenmerken van de volksvergadering leek ze in de praktijk sterk op de *comitia tributa*, die vaak bijeen kwam om over de wetgeving of over de aanstelling van lagere magistraten te stemmen.⁵⁷ Een *tribus* was een geografische eenheid die verder kon worden onderverdeeld in *vici* (wijken) of *pagi* (dorpen). Hierdoor was de samenstelling zeer heterogeen en was beïnvloeding van buitenaf bij de stemmingen waarschijnlijk moeilijker. Rome had 35 triben; 4 stedelijke en 31 rurale.⁵⁸ Cruciaal zijn tot slot de zogenaamde *leges tabellariae*. Deze bestonden uit vier wetten, waarvan de belangrijkste deze van 139 en 131/130 v.C.⁵⁹, die de stemmingen geheim maakten. De facto verloor de adel hierdoor wellicht aan controle via haar clientelestelsel.⁶⁰

Tiberius Gracchus diende een voorstel in om staatsland in Italië, in bezit genomen door grootgrondbezitters, te verdelen onder landloze burgers. Vanzelfsprekend was dit onaanvaardbaar voor de meeste senatoren, die zelf grootgrondbezitters waren. Hij richtte zich daarom rechtstreeks tot de volksvergadering, zonder de senaat te raadplegen. Toen de senaat een andere volkstribuun met veto stuurde, zette Tiberius daarop de man via de volksvergadering meteen uit zijn functie en

Vergl. factievorming in de Middeleeuwen bij Haemers, *De strijd om het regentschap*, pp. 27-28. en M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, Brussel, AWLSK, 1990, pp. 49-52.

⁵⁷ F.G. Naerebout en H.W. Singor, *De Oudheid*, Amsterdam, Ambo, 2012 (16^{de} druk), p. 187. en p. 312.

⁵⁸ A. Jakobson, *Elections and Electioneering in Rome*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999, p. 135.

⁵⁹ Lex Gabinia (139 v.C.): geheime stemming bij verkiezingen / Lex Cassia (137 v.C.): geheime stemming bij rechtszaken (uitgezonderd voor *perduellio* of hoogverraad) / Lex Papiria (131/130 v.C.): geheime stemming bij aanpassing van de wetgeving / Lex Coelia (107 v.C.): geheime stemming bij alle rechtszaken; M. Jehne, "Geheime Abstimmung und Bindungswesen in der Römischen Republik", in: *Historische Zeitschrift*, vol. 257 (nr. 3), 1993, p. 594. De algemene stelling van het artikel is volgens Mouritsen niet overtuigend, zie onderstaande noot; F. Millar, *The Crowd in Rome in the Late Republic*, University of Michigan Press, 2002, p. 26.

⁶⁰ De discussie omtrent de gevolgen en motivatie van het invoeren van deze *leges* lijkt nog niet afgesloten. Zie H. Mouritsen, *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*, Cambridge University Press, 2001, p. 76. (noot 36)

liet de motie goedkeuren. Na nog enkele risicovolle politieke keuzes zoals het zichzelf kandidaat stellen voor het volkstribunaat van het volgende jaar, braken er rellen uit en de volkstribuun werd met een deel van zijn volgelingen gelyncht. Tien jaar later, in 123 v.C., was het de beurt aan Gaius Gracchus, de jongere broer van Tiberius. Hij doorliep hetzelfde politieke parcours en zou naast een herstel van de akkerwet van Tiberius verschillende wetten voorgesteld hebben: een lage, vaste graanprijs van staatswege en een uitbreiding van het Romeinse burgerrecht voor de bondgenoten. De staat reageerde ditmaal echter adequater en door een heuse propagandaoorlog werd Gaius niet herkozen. In 121 v.C. kondigde men de staat van beleg af en executeerde Gaius en zijn aanhangers. De *optimates* overleefden zo andermaal, maar het structurele probleem bleef echter aanwezig: de achteruitgang van de vrije boerenstand bedreigde de rekrutering van het Romeinse leger, terwijl de groei van het stadsproletariaat doorging.⁶¹ Een nieuwe poging om graanwetten en landverdelingen door te voeren kwam er met L. Appuleius Saturninus en C. Servilius Glaucia omstreeks 100 v.C. Vanwege een politieke moord werden deze echter tot staatsvijanden uitgeroepen en geliquideerd.⁶²

In de periode van 87-82 v.C., de eerste Romeinse burgeroorlog, heerste er een bloedige strijd tussen Sulla, de vertegenwoordiger van de senaatsgezinde *optimates* en Marius, voorstander van de *populares*, die het leger hervormd had tot een professioneel en vrijwillig korps zonder vermogenskwalificatie. Opvallend voor de oorlog is dat een generaal voor het eerst zonder problemen zijn legioenen richting Rome kon laten marcheren. Voor de soldaten was hun patroon- en bevelhebber belangrijker geworden dan een besluit van de senaat. Marius, Sulla en hun aanhangers verwierven wisselend de macht tot Sulla in 82 v.C. als overwinnaar Rome binnentrok.⁶³

Voor het eerst werd in deze periode gewag gemaakt van het gebruik van gewapende (niet-militaire) bendes, en wel voor een politiek doel. Verenigingen worden er evenwel niet mee geassocieerd. Spilfiguren zijn niet Marius of Sulla, maar hun volgelingen die zich op dat moment te Rome bevonden, L. Cornelius Cinna enerzijds en Gnaeus Octavius anderzijds.⁶⁴ Gelijktijdig stelt Lott vast aan de hand van de verering van een populaire praetor, Gratidianus, dat het politieke engagement van de wijken toenam. Hij heeft het over een groeiend politiek bewustzijn en het toenemende belang van het *infima plebs*. Fellmeth vult aan: de politieke toestand in de Late Republiek en het dichte vrije

⁶¹ Naerebout en Singor, op.cit., pp. 275-282. en pp. 312-313.

⁶² C.S. Mackay, *Ancient Rome: A military and political history*, Cambridge University Press, 2004, pp. 118-120.

⁶³ Naerebout en Singor, ibidem

⁶⁴ C.F. Konrad, "From the Gracchi to the first Civil War (133-70)", in: *A Companion to the Roman Republic* (ed. N. Rosenstein en R. Morstein-Marx), Wiley-Blackwell, 2010, pp. 179-180.

verenigingsleven liet de aloude geest van de democratie heropleven.⁶⁵ De latere ontwikkelingen kwamen dus zeker niet uit de lucht gevallen. Sulla's succes bleek slechts van korte duur te zijn.

Na de beperkingen van hun kunnen door Sulla, kregen de volkstribunen in 70 v.C. namelijk hun macht terug van Pompeius en Crassus, consuls in dat jaar.⁶⁶ Het lijkt geen toeval te zijn dat drie van de vier figuren die we zullen bespreken volkstribuun⁶⁷ werden (Manilius, Cornelius en Clodius) en dat deze alle drie duidelijk in het kamp van de 'populares' dienden te worden geplaatst, hoewel zowel Catilina als Clodius uit een patricisch geslacht kwamen (respectievelijk de *Sergii* en de gens *Claudia*) en (aanvankelijk) dus ook van een deel van de *optimates* steun konden genieten. De eerste twee, Manilius en Cornelius, waren bovendien bondgenoten van Pompeius en zouden allebei ook door Cicero worden verdedigd via redevoeringen.⁶⁸ We merken dit op, omdat dit misschien de verschillende nuances in onze bronnen (die vaak Cicero's geschriften zijn) tussen Manilius en Cornelius enerzijds en Catilina en Clodius anderzijds, gedeeltelijk kan verklaren.

2.2.2 Late Republiek - 1^{ste} eeuw v.C. (70-50 v.C.)

Onze eerste analyse omvat dus de periode van de 1^{ste} eeuw v.C., en meer bepaald (vanwege de attestaties) de periode van omstreeks 70 tot 50 v.C. We beschikken over verschillende literaire bronnen – die wel vaak gekleurd zijn (bv. de opmerkingen van Cicero – zie vooral hoofdstuk III) - voor deze periode. Wat literatuur betreft zijn we op onze wenken bediend door de uitstekende appendix van Paul Vanderbroeck, uitgewerkt in zijn doctoraat *Popular Leadership and Collective Behavior in the Late Roman Republic*. Recent werd dit herzien door Cyril Courier in het lijvige werk *La Plèbe de Rome et sa culture*. Deze studies werken hierbij alle attestaties van collectief geweld uit, telkens met voldoende aandacht voor de historische context (bv. locatie, mobilisatiestrategie en terminologie in de bron) en geven een uitgebreid historiografisch overzicht.⁶⁹ In de bijlage (nr. 1) vindt men tot slot een topografische kaart van Rome met de belangrijkste locaties van deze periode.

⁶⁵ B. Lott, *The Neighborhoods of Augustan Rome*, Cambridge University Press, 2004, pp. 48-49. en U. Fellmeth, "Politisches Bewußtsein in den Vereinen der städtischen Massen in Rom und Italien zur Zeit der Republik und der frühen Kaiserzeit", in: *Eirene*, vol. 27, 1990, pp. 69-70.

⁶⁶ A. Lintott, "15: Crime and punishment", in: D. Johnston (ed.), *The Cambridge Companion to Roman Law* Cambridge University Press, 2015, p. 312.

⁶⁷ Zoals eerder aangehaald diende men van plebejische afkomst te zijn om het ambt te betreden. Dit verklaart waarom Catilina zich hiertoe niet richtte. Clodius zou deze beperking handig omzeilen (cfr. infra).

⁶⁸ In 65 v.C. stapte Cicero wel mogelijk af van Manilius' verdediging vanwege de verstoring van diens proces door bendes; J. W. Crawford, *M. Tullius Cicero: The Lost and Unpublished Orations*, Göttingen, Vandenhoeck en Ruprecht, 1984, pp. 66-67. en A. M. Ward, "Politics in the Trials of Manilius and Cornelius", in: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 101, 1970, p. 552.

⁶⁹ De boeken dienen naast elkaar gebruikt te worden. Ondanks de omvang van Couriers werk stelden we vast dat bepaalde collectieve acties uit de Late Republiek niet werden opgenomen (dit kan men opmaken door het ontbreken van verwijzingen bij bepaalde acties in de onderstaande bespreking), maar diens analytisch vermogen staat soms wel wat verder. Ook bespreekt hij natuurlijk een veel langere periode.

2.2.2.1 G. Manilius

De eerste duidelijke associatie tussen *collegia* en hun politiek (gewelddadig) gebruik vinden we op het eind van het jaar 67 v.C. Op de laatste dag van dat jaar stelde tribuun Gaius Manilius de *Lex Manilia de libertinorum suffragiis* voor. Dit hield een verdeling van de stemmen van de vrijgelatenen in over de verschillende tribes, waardoor deze meer gewicht zouden krijgen. De bijzondere timing is te wijten aan het jaarlijkse feest dat toen gaande was, de *Ludi Compitalicii*. Dit was een religieus festival en wijkfeest, waarbij de *Lares Compitales*, een soort huis- en beschermgoden, door de gehele bevolking vereerd werden op kruispunten doorheen de stad.⁷⁰ Het is duidelijk dat hierbij een grote hoeveelheid mensen, waaronder ook vrijgelatenen en slaven, op straat kwam. De combinatie met het wetsvoorstel leidde tot een gewelddadig optreden van Manilius' bendes, beschreven door Asconius (*Pro Milone/Cornelio* 45C en 65C) en Cassius Dio (36.42.1-43.2).

“[...] On L. Domitius he says—For you had given the most convincing proofs of how much you despised populist lunacies. He is referring to the steadfastness of L. Domitius which he exhibited in his quaestorship. For at the time when C Manilius as tribune of the plebs, supported by a gang of freedmen and slaves (*libertinorum et servorum manu*), was passing an utterly immoral law to allow freedmen the vote in all of the tribes, and was pursuing this aim with rioting and was blockading the climb to the Capitol, Domitius scattered and broke through the gathering so violently that many of Manilius' men were killed. By this act he both gave offence to the lower ranks of the plebs and acquired great goodwill in the senate. [...]”

Asconius, *Pro Milone* 45C; vertaling R.G.Lewis⁷¹

Gezien deze omstandigheden wordt de assumptie dat Manilius de aanwezige *collegia* en *vici* gebruikt moet hebben om enerzijds een groep te verzamelen voor de bijeenkomst en de stemming en om anderzijds straatbendes te organiseren zeer waarschijnlijk geacht.⁷² De wijkmeesters of *magistri vicorum* hadden bij de tochten op het festival een belangrijke rol en oefenden bij dit mobiliseren mogelijk een intermediaire functie uit - vergelijkbaar met de rol van de bendeleiders die we later bij de grotere bendes van Clodius zien. De rol van de *collegia (compitalicia)* en de band tussen de *magistri collegiorum* en *magistri vici* is problematisch, maar mogelijk boden de *collegia* financiële steun.⁷³ Later heeft dit hele gebeuren ongetwijfeld een rol gespeeld bij de wettelijke bepalingen over de *compitalia* (zie 2.2.4 en 5.2.1.1). Hoe dan ook toont het inzicht van Manilius aan dat men de

⁷⁰ F. M. Ausbüttel, *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des römischen Reiches*, Kallmünz, Verlag Michael Lassleben, 1982, p. 89.

⁷¹ Asconius: *Commentaries on Speeches of Cicero* (eds. J Harries et. al.), New York, Oxford UP, 2006

⁷² Vanderbroeck, op.cit., p. 227. – Aldrete stelt het wat voorzichtiger: dat er coördinatie op voorhand was om tenminste de opstand in gang te zetten; G. S. Aldrete, “24: Riots”, in: P. Erdkamp (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Rome*, Cambridge University Press, 2013, p. 434.

⁷³ De cruciale bron hier is Asconius, *In Pisonem* 6-7C; hypothese van Lott, op.cit., p. 50. en p. 55.

potentiële mobiliserende rol van organisaties zoals de *collegia*, begon in te zien.⁷⁴ Manilius zou in januari 65 v.C. aangeklaagd worden voor *maiestas* (verraad). Volgens Asconius (60C) verstoorde hij het proces door het inzetten van bendeleiders (*per operarum duces*). Asconius (66C) meent dat hij ook de steun kreeg van o.a. L. Catilina en Cn. Piso, maar of dit werkelijk zo was is allesbehalve zeker.⁷⁵ In ieder geval nam Manilius tijdens het geweld de benen en werd bij verstek veroordeeld.⁷⁶

2.2.2.2 C. Cornelius

Ongeveer gelijktijdig met Manilius vinden we een tweede verband tussen bendevorming en het gebruik van *collegia*. In dit geval is er evenwel minder zekerheid. Asconius (PC 59-60 en 75C) vertelt ons over een rechtszaak in het jaar 66 v.C., het jaar dat Cicero *praetor* was. De gebroeders Cominius hadden Cornelius aangeklaagd, die, zeer opvallend, net als Manilius volkstribuun was geweest (en wel in het jaar 67 v.C., net voor Manilius' legislatuur – deze zou het voorstel van de wet i.v.m. de vrijgelatenen mogelijk aan hem hebben voorgesteld).⁷⁷ Bovendien werd hij net als Manilius in 65 v.C. aangeklaagd voor *maiestas*. Asconius vertelt ons het verloop van de gebeurtenissen:

“And when L. Cassius the praetor, on the tenth day, as is customary, required attendance in court, but on that day was himself absent—whether called away on account of his commissionership for the public corn supply, or to do the defendant a favour, the prosecutors were surrounded before his judgment-seat by known gangleaders (*circumventi sunt ante tribunal eius accusatores a notis operarum ducibus*), who even threatened them with death, if they did not desist forthwith. They escaped this peril with difficulty, on the intervention of the consuls, who had come down as advocates for the defendant.”

Asconius, *Pro Cornelio de Maiestate* 59-60C; vertaling R.G.Lewis

In het daaropvolgende jaar zou de aanklacht vernieuwd worden, en dit leidde tot de redevoering van Cicero, *Pro Cornelio*, die Asconius bespreekt. We blijven even stilstaan bij de opmerkelijke terminologie: er wordt hier gesproken over bekende bendeleiders, *noti operarum duces*. We zien hier dus zeker het fenomeen van bendevorming, maar mogen we op basis van de terminologie met *duces* er zomaar van uitgaan dat de *collegia* in deze zaak een rol speelden, zoals bv. Benner doet?⁷⁸ Naast het gebruik van de term *duces* zijn er in ieder geval nog aanwijzingen dat dit hier misschien toch gerechtvaardigd is. Ten eerste hebben we het reeds besproken geval van Manilius dat ongeveer

⁷⁴ Vanderbroeck, op.cit., p. 154.; H. Benner, *Die Politik des P. Clodius Pulcher*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1987, p. 70.

⁷⁵ Er wordt hier vrij veel over gediscussieerd; zie bv. Ward, op.cit., p. 550 e. v.

⁷⁶ Vanderbroeck, op.cit., p. 229. (Ap. B18), Courrier, op.cit., p. 777. (Ap. 51) en K. J. Nowak, *Der Einsatz privater Garden in der späten römischen Republik* (diss.), München, 1973, pp. 51-53.

⁷⁷ H. Mouritsen, *The Freedman in the Roman World*, Cambridge University Press, 2011, p. 77.

⁷⁸ Benner, op.cit., p. 67.: ‘[...] beweisen die Demonstration der Anhänger des Cornelius und Manilius sowie die Leitung dieser Aktionen durch die duces, dass es sich hier nicht um eine gekaufte und trainierte Kampftruppe gehandelt hat, sondern eher um Mitglieder der collegia.’

gelijktijdig plaatsvond. Dit zou dus kunnen wijzen op een breder fenomeen dat door verschillende figuren wordt gebruikt. Ten tweede de term *operae*. Naast *manus* of de Griekse term *cheira* is dit één van de termen om over (bewapende) bendes te spreken. Deze term werd ook voor Manilius' bendes gebruikt (Asc. 60C)⁷⁹ en zoals we zullen zien werd *operae* ook gebruikt om de groepen van Clodius aan te duiden, terwijl we van hem zeker zijn dat de *collegia* meespeelden. Vanderbroeck wijst er daarom op dat in het geval van Clodius' *operae* de *collegia* hierachter schuilen en de benaming *operae* een pejoratieve aanduiding is.⁸⁰ Voor Manilius geldt mogelijk hetzelfde – onze bron is namelijk dezelfde, Cicero (en Asconius). Wanneer we het gebruik van deze term aantreffen, moeten we dus opletten. Tot slot is er nog een passage van Asconius (75C) waarin Cicero spreekt over de *Cornelii*, van wie er zoveel zijn dat er zelfs een *collegium* van hen werd ingericht. Asconius merkt hierna op dat er toentertijd vaak bendes werden ingericht zonder publieke toestemming. De tekst geeft evenwel geen complete zekerheid over de precieze aard van die *Cornelii*.⁸¹

2.2.2.3 L. *Sergius Catilina*

Op het einde van het jaar 63 v.C. zijn we aanbeland bij de befaamde samenzwering van Catilina. Op de *Saturnalia* (vergl. Manilius en de *Compitalia*!) werd een coup gepland. Verschillende politici zouden geëlimineerd worden en volgens Dio (37.30) werd een vrijstelling van schulden en een landverdeling beloofd. In verschillende delen van Italië moest de opstand verbreed worden; enkele stadswijken in Rome dienden te worden platgebrand en enkele senatoren moesten geliquideerd worden, waaronder Cicero, de consul.⁸² Door een vrij efficiënt en verenigd reageren van de elite (Cicero kondigde de staat van beleg af – het zogenaamde *senatus consultum ultimum*) werd de rebellie op tijd ontdekt en vrijdeld. Catilina werd in een veldslag uitgeschakeld.⁸³ Het mobilisatieproces en de sociale structuur van de opgetrommelde (of voorbereidende) deelnemers is zeer complex en wordt in het voorziene onderdeel besproken. Hier buigen we ons over de vraag in hoeverre verenigingen met deze zaak van doen hadden.

⁷⁹ Vanwege deze terminologie bij Asconius (en waarschijnlijk ook vanwege het feit dat het tweemaal over het verstoren van een proces gaat) denken sommigen dat Manilius' bendes Cornelius hielpen. Dit is mogelijk, maar valt niet hard te maken uit de bronnen die we hebben. Deze interpretatie wordt in de recentere literatuur niet overgenomen; M. Griffin, "The Tribune C. Cornelius", in: *The Journal of Roman Studies*, vol. 63, 1973, p. 209.

⁸⁰ Vanderbroeck, op.cit., p. 115. Courier spreekt zich niet echt uit over de relatie *collegia-operae*.

⁸¹ Courier, op.cit., p. 776. (Ap. 49); Vanderbroeck, op.cit., p. 228. (Ap. B16); ze kunnen ook voor vrijgelatenen van (Cornelius) Sulla staan; Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles*, vol. I, p. 49. en p. 92. Deze 'familie-*collegia*' worden door hem gelinkt aan de zogenaamde *sodalitates* (cfr. 4.2.5 en 5.2.1.3).

⁸² F. J. Meijer, *De Verliezers: Catilina en Clodius*, Leiden, Martinus Nijhoff, 1984, p. 86.

⁸³ Vanderbroeck, op.cit., p. 232. (Ap. B23) en Courier, op.cit., pp. 780-781. (Ap. 56)

Wat terminologie betreft zijn er andermaal enkele belangrijke aanwijzingen. Zo spreekt Sallustius (*De Catilinae coniuratione* 50.1) over het inzetten van ‘*duces multitudinum*’, een benaming die lijkt op de eerder aangehaalde *duces operarum*. Dit weliswaar in ruil voor een som geld. Hoewel deze betaling het concept van huurlingen mogelijk maakt, valt het niet uit te sluiten dat verenigingen hieronder schuilgaan. Niets verplicht ons immers om aan te nemen dat de steun van de *collegia* gratis was, met in het achterhoofd de sociale status van de *collegiati* (zie Hoofdstuk III), lijkt dit niet meer dan logisch te zijn.

Een andere reden om een band tussen de *collegia* en Catilina te vermoeden is het feit dat er (waarschijnlijk) in 64 v.C. een senaatsbesluit werd uitgevaardigd dat bepaalde verenigingen inperkte. De precieze betekenis van deze wet is echter allesbehalve duidelijk (cfr. 5.2.1.1) en bovendien was dergelijk besluit toentertijd niet volledig bindend en is de *de facto* impact dus moeilijk te achterhalen. Niettemin lijken enkele historici zoals Taylor⁸⁴ uit deze ontwikkelingen te suggereren dat de wet een reactie was op Catilina's acties. Het is mogelijk dat dit een rol speelde, maar waarschijnlijker – gezien de datum - is dat de wetten enerzijds op vroegere ontwikkelingen, bv. deze van Manilius en Cornelius, inspeelden – en anderzijds een electorale strategie waren voor de consulaire verkiezingen in 64 v.C. In die zin klopt de assumptie van Harland, dat Catilina waarschijnlijk (electorale) steun kreeg van deze groepen.⁸⁵

Tot slot zal een deel van Catilina's volgelingen aansluiting zoeken bij Clodius, al werd dit gegeven retorisch uitgebuit door Cicero (cfr. 3.2.3). Alles bij elkaar is het zeer waarschijnlijk dat Catilina tenminste banden/netwerken had met enkele verenigingen en hun leiders. Mogelijk maakten verschillende *collegiati* net als bij Manilius en later ook Clodius deel uit van Catilina's bendeleden. Finaal blijft dit echter een (berekende) gissing. Na Catilina kwam misschien wel de beruchtste demagoog van de 1ste eeuw v.C. op de voorgrond, Clodius. Met hem begon ‘het monster’ dat Cicero dacht verslagen te hebben, weer tekenen van leven te vertonen, zoals Robert Harris het prachtig verwoordt; vanuit Cicero's standpunt natuurlijk.⁸⁶

⁸⁴ L. R. Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar*, University of California Press, 1971, p. 44.

⁸⁵ Harland, *Associations, Synagogues and Congregations*, p. 164.

⁸⁶ R. Harris, *Lustrum*, Amsterdam, Cargo, 2010, p. 265. (vertaling J. Zwart); de zogenaamde ‘Cicero-trilogie’ van Harris is zeker het vermelden waard. Deze heeft zich nadrukkelijk op historische bronnen gebaseerd en gaat uit van het idee dat niets aantoonbaar niet is gebeurd in diens narratief. De grens tussen geschiedkundig werk en historische roman is volgens mij bij deze werken dan ook erg nauw (maar niettemin niet onbestaand).

2.2.2.4 P. Clodius Pulcher

Rome hoort voor het eerst van deze figuur in december van het jaar 62 v.C., toen het zogenaamde ‘Bona Dea’-schandaal plaatsvond. Hierbij zou Clodius vermomd als fluitspeelster het huis van Caesar, de *Pontifex Maximus*, zijn binnengedrongen om diens vrouw te spreken (of te verleiden). Mannelijke aanwezigheid was tijdens deze riten, waarbij ook de Vestaalse maagden aanwezig waren, ten strengste verboden. Clodius werd betrapt en zou net op tijd hebben kunnen ontsnappen met de hulp van een slavin. Dit is de kern van de gebeurtenis die door de meeste historici als geloofwaardig wordt geacht.⁸⁷ Via een senaatsbesluit dienden de consuls uiteindelijk een wetsvoorstel of *rogatio* te ontwikkelen voor de oprichting van een speciaal tribunaal dat zich met de berechting van Clodius bezig moest houden. Deze bevatte echter een clause waarbij de samenstelling van de jury nadelig was voor Clodius; vooral hiertegen zou men zich verzetten. Door de tegenstanders werd er een politieke *factio* gevormd tegen Clodius met o.a. Cato, Lucullus, Catulus en Hortensius, waardoor de rechtszaak het karakter van een politieke afrekening kreeg.⁸⁸

Uiteindelijk zou het nog verdergaan. Het proces werd een kwestie van de *senatus auctoritas*, waarbij Cicero's *senatus consultum ultimum* tegenover Catilina vaak als voorbeeld werd aangehaald. Hierdoor werd ook Cicero richting de factie gedreven en ontwikkelde er zich een retorische strijd met de *Clodiani*, waarbij de bekende verwijten zoals de kudde van Catilina, of *grex Catilinae*, op de voorgrond traden. De scheiding tussen de zogenaamde *optimates* en *populares* werd steeds precairder. Het verloop van de stemming vertelt Cicero in een brief aan zijn vriend Atticus (1.14.5):

“The state of things at Rome is this: the senate is a perfect Areopagus. You cannot conceive anything firmer, more grave, or more high-spirited. For when the day came for proposing the bill in accordance with the vote of the senate, a crowd of our dandies with their chin-tufts assembled, all the Catiline set, with Curio's girlish son at their head, and implored the people to reject it. Moreover, Piso the consul, who formally introduced the bill, spoke against it. Clodius's hired ruffians (*operae clodianae*) had filled up the entrances to the voting boxes. The voting tickets were so manipulated that no "ayes" were distributed. Hereupon imagine Cato hurrying to the rostra, delivering an admirable invective against the consul, if we can call that an "invective" which was really a speech of the utmost weight and authority, and in fact containing the most salutary advice.”

Cicero, *Epistulae ad Atticum* 1.14.5 (vertaling E. Shuckburgh)⁸⁹

⁸⁷ Vooral door de vroege datum van Cicero's brief (nog voor zijn breuk met Clodius) aan Atticus en een oprecht geloof in de schuld van Clodius; *Epistulae Ad Atticum* 1.12.3 en de getuigenissen van Caesars moeder en zus (die eigenlijk nadelig voor hem waren); Suetonius, *Iulius* 74.4

⁸⁸ J. P. V. D. Balsdon, “Fabula Clodiana”, in: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 15 (nr. 1), 1966, pp. 68-69. en W. J. Tatum, *The Patrician Tribune*, University of North Carolina Press, 1999, pp. 64-67. en pp. 74-75.

⁸⁹ Opgesteld in 1908, beschikbaar op *Perseus Digital Library*

Voor het eerst krijgen we de *operae* van Clodius te zien. De precieze betekenis van de *operae* is hier echter onduidelijk. Tatum denkt in de lijn van Moreau dat deze *operae* gewoon voor de helpers van de magistraat staan die hun functie uitoefenden. Vanderbroeck neigt in lijn van wat we eerder zagen dan weer naar de opvatting van bendes, mogelijk met *collegiati* al vertegenwoordigd, met eventueel bendeleiders. Ook Nowak heeft deze opvatting.⁹⁰ Uiteindelijk werd een compromis bereikt dat de samenstelling van de jury aanpaste. In de daaropvolgende rechtszaak, die overigens eerst beveiligd werd met lijfwachten om toestanden als bij Manilius en Cornelius te vermijden, werd Clodius onverhoopt vrijgesproken met 31 tegenover 25 stemmen. Waarschijnlijk speelde omkoperij een aanzienlijke rol bij het verdict van de jury.⁹¹

Het zou een drietal jaar duren voor we opnieuw van Clodius horen (hij hield zich waarschijnlijk bewust stil na het schandaal en was *quaestor* van 61 tot 60 v.C. te Sicilië). In maart 59 v.C. werd Clodius plebejer. Hiervoor diende hij te worden geadopteerd. Lachwekkend genoeg zou de plebejische vader in kwestie, P. Fonteius, zo'n tien jaar jonger zijn geweest. Pompeius keurde als augur de voortekenen goed, maar het belangrijkste was de rol van Caesar. Deze kon als *Pontifex Maximus* én dat jaar ook consul de *comitia curiata* samenroepen en dan zelf als *pontifex* in de vergadering zijn goedkeuring geven. Ongetwijfeld was dit een politieke wraakactie tegenover Cicero, die tijdens de verdediging van de aangeklaagde ex-collegaconsul Antonius Hybrida in 60 v.C. het triumviraat (Caesar, Crassus en Pompeius) en beleid van de consul (zijnde Caesar) sterk had veroordeeld.⁹² Als plebejer kon Clodius nu tot volkstribuun verkozen worden. Zo werd hij hetzelfde jaar nog tribuun. Een maand na zijn aanstelling, op 4 januari 58 v.C., introduceerde Clodius, als volkstribuun, meteen vier wetten, die allemaal werden goedgekeurd. De twee belangrijkste zijn de zogenaamde *Lex Frumentaria* en de *Lex de collegiis restituendis novisque instituendis*.

De korenwet zorgde voor het eerst op iets wat sociale politiek leek. Volgens Tatum waren er zo'n 300.000 ontvangers (het precieze aantal recipiënten blijft bediscussieerbaar) op een bevolking van 800.000 tot 1.000.000 mensen⁹³, met een jaarlijkse kost voor de staat van 108 miljoen sestertiën.⁹⁴ Dit was een hoge kost, maar mocht niet een enorm probleem zijn dankzij de annexatie van Cyprus en

⁹⁰ Nowak, op.cit., p. 123.

⁹¹ Hiervoor zorgde Crassus mogelijk; Tatum, op.cit., pp. 78-82. en Vanderbroeck, op.cit., p. 236.

⁹² Cicero, *De Domo Sua* 37; Tatum, op.cit., p. 104.

⁹³ Dit lijkt het aantal te zijn dat het meest op historische consensus rekent (Hopkins 1978; Morley 1996), ondanks bezwaren van Storey (1997); W. Scheidel, "Progress and problems in Roman demography", in: W. Scheidel (ed.), *Debating Roman Demography*, Leiden, Brill, 2001, p. 51. (noot 202)

⁹⁴ Tatum, op.cit., p. 122.; Het aantal werd waarschijnlijk niet bij wet vast gezet, maar is een schatting op basis van de inkomsten en het inwonersaantal, Tatum neemt de cijfers over van Rickman (1980) en Pelling (1989).

de recente veroveringen van Pompeius in het oosten.⁹⁵ Samen met zijn bloedbroeder Sextus Cloelius, benedeleider en een figuur die we nog uitgebreid zullen bespreken, bouwde hij een organisatie uit voor de verdeling van het graan. Men denkt dat hij voor de uitdelingen gebruik heeft gemaakt van de wijkstructuren en hun leiders, de *magistri vicorum*. Een mooie aanwijzing hiervoor is het feit dat Clodius hun feest bij uitstek, de *Compitalia*, gelijktijdig weer invoerde. Het is echter zeer waarschijnlijk dat ook de *nova collegia* een bepalende rol vervulden bij de graanuitdelingen.⁹⁶ Er zijn verschillende aanwijzingen op basis van inscripties dat bepaalde *duces* een functie hadden in de *collegia*, mogelijk zelfs als *magistri collegiorum*.⁹⁷ Daarnaast mag men de *facto* wellicht ook overlap verwachten tussen de netwerken van bepaalde wijkmeesters en de *magistri collegiorum*. De structuur van wijken is immers grootschaliger⁹⁸, terwijl die van de *nova collegia* mogelijk de verbinding met het lokale niveau vormden. Dat Clodius de combinatie van de twee structuren waarschijnlijk nauwlettend in het oog hield, wordt ook aangetoond door het feit dat de nieuwe *collegiati* volgens Cicero *vicatim*, d.w.z. volgens hun wijk, werden ingeschreven. Volgens Tatum is het reëel dat deze lijsten ‘*would also have provided the first opportunity to compile a current record of the most likely recipients of the grain distributions and may have suggested to Clodius an efficient mechanism for actually dispensing the free rations.*’⁹⁹

De tweede wet, de *Lex de collegiis*, voorzag dus een hoop nieuwe verenigingen (*‘nova collegia’*), naast het herstel van de oude verenigingen die in 64 v.C. verboden werden. Clodius richtte dus zelf actief verschillende *collegia* op. Heel belangrijk, maar wat tot nu toe amper aandacht kreeg in de wetenschappelijke literatuur, is de vraag of Clodius reeds de steun van de (oude, verboden) verenigingen voor diens hervormingen in 58 v.C. genoot. We stellen in ieder geval vast dat hij reeds veel steun van het volk moet hebben genoten, aangezien hij reeds in 62 v.C. als een bedreiging werd

⁹⁵ Door Pompeius zouden de inkomsten van de Romeinse schatkist met 140 miljoen sestertiën zijn toegenomen; van 200 naar 340 miljoen. ; A. Cristofori, “Grain Distribution in Late Republican Rome”, in: H. Jensen (ed.), *The Welfare State. Past, Present and Future*, Pisa, Edizioni Plus, 2002, p. 150.

⁹⁶ F. J. Meijer, *De Verliezers: Catilina en Clodius*, pp. 121-125.; Tatum, op.cit., p. 124.; A. Lintott, “Publius Clodius Pulcher: Felix Catilina?”, in: *Greece and Rome*, vol. 41 (nr. 2), 1967, p. 140.; Benner, op.cit., p. 70.; J. M. Flambard, “Clodius, les collègues, la plèbe et les esclaves”, in: *Mélanges de l’Ecole française de Rome. Antiquité*, vol. 89 (nr. 1), 1977, pp. 148-150.

⁹⁷ Benner, op.cit., p. 69. en p. 101; Vanderbroeck, op.cit., p. 59.; Tatum, op.cit., p. 136., p. 142. en pp. 146-148.; W. Nippel, “Die plebs urbana und die politische Gewalt in der späten Republik im Spiegel der jüngeren französischen und deutschen Forschung”, in: *Die späte römische Republik. La fin de la République romaine*, Rome : École Française de Rome, 1997, p. 73. e.v. – zie ook 3.2.3.

⁹⁸ Ook in de Middeleeuwen was de wijkstructuur een zeer belangrijk gegeven. In de 13^{de} eeuw was dit het kader voor het militaire korps (cfr.infra), maar ook de textielambachten werden bv. te Gent in de 14^{de} eeuw op basis van de wijken ingedeeld en georganiseerd, wat gevolgen had voor bijvoorbeeld de verkiezing van het ambachtsbestuur. Hun rol bij collectieve actie was ook zeker niet gering. In 1360 (de betekenis van deze datum wordt hieronder besproken) ging men zelfs zover om de Gentse volderwijken af te schaffen; Verbruggen, op.cit., p. 95. en Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 61. e.v.

⁹⁹ Tatum, op.cit., p. 124. en Cicero, *Ad. Att.* 4.3.2 en *Pro Sestio* 15

gezien (zie de *factio*), ondanks het feit dat hij toen nog niet zoveel legitieme macht had bereikt. Belangrijker is het feit dat verschillende bendeleiders wellicht *magistri collegiorum* waren. Is het dan onrealistisch om te stellen dat een deel van deze figuren de functie al uitgeoefend had voordat Clodius het wetsvoorstel indiende, of meer zelfs, dat Clodius hen, eventueel met een patronagerelatie als smeermiddel, onder zijn hoede nam vanwege de macht die deze figuren onder het volk reeds bezaten? Moeten we met andere woorden de *collegia* zelf niet meer als zelfstandige belangengroepen zien; die zich vooral bij Clodius aansloten omdat hen dit reële voordelen bood, zoals het herstel van hun oude verenigingen en wijkfeesten, een functie bij de graanuitdeling en de ontwikkeling van hun sociale status onder dergelijke charismatische figuur? Als we dit alles aannemen, dan lijkt het erop dat de *operae Clodianae* mogelijk van begin af aan al verweven waren met *collegiati*.¹⁰⁰

Om terug te komen op de *Lex*; de beschrijving van de rekrutering in de *nova collegia* is helaas nogal gekleurd (onze enige bron is Cicero) en de concrete samenstelling en sociale structuur van de bendes die beschreven wordt, is daarom ook problematisch. In het volgende hoofdstuk wordt dit uitgebreid besproken. Hoe dan ook, nabij het Aurelische Tribunaal zou Clodius verschillende mensen hebben opgenomen in lijsten, geordend op basis van de stadsdistricten, en ze in *centuriatae* en *decuriae* hebben opgedeeld – eenheden van honderd of tien. Niet nader gedefinieerde winkels zouden hebben moeten sluiten. Royden merkt op dat dit systeem afkomstig is van de indeling van het Romeinse leger, maar de interne organisatie volgde volgens hem vooral het model van de stedelijke administraties.¹⁰¹ Tatum merkt echter op dat er geen enkele reden is om een band te zien tussen *collegia* en de geopperde ‘paramilitaire’ *decuriae*. Dit was immers niets meer dan een manier om iets intern te structureren, zoals men het ook bv. bij jury’s deed.¹⁰² We weten echter ook dat er sprake was van een bewapening (en vernielingen) nabij de tempel van Castor, wat de term paramilitair misschien toch kan rechtvaardigen.¹⁰³ Hoe het ook moge zijn, door deze structuur kon Clodius zijn

¹⁰⁰ Het idee om de *collegia* (in de 1^{ste} eeuw v.C.) als belangengroepen te zien die druk konden uitoefenen vinden we o.a. bij L. Logghe, *Het Volkstribunaat als Agent*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2010-2011, pp. 193-198. Ook Tatum (op.cit., p. 136 en pp. 142-148.) lijkt hierop te doelen.

¹⁰¹ H. L. Royden, *The Magistrates of the Roman Professional Collegia in Italy*, Pisa: Giardini, 1988, pp. 4-13.

¹⁰² Tatum, op.cit., p. 205. en pp. 225-226. Er bestaan enkele attestaties waarbij *collegia* in *decuriae* worden ingedeeld, maar deze vermeldingen zijn schaars en dateren uit een latere periode (Royden, op.cit., p. 13.)

¹⁰³ J. W. Rich, “Tatum: The Patrician Tribune”, *Bryn Mawr Classical Review* 2000.03.18 De tempel zou ook trefpunt van de Catilinariërs zijn geweest; Nowak, op.cit., p. 69. Bespreking van de vernielingen door Clodius zie S. M. Cerutti, “P. Clodius and the Stairs of the Temple of Castor”, in: *Latomus*, vol. 57 (nr. 2), 1998, pp. 292-305. Ook Metellus Nepus gebruikte de tempel als uitvalsbasis; A. Lintott, *Violence in Republican Rome*, Oxford, Clarendon Press, 1968, p. 72.

bendes vergroten en de onderste lagen van de samenleving sneller mobiliseren.¹⁰⁴ De Robertis stelt zelfs dat de nieuwe *collegia* bewust werden ingericht om geweld uit te oefenen op tegenstanders.¹⁰⁵

“When in the Aurelian tribunal you were openly enrolling not only freemen but slaves also, got together out of all the streets in the city, were you not at that time preparing for violence? When by your edicts, you ordered all the shops to be shut, were you aiming not at the violence of the mob, but at a modest and prudent gathering of honourable men? When you were having arms collected and carried to the temple of Castor, had you no other object beyond preventing others from being able to effect anything by violence? But when you tore up and removed the steps of the temple of Castor, did you then, in order to be able to act in a moderate manner, repel audacious men from the approaches and ascents leading to the temple? **When you ordered those persons who, in an assembly of virtuous men, had spoken in defence of, my safety, to come forward, and had driven away their companions and seconders by blows and arms and stones; then, no doubt, you showed that violence was excessively disagreeable to you.**”

Cicero, *De Domo Sua* 54 (vertaling C. D. Yonge)¹⁰⁶

In hetzelfde jaar, zoals in bovenstaand citaat aangetoond, zouden Clodius' mannen (in de bronnen wordt er geen specifieke term gebruikt) een massa mensen hebben verdreven die Cicero steunden toen de vergadering in de senaat bezig was over de *rogatio de capite civis*; een motie van Clodius die stelde dat de executie van een Romeins burger zonder proces onwettig was, en duidelijk gericht was op Cicero en diens *senatus consultum ultimum* tegenover Catilina. De motie werd goedgekeurd en op 25 april 58 v.C. volgde een stemming om de wet met terugkerende kracht op Cicero te laten inwerken, waardoor deze verbannen zou worden. Het kwam niet tot geweld, maar de *operae* waren volop aanwezig om druk te zetten. Bijzonder was de tussenfiguur Fidulius, die met een groep van 100 man (*centum*) overnacht had op het Forum om als eerste te kunnen stemmen.¹⁰⁷ De gebeurtenissen hierna waren iets minder geweldloos – en het bleef niet bij één keer. De terminologie die Cicero in verschillende bronnen gebruikt is zeer variabel. De *collegia* worden nooit direct genoemd. Wel spreekt men vaak over de eerder besproken *operae*. Gebeurtenissen die duidelijk niet door de *collegia* geïnspireerd werden, maar bv. door het ‘*plebs contionalis*’ of andere groepen laten we net als bij de vorige figuren weg, maar later komen we er nog even op terug. Dat deze er bij Clodius zeker zijn toont alleen maar de schaal (en variatie) van diens geweldpleging en dreiging aan.

¹⁰⁴ Ausbüttel, op.cit., p. 90. ; Royden, op.cit., pp. 4-13.; De Robertis, op.cit., vol. II, p. 10.

¹⁰⁵ De Robertis, ibidem: ‘Ebbe invece lo scopo precipuo di dare al proponente la possibilità di organizzare la lotta contro il partito nobiliare a mezzo di bande di agitatori, pomposamente decorate del nome di collegi: essa infatti derivava dal partito popolare rivoluzionario, come rende chiaramente manifesto il nome del rogatore.’

¹⁰⁶ C. D. Yonge, *The orations of Marcus Tullius Cicero, Vol 3, Orationes for his house, Plancius, Sextius, Caelius, Milo, Ligarius, etc.* Londen, George Bell en Sons, Bohn's Classical Library, 1891

¹⁰⁷ Vanderbroeck, op.cit., p. 241 en p. 243. (Ap. B42 en 47); Tatum, op.cit., pp. 146-147; Benner, op.cit., p. 160. en Courier, op.cit., pp. 790-791. (Ap. 75)

Vrij kort na de verbanning van Cicero ging Clodius echter in de fout. Er ontstonden namelijk verschillende politieke conflicten met Pompeius; het grootste ging over de aanstelling van de koning in Armenië. Pompeius had Tigranes op de troon gezet en diens zoon als gegijzelde meegenomen naar Rome, maar Clodius liet de zoon ontsnappen en plaatste hém op de troon in Armenië. De aanhangers van Pompeius hadden de ontsnapping niet zomaar laten gebeuren, wat leidde tot schermutselingen op de Via Appia, waarbij een vriend van Pompeius (M. Papirius) om het leven kwam. Op instigatie van Pompeius beëindigde consul en handlanger Gabinius zijn samenwerking met Clodius. Wat later vielen de *operae* van Clodius Pompeius en Gabinius aan, wat tot het onvoorstelbare feit leidde dat de grote Pompeius een tijdje opgesloten zat in zijn eigen huis.¹⁰⁸ Verder in het jaar 58 v.C. zou er nog sprake zijn geweest van geweld – in goeie oude traditie – tijdens een rechtszaak van de aangeklaagde Vatinius, volkstribuun het jaar voordien (en een cruciale man voor Caesar). Clodius zou het proces samen met Vatinius hebben onderbroken, aan de leiding van een groep bewapende mannen, volgens Cicero (een overdrijving) zelfs *milites*. De urnen en zetels van de jury werden gebroken.¹⁰⁹

Het jaar erop werd tribuun Sestius aangevallen door een bende (*manus*) van Clodius, geleid door Lentidius en Titius, waarschijnlijk tijdens een stemming van de *comitia tributa*. Het huis van Caecilius Rufus werd niet veel later dat jaar aangevallen, vermoedelijk vanwege zijn steun aan Cicero en betrokkenheid met een graantekort (cfr. infra). Een derde persoonlijke aanval in 57 v.C. werd door de *operae* gepland op Cicero – die ondertussen terug was¹¹⁰; ten eerste op diens huis op 3 november¹¹¹, ten tweede op hemzelf bij het forum op 11 november. De situatie escaleerde en de dag erna zou Clodius Milo's huis belegeren. In december vonden er nogmaals kleine relletjes plaats toen er gestemd werd over de data van de verkiezingen en rechtszaken (waarbij ook Clodius terecht stond). Door de verkiezingen vóór de processen te plaatsen zou Clodius immuun zijn als hij tot aediel werd verkozen. Hij slaagde hierin.¹¹²

¹⁰⁸ R. Seager, *Pompey the Great*, Hoboken, John Wiley and Sons, 2008, pp. 103-105. De aanval met bendes zorgde definitief voor een breuk tussen beide mannen en leidde ongetwijfeld, in samenspraak met Crassus en bovenal Caesar, op de vervroegde terugkeer van Cicero in het jaar erop.; Nowak, op.cit., pp. 127-129.; Vanderbroeck, op.cit., p. 243. (Ap. B48) en Courier, op.cit., p. 791. (Ap. 76).

¹⁰⁹ Vanderbroeck, op.cit., p. 244 (Ap. B49); Benner, op.cit., p. 94.; Tatum, op.cit., pp. 140-141. en Courier, op.cit., p. 791. (Ap. 77)

¹¹⁰ Dit gebeurde niet zonder rellen; Vanderbroeck, op.cit., p. 245. (Ap. B51) en Courier, op.cit., p. 792. (Ap. 78)

¹¹¹ Cicero's huis speelde een belangrijke symbolische rol in de politieke retoriek van Clodius. Cicero had het huis op de Palatijn voor waarschijnlijk 3.5 miljoen sestertiën van Crassus gekocht. Vanop het Forum was het huis wellicht zichtbaar. Tijdens Cicero's verbanning had Clodius het huis van Cicero geconfisqueerd en er een standbeeld voor de godin *Libertas* opgericht. (Cicero, *Dom.* 24.62 en 41.110-113) Cicero verdedigde zich bij zijn terugkeer in 57 v.C. in de reeds veel geciteerde *De Domo Sua*. De redevoering was succesvol en de confiscatie werd onwettig verklaard. Cicero mocht zijn huis dus heropbouwen met publiek geld. (Cicero, *de Haruspicum Responso* 6.12-13) De aanval van 3 november vond dus plaats tijdens restauratie. (Cicero, *Att.* 4.3)

¹¹² Nowak, op.cit., pp. 131-137.; Vanderbroeck, op.cit., pp. 245-253. (Ap. B52 en 56 en 61-64) en Courier, op.cit., p. 793. (Ap. 80), pp. 798-799. (Ap. 88-90)

In 56 v.C. werden de *operae Clodiana* ingezet tijdens het proces van Milo, die door Clodius ironisch genoeg aangeklaagd werd voor geweld. Er brak tumult uit en het proces werd later hernomen, maar Milo ontsnapte op zijn beurt aan het oordeel door aangesteld te worden tot praetor.¹¹³ Als aediel organiseerde hij enkele maanden later de *Ludi Megalenses*. Volgens de traditie waren dit spelen die vooral voor de gegoeden voorzien waren. Clodius schopte dan ook grondig tegen de schenen van de adel (al dan niet bewust) toen hij, afhankelijk van de lezing, betere plaatsen voor de *collegiati* in de arena voorzag of het theater zelfs met een groep aanhangers (Cicero noemt ze natuurlijk slaven) ‘bestormde’ voor toegang. Later dit jaar kwam het nog enkele keren tot conflicten. Belangrijker dan een aangelegenheid om de elite te kijk te zetten was het feit dat deze rellen (nog steeds) gekoppeld waren aan de blijvende problemen met de graanvoorziening, die nu in handen van Pompeius was, iets wat Clodius geregeld bekritiseerde en dus tot conflicten leidde.¹¹⁴ De jaren 55 v.C. tot 53 v.C. zijn in de bronnen minder gedocumenteerd; tot op de consulaire verkiezingen van 53 v.C. en het fatale conflict tussen Milo en Clodius op 18 januari 52 v.C. Bij de aanloop van de verkiezingen omstreeks 53 v.C. zou het weer tot geweld komen tussen de *operae* van Clodius en de bendes van Milo, maar ook deze van de figuur Plautius Hypsaesus, kandidaat voor Pompeius.¹¹⁵

Op 18 januari kwam het dus weer tot een conflict, maar dit keer met een fatale afloop voor Clodius. We volgen hierbij het commentaar van Asconius (31-32C), in navolging van Lintott¹¹⁶, die volgens ons terecht meer waarde hecht aan diens verklaring dan aan de retorische toespraak van Cicero die de aanzet tot geweld bij Clodius plaatste. Vanwege het belang voor dit essay nemen we het citaat volledig over (Asc. 33 C):

On 18 January—for I think that the Acta and the speech, which agrees with the Acta, should be followed, rather than Fenestella, whose account has the 17th—Milo set out for Lanuvium, his native town, where at the time he was dictator, in order to appoint diflamen the next day. At about the ninth hour Clodius, who was returning from Aricia, encountered him a little beyond Bovillae, near the site of a shrine to the Bona Dea: he had been addressing the local councilors of Aricia. Clodius was on horseback, and had an escort of about thirty slaves ready for action, as was the custom in those days for those on a journey, and wearing swords. Also with Clodius were three of his companions: one Roman knight, C. Causinius Schola, and two well-known members of the plebs, P. Pomponius and C. Clodius. Milo was riding in a carriage with his wife Fausta, daughter of the dictator

¹¹³ Nowak, op.cit., pp. 138-139.; Vanderbroeck, op.cit., p. 253. (Ap. B65) en Courier, op.cit., pp. 800-801. (Ap. 92)

¹¹⁴ Nowak, op.cit., pp. 140-141.; Vanderbroeck, op.cit., pp. 252-254. (Ap. B66); Benner, op.cit., pp. 211-213.; Tatum, op.cit., pp. 211-213.; Courier, op.cit., pp. 801-802. (Ap. 93) en T. Hebbrecht, *Titus Annius Milo en het democratische gedachtegoed van Rome in de Late Republiek: een onderzoek*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2007-2008, p. 13.

¹¹⁵ Tatum, op.cit., p. 235.; Nowak, op.cit., pp. 141-142. ; Vanderbroeck, op.cit., p. 262. (Ap. B85) en Courier, op.cit., p. 811. (Ap. 113)

¹¹⁶ A. W. Lintott, “Cicero and Milo”, in: *Journal of Roman Studies*, vol. 64, 1974, p. 69.

Sulla, and his friend M. Fufius. Their escort was a large train of slaves, also including gladiators, two of them wellknown ones, Eudamus and Birria. These, making rather slow progress at the back of the column, started a scrap with Clodius' slaves. Clodius had turned to direct his menacing eye upon this brawl, when Birria pierced his shoulder with a hunting-spear. Then as a battle developed more of Milo's men arrived on the scene. The wounded Clodius was carried off to a nearby tavern in the territory of Bovillae. When Milo learnt that Clodius was wounded, he took the view that his survival would be something of a danger to himself, whereas his death would greatly relieve his own feelings, even if he had to pay the penalty for it, and so ordered him to be turned out of the tavern. His slaves' commander was M. Saufeius. And so Clodius was dragged out from hiding and killed with many wounds. Since Clodius' slaves had either been killed or had gone into hiding with severe injuries, the body was left in the road, and Sex. Teidius, a senator, who chanced to be on his way back to the city from the countryside, picked it up and gave orders for its conveyance to Rome in his litter, while he himself withdrew to his original point of departure. [33C] Clodius' body arrived soon after nightfall, and a huge crowd of the lowest commoners and slaves stood round it in the hallway of his house in deep sorrow. Clodius' wife Fulvia was bent on inflaming anger at the deed by displaying his wounds with effusive lamentations. On the next day at dawn an even greater crowd of the same sort came flooding up, and several well-known figures were sighted. Clodius' house, which had been purchased a few months earlier from Scaurus, was on the Palatine, and that was where T. Munatius Plancus, brother of the orator Lucius Plancus, and Q. Pompeius Rufus, grandson of Sulla the dictator (by his daughter), tribunes of the plebs, came running. It was with their encouragement that the ignorant mob took the corpse, stripped and bruised, just as it had been dumped on the bier, down into the Forum and placed it on the rostra in order to exhibit the wounds. There before a contio Plancus and Pompeius, who were partisans of Milo's electoral rivals, aroused resentment against him. The populace, led by Sex. Cloelius the scribe, took off the body of P. Clodius into the senate house and cremated it on a pyre of benches, platforms, tables, and copyists' notebooks, and in the conflagration the senate house itself caught fire and also the adjoining Basilica Porcia was engulfed in flame. The houses also of M. Lepidus the interrex—for he had been appointed a curule magistrate—and of Milo, who was not there, were attacked by the same Clodian mob, but it was driven off with a barrage of arrows. Then the mob seized bundles of fasces from the grove of Libitina and took them to the homes of Scipio and Hypsaeus, then to the suburban estate of Cn. Pompeius, yelling its acclamation of him by turns as consul or dictator. (vertaling R. G. Lewis)¹¹⁷

Uiteindelijk zou de bende met gladiatoren het dus halen t.o.v. Clodius' *operae*. Aan de gladiatoren zullen we later nog wat aandacht besteden (3.2.3). Tot slot kunnen we opmerken dat er naast de vele rellen na de dood van Clodius natuurlijk ook nog een proces volgde voor Milo. Deze werd verbannen. Op de avond voor de laatste dag van het proces had Munatius, volkstribuun, in een *contio* het volk aangezet om het proces massaal te komen bezetten en hun winkels te sluiten. Hier werd gehoor aan gegeven en Pompeius moest het Forum veiligstellen.¹¹⁸

¹¹⁷ *Asconius: Commentaries on Speeches of Cicero* (eds. J. Harries et. al.), New York, Oxford UP, 2006, pp. 63-67. Bespreking zie Courier, op.cit., pp. 811-814. (Ap. 114-116) en Vanderbroeck, op.cit., pp. 236-264. (Ap. 86-87)

¹¹⁸ Vanderbroeck, op.cit., pp. 263-265. (Ap. B86-88) en Courier, op.cit., pp. 812-815. (Ap. 115-118)

Enkele opmerkingen: de rol van graantekorten

In dit tweede hoofdstuk, waarbij we vanwege onze inleidende beschrijvingen duidelijk de evenementiële kant opgaan, is het belangrijk om de structurele problemen van de maatschappij niet uit het oog te verliezen; vervallende sociale systemen door een toenemende stadsbevolking, het uitbreidende Romeinse Rijk en afhankelijk van het perspectief misschien wel de belangrijkste (onderliggende) factor bij sociale opwellingen: hongersnoden. Het is duidelijk dat deze een aanzienlijke rol speelden bij Clodius' politieke programma en hun mobilisatie. Dit structurele fenomeen komt twee keer duidelijk en rechtstreeks tot uiting in het jaar 57 v.C.; en tweemaal wordt Clodius geacht aan de leiding te hebben gestaan van de manifestaties. Omdat het ons meer leert over de onderliggende structuren van de samenleving en minder past bij persoonlijke politieke spelletjes bespreken we dit als een apart onderdeel.

De eerste manifestatie vond plaats in juli 57 v.C. tijdens de *Ludi Apollinares*.¹¹⁹ Het wordt beschreven door Asconius (48C) als een *infima coacta multitudo* dat ageerde tegen de hoge graanprijzen. De aanwezigen in het theater¹²⁰ werden door het geweld verdreven. Net als Benner stelt Vanderbroeck dat het woord 'coacta' enige organisatie suggereert en dat men vanwege de gelijkenissen met de volgende manifestatie (cfr.infra) kan stellen dat Clodius de leidinggevende figuur was. Dit maakt dan weer de mobilisatie van de *collegia(ti)* waarschijnlijk. We zagen reeds dat Clodius vermoedelijk van bij het begin van zijn aanstelling een band creëerde tussen de functies van de graanverdeling enerzijds en de wijkmeesters en leiders van de verenigingen anderzijds via zijn verschillende wetten. De manifestatie zou succesvol zijn geweest want de graanprijzen daalden hierna en in september nam de senaat maatregelen om de graantoevoer te versoepelen. Deze daling is ook politiek te verklaren; waarschijnlijk wou de adel de aanhang van Clodius mildereren vanwege het wetsvoorstel dat men kort daarna uitvaardigde om Cicero terug te halen uit diens ballingschap (cfr.supra).¹²¹

Deze laatste interpretatie lijkt vooral gebaseerd te zijn op wat hierna gebeurde. Drie dagen na de terugkeer van Cicero steeg de graanprijs namelijk alweer sterk. Toeval of getuige van een verdachte politieke strategie? Dit is niet te achterhalen. Hoe dan ook zou het aanleiding geven tot de tweede manifestatie, die goed gedocumenteerd is¹²², tijdens de *ludi Romani*. Clodius' bendes (*operarum illa*)

¹¹⁹ Twee jaar voordien was er tijdens deze spelen al oproer geweest. Er werd toen kritiek geuit op Caesar en Pompeius; Vanderbroeck, op.cit., p. 238. (Ap. B36) en Courier, op.cit., p. 787 (Ap. 68).

¹²⁰ Het Circus Maximus ofwel het Circus Flaminius. Deze laatste plaats had een reputatie wat relletjes betreft en een mogelijke populistische traditie (cfr. onderdeel 4.2.1); Courier, op.cit., idem en pp. 794-795 (Ap. 83).

¹²¹ Vanderbroeck, op.cit., p. 247. (Ap. B55)

¹²² Het is ook vooral tijdens deze gebeurtenis dat de sociale structuur van de bendeleden is overgeleverd, die we later bespreken; Cicero, *Epistulae ad Atticum* 4.1.6-7.; *ad Familiares* 5.17.2; *De Domo Sua* 6-7, 10-16 en Dio 39.9.2-3.; Vanderbroeck, op.cit., pp. 249-250. (Ap. B60) en Courier, op.cit., pp. 796-797. (Ap. 86)

zouden 's nachts door de stad zijn gelopen om het volk te mobiliseren en te overtuigen van Cicero's schuld bij de stijging van de prijzen. De volgende dag stormde een massa het theater binnen. Vervolgens ging men naar het Capitool waar de senatoren vergaderden. Clodius zou een *manus* hebben meegebracht; een bende slaven en bewapende mannen. Sergius en Lollius, twee belangrijke *duces* van Clodius (cfr. 3.2.3) zouden volgens Cicero zelfs begonnen zijn met het gooien van stenen.

Er heerst veel discussie over de (structurele) oorzaak van de graantekorten. Op basis van een passage van Cicero (*De Domo Sua* 25) stelt men vaak dat deze ontstonden door Clodius' eigen *Lex Frumentaria*, ingesteld in het begin van het jaar 58 v.C. Door de vrijgevigheid van de wet zouden er namelijk veel slaven (informeel) zijn vrijgelaten, omdat deze dan immers graan konden ontvangen.¹²³ Dit kan kloppen, maar hun aantal mag wellicht ook niet overschat worden.¹²⁴

We vermeldden hierbij reeds Sextus Cloelius. Deze figuur zou een belangrijke rol spelen bij de uitbouw van hun graanverdelingsnetwerk. In dezelfde passage beschuldigt Cicero Clodius ervan om '*omne frumentum privatum et publicum, omnis provincias frumentarias et omnis mancipes*' overgeheveld te hebben aan Cloelius. Waarschijnlijk is hier iets van aan – aangezien het logisch lijkt te zijn dat Clodius zelf verantwoordelijk was voor de uitvoer van zijn eigen wetten – , alleen dient men dit als een informeel gebeuren te beschouwen; nog niet vergelijkbaar met de latere graanuitdelingen en het ambt van Pompeius het jaar erna, en dus een overdrijving aan Cicero's kant. Pompeius zou immers de oplossing vormen van het conflict en werd na de tweede manifestatie aangesteld als verantwoordelijke voor de graantoevoer. Volgens Vanderbroeck maakte het beschuldigen van Cicero als zondebok deel uit van Clodius' politieke vernuft. En inderdaad, het feit dat hij zelf de manifestaties tijdig in handen nam en een zondebok 'creëerde' zorgde er waarschijnlijk voor dat zijn populariteit van de wetten het jaar ervoor, niet verloren ging; en het volk niet op het idee kwam om hem te beschuldigen. In deze optiek zou hij zich later verzetten tegen de aanstelling van Pompeius en zelfs stellen dat deze kunstmatig een prijsstijging teweeg had gebracht om het ambt te verkrijgen. Dit lijkt slechts politieke retoriek te zijn.¹²⁵ Wel zou de discussie rond het graan ook nog na 57 v.C. doorgaan en waarschijnlijk gedeeltelijk aanleiding geven tot de hierboven besproken conflicten in 56 v.C., het jaar dat Clodius aediel was.

¹²³ G. Rickman, *The corn supply of ancient Rome*, Oxford, Clarendon Press, 1980, p. 52.; P. A. Brunt, *Italian manpower, 225 B.C.-A.D. 14*, Oxford University Press, 1971, p. 380. en Mouritsen, op.cit., p. 52.

¹²⁴ Tatum, op.cit., pp. 125-133.

¹²⁵ Tatum, op.cit., p. 123.; Vanderbroeck, op.cit., pp. 249-251. (Ap. B 60)

2.2.2.5 M. Caelius Rufus

De rol van de *collegia* is voor de periode na de dood van Clodius slecht gedocumenteerd. Bepaalde verenigingen werden in ieder geval door Caesar verboden (cfr. 5.2.1.4). Er is echter één belangrijke attestatie bekend, die dit verbod wat kan contextualiseren. In het jaar 48 v.C. kwam er namelijk een rebellie tegen Caesar, waar Rufus deel van uitmaakte uit ontevredenheid i.v.m. zijn verkregen ambten. Rufus was niet zomaar een figuur. Hij wordt soms geassocieerd met Catilina, maar had ook met zekerheid banden met Clodius (en Clodia). In het jaar 56 v.c. zou hij door Cicero succesvol verdedigd worden voor een moord, in diens *Pro Caelio*. Net als Clodius had Rufus sympathie voor de *populares*-ideologie en zou hij volkstribuun worden in 52 v.C. Hoe dan ook, in 48 v.C. zou het dus tot geweld komen. Na enkele eerdere pogingen stelde Rufus in Caesars afwezigheid namelijk een schuldenvrijstelling voor, radicaler dan Caesars eigen voorstel. Hierop werd hij uit de stad gedreven door een groep legionairs die op weg waren naar Gallië. Dit aanvuren van het geweld had wellicht ook een persoonlijke reden, Trebonius, stadspraetor toentertijd, had Milo namelijk veroordeeld in 52 v.C., een goeie vriend van hem. Het was dan ook logisch dat Milo Rufus te hulp schoot, maar het mocht niet baten. Caesar sloeg het oproer neer en zowel Caelius Rufus als Milo sneuvelden.¹²⁶

In de bronnen gebruikt men de vage termen *plebs* of *multitudo*¹²⁷, maar er zijn drie belangrijke redenen om de betrekking van de *collegia* te veronderstellen. Ten eerste de politiek en het karakter van Rufus, die zeker banden met het volk had, desnoods nog via oude relaties met Clodianen. Ten tweede is er het feit dat Caesar een verbod op bepaalde verenigingen uitvoerde, volgens De Robertis (cfr. 5.2.1.4) tussen 49 en 46 v.C. te situeren. Deze gebeurtenissen kunnen dus een trigger geweest zijn. Tot slot is er het feit waar Cordier en Nippel in hun studies op wijzen. Dit punt is in onze optiek niet noodzakelijk – ook zonder kan men de betrokkenheid van de *collegia* veronderstellen - maar een aanvulling. In hetzelfde jaar werden de schrijnen van de godinnen Isis en Sérapis vernield (Dio 42.26.2), die een grote populariteit genoten bij het volk. Deze kunnen hebben geholpen bij de snelle mobilisatie.¹²⁸ Sowieso zorgde deze specifieke culte minstens een decennium lang (vanaf 58 v.C.) voor problemen, in het bijzonder bij de verdediging van hun heiligdommen. Ook in de Keizertijd werd de culte, die ondertussen een tempel had gekregen en zich dus ook in *collegia* organiseerde, verschillende keren in vraag gesteld.¹²⁹

¹²⁶ Courrier, op.cit., pp. 818-819. (Ap. 124); Hebbrecht, op.cit., pp. 129-130.

¹²⁷ Caesar, *Bellum Civile* 3. 20-21 en Livius, *Periochae* 111

¹²⁸ P. Cordier, "M. Caelius Rufus, le préteur récalcitrant", in: *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité*, vol. 106, 1994, p. 552. en W. Nippel, *Aufbruch und "Polizei" in der römischen Republik*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1988, p. 113. en p. 241. (noot 62b)

¹²⁹ Voor de Late Republiek: W. Nippel, *Public Order in Ancient Rome*, Cambridge University Press, 1995, p. 73.; L. Hayne, "Isis and Republican Politics", in: *Acta Classica*, vol. 35, 1992, p. 146. en voetnoot 1 - Keizertijd: J. E. Taylor, *Jewish Women Philosophers of First-Century Alexandria: Philo's 'Therapeutae' Reconsidered*, Oxford

2.2.3 Keizertijd

Het zal duidelijk worden dat het karakter van de attestaties in deze periode nog fragmentarischer is dan hetgeen we in de 1^{ste} eeuw v.C. hebben. Bovendien verplaatsen we ons buiten de stad Rome, een belangrijk gegeven waar we later nog op terugkomen. Tot slot dient nog vermeld te worden dat we zuiver wettelijke bepalingen (bv. de *Lex Irnitana*), waarin geen aanwijzingen te vinden zijn van concreet geweld (los van of dat er al dan niet *de facto* was) later behandelen (5.2.1.7), net als interne regels opgelegd aan de leden van een vereniging (5.2.6). Een overzicht van de Romeinse keizers vindt men bij wijze van oriëntatie terug in de bijlage (nr. 2.).

2.2.3.1 Alexandrië

De eerste attestatie vinden we in de jaren '30 te Alexandrië (meer bepaald onder het termijn van Flaccus, 32 tot 38 n.C.). De provinciegouverneur zou volgens Philo het volgende hebben gedaan:

“He decided suits of importance with the magistrates; put down the overproud; prevented a promiscuous, indiscriminately mixed mass of humanity from being organized to the danger of peace; and dissolved the associations and guilds [ἐταιρείας και συνόδους], which were continually holding feasts on the pretext of sacrifice and misconducted their offices by insobriety, dealing drastically and peremptorily with the recalcitrant.”

Philo Judaeus, *In Flaccum 4*, (vertaling Arnaoutoglou)

De ontbinding van de *hetaireiai* en *synodoi* moet volgens Arnaoutoglou begrepen worden als een tijdelijke maatregel van de prefect om toenemende spanningen te Alexandrië in te tomen¹³⁰ - zo voerde Flaccus in 34/35 ook een edict uit dat wapendracht met de doodstraf bestrafte (*Wchr 13*) - en niet als één of ander algemeen verbod doorheen het Romeinse rijk voor verenigingen (meer hierover in ons hoofdstuk over wetten en het juridisch kader omtrent associaties; *Lex Julia*; 5.2.1.4).¹³¹

University Press, 2003, p. 115. Een recente bespreking van de rol van de culte tot het socio-politieke wezen in beide periodes vindt men ook in S. A. Takacs, *Isis and Sarapis in the Roman World*, Leiden, Brill, 1995, hoofdstuk 2 en 3, in het bijzonder pp. 60-78.

¹³⁰ Volgens De Ligt (naar een studie van Smallwood), zou Flaccus het verbod op persoonlijk initiatief hebben ingevoerd na een incident in het gymnasium waarbij hij aangevallen werd door 'hooligans'; L. De Ligt, "Governmental Attitudes towards Markets and Collegia", in: *Mercati permanenti e mercati periodici nel mondo romano* (ed. L. Cascio), Bari, Edipuglia, 2000, p. 248.

¹³¹ I. N. Arnaoutoglou, "Collegia in the Province of Egypt in the First Century AD", in: *Ancient Society*, vol. 35, 2005, pp. 203-204. (vertaling) en pp. 211-212.

2.2.3.2 Pompeii

Een vrij gelijkaardig fragment handelt over een gebeurtenis te Pompeii omstreeks 59 n.C.:

“About the same date, a trivial incident led to a serious affray between the inhabitants of the colonies of Nuceria and Pompeii, at a gladiatorial show presented by Livineius Regulus, whose removal from the senate has been noticed. During an exchange of raillery, typical of the petulance of country towns, they resorted to abuse, then to stones, and finally to steel; the superiority lying with the populace of Pompeii [*Pompeianorum plebe*], where the show was being exhibited. As a result, many of the Nucერიans were carried maimed and wounded to the capital, while a very large number mourned the deaths of children or of parents. The trial of the affair was delegated by the emperor to the senate; by the senate to the consuls. On the case being again laid before the members, the Pompeians as a community were debarred from holding any similar assembly for ten years, **and the associations which they had formed illegally were dissolved.** (*prohibiti publice in decem annos eius modi coetu Pompeiani collegiaque, quae contra leges instituerant, dissolute*) Livineius and the other fomenters of the outbreak were punished with exile.”

Tacitus, *Annales* 14.17 (vertaling J. Jackson)¹³²

De situatie van Pompeii is zeer complex en zal in verschillende onderdelen van onze paper behandeld worden; enerzijds bij een bespreking van de *collegia* en electorale functies (6.2.1.2), anderzijds bij onze analyse van de wettelijke bepalingen omtrent de verenigingen (5.2.1.6). We zullen ons nu kort en nauw focussen op deze specifieke casus. Het is duidelijk dat dit een vrij ernstig conflict moet zijn geweest. Zeker aangezien ook de *duoviri* (vader en zoon) Pompeius Grosphus¹³³ vroegtijdig uit hun ambt werden gezet en er een *praefectus iure dicundo* werd aangesteld in hun plaats.¹³⁴

Op basis van een passage van Callistratus (Dig. 48.19.28.3¹³⁵) en het feit dat de *iuvenes* vaak betrokken waren bij gladiatorenspelen, maakt men meestal de verbinding tussen de *collegia iuvenum* en het gevecht/verbod. Vanwege de aristocratische en vrij conservatieve aard van dit soort verenigingen is het echter waarschijnlijk dat het niet echt om *iuvenes* ging, maar dat men slechts de naam gebruikte.¹³⁶ Dit sluit ook goed aan op de passage van Callistratus, die het woord ‘*volgo*’ gebruikt. De alternatieve interpretatie van Richardson, op basis van graffiti (CIL IV,1293) die stelt dat het om de *Campani* gaat, wordt door Moeller geïntegreerd door te stellen dat men zich eveneens zo noemde om zich te onderscheiden van de rivalen van de heuvels, de Nucერიanen. Mogelijk zou het dus gaan om een groep fans of supporters, die zich *Campani* noemen en de echte *iuvenes* in de arena

¹³² Loeb Classical Library: Tacitus, vol. 5, 1937, p. 135.

¹³³ J. L. Franklin, *Pompeis Difficile Est*, University of Michigan Press, 2001, pp. 132-133.

¹³⁴ J. Liu, “Pompeii and collegia: a new appraisal of the evidence”, in: *Ancient History Bulletin*, vol. 22, 2008, p. 60.

¹³⁵ “Solent quidam, **qui volgo se iuvenes appellant**, in quibusdam civitatibus turbulentis se adclaminationibus popularium accommodare [...]”

¹³⁶ Zie ook Liu, op.cit., p. 61.

steunden. In een mix van lokaal patriotisme (er was ook een twist over grondbezit dat de steden verdeelde) en fanatisme voor hun team kwam het tot een botsing tussen beide fanclubs.¹³⁷ Dit is ook wat we zien op de fresco die de voorpagina van deze thesis uitmaakt (zie ook bijlage nr. 3). De Nucerianen, de bezoekers, waren het zwaarst getroffen en waarschijnlijk klaagden zij het gedrag van de Pompeianen aan bij het bestuur in Rome, die dus een verbodsbepaling uitvaardigde.¹³⁸ Wanneer we terugkeren naar Tacitus' fragment ('*Livineius et qui alii seditionem conciverant exilio multati sunt*') is het tot slot waarschijnlijk dat er een zekere graad van betrokkenheid was van de ex-senator Livineius Regulus, de organisator van de gladiatorenshow. Hoe dit opruien of aanzetten tot ongehoorzaamheid precies verliep is niet bekend, maar de combinatie met de gewelddadige rol van de *collegia* is in ieder geval opmerkelijk en doet toch denken aan de rol van opruiende tribunen (met als bekendste Clodius) en *duces* die we in de eerste eeuw v.C. zagen.

De casus van Pompeii staat ons ook toe enkele bredere bedenkingen te formuleren omtrent (collectief) stedelijk geweld in deze periode. Het lijkt er op dat de theaters misschien wel één van de enige mogelijkheden hiertoe boden in de toch wel vrij 'stabiele' Italische steden (en later bij uitbreiding Oost-Romeinse steden) tijdens de Pax Romana (cfr.infra).¹³⁹ In de theaters kwam namelijk een moeilijk controleerbare groep mensen samen en was er contact mogelijk tussen de keizer en het volk. Men kon aldus een semi-politieke rol uitoefenen als burger door te roepen of te applaudisseren. Niet zelden luisterde de keizer naar het volk in deze gevallen.¹⁴⁰ Zoals deze casus zeer goed aantoont is het dan ook in deze groepen en via de theaters dat men een eventuele (met de dreiging van mogelijk geweld) politieke rol van de *collegia* of andere, latere 'verenigings'structuren zoals de belangrijke circus- en theaterfacties zou moeten gaan zoeken. Dit fenomeen zou meer dan vijf eeuwen stand houden en in de late oudheid regelmatig zorgen voor verbodsbepalingen, bv. vanwege toespraken tegen de keizer in Byzantium 196/197 n.C., Alexandrië in 212 n.C., Antiochië in 176 n.C., 196 n.C. en 387 n.C.¹⁴¹ De bekendste rellen zijn echter deze te Constantinopel in 532 n.C.,

¹³⁷ Franklins hypothese op basis van zijn analyse van enkele bekende pantomimespelers sluit min of meer aan op het idee van fanclubs; en dus een soort hooliganisme: "Finally there were the fans, Paridiani and Anicetiani. The propensity of Pompeians to form such groups, loose sodalicia or collegia is well known from Tacitus' reference to collegia contra leges in his discussion of the repercussions of the riot in the amphitheatre in A.D. 59. Given the Pompeians' enthusiasm for gladiators, one must wonder whether similar groups of fans had risen around star athletes and that it was these that were sternly disbanded following the riot. In any case, the mere fact that the Paridiani and Anicetiani existed underscores the popularity of pantomimists that can be traced in the graffiti of ancient Pompeii"; J. L. Franklin, "Pantomimists at Pompeii: Actius Anicetus and His Troupe", in: *The American Journal of Philology*, vol. 108 (nr. 1), 1987, pp. 106-107.

¹³⁸ W. O. Moeller, "The Riot of A.D. 59 at Pompeii", in: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 19 (nr. 1), 1970, pp. 88-90. en p. 94.

¹³⁹ Africa's paper "Urban Violence in Imperial Rome", in: *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 2 (nr. 1), 1971, pp. 3-21. behandelt zelfs bijna uitsluitend theaters.

¹⁴⁰ Voorbeelden zie idem, pp. 10-11.

¹⁴¹ Moeller, op.cit., p. 93.

de zogenaamde Nika-revolte (Στάσις τοῦ Νίκα); waarbij de facties van de ‘Groenen’ en de Blauwen’ aanstekers van het geweld waren en de strijd aangingen met de keizer. Uiteindelijk zouden maar liefst 30.000 mensen zijn gedood, een groot deel van de stad werd afgebrand.¹⁴²

2.2.3.3 De Joodse Opstand¹⁴³

Ook tijdens de Joodse Opstand, omstreeks 66 tot 70 n.C., zouden bepaalde instituten hun rol spelen bij het geweld; in dit geval de synagoge. Net zoals voor de vroege *collegia*, en hun terminologie of nomenclatuur, heerst er vrij veel onduidelijkheid over de aard van de synagogen – die in de 1^{ste} eeuw v.C. waarschijnlijk weinig leken op wat we er nu onder verstaan - en sommigen zoals Richardson¹⁴⁴ en Harland¹⁴⁵ stellen dan ook dat de synagoge op zijn minst vergelijkbaar is met de *collegia*. Er zijn verschillende gelijkenissen; een integrerende en gemeenschapsvormende sociale functie, gelijkaardige sociale rituelen als banketten, een uitbouw van sociale (en in sommige gevallen politieke) netwerken en eenzelfde ruimtelijke organisatie en architectuur, althans in meer Hellenistische steden als Ostia en Delos. Bovendien zou het wettelijke kader van de synagoge in de diaspora geënt zijn op die van de *collegia licita* (cfr. 5.2.4). Natuurlijk zijn er ook verschillen, met als voornaamste het belijden van het geloof door middel van gebed en lezing, en mogelijk onderwijs.

Zeer interessant is de mobilisatie van de Joodse opstandelingen in 66 v.C., die immers tegen een efficiënt Romeins leger zeer snel diende te worden georganiseerd. Vandenberghe merkt op: *‘Het succes, met de verovering en vernietiging van sommige steden als resultaat, is enkel te verklaren als er een zeker niveau van organisatie en troepensterkte kon worden bereikt. Gezien de Joodse elite in Jeruzalem zich pro-Romeins of tenminste gematigd opstelde, moeten we die organisatie niet gaan zoeken bij de stedelijke elite.’*¹⁴⁶ Uiteindelijk komen we dan tot een conclusie die vrij sterk lijkt op het gebruik van de *collegia* door Clodius: *Het [de synagoge] was de plaats waar de lokale gemeenschap sowieso samen kwam en waar vooraanstaande mannen en hun patronagenetwerken in geval van oorlog gemakkelijk konden worden aangesproken en opgeroepen om ten strijde te trekken, al dan*

¹⁴² Op dat moment gebeurden er al enkele decennia regelmatig zware rellen in verband met de wedstrijden wagenrennen (soms met enkele honderden doden tot gevolg), maar deze opstand zou eruit schieten; enerzijds door schaal, anderzijds omwille van het feit dat de Blauwen en Groenen verenigd optraden tegen de regering en keizer Iustinianus. Deze had handlangers van beide groepen gevangen gezet na een zoveelste rel. De eisen van de groepen werden steeds meer politiek van aard, bv. het afzetten van bepaalde magistraten. Wanneer deze eis werd ingelost, maar het volk niet rustig werd, besloot Iustinianus met ordetroepen in te grijpen; G. Greatrex, “The Nika Riot: A Reappraisal”, in: *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 117, 1997, pp. 60-86.

¹⁴³ Uitgangspunt voor deze paragraaf is de zeer gedetailleerde thesis van Marijn Vandenberghe, *De oorzaken van de Joodse Opstand (66 tot 70 n. Chr.): een socio-antropologische studie*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2010-2011, pp. 118-160.

¹⁴⁴ P. Richardson, “Early synagogues as Collegia in the Diaspora and Palestine”, in: J. S. Kloppenborg en S. G. Wilson (eds.), *Voluntary associations in the Graeco-Roman world*, Londen, Routledge, 1996, pp. 90-109.

¹⁴⁵ Harland, op.cit., p. 161. e.v.

¹⁴⁶ Vandenberghe, op.cit., p. 154.

niet op initiatief van lokale rebellenleiders of officiële afgezanten uit Jeruzalem. Synagogen waren er alleszins voor handen in de directe omgeving. Zo lagen beide plattelandssynagogen van de dorpen Modi'in en Qiryat Sefer langs de weg tussen Lydda naar Jeruzalem, enkele kilometers voor de weg de Beth-Horon-pas doorliep. De dorpingen van Qiryat Sefer en Modi'in moeten als het ware de Romeinse troepenmacht langs hun neus hebben zien passeren. Het is dus best mogelijk dat rond deze synagogen er troepen werden gemobiliseerd en dat ze de rol vervulden van lokale krijgsraden voor de dorpsleiders om de nabije guerrilla acties te coördineren en te bediscussiëren. Het is dit netwerk van synagogen – als lokale politieke centra – die de opstandige regio's met elkaar verbond en zo de uitzonderlijk snelle mobilisatie en organisatie van mankracht en middelen mogelijk maakte, zowel tijdens de represailles bij de etnische conflicten als tijdens Cestius' campagne. Het was die snelheid, organisatie en coördinatie die Cestius moet hebben verrast en uiteindelijk leidde tot een paniekerige aftocht en een absolute nederlaag.¹⁴⁷

Het is niet onwaarschijnlijk dat de synagoge, tenminste als symbool, een gelijkaardige rol speelde bij de rellen in Alexandrië (32-38 n.C.), Dora (41 n.C.) en Caesarea (jaren '50 n.C.).

2.2.3.4 Bithynië (Nicomedia en Amisus)

Gaius Plinius aan Keizer Trajanus

Brief 33

“Terwijl ik een heel ander deel van de provincie bezocht, heeft een onmetelijke vuurzee in Nicomedia vele huizen van particulieren en twee openbare gebouwen, namelijk het verzorgingshuis voor ouden en de Isistempel, hoewel daar een weg tussen lag, volkomen verwoest. Dat het vuur zo om zich heen heeft gegrepen, komt allereerst door de heftige wind, maar ook wel door de apathie van de inwoners, want het is vrijwel zeker dat ze werkloos en onbeweeglijk naar de vreselijke ramp hebben staan kijken. Verder is er nergens ook maar één openbare brandkraan, geen enkele emmer, kortom geen enkele voorziening om branden te bedwingen. Hierin zal nu in elk geval, zoals ik reeds heb verordend, worden voorzien. U moet eens overwegen, heer, of u niet van mening bent dat er een gilde van ambachtslieden (*collegium fabrorum*) moet worden ingesteld van slechts honderdvijftig man. Ik zal erop toezien dat daarin niemand wordt toegelaten die geen handwerksman is en dat, als het privilege eenmaal is verleend, hiervan voor geen andere doeleinden misbruik wordt gemaakt. Het zal niet moeilijk zijn zo'n gering aantal onder controle te houden.”

Trajanus aan Plinius

Brief 34

“Jij bent op het idee gekomen, naar het voorbeeld van verscheidene steden, dat een gilde van handwerkslieden in Nicomedia kan worden ingericht. Maar we moeten niet vergeten dat jouw provincie en vooral die steden onder dit soort verenigingen (*factionibus*) te lijden hebben gehad. Welke naam en welke doelstelling we ook verzinnen voor mensen die zich met een bepaald oogmerk groeperen, binnen de kortste keren worden het

¹⁴⁷ Idem, p. 156.

politieke broederschappen (*hetaeriae*). Het is dus raadzamer van alles aan te schaffen wat bij het beteugelen van branden behulpzaam kan zijn, en de eigenaars van percelen erop te wijzen dat zij ook zelf het vuur moeten bestrijden en als de situatie dat vereist de toeloop van volk moeten inzetten voor dat doel.”

Gaius Plinius aan Keizer Trajanus

Brief 92

“De vrije en met ons verboden stad Amisus mag dankzij uw welwillende gunst haar eigen wetten nakomen. Men heeft mij daar een petitie overhandigd met betrekking tot steunfondsen. Ik sluit die bij deze brief in zodat u, heer, kunt uitmaken wat wij naar uw oordeel moeten toestaan of verbieden en tot hoeverre.”

Trajanus aan Plinius

Brief 93

“Als het de inwoners van Amisus, van wie je een petitie bij je brief had ingesloten, volgens hun eigen wetten, die zij op grond van het verdrag mogen nakomen, is toegestaan een steunfonds te hebben, kunnen wij dat niet verhinderen. Dit zal ons gemakkelijker vallen als ze dergelijke contributies niet gebruiken om relletjes en illegale samenkomsten te organiseren (*non ad turbas et ad illicitos coetus*) maar om de nood van minder bedeelden te leningen. In alle overige steden, die aan onze rechtspraak onderworpen zijn, moet iets dergelijks worden verboden.”

Plinius Minor, Epistulae 10 (33-34; 92-93), vertaling Ton Peters¹⁴⁸

Deze passages uit de correspondentie¹⁴⁹ tussen Trajanus en provinciegouverneur Plinius werd bij de klassieke interpretatie, waartegen we in ons hoofdstuk over de wettelijke bepalingen omtrent verenigingen zullen argumenteren, vaak gebruikt als bewijs van een negatieve houding van de overheid tegenover de *collegia*. Hierbij wordt echter de specifieke context van de *provincia Bithynia et Pontus* te gemakkelijk uit het oog verloren. De provincie lag veraf en in vrij onherbergzaam gebied rond de zee van Marmara¹⁵⁰, wat controle moeilijk maakte. Bovendien hadden verschillende steden een vrij sterke (en oude) polistraditie, met eigen wetten en instituten, zoals bv. blijkt met het voorbeeld van Amisus.¹⁵¹ Ook wordt er duidelijk verwezen naar een conflict, verder onbekend, waarbij dergelijke politieke verenigingen¹⁵² volgens Trajanus een belangrijke rol zouden hebben gespeeld. Bij tijdgenoot Dio Chrysostomus vinden we een gelijkaardige opmerking: ‘[...]no other man

¹⁴⁸ Plinius de Jongere, *De Brieven*, ed. T. Peters, Amsterdam, Ambo, 2001, pp. 335-336. en pp. 363-364.

¹⁴⁹ De brieven worden meestal gedateerd tussen 110 en 112 n.C., maar er zijn ook andere mogelijkheden zoals 109 tot 111 n.C. (Sherwin-White); zie J. G. Cook, *Roman Attitudes Toward the Christians: From Claudius to Hadrian*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2011, p. 143. (+ noot 32)

¹⁵⁰ Deze verbindt de Middellandse Zee met de Zwarte Zee.

¹⁵¹ Zie ook T. Bekker-Nielsen, *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia: The Small World of Dion Chrysostomos*, Aarhus University Press, 2008, pp. 62-63. Dit is één van de enige (recentere) werken die de Romeinse provincie aan sich behandelt, al geeft de auteur in de introductie wel zelf aan zich vooral op de drie grootste steden gericht te hebben (nl. Nikaia, Prusa en Nikomedia).

¹⁵² De grens tussen *factiones* en *collegia* is hierbij duidelijk zeer nauw; zie de gebruikte terminologie van Plinius enerzijds en Trajanus anderzijds.

*should introduce such a practice or conduct state affairs by means of political clubs or split the city into factions (μηδὲ καθ' ἑταιρείας πολιτεύεσθαι μηδ' εἰς μέρη διασπᾶν τὴν πόλιν.)[...]'*¹⁵³

2.2.3.5 Ephese

“Thus it comes about at times that the people are plunged into disorder (ταραχὴν) and tumults (θορύβους) by the meeting and insolence of the bakers in the market-place, riots (στάσεων) for which they ought already to have been arrested and put on trial. However, since it is necessary to prioritize the city’s welfare far more than the punishment of these men, I have decreed in an edict that they must act reasonably. I therefore order the bakers not to hold meetings as a faction (συνερχέσθαι τοὺς ἄρτοκ[ό]πους καθ' ἑταιρίαν) or to be leaders in recklessness, but strictly to obey the regulations made for the public welfare and to provide the city with the necessary supply of bread without fail. If from this time forward any one of them is caught in the act of attending a meeting contrary to orders, or of starting any tumult and riot, he shall be arrested and shall undergo the fitting penalty. If anyone attempts to conspire against the city by going into hiding, he shall be branded in addition. Anyone who shelters such an individual will be also subject to the same penalty.”

I Eph 215; Edict van de Provinciegouverneur, 2de eeuw n.C., vertaling Buckler¹⁵⁴

Dit edict is een (zeer) zeldzaam artefact van mogelijk geweld, in ieder geval collectieve actie, in de 2^{de} eeuw n.C. van een lokale beroepsvereniging. Het doel en de aard van de rel (de bakkers waren waarschijnlijk gestopt met het maken van brood) is echter niet geheel duidelijk; daarom moeten we voorzichtig zijn om dit (uitsluitend) als een staking te zien, naast economische kunnen politieke doeleinden immers een rol gespeeld hebben.¹⁵⁵ Het woord *stasis* kan immers ook in dergelijke context gebruikt worden. Volledige ontbinding van deze vereniging kon in dit geval moeilijk; de vereniging was voor de lokale samenleving immers ‘broodnodig’. Opvallend nog is de samenkomst op het marktplein, iets wat natuurlijk een symbolische weerslag had. Niet toevallig zouden o.a. de zilversmeden zich een eeuw eerder in het theater van Ephese verzameld hebben om te protesteren tegen Paulus, vanwege zowel economische (het maken van de godenbeelden) als religieuze overwegingen.¹⁵⁶

¹⁵³ Dio Chrysostomus, *Orationes* 45.8 (vertaling H.L. Crosby, *Loeb Classical Library*, 1946)

¹⁵⁴ W.H. Buckler, “Labour Disputes in the Province of Asia”, in: W.H. Buckler en W.M. Calder (eds.), *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Manchester University Press, 1923, pp. 30-31.

¹⁵⁵ Dit wellicht in tegenstelling tot de staking van de bakkers in Antiochië (4^{de} eeuw); J. H. W. G. Liebeschuetz, *Antioch: City and imperial administration in the later roman empire*, Oxford, Clarendon Press, 1972, p. 223.

¹⁵⁶ Harland, op.cit., p. 84. p. 89. en p. 152. – voor de rel rond Paulus: Lucas, *Handelingen* 19:23-41

2.2.3.6 De latere 2^{de} eeuw en 3^{de} eeuw

Ondanks het feit dat we niet selectief, maar exhaustief te werk zijn gegaan in dit onderdeel, d.w.z. dat we de ambitie hadden om alle gevallen van geweld door de *collegia*, gepoogd hebben in beeld te brengen, stellen we vast dat de attestaties in de 2^{de} en 3^{de} eeuw n.C. op enkele specifieke wetten na (die we later bespreken) beperkt zijn.¹⁵⁷ Dit is vreemd, aangezien deze periode geacht wordt de bloeiperiode te zijn van het verenigingsleven. De bronnensituatie is echter voornamelijk epigrafisch; en ongetwijfeld zorgt dit ervoor dat we een vrij specifiek beeld krijgen van de verenigingen, met de nadruk op eerbare verwezenlijkingen. Omgekeerd wordt van de periode waarvan we wel meer literaire attestaties hebben (1^{ste} eeuw v.C. en 1^{ste} eeuw n.C.) soms wel eens gesteld dat de verenigingen toen nog van minder economisch belang waren en weinig overheidssteun kregen. Later in de paper zullen we deze visie enigszins nuanceren. Collectief geweld (zonder een rol van verenigingen) is wel geattesteerd (zij het ook mager – vooral voor de 3^{de} eeuw n.C.)¹⁵⁸

2.2.3.7 Romeins Egypte (4de - 5de eeuw)

Hoewel chronologisch gezien buiten ons perspectief, kunnen we niet anders dan de papyri uit Egypte in ons onderzoek betrekken. Dit zijn zeldzame niet-epigrafische bronnen die de werking van de *collegia* op diverse domeinen verduidelijkt waar de epigrafie vanwege haar specificiteit tekort schiet. Op collectieve acties (bovenal stakingen), georganiseerd door landarbeiders, gaan we niet in.¹⁵⁹

Een eerste papyrusvel getuigt van een proces tussen een wever en de vereniging van de bouwers, waarbij de discussie gaat of de leerling-wever, zomaar van vereniging mag en kan wisselen. Hoewel het conflict geweldloos lijkt te zijn opgelost via een proces, maakt men wel degelijk melding van geweld. *'He has to be guarded in his wife's house so that no violence may be done to him by the builders.'*¹⁶⁰ Conflicten tussen verenigingen onderling zijn in de Oudheid zeer beperkt geattesteerd, in tegenstelling tot de Middeleeuwen, waar deze vaak ook nog gewelddadig waren. Op het einde van het hoofdstuk werpen we hiervoor een mogelijke hypothese op. Het verschil in monopolievorming wordt in ieder geval genuanceerd door een studie van Broekaert die het bestaan van niet-officiële of *de facto* monopolies in de Oudheid aantoont (meer hierover cfr. 5.2.5).¹⁶¹ De twee volgende papyri in

¹⁵⁷ Weliswaar wezen we voor deze periode wel reeds op het toenemende geweld van de theater- en circusverenigingen. Hun precieze organisatie lijkt helaas niet echt duidelijk te zijn.

¹⁵⁸ Africa, op.cit., p. 17.: 'In the third century there were more incidents of urban violence, though the sources for his period are especially poor.'

¹⁵⁹ Meer informatie zie P. Van Minnen, "Urban Craftsmen in Roman Egypt", p. 63.

¹⁶⁰ P. Ryl. 4.654 (302-309 n.C.); *'ἐπι γυναιῶν τῆ οἰκεία(*) φυλαχθῆναι δεῖ αὐτὸν {προσῆκει} εἶνα(*) μηδεμίαν ὑπὸ τῶν οἰκοδόμων(*) πάσχοι βίαν.'* (vertaling A.W. Mees; *Organisationsformen römischer Töpfer-Manufakturen*, Mainz, Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 2002, pp. 406-407.)

¹⁶¹ W. Broekaert, "Occupational associations and monopolies in the Roman economy (forthcoming)"

kwestie handelen over een vereniging van ezilverkopers (andermaal) te Oxyrynchus die besloot (ook al had men geen legaal monopolie) een particulier persoon lastig te vallen toen deze maar liefst twee ezels geleverd had aan het lokale bestuur, buiten de vereniging om.¹⁶² Deze persoon klaagde dit gedrag aan in een petitie aan de provinciegouverneur. Merk op dat dit voorbeeld geweld (en monopolievorming) aantoont tussen een individu enerzijds en een vereniging anderzijds; en niet tussen twee verenigingen. Ook voor economische doeleinden zien we dus collectief geweld, maar welke garantie had men dat dezelfde mechanismes niet voor politieke doelen werden gebruikt?

2.2.4 Augustus' Pax Romana

Om de overgang van de 1^{ste} eeuw v.C. naar de latere 2^{de} en 3^{de} eeuw n.C. volledig te begrijpen en de rellen goed te kunnen plaatsen is het noodzakelijk om even stil te staan bij de structurele veranderingen die door keizer Augustus doorgevoerd werden.

De eerste belangrijke verandering is toegenomen controle en ordehandhaving door de keizerlijke overheid. We staan hier even langer bij stil vanwege de rol die geweld speelde bij de bendes in de 1^{ste} eeuw v.C. Drie groepen, samen onder de autoriteit van de stadsprefect, zijn hierbij van belang.¹⁶³ Er werden permanent troepen in de stad gestationeerd, soms konden deze geassisteerd worden door de keizerlijke lijfwachten; de Praetoriaanse garde of in lijn van een gebruik van Caesar de *Germani corporis custodes* en later de *equites singulares Augusti*, elite-eenheden samengesteld uit Germanen.¹⁶⁴ Dit was een belangrijke verbetering, daar in de Late Republiek de ordehandhaving – naast private initiatieven zoals lictoren - erg beperkt (maar niet onbestaand) was. Robinson merkt op dat er oplossingen waren voor particuliere en kleinschalige problemen, met de *Triumviri Capiales*, maar dat collectieve acties met veel mensen amper controleerbaar waren, tenzij door het inzetten van militairen.¹⁶⁵ Naast de stedelijke cohorten en de Praetoriaanse garde waren er ook *vigiles* of nachtwachten met hun prefect, een korps dat soms als brandweer fungeerde. De *vigiles* waren op een paramilitaire manier georganiseerd en werden gerekruteerd uit het stedelijke proletariaat en vrijgelatenen. Het beroep bood naast de mogelijkheid tot sociale opwaardering een vast soldij en later tal van wettelijke voordelen.¹⁶⁶ Vanzelfsprekend viel niet al het stedelijk geweld weg tijdens de

¹⁶² P. Oxy. 54.3728 (306 n.C.) en P. Oxy. 44.3192 (307 n.C.); M. Gibbs, "Trade associations in Roman Egypt", p. 297.

¹⁶³ H. Ménard, *Maintenir l'ordre à Rome*, Seyssel, Champ Vallon, 2004, pp. 26-27.

¹⁶⁴ De eerste groep situeert men onder de Julio-Claudiaanse dynastie; de tweede vanaf Trajanus (en deze zou vooral uit cavalerie bestaan); C. J. Fuhrmann, *Policing the Roman Empire*, Oxford University Press, 2012, pp. 128-129.; B. Van Daele, *Wakend over Rome*, Leuven, Davidsfonds, 2009, pp. 74-80.

¹⁶⁵ C. J. Fuhrmann, op.cit., pp. 113-118. en O. F. Robinson, *Ancient Rome: City planning and administration*, Londen, Routledge, 1992, pp. 178-184. Bij bv. de behandeling van Lentulus (een helper van Catilina; cfr. 3.2.2), zouden de *tresviri* volgens Suetonius aanwezig zijn geweest. (Sall. *Cat.* 50)

¹⁶⁶ B. Van Daele, *Rome brandt*, Zwolle, Spa uitgevers B.V., 2013, pp. 13-18. en pp. 45-59.

Pax Romana, maar in vergelijking met de voorgaande eeuw kunnen we wel degelijk over een structurele verbetering spreken. De rellen die er waren, hadden vaak een nauwe band met voedseltekorten of bevoorradingsproblemen (vandaar ‘bread riots’)¹⁶⁷ en ontstonden zoals we zagen vooral in de theaters.¹⁶⁸ In de latere eeuwen zou de ordehandhaving alleen maar toenemen in de steden: ‘Van de voorzichtigheid die Augustus nog aan de dag had gelegd bij de introductie van gewapende militaire eenheden in Rome was geen sprake meer: vanaf de 2^{de} eeuw was er in de Eeuwige Stad permanent een – overigens zeer slagvaardige – microkosmos van het keizerlijke leger aanwezig en die soldaten zouden er blijven tot Constantijn zijn hoofdstad zou verleggen naar het voormalige Byzantium.’¹⁶⁹

De tweede structurele aanpassing van Augustus ligt in de lijn van Caesars politiek, namelijk een systeem voor landverdeling¹⁷⁰ en graanuitdelingen in navolging van Clodius’ wet. Het ambitieuze programma van Clodius werd wel verlaten. Augustus stelde het aantal vast op 200.000 mensen, maar verzekerde ook de toevoer van graan met de inlijving van Egypte en bijhorend administratief kader met de *praefectus annonae*. Bij crisis deelde Augustus eigen graan uit. Prijsfixatie was hierbij waarschijnlijk niet nodig.¹⁷¹ Samen met zijn uitgebreide ordehandhaving was dit voor de stad Rome zonder twijfel de factor die het meest voor ‘stabilisatie’ en vrede kon zorgen. Sociaal protest is in de Oudheid zelden geregistreerd, wat natuurlijk niet betekent dat het onderhuids nooit haar rol kon spelen.¹⁷² Ook over de motivatie van de opstandelingen (en dus een deel van de oorzaak en verklaring van het geweld), weten we relatief weinig.¹⁷³ De problematiek hierrond moet volgens ons aan ‘ideologie’ worden gelinkt en wordt in een volgend hoofdstuk besproken.

Tot slot zorgde Augustus voor een enorme bouwactiviteit in verschillende domeinen van de samenleving.¹⁷⁴ Zo richtte hij tal van religieuze verenigingen en bouwwerken op, zoals de verenigingen van de *Augustales* en het *Ara Pacis*; en werden openbare voorzieningen op peil gebracht (riolen, aquaducten, etc.). Deze ideologie werd ondersteund via culturele verwezenlijkingen zoals bijvoorbeeld de *Aeneïs* van Vergilius. Samen met zijn graanuitdelingen en uitbouw van een

¹⁶⁷ Dit is duidelijk de voornaamste oorzaak van rellen bij de opijsting van Courrier, zowel in Keizertijd als Late Republiek; op.cit., pp. 477-479.

¹⁶⁸ Africa, “Urban Violence in Imperial Rome”, pp. 20-21. Net als Robinson en Fuhrmann bespreekt hij ook de overgang van Republiek naar Keizertijd.

¹⁶⁹ Van Daele, *Wakend over Rome*, pp. 262-263.

¹⁷⁰ M. M. Sage, *The Republican Roman Army*, New York en Londen, Routledge, 2008, p. 242.

¹⁷¹ P. Erdkamp, *The Grain Market in the Roman Empire: A Social, Political and Economic Study*, Cambridge University Press, 2005, p. 257.

¹⁷² Africa, op.cit., p. 16.

¹⁷³ G. Woolf, “Provincial Revolts in the Early Roman Empire”, in: M. Popovic (ed.), *The Jewish Revolt against Rome*, Leiden, Brill, 2011, pp. 27-45.

¹⁷⁴ R. Nouwen, *Keizer Augustus en de Lage Landen*, Leuven, Davidsfonds, 2009, p. 30.

administratief systeem¹⁷⁵ in de provincies, dat een fenomeen als sociale mobiliteit en integratie van nieuwe opkomende (handels)groepen duidelijk stimuleerde, maakte dit dat hij zichzelf als superpatroon van het ontstane 'publieke cliënteel' kon manifesteren en zo ook deze problemen van de Late Republiek kon oplossen (cfr. 4.2.3).¹⁷⁶

Het is opmerkelijk dat er zowel bij Clodius als Augustus (en andere figuren tussendoor) sprake is van erg gelijkaardige focuspunten (wetten over graan, de verenigingen, vrijgelatenen¹⁷⁷ enz.). Het lijkt aan te tonen dat Clodius de structurele problemen van de samenleving en het volk toentertijd goed aanvoelde; en dat zij ook handig op hem in konden spelen. Augustus nam dan ook nadrukkelijk de titel van volkstribuun aan om zijn bewuste verantwoordelijkheid tegenover het volk aan te tonen.

2.2.5 Conclusie

De politieke crisis van de Late Republiek uit zich in een complexe verwevenheid tussen de politieke ambitie van bepaalde individuen die zich goed tussen de bepalende belangengroepen konden manoeuvreren door in te spelen op de structurele problemen die de Romeinse samenleving sedert de 2^{de} eeuw v.C. kende. Een zinvol verklaringsmodel hiervoor is het zogenaamde flessenhalsmodel van Lawrence Stone, die een opdeling maakt in *preconditions*, *precipitants* en *triggers*.¹⁷⁸ Deze stemmen ruwweg overeen met oorzaken op lange termijn (d.w.z. de aangehaalde structurele problemen), oorzaken van een middellange termijn en directe oorzaken.

Op het eerste niveau kunnen we de vanaf de 2^{de} eeuw v.C. ontstane bevolkingsexplosie en plattelandsvlucht plaatsen, de expansie van het Romeinse Rijk en een gebrek aan (grootschalige) ordetroepen. Op het tweede niveau situeren we dan de toenemende disloyaliteit van militairen (een

¹⁷⁵ Er zou zelfs een geheime dienst zijn geweest. De aard ervan lijkt tussen geheime administratieve functies en ordehandhaving (zie hiervoor Africa, op.cit., p. 12.) in te liggen. Ondanks vroegere precedentes zou de dienst zich vooral ontwikkeld hebben in de 2^{de} en 3^{de} eeuw n.C.; W. G. Sinnigen, "The Roman Secret Service", in: *The Classical Journal*, vol. 57 (nr. 2), 1961, pp. 65-72.

¹⁷⁶ Vanderbroeck, op.cit., p. 194.

¹⁷⁷ Clodius zou een wet hebben voorbereid omstreeks 52 v.C. voor de verkiezingen tot *praetor* waarbij het probleem van Cornelius en Manilius (over de verdeling van vrijgelatenen over de verschillende triben i.p.v. enkel in de vier stedelijke) opnieuw behandeld werd; E. S. Gruen, *The Last Generation of the Roman Republic*, University of California Press, 1974, p. 408. Augustus' wetten zouden zich vooral focussen op het beperken van manumissies; al waren de wetten waarschijnlijk vooral van ideologische en symbolische aard, net als deze over het huwelijk en het familiewezen; Mouritsen, *Plebs and Politics*, p. 80. e. v. Belangrijk voor onze bespreking van de sociale structuur en zeker voor onderdeel 6.2.2.4 is dat we de dichotomie vrijgelatene/vrijgeborene enigszins dienen te nuanceren, zeker vanaf de Keizertijd. Dit lijkt vooral vanuit het perspectief van de elite van belang te zijn geweest. Uit verschillende *alba* (de ledenlijsten) van enkele *collegia* is het echter duidelijk dat de (juridische) status van haar leden niet altijd even belangrijk was. Ook voor de vrije burgers werd status minder belangrijk. Andere identiteitsdimensies zoals beroep of familiale status (bv. 'echtgenoot') werden voor beide groepen crucialer; Mouritsen, *The Freedman*, p. 296. en K. Vermote, "Libertus, collegiatus, pistor en coniunx. De meervoudige identiteit van Romeinse vrijgelatenen", in: *Handelingen: Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatshappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, vol. 67, 2014, p. 122. e.v.

¹⁷⁸ L. Stone, *The Causes of the English Revolution, 1529-1642*, Hove, Psychology Press, 2001, 185 p.

uiteenvallend clientelestelsel) en de agrarische ontevredenheden door het gebrek aan gronden; het invoeren van de geheime stemming en het herstel en de toenemende macht van het tribunaat, het ontstaan van sterk verdeelde politieke machtsblokken met eigen politieke strategieën (de *populares* en *optimates*), een bestaand verenigings- en wijkleven en uitbreidend stedelijk proletariaat en problemen met de voedselbevoorrading. Samen met een direct graantekort situeren de uiteindelijke triggers zich dan op het niveau van het individu. Vooral het verschijnen van Clodius verschilt van de andere figuren, aangezien hij ook de adel (tenminste aanvankelijk) achter zich had. Eén van de grootste scharniermomenten lijkt de adoptie van Clodius tot plebejer te zijn geweest.¹⁷⁹

In de eerste eeuw v.C. functioneren de *collegia* dus duidelijk, tenminste te Rome, als politiek (mogelijk gewelddadig) wapen; gemobiliseerd en georganiseerd door politieke figuren vooral uit het *populares*-kamp, met als voorwaarde de ingewilligde eisen van hun groep. Dit laatste, het *bottom-up* perspectief op de rol van de *collegia* dient duidelijk nog aan verder onderzoek te worden onderworpen. In de Keizertijd neemt het aantal attestaties van geweld af. Te Rome zal collectief geweld vooral via de theaters, vaak in combinatie met dreigende graantekorten, geuit worden. Buiten Rome situeren de problemen zich vooral oostwaarts, in Klein-Azië (Ephese, Antiochië) of het Midden-Oosten (Alexandrië, Judea en Romeins Egypte). Een deel van de verklaring ligt wellicht bij de beperkte controle van de Romeinen in die gebieden en eventuele politieke crisis; waarbij de verenigingen hun macht konden doen toenemen door zich aan één kant te scharen, ondersteund door lokale leiders. Dit idee zal vooral in het hierop volgende onderdeel van de Middeleeuwen gepresenteerd worden; in een verdeeld politiek klimaat winnen de verenigingen duidelijk aan belang. Op basis van de voorvallen in Ephese, Antiochië en de Egyptische bronnen zien we niettemin dat collectieve actie (met geweld, te Egypte) ook voor economische doeleinden kon functioneren.

We hoeven echter niet (uitsluitend) deze vrij externe factoren in het leven te roepen om een goede verklaring te bieden voor de ontwikkelingen op het Italische schiereiland van de 2^{de} en 3^{de} eeuw n.C. In ons afsluitende hoofdstuk van deze thesis poneren we dat de socio-politieke rol van de verenigingen en haar leden doorheen de tijd veranderde, in interactie met het steeds meer ondersteunende beleid van de overheid. De *collegia* zullen zorgen voor een sterkere integratie in de maatschappij en voldoende mogelijkheden bieden tot een eigen statusstelsel en eventueel voor wie de ambitie heeft, sociale mobiliteit.

¹⁷⁹ Mijn analyse, zeker van de structurele problemen op het eerste niveau, is deels gebaseerd op P. A. Brunt, "The Roman Mob", in: M. Finley (ed.), *Studies in Ancient Society*, Londen, Routledge, 1974, pp. 74-102.

2.3 Middeleeuwen

2.3.1 Inleiding

In dit onderdeel schetsen we net zoals in het eerste deel over de Klassieke Oudheid een overzicht van alle gewelddadige conflicten die plaatsvonden waarbij verenigingen (hier meestal ambachten) een rol speelden. Op de sociale structuur van de deelnemers, de wettelijke bepalingen die getroffen werden en punten als de integratie in het stadsbestuur, komen we later in de voorziene hoofdstukken terug. Er is echter één groot verschil. Terwijl we bij ons eerste deel zo goed als exhaustief te werk konden gaan door de schaarste van het bronnenmateriaal, moeten we hier een geografische (leper, Gent en Brugge)¹⁸⁰ en chronologische afbakening maken. In de periode die we bespreken zijn er immers zeer veel verschillende rellen waarbij ambachten een zekere rol speelden. We focussen ons daarom vooral op zes periodes, die niet arbitrair zijn gekozen. Volgens ons zijn ze het best geattesteerd en kunnen ze ook als de grootste rellen worden gezien, al is dit meer voer voor discussie. Bovendien zien we, vanwege de schaal van de gebeurtenissen, dat iedere van de door ons besproken drie steden telkens betrokken wordt. Het gaat over de jaren 1280-1281 (*Moerlemaye* en de *Cockerulle*), 1301-1302 (*Brugse Metten* en *Guldensporenslag*), 1323-1328 (*Vlaamse kustopstand*), 1338-1349 (de *Arteveldeperiode*) 1359-1361 (weversoproer) en 1379-1385 (*Gentse oorlog*).

Een algemeen kader hiervoor wordt ons geboden door twee cruciale werken die we eerder reeds in de inleiding opmerkten; enerzijds Raf Verbruggens werk *Geweld in Vlaanderen: Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, die met zijn tijdsschaal in de buurt komt van Vanderbroecks appendices die we konden gebruiken voor ons deel van de Klassieke Oudheid; en anderzijds Jan Dumolyns artikel *Guild Politics and Political Guilds in Fourteenth-Century Flanders*. Dit artikel wijst vooral op de band tussen de verschillende gebeurtenissen en plaatsen en het achterliggende socio-economisch en demografisch kader. Ondanks onze focus op de zes periodes zullen we daarom soms ook aandacht hebben voor andere rellen (eventueel op andere plaatsen) die bijvoorbeeld het socio-economisch of legislatief kader konden veranderen en belangrijke gevolgen hadden voor het bestuur (zie bijlage nr. 4 en 5: de stamboom van de Graven van Vlaanderen).¹⁸¹

¹⁸⁰ Over de keuze en (internationale) betekenis van Vlaanderen (en deze steden), zie 1.3.1.

¹⁸¹ Opstand of revolte zijn nogal beladen termen die te vaak worden gebruikt, neutraler is het dan oproer of rellen (al hoewel hier ook nog een soort negatieve houding van de overheid aan uit gaat); een discussie over deze terminologie zie hoofdstuk I. Rellen in leper: 1280 – 1303 – 1304 – 1324 – 1340 – 1341 – 1359/62 – 1367 – 1370 – 1377 – 1379/80; Rellen in Gent: 1252 – 1274 – 1280 – 1301/02 – 1304 – 1306 – 1311 – 1319 – 1323-1325- 1328 – 1332 – 1334 – 1337 – 1338/49 – 1353 – 1359/61 – 1366 – 1373 – 1379/85 – 1391-94; Rellen in Brugge: 1280 – 1301/02 – 1309 – 1310 – 1318 – 1321 – 1324/28 – 1338/48 – 1351 – 1358 – 1359/61 – 1367 – 1369 – 1381 – 1391 – 1392/94; Verbruggen, op.cit., bijlage pp. 168-169. en Dumolyn, “Guild politics”, p. 32.

2.3.2 Aanloop tot de rellen

De keuze van 1280 als begin van onze bespreking is ingegeven doordat dit als de eerste vrij grote actie kan worden gezien, waarbij de ambachten hun eisen duidelijk formuleerden tegenover het stadsbestuur en de graaf. Toch was het fenomeen zelf in die periode niet onbekend, want in werkelijkheid waren er in verschillende steden reeds vanaf de tweede helft van de 13^{de} eeuw problemen, met als bekendste voorbeeld de *Takehans* te Douai. Waarschijnlijk waren dit nog geen echte rellen waarbij geweld kwam kijken, maar eerder stakingen. Niet veel later zou er ook reeds in Gent sprake zijn van dergelijke opstootjes, omstreeks 1252. Wellicht waren er nog meer stakingen in andere textielcentra.¹⁸² De ambachten speelden hierbij toen zeker al een rol. In een wettelijke bepaling van 1245 te Douai of Dowaai wordt een ‘*assanlée*’ tegen de wetten van de stad immers verboden.¹⁸³ In de *ban échevinal* van 1266 is er nog duidelijker taal:

“And if a bourgeois or anyone else forms an association with, or offers armed force, aid, or counsel to, any people who have gone to strike [*takehan*] or have assembled against the laws of the city or have refused to work or have disrupted the work of any trade whatever, he shall be fined 50 pounds and banished from the city for a year.”

1266, Sunday before the feast day of the Magdalene [18 July]

Stedelijk Archief Douai, Reg. AA 94 fol. 21 (vertaling S. Cohn)¹⁸⁴

De oorzaken van de onrust in deze eeuw(en) zijn complex en spreidden zich over verschillende domeinen. We keren hier in onze conclusie nog uitgebreid op terug. Wellicht waren de *Moerlemaye* en *Cockerulle* gewelddadiger dan de ‘stakingen’ voordien, maar dit mag ongetwijfeld ook niet overdreven worden zoals we zullen zien.

¹⁸² J. Dumolyn, op.cit., p. 20. en Verbruggen, op.cit., p. 15. en p. 146.

¹⁸³ J. Dumolyn, op.cit., p. 21. en S. K. Cohn, *Popular Protest in Late-Medieval Europe: Italy, France and Flanders*, Manchester University Press, 2004, p. 20.

¹⁸⁴ S. Cohn, idem

2.3.3 Oproer en rellen van 1280 tot 1385 in Ieper, Gent en Brugge

2.3.3.1 Ieperse Cockerulle en de Brugse Moerlemaye (1280-1281)

We beginnen met de *Moerlemaye*¹⁸⁵ die chronologisch gezien voor de *Cockerulle*¹⁸⁶, kwam. Naast de structurele problemen waar we later dus nog op terugkeren, zouden twee incidenten een verhoogde ontevredenheid bij de ganse bevolking hebben teweeg gebracht. Ten eerste de verplaatsing van de buitenlandse handelaars van Brugge naar Aardenburg, in juni 1280. Ten tweede het afbranden van het houten belfort in de laatste week van september 1280; en het feit dat de verkoolde privileges uit de jaren 1165-1177 niet meteen opnieuw bevestigd werden door de graaf.¹⁸⁷ Dit maakte volgens Wyffels deel uit van een politiek conflict tussen de Brugse schepenen en de Graaf van Vlaanderen. Het begin van de *Moerlemaye* ziet hij dan ook als een coup waarbij de anti-graafgezinden het stadsbestuur in handen namen.¹⁸⁸ Terecht wijst Boogaart er op dat dit een nogal unilaterale opvatting is dat de *agency* vooral bij de elite legt en commerciële spanningen benadrukt. Zo zou er ook een zekere ontevredenheid bij het volk heersen, vooral over de corruptie (gefundeerd met enkele persoonlijke aanklachten, zoals bv. tegen klerk Nicholas van Biervliet) en zware taken. De *Moerlemaye* had dus zeker ook een fiscale basis.¹⁸⁹ Eén van de eisen van het *meentucht* was dan ook vertegenwoordiging in de stadsraad, om zicht te krijgen op de financiële uitgaves van de stad. Dit was geen irrealistische eis, en werd ingegeven door de ontwikkelingen van Gent terzelfdertijd. Hier had Graaf Gwijde van Dampierre op 8 september 1280 enkele vertegenwoordigers van het volk toelating gegeven om de uitgaves van de stad te inspecteren.¹⁹⁰ Op het moment van de Brugse en Ieperse rellen zou er te Gent vooral sprake zijn van patricische vetes, die niet zo goed

¹⁸⁵ Voor de *Moerlemaye* blijft het artikel van C. Wyffels, "Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde-eeuwse 'democratische' stedelijke opstand: De Brugse Moerlemaye", in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, vol. 132, 1966, pp. 37-142. belangrijk, vooral door de bronnenbijlages. Voor een recentere interpretatie van de gebeurtenissen en een interessante kritiek op de (Vlaamse) historiografie zie T. A. Boogaart II, "Reflections on the Moerlemaye: Revolt and Reform in Late Medieval Bruges", in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, vol. 79 (nr. 4), 2001, pp. 1133-1157.

¹⁸⁶ Basisartikel voor het verloop van de gebeurtenissen blijft het gedetailleerde essay van G. Doudelez, "La révolution communale de 1280 à Ypres", in: O. Mus en J. A. van Houtte (eds.), *Prisma van de Geschiedenis van Ieper*, Tielt, Lannoo (Stadsbestuur Ieper), 1974, pp. 188-294. Voor een moderner verklaringsmodel, met aandacht voor het ruimere socio-economische en socio-politieke kader van deze tijd, zie M. Boone, "Social conflicts in the cloth industry of Ypres (late 13th-early 14th centuries): the Cockerulle reconsidered", in: M. Dewilde, A. Eryvynck en A. Wielemans (eds.), *Ieper en de middeleeuwse lakennijverheid in Vlaanderen*, Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, 1996, pp. 147-153. en F. Hooghe, "De Cokerulle (1280-1285): een conflict tussen Ieper en zijn hinterland over de lakennijverheid", in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, vol. 143 (nr. 3-4.), 2006, pp. 393-448.

¹⁸⁷ V. Lambert en J. Dumolyn, "Brugge tussen 1280 en 1302", in: P. Trio, D. Heirbaut en D. van den Auweele (eds.), *Omtrent 1302*, Universitaire Pers Leuven, 2002, p. 67.

¹⁸⁸ Wyffels, op.cit., p. 63.

¹⁸⁹ Boogaart, op.cit., p. 1138 en p. 1141.

¹⁹⁰ J. F. Verbruggen en R. Falter, *1302: Opstand in Vlaanderen*, Tielt, Lannoo, 2002, p. 40. en Boogaart, op.cit., p. 1134. De graaf had natuurlijk zijn eigen agenda en deed dit om de macht van de XXXIX of 39 schepenen te doen afnemen; zie ook R. Verbruggen, op.cit., p. 16.

gedocumenteerd zijn.¹⁹¹ De rellen begonnen dan ook niet met een coup volgens Boogaart¹⁹²; en verbodsbepalingen op samenkomsten van ambachtslieden (cfr. 5.3.1) mochten niet baten.

De *Moerlemaye* begon omstreeks het feest van St. Remi, op 1 oktober, met een publieke bijeenkomst die door verschillende notabelen werd bijeengebracht door het luiden van de bel.¹⁹³ Dit doet duidelijk denken aan de *contiones* die Clodius en andere figuren in de 1^{ste} eeuw v.C. belegden, hoewel er ook wel verschillen zijn.¹⁹⁴ Verschillende mensen werden later beschuldigd van het opruien van het volk, waarschijnlijk tijdens deze bijeenkomst.¹⁹⁵ Men stelde een petitie op met de eisen en verstuurde deze naar de Graaf.¹⁹⁶ Wat er hierna precies gebeurde is niet zeer duidelijk, maar we hebben tenminste enkele aanwijzingen uit een geschrift van Robrecht de Bethune, graaf van Nevers en zoon van Gwijde van Dampierre, dat de opstandelingen aanspoort zich te onderwerpen te Waasten op 10 oktober 1280.¹⁹⁷ We lezen dat er mensen in de gevangenis werden gegooid en er huizen werden afgebroken of in brand werden gestoken. Een tijdje later, in mei 1281, zouden enkele notabelen van de stadsraad naar het paleis van de Graaf zijn afgereisd om genade af te smeken. De Graafs eisen waren ongenadig; een boete van 100.000 pond voor de stad en een verplichte terugbetaling van de geleden schade aan de notabelen die aangevallen waren. Er werden honderd gijzelaars genomen ter garantie van de overeenkomst. Dit leidde waarschijnlijk tot nog meer verzet en een aanklacht bij het parlement van Parijs.¹⁹⁸ Nadat deze aanklacht verworpen werd, ontstond er een tweede golf van geweld, waarbij een van Gwijdes bondgenoten werd geliquideerd en er materiële schade was, die deze van het jaar voordien overtrof. Tot slot werd de stad op de knieën gedwongen door o.a. een extra boete van 20.000 pond, een handelsembargo en de executie van vijf gijzelaars.¹⁹⁹

¹⁹¹ R. Verbruggen, op.cit., p. 16.; meer hierover zie de opmerkingen van Boone (cfr. infra) wat betreft Ieper

¹⁹² Boogaart, op.cit., p. 1142. 'Wyffels' belief that the moerlemaye commenced with a coup of the city is based upon circumstantial and unconvincing evidence.' (Wyffels, op.cit., p. 63.)

¹⁹³ Boogaart, op.cit., p. 1447. en voetnoot nr. 79 voor extra bronnenmateriaal

¹⁹⁴ Zo had de *contio* een specifiek en uitgesproken politiek karakter en werden deze georganiseerd voor en door politici die vaak toespraken gaven voor een positief gezind publiek. De bijeenkomsten in de Middeleeuwen hadden door het luiden van de bel duidelijk vaak een algemener karakter wat betreft aanwezigheid; '*li bourgmestre, eschevin, conseil et toute la communaulte de la dite ville de Bruges assemblees pur ce faire a sonde cloche*' – en waren ook gedeeltelijk sacrale rituelen; Boogaart, op.cit., p. 1147. (en noot 79, 80) Vooral de mobilisatie en groep mensen die het teweeg bracht, met daarna een eventuele inzet van (een deel van) deze mensen, deels onder invloed door bepaalde leidinggegeven figuren (en deels door reële problemen), tot gewelddadigheden, lijkt gelijkaardig te zijn; meer over deze vergelijking zie 4.2.1.

¹⁹⁵ Wyffels, op.cit., p. 111.; meer over de sociale structuur en aanstokers van de opstand zie hoofdstuk III.

¹⁹⁶ Vooral op deze bron fundeert Boogaart zijn idee van fiscale lasten voor het gewone volk; R. A. G., *Oorkonden van de graven van Vlaanderen*, fonds Saint-Genois, n° 282, uitgave door Wyffels, op.cit., pp. 107-108.

¹⁹⁷ R. A. G., *Oorkonden van de graven van Vlaanderen*, fonds Saint-Genois, n° 328., uitgave door Wyffels, op.cit., pp. 107-108.

¹⁹⁸ Boogaart, op.cit., pp. 1150-1151.

¹⁹⁹ Boogaart, op.cit., p. 1151 en Wyffels, op.cit., pp. 131-136.

De *Cockerulle* had een meer sluimerende start, wat een groot deel van de schepenen waarschijnlijk de mogelijkheid gaf om nog op tijd uit de stad te vertrekken.²⁰⁰ Het geweld barstte wellicht uiteindelijk los rond 6 oktober, een kleine week dus na de rellen in Brugge, hoewel er reeds vanaf 27 september iets broedde en er samenscholingen van ambachtslieden werden gehouden.²⁰¹ De recentere studies van Boone en Hooghe hebben een realistischer kader gecreëerd om de gebeurtenissen te verklaren.²⁰² De twee naar Poperinge gevluchte aanstokers, Henris de Eckhout en Henris Oudewin, twee leden uit Ieperse poortersfamilies die voor wapens en geld zorgden, zonden immers ook wapens naar Jehan Oudewin, die waarschijnlijk binnen de Ieperse stadsmuren huisde. Een getuige zou gesteld hebben dat Henris Oudewin ook zijn familie en vrienden zond. Dit maakt volgens Boone duidelijk dat het in essentie om een bloedvete gaat, over de geografische grenzen heen, die weliswaar grote proporties kreeg.²⁰³ Het waren ingehuurde Poperingse ambachtslieden die voor de mankracht zouden zorgen; maar het is zeer waarschijnlijk dat er ook heel wat reële ontevredenheid aanwezig was. Poperinge was immers gedeeltelijk afhankelijk van de Vlaamse Hanze te Ieper voor de invoer van wol, hoewel het toch één van de belangrijkste textielcentra van Vlaanderen was met vrij hoogwaardig laken.²⁰⁴ Belangrijker, een substantieel deel van de handwerkers op het Poperingse platteland, werd waarschijnlijk tewerkgesteld door handelaars en meesters uit Ieper. Hetzelfde geldt eventueel voor omliggende dorpjes in de buurt.²⁰⁵

Zo werd er via een getrapte structuur, waarbij lokale helpers te Poperinge met een bepaalde som en veel retoriek de mensen ophitsten, een bende gevormd. Het is niet duidelijk waarom het gemeen en de drapiers te Ieper zelf niet in opstand zijn gekomen, maar vast staat in ieder geval dat de Ieperse ambachten die zich reeds onder ede hadden verenigd en meermaals waren samengekomen, zich weldra bij de toegekomen Poperingenaars aansloten.²⁰⁶ De verzamelplaats was wellicht de westelijke Boterpoort en hier zou ook o.a. Gerard van Reningelst, baljuw van Poperinge, zijn volk tevergeefs trachten in te tomen (en ternauwernood ontsnappen). Waarschijnlijk verschaften men met de hulp van enkele familieleden van de Ieperse leiders toegang tot de stad en werden de poorten vernield. Volgens de bronnen vielen er verschillende slachtoffers, maar slechts drie ervan zijn bij naam gekend

²⁰⁰ Hooghe, op.cit., p. 412.

²⁰¹ Doudelez, op.cit., p. 232. en p. 242.

²⁰² Bronnen over de gebeurtenissen zelf zijn vooral de zogenaamde enquêtes en brieven of ordonnanties van Graaf Gwijde die uitgegeven werden door G. Espinas en H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, Brussel, Commission Royale d'Histoire 1906–1924, I, vol. 3.; voor Poperinge zie pp. 102-107. (nr. 626) en voor Ieper zie pp. 679-686 (nr. 849 en nr. 851)

²⁰³ Boone, op.cit., pp. 150-151. ; zie ook de gelijktijdige gebeurtenissen te Gent

²⁰⁴ Boone, op.cit., p. 148. De aanwezigheid van Ieper en haar monopolies remde de groei van Poperinge wellicht wel af, zie ook. D. Nicholas, "Economic Reorientation and Social Change in Fourteenth-Century Flanders", in: *Past and Present*, vol. 70., 1976, pp. 10-11.

²⁰⁵ Over een opstand van het ganse platteland is evenwel geen sprake; Hooghe, op.cit., pp. 422-424.

²⁰⁶ Hooghe, op.cit., p. 425. en p. 429. ; Espinas en Pirenne, op.cit., p. 683. (9); Dumolyn, "Guild politics", p. 24.

(twee schepenen en waarschijnlijk één dienaar). Er werd geplunderd en vele huizen, poorten, vensters en meubels werden net als bij de *Moerlemaye* verwoest (volgens Boone was dit geweld gericht en niet systematisch of in het wilde weg). Opvallend is dat ook kerken werden beschadigd.²⁰⁷ Na de rellen leverden zowel de *Moerlemaye* als de *Cockerulle* respectievelijk enerzijds een proces-verbaal (voor de daders van de zogenaamde eerste opstand)²⁰⁸ en anderzijds een tussentijds verslag²⁰⁹ met daaropvolgende enquête of onderzoek naar de daders te Poperinge op.²¹⁰ Deze bronnen zijn zeer waardevol voor ons om de sociale structuur van de deelnemers na te gaan, en naast de wettelijke bepalingen rond de conflicten blijkt hieruit ook dat vooral de (laken)ambachten het grootste aandeel hadden in de rellen (meer info cfr 3.3). We merken nog op dat het onderzoek te Ieper (en Poperinge) werd uitgevoerd door twee gerechtsofficieren, waarbij één van de twee, Sohier de Bailleul, lid was (geweest) van het grafelijk hof. Belangrijk is echter dat de graaf geen heerlijke justitie in deze stad had en dus niet kon overgaan tot directe veroordelingen, want de stad was eigendom van de abt van de Sint-Bertijnsabdij, vazal van de Franse koning. Gwijde van Dampierre moest dan ook meermaals verzekeren dat de enquête de heerlijke rechten van de abt niet zou schenden, maar uiteindelijk werd het onderzoek plots afgelast en kwamen de Poperingenaars er zonder kleerscheuren van af (op enkele gijzelaars na), iets waar ze ongetwijfeld van begin af aan op gerekend hadden.²¹¹ Het is zeer waarschijnlijk dat de *Moerlemaye*, vooral door de ‘tweede opstand’ en de executies, iets zwaarder dient te worden ingeschat dan de *Cockerulle*.

Wat waren de gevolgen op lange termijn? Voor Brugge werd de financiële situatie in ieder geval steeds precairder; tegen het eind van de 13^{de} eeuw was de stad waarschijnlijk bankroet. De belangrijkste verwezenlijking van de rellen ligt zoals Boogaart het stelt waarschijnlijk in het gedeelde hervormingsprogramma waar men in de petitie duidelijk uiting aan gaf. *‘If all their reforms did not materialize immediately, they did re-emerge in subsequent decades.’* Tegen 1302 waren alle eisen van de petitie ingelost.²¹² Te Ieper waren er voor het oproer al drie Keuren uitgevaardigd waar we later nog op ingaan (3.3.1). De Derde Keure, die van toepassing was op de drapiers en hen paaide, werd als model gebruikt voor de grafelijke ordonnantie van 1 april 1281, waarin onder andere werd beloofd dat het volk vertegenwoordigers zou mogen sturen die de rekeningen mochten controleren,

²⁰⁷ Hooghe, op.cit., pp. 427-430.; Doudelez, op.cit., pp. 232-241.; Boone, op.cit., p. 148. Espinas en Pirenne, idem. Vergl. de tempel van Castor die door de Clodianen beschadigd (en ingenomen) werd (cfr.supra) en de vernietiging van de tempel van de Nimfen (die dienst deed als administratief centrum voor de graanverdelingen uitgevoerd door Pompeius) in 56 v.C.; Tatum, op.cit., p. 13., p. 211. en Stabryla, “Publius Clodius Pulcher”, pp. 212-213.

²⁰⁸ R. A. G., *Oorkonden van de graven van Vlaanderen*, chronologisch gerangschikt supplement, nr. 112.; uitgave door Wyffels, op.cit., pp. 108-112.

²⁰⁹ Espinas en Pirenne, op.cit., pp. 679-685.

²¹⁰ Espinas en Pirenne, op.cit., pp. 102-107. (nr. 626)

²¹¹ Hooghe, op.cit., pp. 434-437.

²¹² Boogaart, op.cit., p. 1152.

maar dit bleef dode letter. De uiteindelijke boetes lagen in Ieper aanzienlijk lager dan die van Brugge.²¹³ Gwijde van Dampierre gebruikte de situatie ook om zijn macht over de stad te vergroten; er werd bepaald dat de poorters van Ieper nu het recht hadden om in beroep te gaan tegen vonnissen van de schepenen. Uiteindelijk zou de situatie van de drapiers, net als in Brugge overigens, verbeteren. In 1289 kregen ze toegang in de Vlaamse Hanze en in 1290 hadden ze hun eerste schepenen. Ook toegang tot de Halle zouden ze verkrijgen.²¹⁴ De specifieke rol van de drapiers zullen we in de volgende hoofdstukken nog uitgebreid bespreken (in het bijzonder onderdeel 3.3.1).

2.3.3.2 Brugse Metten en de Guldensporenslag (1301-1302)

Voor we de studie van deze jaren aanvatten, die al dan niet terecht vaak als dé grote breuk tussen de corporatieve en pre-corporatieve geschiedenis van de ambachten worden gezien²¹⁵, gaan we nog even in op de voorafgaande jaren. Het is zo dat er vanaf de jaren 1290, maar eigenlijk ook al vroeger, een steeds verbeterende strijd werd gevoerd tussen de Franse koning enerzijds, Filips IV de Schone en de Graaf van Vlaanderen, Gwijde van Dampierre, anderzijds. Eind 1294 escaleerde de situatie met het gevangennemen van de Graaf, die pas werd vrijgelaten nadat hij diens dochter als gijzelaar had aangeboden en door de discussie over de aanstelling van de XXIX schepenen te Gent die maar bleef duren. Een poging tot verzoening in 1296 werd door een truc met de belastinginning teniet gedaan door de Franse koning. Uiteindelijk lijkt hij onrechtstreeks de graaf aangespoord te hebben tot een breuk, die op 1 januari 1297 hiertoe ook besliste. Hij zegde zijn leencontract op, sloot een pact met de Engelse koning Edward I en deed verschillende toegevingen aan de volksklassen. Dit alles zou in de daarop volgende jaren echter een misstap blijken te zijn. De troepen van de Engelse koning werden door de bezetting van Brugge van hun thuisland afgesneden en door het verzet van de Gentenaars zag de Engelse koning zich genoodzaakt om vrede met de Franse koning te sluiten. Hierdoor bleven enkel Ieper, Gent en Douai onder het Graafschap Vlaanderen. Op 8 mei 1300 werd Gent echter door de broer van de Franse koning ingenomen; Jacques de Châtillon kreeg het bevel over de stad. In juni 1300 was de verovering van het Graafschap Vlaanderen zo goed als compleet. Ondertussen had Gwijde zijn bestuur overgedragen aan Robrecht van Bethune.²¹⁶

²¹³ De schepenen zouden vooral leningen voorzien; waarbij de grens tussen boete en lening misschien nogal vaag is. De drapiers betaalden op 24 juni 1281 een boete van 500 pond artois, in 1283 betaalden de ambachten en de drapiers samen nog 6212 pond artois. In hetzelfde jaar verkregen de schepenen een kwijtschelding van de door hen te betalen boete, maar tot 1296 en via het excuus van giften eigende de graaf zich wel nog eens 20.000 pond artois toe. Dit alles lijkt niet in de buurt te komen van de in totaal 120.00 pond (parisis) die de graaf aan Brugge vroeg.; Hooghe, op.cit., pp. 440-441 en Espinas en Pirenne, op.cit., pp. 691-692. en 698-699.

²¹⁴ Hooghe, op.cit., pp. 440-443.

²¹⁵ Boogaart, op.cit., p. 1152. (noot 112) en Wyffels, *De Oorsprong*, pp. 22-23.

²¹⁶ J. Dumolyn en P. Stabel, "Gent en het Gentse in 1302", in: P. Trio et al. (eds.), op.cit., pp. 54-56.

De ontwikkelingen in Brugge en Gent in de hierop volgende jaren verschillen sterk, maar zijn vrij goed gekend door verschillende kronieken, met als belangrijkste de *Annales Gandenses*; ordonnanties en keuren en de briefwisseling tussen de leidinggevende figuren (cfr.infra).

Voor het Gentse gemeen was de Franse koning steeds vrij mild. In een ordonnantie van december 1298 had hij reeds voorzien dat de ambachten eindelijk *de facto* controle kregen in de staatsfinanciën, iets wat de Graaf van Vlaanderen al meermaals beloofd had, maar steeds dode letter bleef.²¹⁷ Na de inname van Gent door de Fransen zouden er nog enkele conflicten zijn i.v.m. de schepenen, waarbij de patricische families steeds voor problemen bleven zorgen. Op 1 november 1301 werd er daarom een nieuwe schepenbank samengesteld. Vier ‘stedekiezers’ en vier ‘herenkiezers’ bepaalden wie verkiesbaar was voor de 13 schepenen en de 13 raadslieden. Toch zouden er in Gent nog rellen uitbreken, en wel in maart 1302, omwille van een weinig doordachte maatregel van Châtillon, die de Gentse magistraten alsnog de toestemming gaf om assissen, een belasting op consumptiegoederen (hier bier) te eisen. Het patriciaat werd het Gravensteen ingedreven en moest bij het buitenkomen spitsroeden lopen. Er werd ook een verbond gesloten met de Bruggelingen o.l.v. Pieter de Conick, een belangrijke figuur waar we zo nog op terugkomen. Toch zou het tij zich uiteindelijk nog keren. Op 11 mei 1302 schreven de Gentenaars hun eisen uit aan de bevelhebber Jacques de Châtillon.²¹⁸

“[...] Et que on fache en la dite ville de Gant bones gens, foiabes et purfitables pour la ville comunément, eschevins et consilleurs, pur la dite ville gouverner selonc les privileges que notre tres chier sires le royes nous a donnés et confirmés [de ordonnantie van 1 november 1301] [...] Encore, tres gentius sire, nouz souplions à votre hauteche que vous, s’il vouz plaist, nous voelliez aider que jamais yretages ni soient enkieris, ni maisons dépechiés de trefons par cais que li yretages sun ten la ville de Gant; et que chascuns bourgeois de Gant, que qu’il soit, puisse bien et frankement marchander en toutes manieres de marchandises en le ville de Gant, aussi bien li uns que li autres, et que Wetins de le Mere viegne jamais à Gant. [...]”

Brief van de Gentenaars aan Jacques de Châtillon - 11 mei 1302

Deze eisen werden wijselijk ingewilligd, waardoor het verbond met de Bruggelingen voor de Gentenaren niet meer noodzakelijk was en Pieter de Conick zijn steun verloor. De rellen die na de Brugse Metten losbarstten werden bedwongen. Enige uitzondering was Jan Borluut, die met 700 man begin juli uit de stad trok om de opstandelingen te Kortrijk te steunen.²¹⁹

²¹⁷ Idem, p. 53.

²¹⁸ Uitgave door T. De Limburg-Stirum, *Codex diplomaticus Flandriae*, Brugge, Uitgeverij De Zuttere, 1889, vol. 2, pp. 309-310. (nr. 124)

²¹⁹ Dumolyn en Stabel, op.cit., pp. 56-58.

In Brugge zou de situatie heviger zijn. De boetes van de *Moerlemaye* waren dan ook zeer hoog en de inning ervan gebeurde natuurlijk ten koste van het gewone volk, door een verhoging van de consumptiebelastingen. Aanvankelijk had de bevolking zich nog gunstig getoond tegenover de Franse bezetter, maar de situatie veranderde toen Filips de Schone Brugge bezocht tussen 29 mei en 4 juni 1301. Er werden spelen georganiseerd en geschenken aangeboden. De kosten die de stad gemaakt had zouden uiteindelijk uit de kas van de ambachten moeten komen. Belangrijk is dat de intocht ook enkele dagen eerder in Gent werd gehouden, maar het volk hiervoor een afschaffing van bepaalde belastingen had geëist en verkregen. In Brugge echter hadden de schepenen het gemeen verboden om gelijkaardige eisen te formuleren, en dit op straffe des doods. Er werd dan maar een protest georganiseerd door de Franse koning met een doodse stilte te ontvangen, iets waarover hij zich ten zeerste verbaasde. Na het vertrek van de koning brak een eerste golf rellen uit, o.l.v. wever en volksmänner Pieter de Coninck, volder Jan Heem en in mindere mate slager Jan Breydel. De Coninck en vijftientig kompanen werden in het Steen opgesloten, maar al even snel weer bevrijd door een groep bewapende ambachtslieden. De eerste rel was niet succesvol en het bleef nu even wat rustiger. De haatgevoelens namen wel toe door het wangedrag van de Franse bezetters.²²⁰

Châtillon maakte hierop achteraf gezien twee grote fouten. Ten eerste wou hij de opstandelingen straffen, wat slechts in tweede instantie lukte. Hij liet de opstandelingen, waaronder Pieter de Coninck, echter als bannelingen gaan. Ten tweede voerde hij een hoop repressieve maatregelen uit: de afbraak van een deel van de nieuwe omwallingen die in 1297 waren aangelegd, het opsluiten van een honderdtal gijzelaars te Doornik en tot slot, de intrekking van de Brugse privileges. Er werd verzet aangetekend bij het parlement van Parijs, maar toen in maart 1302 dit in beroep werd werd, barstte de bom. Deze nieuwe rellen werden wel succesvol. De Coninck, die ondertussen teruggekeerd was, veroverde de stad. Voor het eerst werd een schepenenbank samengesteld met voornamelijk ambachtslieden, een negental, tegenover vier poorters. De integratie in het stadsbestuur die de ambachtslieden al een tijd nastreefden werd hiermee bereikt.²²¹

Er werd ook een korps van *Hondertmannen* opgericht. Ze moesten een einde maken aan de vetes en conflicten onder de burgers, de inning van schulden bevorderen en eigendommen afbakenen; een bevoegdheid die dus lijkt op die van onze huidige vrederechters. Ze mochten ook om de zeventien weken de stadsrekeningen controleren. Tegen 1382 was hun ambt wel in onbruik geraakt. In Gent

²²⁰ Lambert en Dumolyn, op.cit., p. 70. en pp. 72-74.

²²¹ Ibidem; zowel motivatie om als instituut in de stadsbesturen vertegenwoordigd te zijn, alsook het hier in slagen via wettelijke en juridische garanties, is op het eerste zicht een belangrijk verschil met de Oudheid. In Hoofdstuk VI zullen we dit enigszins nuanceren.

werd het gelijkaardige korps van 50 mannen reeds in 1311 afgeschaft.²²² Deze groep overlapt met de *Hooftmannen*, die enkel uit poorters werden gekozen en op basis van de wijkstructuur werden georganiseerd. Deze groep zou echter veel langer blijven bestaan en kende meer bevoegdheden, waaronder brandbestrijding. Ze stonden aan het hoofd van de stedelijke milities en bestuurden soms zelfs tijdens bepaalde periodes de stad (cfr. 2.3.3.3 en 2.3.3.4).²²³

Na de inname van hun stad stopten de Bruggelingen niet. Ze braken het kasteel van de Fransgezinde heer te Sijsele af en ook het grafelijk slot van Male werd met veel bloedvergieten ingenomen. Damme en Aardenburg werden ingenomen en men trok door naar Gent. De Gentenaars hadden helaas hun eisen al verkregen, dus bleef men vruchteloos voor de stadspoorten staan en werd de opstand gebroken. Bij zijn terugkeer in Brugge werd De Coninck van verraad beschuldigd en moest hij andermaal als banneling vertrekken. Op 16 mei werd Brugge weer ingenomen door De Châtillon, die vanuit Kortrijk opgetrokken was. Zo'n 5000 liebaards (later klauwaarts genoemd) hadden tijdig de stad ontvlucht. Toch besloot men het hier niet bij te laten en de gebeurtenissen tijdens de vroege ochtend van 18 mei zouden de geschiedenis ingaan als de Brugse Metten. De achtergebleven Bruggelingen hadden contact opgenomen met de mensen die gevlucht waren en er werd tot een aanval overgegaan. Iedereen die de woorden *scilt ende vrient* niet correct kon uitspreken werd vermoord, naar schatting meer dan honderdtwintig Franse krijgslieden. De Châtillon kon ontsnappen en het succesvolle Brugse verzet leidde tot een grote vreugde bij de Vlamingen.²²⁴

Ondertussen hadden de opstandelingen contact en hulp gehad van de zonen van de Graaf van Vlaanderen, Jan en vooral Gwij van Namen, en zijn kleinzoon Willem van Gulik. Uiteindelijk zou het met hun hulp zijn dat de Guldensporenslag werd gewonnen. Wellicht steunden zij samen met de militaire specialist Jan van Renesse de Vlaamse stedelingen vooral uit eigen ambitie en mogelijkheden die ze zagen. Geen van hen lijkt immers nadrukkelijk sympathie te hebben gehad met de democratische idealen, of met de nationale overwegingen.²²⁵ Zo wint onze eerder aangehaalde hypothese aan belang. In een verdeeld politiek klimaat, met verschillende machtsblokken, konden de verenigingen aan macht winnen. Of dit in alliantie was met de graaf of ertegen (zoals nog tijdens de opstanden omtrent 1280) kon hen weinig schelen; en omgekeerd lijkt dit dus evenzeer het geval te

²²² J. A. Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, Lannoo, 1982, p. 309.; Dumolyn en Stabel, p. 60. en p. 77.

²²³ Dumolyn, "Guild politics", op.cit., p. 31. en p. 34.; J. Mertens, "Bestuursinstellingen van de stad Brugge (1127-1795)", in: W. Prevenier en B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, pp. 326-328.

²²⁴ Lambert en Dumolyn, op.cit., pp. 75-76.

²²⁵ D. Heirbaut, "Jan van Renesse en de andere Vlaamse aanvoerders in de Guldensporenslag", in: P. Trio et al. (eds.), op.cit., p. 136.

zijn geweest. Dit politiek opportunisme toont duidelijk aan dat de ambachten een volwassen en zelfstandige politieke factor waren geworden.

Belangrijker dan de slag van Kortrijk zelf, waar we zo meteen vrij kort over heen zullen gaan, zijn de milities die de ambachten konden vormen. Voor 1200 was de organisatie van stedelijke milities op districten en wijken gebaseerd, maar in de 13^{de} eeuw zou dit gebeuren op basis van de ambachten. Verschillende bronnen wijzen ons hierop. Bijvoorbeeld werd in het eerder aangehaalde proces-verbaal van de eerste rel bij de *Moerlemaye* in 1280 een deel van de inkomsten van de Brugse ambachten gebruikt om tenten en vaandels aan te kopen.²²⁶ Wanneer De Coninck na de eerste rel werd aangehouden in 1301, werden ook *XXV capitaneis communitatis* gearresteerd, duidelijk een soort militaire leiders of kapiteins van de ambachten. De stedelijke milities zouden zich tot een geducht leger ontwikkelen, aanvankelijk vooral bestaande uit voetvolk met *goedendags*, dat haar eerste doorbraak kende tijdens de Guldensporenslag. De Brugse militia telde ongeveer 2.380 man. Omstreeks 1340 was dit al 6.044 man. Niet veel later slaagde men er ook in om een loon te verkrijgen wanneer men op militaire campagne was.²²⁷ Dit alles bewijst dat er een motivatie, macht en graad van organisatie was die bij de *collegia* nooit (in ieder geval op die schaal) bereikt werd.²²⁸

We volgen in dit korte verslag van de Guldensporenslag de vrij recente analyse van professor Paul Trio²²⁹, waarbij vooral de positie van de grachten en sloten als scheidingslijn tussen het Franse en Vlaamse leger ter discussie wordt gesteld. Voor de aantallen die we vermelden gebruiken we de cijfers van Verbruggen die deze op basis van o.a. de Brugse stadsrekeningen samenstelde.²³⁰ Op woensdag 11 juli 1302 verzamelden de Franse en Vlaamse troepen zich tot een confrontatie. Beiden

²²⁶ Wyffels, op.cit., p. 112.

²²⁷ Dumolyn, "Guild politics", p. 23. en p. 31.; P. Stabel, "Militaire organisatie, bewapening en wapenbezit in het laatmiddeleeuwse Brugge", in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. 89 (nr. 3), 2011, pp. 1054-1056.

²²⁸ We haalden reeds de vrij speculatieve discussie aan over Clodius en diens paramilitaire organisatie van de *collegia*. Er zijn belangrijke redenen om de term paramilitair niet te gebruiken; Tatum haalde aan dat de gebruikte structuren ons weinig vertellen over de concrete invulling ervan en ook het feit dat Cicero graag overdreef en een militaire terminologie gebruikte in zijn redevoeringen spreekt in het voordeel hiervan. Anderzijds lijkt er wel degelijk van een bewapening en bezetting sprake te zijn geweest. Het feit dat Clodius' bendes voor een dergelijke schaal van terreur konden zorgen en toch vrij probleemloos en snel konden worden georganiseerd, via de dubieuze *duces* (militaire kapiteins of gewone politici?) wijst op parallele tendensen. Finaal kunnen we stellen dat dit alles bij Clodius waarschijnlijk minder formeel en strikt werd vastgelegd en het hem ontbrak aan legitimiteit (de politieke eenheid van de Middeleeuws stad speelde hierbij waarschijnlijk een grote rol) en middelen; wat bv. het uitbetalen van lonen niet mogelijk maakte.

²²⁹ Zijn voornaamste kritiek behandelt de opvattingen van J. F. Verbruggen, die volgens hem teveel gebaseerd zijn op de details uit de rijmkroniek van Lodewijk van Velthem. Hij pleit voor een korter en minder gedetailleerd, maar betrouwbaarder, verslag van de Guldensporenslag. Dit vooral op basis van betrouwbare kronieken als de *Annales Gandenses* en *Chronique artésienne*; P. Trio, "Vlaanderen de Leeuw. Het relaas van de slag bij Kortrijk opnieuw aan de bronnen getoetst", in: P. Trio et al. (eds.), "Omtrent 1302", pp. 107-110. Voor een alternatieve visie op de beschikbare bronnen, zie K. Van Overmeire, *De Guldensporenslag: het verhaal van een onmogelijke gebeurtenis*, Brussel, Uitgeverij Egmont, 2002, pp. 293-297.

²³⁰ J. F. Verbruggen en R. Falter, *1302: Opstand in Vlaanderen*, pp. 150-151.

telden ongeveer 8500 tot 11000 man. Het Franse leger had echter ongeveer 2700 gepantserde ruiters, de Vlamingen maar 350 (vooral zij die de Graaf van Vlaanderen steunden). Spectaculair genoeg sloeg Gwij van Namen als teken van wederzijds vertrouwen, net voor de slag, de dertigtal kapiteins van de stedelijke milities - waaronder Pieter de Coninck -, tot ridder. Het Vlaamse voetvolk bestond onder andere uit minstens 2600 tot 3700 Bruggelingen, 2500 kustlieden uit het Brugse Vrije, 700 Gentenaars en in totaal 1000 Ieperlingen. De Fransen stuurden via de flanken twee cavalerie-eenheden uit, maar deze liepen spaak op de Vlaamse pieken en goedendags. De Vlamingen hadden zich als één blok georganiseerd. 500 Ieperlingen, die de Vlaamse milities rugdekking dienden te bieden, rekenden af met de eenheid Fransen onder leiding van de burggraaf van Lens toen deze uit het kasteel van Kortrijk kwamen (de bevrijding van het kasteel was het aanvankelijke doel van de Fransen geweest). Een laatste uitval van de cavalerie o.l.v. (Robert II van) Artois mocht niet baten. Hij sneuvelde, samen met o.a. Jacques de Châtillon en een aanzienlijk deel van de Franse elite. Ten gevolge van de slag kende Jan van Namen de inwoners van Brugge op 1 augustus 1302 nieuwe privileges toe, vergelijkbaar met de ingewilligde eisen van Gent het jaar ervoor. Na 1302 werd ook nog de verkiezing van eigen besturen toegestaan, alsook tolvrijheid door het rijk. Deze toegevingen waren volgens Lambert en Dumolyn tactisch interessant, want het leek duidelijk te zijn dat er nog conflicten zouden volgen. En dit was ook zo. In 1304 leden de ambachten en het grafelijke leger zware verliezen te Zierikzee en nabij de Pevelenberg in het huidige Noord-Frankrijk. Gwijde van Namen en Willem van Gulik kwamen hierbij om het leven. Toch werden de overeenkomsten bevestigd eind 1304, door een zoveelste zoon van Gwijde van Dampierre, Filips van Chieti, regent van Vlaanderen. Naar alle waarschijnlijkheid kregen de ambachten nu formele keuren en werd de samenstelling van het stadsbestuur in Brugge bevestigd.²³¹ In 1305 sloot nieuwe graaf Robrecht van Bethune met de Franse koning het verdrag Athis-Sur-Orge.²³² Het gezag van Vlaanderen werd hiermee hersteld, al stonden er zware financiële verplichtingen tegenover en het verlies van Waals-Vlaanderen. Dit zou later voor hernieuwde conflicten zorgen.²³³

2.3.3.3 De Vlaamse Kustopstand (1323-1328)

Dat deze opstand vooral gestuurd werd door de boeren langs de kuststreek, omwille van o.a. de zware financiële lasten, lijkt evident te zijn op basis van de confiscaties die de Franse koning na het

²³¹ Te Ieper werden in 1303 verschillende schepenen en raadsleden vermoord, maar de ambachten zouden slechts enkele maanden de schepenbank in handen hebben gehad; R. Verbruggen, op.cit., p. 41.

²³² Lambert en Dumolyn, op.cit., pp. 77-79.

²³³ Bv. de oorlog van 1314-16; W. Prevenier, "Leliaards en Klauwaards voor en na 1302. Loyauteit, collaboratie en opportunisme", in: P. Trio et al. (eds.), "Omtrent 1302", pp. 144-148. en M. Boone, "Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302", in: R. C. van Caenegem (ed.), *1302: Feiten en Mythen van de Guldensporenslag*, Antwerpen, Mercatorfonds, 2002, pp. 70-78.

terneerslaan van de opstand liet optekenen²³⁴ en het *Chronicon Comitum Flandrensium*. Toch mag de rol van de stad, het gemeen en de ambachten in deze boerenopstand niet onderschat worden.²³⁵ Zo zou Brugge voor de meeste *hoofdmannen* (waaronder Zannekin) gezorgd hebben en gaf de stad aanwijzingen.²³⁶ Willem de Deken zou ook enkele wevers, die president van hun vereniging waren geweest, bij de leidinggevende rebellen hebben genoemd. De 500 gijzelaars die Brugge na de opstand diende te leveren, werden volgens ambacht geklasseerd. Tot slot werd ook het stadsbestuur gedeeltelijk door de ambachten bepaald.²³⁷ In Ieper braken er verschillende keren rellen uit, wat in 1325 zou leiden tot een bestuur zonder patriciërs en het sturen van ondersteunende milities naar Deinze en Gent.²³⁸ Na het verlies van de opstandelingen tegen de Franse koning op 23 augustus 1328 te Cassel, braken er in Ieper rellen uit. De ambachtslieden zouden zijn opgejut door de priester van de Sint-Michielsparochie, één van de buitenwijken van de stad (cfr. 2.3.3.6). Hij werd echter gedood door de notabelen van de stad, samen met enkele handlangers.²³⁹ Gent tot slot reageerde wellicht negatief tegenover de opstandelingen door de veranderde samenstelling van het bestuur in 1319.²⁴⁰ De rol van de steden in deze opstand dient zeker nog aan meer onderzoek te worden onderworpen.

2.3.3.4 de periode Van Artevelde (1338-1349)

Wat in de jaren 1320 te Gent reeds broedde zou in de jaren '30 en '40 zorgen voor een tweede fase in de macht van de ambachten te Vlaanderen, waarbij Ieper en Brugge ietwat op de achtergrond kwamen: *'During the 1330s and 1340s however, the vanguard role in the guild struggle was taken over by Ghent, after the defeat of the revolt of maritime Flanders in 1323-1328.'*²⁴¹ Een groep waarop later zal worden ingegaan (zie vooral onderdeel 3.3.2.1) maar nu definitief op de voorgrond kwam, is deze van de wevers. Vooral in Gent zouden deze cruciaal zijn. In 1325 en 1328 was tijdens de Kustopstand reeds oproer ontstaan door de wevers. Deze tendens zette zich door in 1332 en 1337.²⁴²

²³⁴ Uitgave door H. Pirenne, *Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323-1328*, Brussel, 1900, pp. 1-162.

²³⁵ Dumolyn en Haemers, "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders", p. 377.

²³⁶ F. Hugenholtz, *Drie Boerenopstanden uit de Veertiende Eeuw*, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1978, p. 28.

²³⁷ Dumolyn, "Guild politics", op.cit., p. 33.; J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand 1323-1328*, Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele (Genootschap voor Geschiedenis), 2005, p. 34.

²³⁸ S. Smolders, *De opstand in Vlaanderen van 1323 tot 1328 vanuit Iepers perspectief*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Leuven, Academiejaar 2000-2001, besluit

²³⁹ E. Feys en A. Nelis, *Les cartulaires de la prévôté de Saint-Martin à Ypres*, Brugge, De Zuttere, 1884, vol. 1, pp. 108-109.; I. Vanherpe, *de Kronieken van de Westhoek*, vol. 4, 2014, p. 297.; Vanherpes verdienste is de grote verzameling van Iepers archiefmateriaal dat nu snel raadpleegbaar wordt in het Nederlands. Helaas is er geen kritisch apparaat met (heldere) bibliografische verwijzingen. Een bronnenuitgave kan men het dus moeilijk noemen. ; S. Cohn, *Lust for Liberty*, Harvard University Press, 2009, p. 113.

²⁴⁰ Dumolyn en Stabel, op.cit., p. 61.

²⁴¹ Dumolyn, "Guild politics", p. 36.

²⁴² Verbruggen, op.cit., pp. 168-169. en W. Saelens, *"Tquadie van Ghent": Een sociaal-politieke studie van de Gentse wevers in een eeuw tussen oud en nieuw (1302-1385)*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2014-2015, p. 15.

In 1338 zou er een nieuwe schepensbank te Gent worden ingesteld door Jacob van Artevelde. Er was een grote eensgezindheid over alle bevolkingslagen heen, net zoals bij de Bruggelingen en hun steun voor de Kustopstand. Van 1338 tot 1345 zou zowel poortერი, de wevers, volders en kleine neringen vertegenwoordigd zijn in de schepensbank.²⁴³ Het bestuur dat Artevelde in 1338 instelde bestond uit vijf kapiteins of *hoofdmannen*, elk uit een verschillende parochie. Twee van deze vijf man waren ambachtslieden, drie ervan kwamen uit de Poortერი. Samen met de drie *overdekens* van de wevers, volders en kleinere ambachten had men zo het numerieke overwicht. Andere posities werden meestal ook door ambachtslieden ingevuld, waarvan sommigen zelfs nog door het vroegere regime verbannen waren. Dumolyn stelt dat gedurende deze periode de ambachten het toppunt van hun macht bereikten. Niet alleen in Gent, want het régime zou zich over Vlaanderen verspreiden.²⁴⁴

De situatie in Brugge is minder goed gekend, maar vast staat dat de Graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Nevers, reeds voor de komst van Artevelde de verloren Brugse privileges van 1304 opnieuw instelde. Het is vrij zeker dat er hier net als in Gent en de andere steden tussen 1338 en 1348 een bestuur kwam dat grotendeels uit ambachtslieden bestond (en Van Artevelde steunde). Voor Brugge was dit geleden sinds de Kustopstand.²⁴⁵ Ook in Ieper moet er een hervormde schepensbank met vooral ambachtslieden aan de macht zijn gekomen, want uit een document van 1361 blijkt dat verschillende resoluties in het voordeel van de wevers, volders en andere beroepen reeds een tijd van kracht waren. Mogelijk mochten de ambachten ook weer eigen leiders kiezen.²⁴⁶

Tijdens de Kustopstand hadden zowel Brugge als Gent *de facto* het bestuur van haar kwartieren in handen genomen, maar op 21 juni 1343 werd dit formeel ingesteld voor de drie grote steden. Gent behoorde de Vier Ambachten, het Land van Waas en Aalst, de heerlijkheid Dendermonde, de kasselrijen Oudenaarde en Kortrijk en de Oudburg toe. Brugge kreeg het Brugse Vrije en Ieper haar kasselrij en de regio Westland. De grootsteden kwamen vaak tussen bij conflicten in de kleinere steden en het overwicht van Gent t.o.v. Brugge/Ieper zou zelfs leiden tot oproer te Ieper in 1341.²⁴⁷

²⁴³ Verbruggen, op.cit., p. 60.; P. Rogghé, *Vlaanderen en het zevenjarig beleid van Jacob Van Artevelde*, Eeklo, H. Steyaert, 1955, pp. 61-62.

²⁴⁴ J. Decavele, "Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795)", in: W. Prevenier en B. Augustyn (eds.), op.cit., p. 282 e.v.; Dumolyn, op.cit., pp. 37-38.; Rogghé, *ibidem*

²⁴⁵ Van Houtte, op.cit., pp. 115-116.; Dumolyn, op.cit., pp. 37-38.; Verbruggen, op.cit., pp. 36-37.; J. Mertens, "De verdeling van de Brugse schepenzetels op sociaal gebied (XIVde eeuw)", in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, vol. 21 (nr. 10), 1961, pp. 458-459.

²⁴⁶ A. Vandenpeereboom, *Ypriana. Notices, études, notes et documents sur Ypres*, Brugge, De Zuttere, 1878-1883, vol. 4. (7 dln.), p. 309., p. 314. en p. 330.; Espinas en Pirenne, op.cit., p. 782.

²⁴⁷ Verbruggen, op.cit., p. 64.; P. Carson, *Jacob Van Artevelde*, Leuven, Davidsfonds, 1996, p. 46.; D. Nicholas, *The Van Arteveldes of Ghent*, Cornell University Press, 1988, pp. 50-51. Zie ook bijlage nr. 6.

De periode was dus andermaal zeker niet geweldloos, maar opvallend is vooral dat de zogenaamde binnenstedelijke conflicten aan belang zouden winnen.²⁴⁸ Het is veelbetekenend dat deze vooral vanaf nu, tijdens het geachte hoogtepunt in de macht van de ambachten, zullen toenemen. In de beginjaren van de rellen (1280-1302) kon men zich dergelijke interne conflicten duidelijk niet permitteren en diende men samen op te treden tegen ofwel de Graaf van Vlaanderen ofwel de Franse koning, en ook de decennia erna werden problemen schijnbaar vlug de kop ingedrukt.²⁴⁹ Met het bestuur van Artevelde was er echter voor het eerst een zekere stabiliteit bereikt²⁵⁰ en was er dus ruimte voor dergelijke tweedracht. Vaak zijn deze conflicten gekoppeld aan de eerder aangehaalde groep, de wevers. Soms lijken deze met geweld te zijn gepaard gegaan, soms niet. In Ieper was er in 1340 een conflict tussen de wevers en volders over de vraag of de volders die zich ook bezighielden met weven mee dienden te betalen om de kosten die het weefambacht maakte, te dekken. In 1344 was er in Brugge een staking van de scheerders tegen de door de *Rame*²⁵¹ laag gehouden lonen.

Te Gent zouden deze conflicten radicalere gevolgen hebben. Op *Quade Maendach*, 2 mei 1345, kwam het tot geweld. De volders hadden een loonsverhoging gevraagd, maar de wevers hadden dit geweigerd. Het is onduidelijk wie het initiatief nam, maar één van beide ambachten trok hierop naar de Vrijdagsmarkt met zijn leider om haar argumenten kracht bij te zetten. We kunnen dus spreken over een *wapeninghe*, een bewapende bijeenkomst van (een deel van) de stadsmilities op een centrale plaats. De volders verloren en leider Jan de Bake stierf tijdens het gevecht met de wevers, o.l.v. Gerard Denijs.²⁵² Van Artevelde werd niet veel later vermoord en de wevers veroverden steeds meer ambten.²⁵³ Dit leidde dan weer tot *Goede Disendach* (13 januari 1349); waarbij de wevers werden verstoten door een coalitie van volders, poorters en de neringen enerzijds en de nieuwe Graaf van Vlaanderen (aan wie men zich nu voor het eerst onderwierp), Lodewijk van Male, anderzijds. Net als in 1345 werd dit een bloedbad. De wevers vielen onder de controle van een aangewezen *beleeder* en verloren de eigen kieskracht.²⁵⁴

²⁴⁸ Zoals eerder aangehaald is dit fenomeen bijna niet geattesteerd in de Oudheid, meer hierover zie het deel over Romeins Egypte (2.2.3.7).

²⁴⁹ De oudste rellen tussen wevers en volders dateren van 1304 te Gent en Ieper; Verbruggen, op.cit., p. 20.

²⁵⁰ Hoewel binnen de aanvangsfase van de Honderdjarige Oorlog (1338-1453), zou de alliantie van het nieuwe bewind met de Engelse koning (voor de toevoer van de wol) aanvankelijk er net voor zorgen dat de Fransen niet durfden te interveniëren. Er kwamen wel enkele conflicten hierna (1339-40), maar in september 1340 werd er een bestand gesloten; Carson, op.cit., pp. 54-58.; Van Houtte, op.cit., pp. 115-119.

²⁵¹ Deze commissie moest de kwaliteit van de lakens keuren en bestond uit enkele wevers, enkele leden uit de poorterie en leden van de andere textielambachten. Doordat de wevers vaak *drapiers* waren werd er geregeld een alliantie gesloten met de poorters tegen de leden uit de textielambachten; Verbruggen, op.cit., pp. 20-21

²⁵² Idem, pp. 102-103. en pp. 112-113.; Rogghé, op.cit., p. 83.

²⁵³ Rogghé, op.cit., pp. 83-88.; Nicholas, op.cit., pp. 70-71.

²⁵⁴ Verbruggen, op.cit., p. 31.; Dumolyn, op.cit., p. 38.; Nicholas, ibidem

Brugge zou zich in september 1348 al overgeven. Lodewijk liet een aantal opstandelingen oppakken en enkele anderen verbannen. Na gewapend protest op 6 oktober werden wevers en volders verslagen en tot 1356 uit de schepenbank geweerd. Op 12 oktober 1348 werden nog eens 227 personen verbannen.²⁵⁵ In Ieper werd een samenzwering vrijdeld en zeven man onthoofd: *'et cum ingenti impetu predictos proditores invasit et, cesis pluribus, ceperunt quosdam, qui de hoc facto fuerunt promotores, et fecerunt in foro solempni septem capite detruncari.'*²⁵⁶

2.3.3.5 Oproer van de wevers (1359-1361)

De tendensen van de voorbije decennia zetten zich voort. In 1351 en 1358 waren al protesten van de wevers uitgebroken te Brugge. De eerste rel kwam er mogelijk tegen de discriminerende maatregelen die men in 1348 had genomen (cfr. supra), de tweede rel is mogelijk te wijten aan de lage lonen en staat meer in de lijn van de rellen die de jaren erop zouden volgen.²⁵⁷ In Gent was er ook nog oproer in 1353 tegen het 'weversgeld', dit werd eerder al ingesteld tussen 1326 en 1333 en later nogmaals in 1356-1359, wat één van de factoren zou zijn (naast executies, verbanningen en verbod op het verkiezen van eigen leiders sinds 1349) voor de wevers om in 1359 te protesteren.²⁵⁸

In Brugge kwam het in de oogstjaren 1357-1358, 1359-1360 en 1360-1361 tot rellen. Vooral de tweede rel zou belangrijk zijn aangezien deze oversloeg naar Gent en Ieper. De meeste historici stellen duidelijk vast dat in deze jaren de reële lonen zeer laag lagen; bijna vergelijkbaar met de situatie in 1320.²⁵⁹ Gekoppeld hieraan zouden het vooral de wevers zijn die in opstand kwamen, en het is duidelijk dat ze opnieuw voor toegang tot het stadsbestuur vochten.²⁶⁰ In september 1361 kwam er in Brugge een akkoord dat tot de aanstelling van de 'Negen Leden' zou leiden, waarbij meer ambachten dan in Gent (cfr. 6.3.1) vertegenwoordigd waren.²⁶¹

Te Gent werd het in 1358 reeds onrustig doordat opstandelingen in Parijs de Gentenaars hadden aangespoord om ook op straat te komen. De Graaf van Vlaanderen had om een conflict te vermijden enkele bannelingen laten terugkomen, maar dit mocht niet baten. Na een eerste rel in juli 1359, waarbij de wevers verslagen werden, mochten de wevers weer een deken kiezen. In augustus kregen

²⁵⁵ Verbruggen, op.cit., p. 37.; Mertens, op.cit., p. 459.

²⁵⁶ Kroniek (en voornaamste bron voor deze periode) van *Gilles le Muisit*; uitgave J. J. de Smet, *Corpus chronicorum Flandriae*, Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1841, vol. 2, p. 286.

²⁵⁷ Verbruggen, op.cit., p. 37.

²⁵⁸ M. Boone en H. Brand, "Vollersoproeren en collectieve actie in Gent en Leiden in de 14^{de}-15^{de} eeuw", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 19 (nr. 2), 1993, p. 174.

²⁵⁹ Van Houtte, op.cit., p. 119.; In lijn van de oudere studie van Verlinden: C. Vandenbroeke, "Prijzen en lonen als sociaal-economische verklaringsvariabelen", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 36, 1982, pp. 103-137.

²⁶⁰ Dumolyn en Haemers, "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders", p. 378.

²⁶¹ Dumolyn, "Guild politics", pp. 38-39.

de wevers weer toegang tot het stadsbestuur en in oktober kon de graaf niet anders dan verschillende toegevingen te bevestigen. Het jaar erop zouden nog twee rellen volgen tussen de wevers en volders, in februari en oktober. Uiteindelijk was het de graaf die de stad tot rust moet brengen via de instelling van de zogenaamde 'Drie Leden'; een coalitie van wevers, de poorterij en de kleine neringen. Na enkele toegevingen van de wevers zou deze coalitie tot in 1540 standhouden!²⁶²

Ook in Ieper tot slot zouden de rellen fel zijn. De bevolking werd meermaals naar de Grote Markt geroepen om naar de terechtstelling van verschillende politieke tegenstanders te kijken. Op 4 oktober 1359 werden twee schepenen en de stadsbaljuw onthoofd. Eind mei 1361 werd de baljuw door een venster van het belfort naar beneden gegooid. Enkele medestanders, waaronder diens broer, werden ook vermoord.²⁶³ Men rebelleerde wellicht om eigen dekens opnieuw te kunnen verkiezen, een recht dat volgens Vandenpeereboom (cfr. supra) verkregen was tijdens de periode Van Artevelde, maar hierna verloren ging. De precieze samenstelling van de schepenbanken na de jaren 1359-1361 blijft echter obscuur.²⁶⁴

2.3.3.6 de Gentse Oorlog (1379-1385)

Ook dit conflict is er weer één die deels te wijten is aan wat er vooraf was gebeurd. Dit geldt in het bijzonder voor Brugge en Ieper; die volgens Demuynck onder een waar terreurbewind van de Graaf van Vlaanderen kwamen te staan.²⁶⁵ Het was niet de eerste keer dat beide steden te lijden hadden onder een akkoord dat de graaf eerder met Gent gesloten had. Niettemin is Demuyncks hypothese nogal overtrokken en is er zeker voor Brugge te weinig bewijsmateriaal hiervoor voorhanden.²⁶⁶ In Brugge bleef de schepenbank met een aanzienlijk deel ambachtslieden (sinds 1361) gewoon bestaan. Bovendien zouden ze zich maar in beperkte mate als bondgenoot van Gent opwerpen (cfr. infra). Waarschijnlijk noopten dus vooral de wisselende en fragiele socio-economische omstandigheden ertoe om tot rellen over te gaan, zoals in 1367 en 1369.²⁶⁷ In Ieper lag de situatie anders, daar werden de ambachtslieden immers niet toegelaten in de schepenbank. De tanende economie en het sterk toegenomen aantal arbeiders in de buitenwijken zou tot rellen leiden in 1367 en 1370 en een (dreigende) staking in 1377; rellen die telkens vrij letterlijk de kop in werden gedrukt. In 1362 en 1370 werden samenzweerders opgepakt die het op de aanhangers van de graaf gemunt hadden. De

²⁶² Verbruggen, op.cit., pp. 32-33.; uitgezonderd de periode van 1453 tot 1477

²⁶³ Verbruggen, op.cit., pp. 143-144.

²⁶⁴ Dumolyn, idem, p. 41.; P. Trio, "Bestuursinstellingen van de stad Ieper (einde 11de eeuw-1795)", in: W. Prevenier en B. Augustyn (eds.), op.cit., pp. 339-341.

²⁶⁵ R. Demuynck, "De Gentse Oorlog (1379-1385): oorzaken en karakter", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 5, 1951, pp. 306-308.

²⁶⁶ Verbruggen, op.cit., p. 38.

²⁶⁷ In Brugge had men immers geen graanstapel, waardoor de prijs van het graan stukken hoger lag dan in bijvoorbeeld Gent; Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 20-23.

samenzweerders van 1370 zouden zelfs de moord van een *gouvrenneur van den weveambochte* gepland hebben, een vergelijkbaar ambt als die van de *beleeder* te Gent, voor het oproer van 1359-1361. Na de dreigende staking in 1377 zou de Graaf zelfs de verkiezingen van de schepenen sterk sturen.²⁶⁸ Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de Gentenaars in 1379 welkom waren te Ieper.²⁶⁹

Dan nu over de zogenaamde *Gentse Oorlog* of *Opstand*²⁷⁰ zelf. De jaren 1361-1379 waren in Gent duidelijk rustiger verlopen²⁷¹, maar hier kwam verandering in door de aangepaste grafelijke aanpak. Ten eerste liet hij de Bruggelingen een kanaal graven richting de Leie, iets wat de Gentenaars zeer zeker niet aanstond. Ten tweede ontwikkelde de Graaf een steeds meer autoritaire politiek, door bv. de privileges van de drie grote steden *de facto* te miskennen en/of door de jurisdictie steeds meer onder het grafelijk gerecht te laten vallen. Het openlijk conflict met Gent werd geopend toen deze hun belofte t.o.v. het stopleggen van de graafwerken bij het kanaal niet nakwamen, namelijk de ontbinding van de *Witte Kaproenen*; een gemeentelijk elitekorps dat gewoonlijk de orde hielp handhaven. Hierop zou de Graaf een arrestatiebevel voor hun leiders hebben uitgevaardigd, iets wat in strijd was met de privileges van de stad. Er ontstond een rel en *baljuw* Van Outerive stierf hierbij.²⁷² Het verloop van de gebeurtenissen is vrij goed gedocumenteerd door verschillende kronieken, waaronder deze van bv. Froissart en Olivier van Dixmude voor Ieper. Een bronkritische behandeling van de feiten vinden we in het hierboven geciteerde artikel van Holsters. We focussen natuurlijk vooral op de rol van de ambachten en minder op de veldslagen. Na de moord op de baljuw trok aanvoerder en ex-deken van het schippersambacht, Jan Yoens, via Deinze, Kortrijk en Menen naar Ieper en via Diksmuide terug naar Brugge. In Ieper kwam er meteen een bestuur met ambachten, gestuurd door enkele Gentse vertrouwelingen. In Brugge werden de Gentenaars met iets meer tegenzin ontvangen. Op één of andere manier kwam Yoens om het leven en zouden het vier nieuwe kapiteins zijn die het vredesakkoord te Doornik afsloten op 1 december 1379; met een bijna volledig in handen genomen Vlaanderen als steun. Er werd besloten een commissie in te richten met

²⁶⁸ Trio, "Bestuursinstellingen", pp. 337-341.

²⁶⁹ Verbruggen, op.cit., pp. 42-43., p. 126.; Demuynck, op.cit., p. 315.

²⁷⁰ De term 'oorlog' wordt hier verkozen omdat er duidelijk sprake was van grote legers van verschillende partijen. Ook de paus zal een rol spelen. Dit alles komt natuurlijk door de overlapping met de Honderdjarige Oorlog (cfr.supra) en het Westers Schisma (cfr.infra). Toch spelen de ambachten nog een belangrijke rol (en kan men de eerste fase van het conflict te Gent wel als een opstand omschrijven). Eigenlijk toont de problematiek omtrent de benaming van de strijd aan waar het in wezen om gaat: een conflict op de rand van de opkomst van de grotere legers die onder een meer autoritair bestuur mogelijk zouden worden in de daaropvolgende eeuw(en).

²⁷¹ In 1366 was er wel een loonconflict, in 1373 een uittocht van de volders en in 1379 nog een kleine rel tussen wevers en volders; maar al bij al waren dit vrij onschuldige gebeurtenissen; Verbruggen, op.cit., p. 26 en p. 33.

²⁷² Demuynck, op.cit., pp. 310-312.; Verbruggen, op.cit., p. 57.; A. Holsters, "Moord en politiek tijdens de Gentse opstand 1379-1385", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis*, vol. 37, 1983, pp. 92-93. en M. Vandermaesen et al., *De witte kaproenen : de Gentse opstand (1379-1385) en de geschiedenis van de Brugse Leie*, Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1979, pp. 12-13.

vertegenwoordigers uit de drie steden, die de naleving van de privileges dienden te controleren. De vlugge schending van het akkoord zou volgens Froissart het gevolg zijn van de wraak van de neef van de vermoorde baljuw. We zien dus dat zelfs nu nog vetevorming een rol speelde in de conflicten.²⁷³

In 1380 zouden vooral te Ieper de conflicten hevig zijn. Vooral de wevers en volders steunden de Gentenaren o.l.v. Jacques Van der Beerst. Toen de kleine neringen, die aanvankelijk de poorterij steunden, ook voor hen kozen was de strijd beslist. Wraakacties van de Graaf, waaronder de verbanning van zo'n 400 wevers en volders en een bezoek aan Ieper leken de situatie alleen maar te verergeren. De moedwillige moord op 14 Brugse wevers keerden definitief het tij, waardoor men op 1 augustus 1380 duidelijk en vastberaden tegenover de Graaf stond.²⁷⁴ Dit werd echter al snel in de kiem gesmoord toen de Ieperlingen en Gentenaars in een valstrik liepen toen men richting Torhout marcheerde, waarbij van beide partijen ongeveer 1.200 mensen omkwamen.²⁷⁵

Een kritiek punt kwam er in het begin van het jaar 1382. In januari nam Filips van Artevelde, zoon van Jacob, de leiding over de rebellen. In mei kon hij met een verrassingsaanval de Graaf en zijn aanhangers verslaan nabij het Beverhoutsveld te Beernem. Dit had belangrijke consequenties en zorgde ervoor dat het conflict een volwaardige plaats in de Frans-Engelse Honderdjarige Oorlog kreeg. Na de nederlaag riep de Graaf van Vlaanderen immers de hulp in van de Franse koning, waardoor de Gentenaars zich genoodzaakt zagen een alliantie met de Engelsen te smeden, zeker na een verlies tegen de Franse troepen te Westrozebeke in november 1382, waarbij Van Artevelde door een tactische blunder en misschien een te grote zelfzekerheid om het leven kwam.²⁷⁶

In Brugge was de situatie gelijkaardig aan die van Ieper. Er kwam een Gentse regering met de wevers, maar in mei 1380 werd deze al verjaagd. In augustus werden de wevers samen met de volders uit de schepenbank geweerd; tot deze na de slag op het Beverhoutsveld weer aan de macht kwamen. Dit slechts tot de daarop volgende nederlaag te Westrozebeke. Net als Ieper zou Brugge zich vanaf dan bij de Graaf van Vlaanderen scharen.²⁷⁷ Ondanks deze aansluiting zou er een vrij sterke repressie (confiscaties, executies..) georganiseerd worden. Zelfs de stadsbeul van Brugge werd aangeklaagd!²⁷⁸

²⁷³ Verbruggen, op.cit., p. 59.; Holsters, op.cit., pp. 92-96.; Demuyne, op.cit., pp. 313-318.; Vandermaesen et al., op.cit., pp. 14-15.

²⁷⁴ A. Diegerick en O. De Kerchove, *Une page de l'histoire d'Ypres (1379-1384)*, Ieper, drukkerij Simon Lafonteyne, 1868, pp. 6-8.

²⁷⁵ Holsters, op.cit., p. 98.

²⁷⁶ Holsters, op.cit., pp. 98-100.; Nicholas, op.cit., pp. 183-185.; Vandermaesen et al., op.cit., pp. 16-17.

²⁷⁷ Verbruggen, op.cit., pp. 39-40.; Vandermaesen et al., op.cit., pp. 22-27.

²⁷⁸ K. Van Huele, *Het beleid van de grafelijke gerechtsdienaren tijdens de Gentse opstand in Brugge en het Brugse Vrije. (1379-1385)*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, Academiejear 1997-1998, besluit; Van Houtte, op.cit., p. 121.; Vandermaesen et al., op.cit., p. 25.

Bovendien werd de Honderdjarige Oorlog verweven met het Westerse Schisma; de strijd tussen paus Clemens VII gevestigd in Avignon en paus Urbanus VI te Rome. De Franse overwinning te Westrozebeke werd dan ook retorisch omgevormd tot een overwinning van de Clementijnen. Deze retoriek bood voldoende verantwoording om de tocht richting Vlaanderen van de bisschop van Norwich, Henry Despenser, en commandant Hugh Calve(r)ley te verantwoorden.²⁷⁹ Na de aankomst in Calais op 25 mei 1383 konden de Gentenaars de Engelsen overtuigen om Ieper te belegeren, vanwege hun (gedwongen) steun aan de Franse koning. Zo begon de Engels-Gentse belegering van Ieper op 9 juni. De Ieperlingen staken de door de vijand bezette voorsteden in brand, waaronder de eerder aangehaalde Sint-Michielsparochie. Na een strijd van twee maanden werd op 10 augustus de aftocht geblazen (en de voorsteden andermaal in brand gestoken).²⁸⁰ De Sint-Michielskerk werd in 1384 afgebroken, de wijken werden niet herbouwd. De lakennijverheid kende in Ieper al langer problemen²⁸¹, zeker na het verbannen van een duizendtal textielarbeiders in 1328, en men lijkt het er over eens te zijn, gebaseerd op archeologisch onderzoek in de jaren '90, dat ook de parochie zelf reeds een achteruitgang kende sinds de pestjaren omstreeks 1350. Het beleg van Ieper in 1383 wordt in deze optiek dan ook enkel als de genadeslag voor de diverse *voorgeborghten* gezien.²⁸² Ondanks de structurele problemen kan men deze datum niettemin zien als een symbolisch en definitief einde van de grote macht die Ieper had in de 12^{de}, 13^{de} en een deel van de 14^{de} eeuw.

Ondertussen, net na de afloop van het beleg, vormde zich een Frans leger nabij Atrecht en zuiverde het Waals-Vlaanderen van tegenstanders. Filips de Stoute aarzelde echter met het doorstoten tot in Gent, wat in 1384 tot een bestand leidde met de Engelsen. Ondanks de tegenkanting van Lodewijk van Male, die begin dat jaar overleed, werd Gent gespaard. Uiteindelijk werd dit bestand bevestigd en met de Vrede van Doornik afgesloten op 18 december 1385. Ongetwijfeld hielp het overlijden van Lodewijk van Male bij het sluiten van een akkoord tussen de nieuwe graven Margareta van Male en Filips de Stoute enerzijds en de Gentenaars anderzijds. Alle eisen van Gent werden ingewilligd.²⁸³

²⁷⁹ P. Trio, "Achtergronden bij het ontstaan van de tuindagprocessie: bronnen en situering", in: R. Vinckier (ed.), *Ieper Tuindag: Zesde Eeuwfeest*, Ieper, Stedelijke Culturele Raad, 1983, pp. 107-119.

²⁸⁰ G. Wrong, "De kruistocht van 1383 of de kruistocht v/d Bisschop van Norwich", in: *Ieper Tuindag*, p. 34 e.v. Het oorspronkelijk artikel van Wrong dateert van het einde van de 19^{de} eeuw. Het is duidelijk dat een moderne herziening van deze feiten welgekomen zou zijn.

²⁸¹ P. Boussemaere, "De Ieperse lakenproductie in de veertiende eeuw opnieuw berekend aan de hand van de lakenloodjes", in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, vol. 3, 2000, pp. 131-161., vooral pp. 154-157. Boussemaere schat in 1323 het totaal aantal gefabriceerde lakens op 70 à 80.0000 per jaar, waarvan 45.000 zware draperie. Aan de vooravond van het beleg van Ieper lag het gemiddelde 'slechts' nog op een goeie 25.000 lakens per jaar. Na 1383 en het verdwijnen van een deel van de arbeiderswijken viel de totale productie, uitsluitend nog bestaande uit zware draperie, terug op 10 à 12.000 lakens.

²⁸² S. Van Bellingen en M. Dewilde, "De verdwenen Sint-Michielswijk te Ieper: Interimverslag 1994", in: *Archeologie in Vlaanderen IV*, 1994, p. 164.

²⁸³ W. Blockmans en W. Prevenier, *The Promised Lands: The Low Countries Under Burgundian Rule, 1369-1530*, University of Pennsylvania Press, 2010, p. 26. en Vandermaesen et al., op.cit., p. 17.

2.3.4 Afloop: de Bourgondische hertogen

Veel lijkt erop te wijzen dat de overgang naar het nieuwe bestuur onder de Bourgondiërs minder bruusk was dan de aanpassingen van Keizer Augustus tijdens de Pax Romana. Er bleef nu en dan geweld losbarsten, zij het in mindere mate dan voorheen. De aard van de rellen lag bovendien in de lijn van die in de 14^{de} eeuw. Op het einde van de 14^{de} eeuw was er nog weversoproer te Brugge vanwege hun discriminatie sinds 1382.²⁸⁴ Te Gent roerden de wevers zich in 1423 en 1427.²⁸⁵

Wat veranderde er nu precies? Ten eerste is er de kwestie van ordetroepen. Na 1385 zouden in de drie grote steden de *Hoofdmannen* weer aan belang winnen (cfr. supra). Van Brugge weten we bijvoorbeeld dat Filips de Stoute zich vanaf 1398 uitdrukkelijk bezig hield met de benoeming van deze vaak meer gegoede figuren.²⁸⁶ Ten tweede werd de graanvoorziening in de 15^{de} en 16^{de} eeuw, zeker voor Gent, sterk gestimuleerd. Door het privilege van de graanstapel in Gent te houden konden de prijzen lager worden gehouden en was er een regelmatige en zekere aanvoer. Dambroyne linkt in lijn van de eerder aangehaalde studie van Boone volgens ons dan ook terecht een goede graanvoorziening aan sociale stabiliteit.²⁸⁷ In 1409 kwam er een exportverbod op graan, uitgevaardigd door de Gravin. Er zouden meermaals conflicten komen tussen Ieper (Nieuwpoort) en Brugge enerzijds, die meer op de import van graan waren aangewezen en Gent anderzijds; maar uiteindelijk lijkt er wel voldoende graan te zijn geweest in de steden. Brugge kon zijn toevoer verzekeren via Duitsland en (Noord-) Frankrijk.²⁸⁸

De politieke representatie van de ambachten in de steden ging er na de Vrede van Doornik op achteruit. De graaf nam steeds meer de verkiezing van bepaalde ambten in handen, zoals te Brugge bv. en nog meer te Ieper.²⁸⁹ In Brugge werd het systeem van de Negen Leden *de facto* verlaten en het herstel ervan in 1411 lijkt weinig te hebben geholpen. Gent hield het het langst vol, maar toch verloren de ambachten geleidelijk aan hun macht na ontevredenheden in de tweede helft van de 15^{de} en 16^{de} eeuw.²⁹⁰ De toelatingscriteria voor een functie in een ambacht of het stadsbestuur

²⁸⁴ Verbruggen, op.cit., p. 40.

²⁸⁵ Boone en Brand, op.cit., pp. 177-179.

²⁸⁶ Van Houtte, op.cit., p. 122. We stellen vast dat het wetenschappelijk onderzoek naar ordehandhaving in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen beperkt is tot zijdelingse verwijzingen. Dit is jammer, want zeker de overgang naar het Bourgondische en later Habsburgse Rijk lijkt een interessant onderzoeksobject te zijn.

²⁸⁷ J. Dambroyne, *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, Gent, Academia Press, 2002, pp. 677-678.

²⁸⁸ D. Nicholas, *Medieval Flanders*, Londen, Routledge, 2014, pp. 361-362.; J. Dijkman, *Shaping Medieval Markets*, Leiden, Brill, 2011, pp. 178-179.

²⁸⁹ Van Houtte, op.cit., p. 122. (Brugge); P. Trio, "Bestuursinstellingen", p. 341.

²⁹⁰ Dumolyn, "Guild politics", p. 47.; Van Houtte, op.cit., p. 123 e. v.

werden ook steeds strenger. Afgestapt van het idee van de stedelijke democratie van Pirenne stelt men wel nog steeds vast dat Vlaanderen het minst plutocratisch was in vergelijking met andere regio's.²⁹¹

Naast een mogelijke geringere economische rol (cfr.infra) lijken de ambachten vooral macht te zijn kwijtgespeeld door het verlies van hun militaire component, iets wat bij de Romeinse *collegia* ontbrak en mogelijk de verschillende ontwikkelingen van beide instituties verklaart. Zoals eerder al opgemerkt ligt het immers voor de hand dat de Bourgondische (en later Habsburgse) leiders meer inkomsten hadden en dus ook veel grotere legers dan die van de Vlaamse graven in de 14^{de} eeuw.²⁹²

2.3.5 Conclusie

Het is duidelijk dat de ontwikkelingen van de 14^{de} eeuw in verschillende fasen kunnen worden ingedeeld. Groeiend in de 13^{de} eeuw lijkt het protest vanaf 1280 tot 1302 niet meer gestopt te zijn. De eisen waren veelzijdig, maar het belangrijkste was ongetwijfeld vertegenwoordiging in de schepenbanken, die na de Guldensporenslag met wisselend succes werd ingewilligd. Het politiek opportunisme dat mogelijk was (in de vorm van wisselende coalities voor of tegen de Graaf van Vlaanderen, de Engelse en Franse koning) wijst erop dat de ambachten een machtige politieke factor waren geworden. Na de Guldensporenslag in 1302 niet in het minst om hun militaire kunnen.

Het is ook duidelijk dat er een verwevenheid is tussen alle rellen. Zo zou de boete die Brugge opgelegd kreeg min of meer zorgen voor de ontevredenheden die tot de Brugse Metten leidden. Tot aan de periode Artevelde stellen we vast dat vooral Ieper en Brugge de leidende steden zijn, waarbij de drapiers vaak een belangrijke rol hadden (cfr. 3.3.1). De Kustopstand lijkt toch zwaar te hebben gewogen op beide steden. Reeds tijdens de Kustopstand zien we de eerste opstanden o.l.v. de wevers ontstaan te Gent. Meer en meer verzette men zich tegen andere verenigingen, met in het bijzonder de volders. Dit lijkt vrij logisch te zijn. In de aanvangsfase moesten de ambachten zich wel verenigen tegen hun vijanden (ofwel de Franse koning, ofwel de Graaf van Vlaanderen). Toen de macht van de ambachten gestabiliseerd was omstreeks 1302 konden andere tendensen zich doorzetten. De ommekeer met een toename in wat Boone en Prak de 'Kleine Traditie' noemen (d.w.z. conflicten in de steden zelf)²⁹³ kwam er dan ook niet toevallig op het moment dat de ambachten volgens Dumolyn hun toppunt in macht bereikten, tijdens de Arteveldeperiode.

²⁹¹ M. Prak, "Corporate politics in the Low Countries", in: M. Prak et al. (eds.), *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries*, Farnham, Ashgate, 2006, pp. 81-82.

²⁹² Dumolyn, "Guild politics", p. 48.

²⁹³ M. Boone en M. Prak, "Rulers, Patricians and Burghers: The Great and the Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries", in: K. Davids en J. Lucassen (eds.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, Cambridge University Press, 1995, pp. 99-134. Voor de Oudheid is het onderscheid tussen Grote en

Artevelde zal ervoor zorgen dat Gent de toonaangevende stad wordt. Vanaf nu spelen de conflicten zich vooral tussen de verenigingen af en dit zou een gehele tijd zo blijven tot aan de Gentse Oorlog. De Gentse Oorlog luidt de tanende macht in van de ambachten en de opkomst van grotere centraliserende staten.

De Bourgondische hertogen zorgden voor een stabiel socio-economisch en politiek klimaat door de voorziening van graan. Bovendien lijken hun legers ervoor gezorgd te hebben dat de militaire component van de ambachten in belang afnamen; en de orde wat zekerder werd.

Kleine Traditie van stedelijk geweld moeilijker te maken, aangezien de overheid een sterk versplinterd karakter had. Het bestaan van verschillende bendes, die tegen elkaar strijden, en het ontbreken van een volledig externe vijand, pleit in onze optiek eerder voor een opvatting naar de Kleine Traditie. De zeer diverse samenstelling van de bendes en de vrij brede basis in de samenleving maakt echter duidelijk dat er ook meer structurele factoren speelden die op het hoogste politieke niveau van de maatschappij dienden te worden bekeken.

2.4 Conclusie hoofdstuk II

De *collegia* ontstonden *bottom-up* in de eerste eeuw v.C. (of vroeger) en groeiden uit tot zelfstandige instituties, wellicht aangespoord door de onstabiele van de politieke macht. Dit zien we ook in het Vlaanderen van de 14de eeuw. De conflicten tussen aristocratische groepen creëren een machtsvacuüm waarbij de verenigingen een bepalende rol kunnen spelen door zich bij een bepaalde kant aan te sluiten. In de Oudheid werd dit vooral vormgegeven door de verdeeldheid tussen de *populares* en de *optimates*, het herstel van het volkstribunaat en verschillende structurele problemen in de samenleving waar bepaalde 'demagogen' handig op in konden spelen. In de Middeleeuwen zijn de hoofdrolspelers vooral de Graaf van Vlaanderen en de Franse koning. Een alliantie met de ambachten aangaan kon in sommige gevallen een overwinning betekenen. Vanaf de jaren '20 van de 14de eeuw zien we conflicten ontstaan tussen de ambachten zelf, die lang zullen doorleven. Er is tot slot ook nog dat fenomeen van vetevorming, vaak tussen meer aristocratische groepen, die zowel in de Oudheid als in de Middeleeuwen sturing kon geven aan een conflict.

De mogelijke politieke macht van de ambachten lijkt enkele belangrijke consequenties te hebben gehad. Zo wint de verkiezing van een eigen bestuur aan belang; iets wat men in de Oudheid een evidentie lijkt te hebben gevonden. Bovendien lijkt deze politieke machtsbasis gemakkelijker aanleiding te geven tot interne conflicten tussen verenigingen. Dit biedt een verklaring voor het geringe aantal geattesteerde conflicten tussen *collegia* in de Oudheid.

Na de opkomst van de Bourgondische hertogen wordt de politieke macht van de verenigingen ingeperkt, tegelijk volgt een (beperkte) juridische en maatschappelijke erkenning. Hetzelfde gebeurt in de Keizertijd (1ste-3de eeuw n.C.) onder Keizer Augustus. Eveneens wordt de graanvoorziening gecontroleerd en worden - voor de Middeleeuwen moet dit zeker nog meer onderzocht worden - ordetroepen voorzien die eventuele opstootjes snel konden controleren. Ook zien we in beide periodes getrapte sociale structuren doorheen de verenigingen en wisselende politieke coalities.

Er zijn ook enkele belangrijke verschillen. Eén van de op het eerste zicht grootste verschillen is het feit dat de ambachten een politiek bewustzijn lijken te hebben gehad en hun instituut ook als een politieke entiteit beschouwden. Men eiste als instituut erkenning en integratie in de schepenbank. In de Oudheid lijkt dit ongezien te zijn, ondanks de mogelijkheid dat de *collegia* reeds zelfstandige belangengroepen waren in de 1ste eeuw v.C. Wellicht heeft de grotere klemtoon op het individu (binnen de vereniging) te maken met het belang van sociale status in de toenmalige samenleving, die, wat we ook niet mogen vergeten, voor een groot deel op de arbeid van slaven gebaseerd was. Toch zal dit verschil in de twee laatste hoofdstukken wat genuanceerd worden kunnen worden door

vooral praktische bezwaren; maar ook wat betreft het concept motivatie. Andere verklaringsmodellen voor de verschillen in politieke macht, niet in het minst de rol van ambachten voor de economie van de middeleeuwse stad, of bijvoorbeeld de (al dan niet) aanwezige ideologie lijken hierbij ongetwijfeld ook een rol te hebben gespeeld. Een ander groot verschil was het feit dat de ambachten een sterke militaire component hadden en de zogenaamde 'stadsmilities' vormden; een rol die in belang zal dalen door het ontstaan van de grotere legers in de 15de en 16de eeuw.

In het volgende hoofdstuk gaan we eerst in op nog enkele andere onzekerheden. Welke sociale groepen maakten nu deel uit van die verenigingen (en bendes)? Kunnen we een '(nieuwe) middenklasse' onderscheiden die een aandeel had bij de rellen; en wat was nu de precieze rol van de drapiers en de wevers in de Middeleeuwen of die van de winkeliers in de Oudheid? En wat dan met de slaven en vrijgelatenen?

HOOFDSTUK III:

SOCIALE STRUCTUUR VAN DE BENDELEDEN: STRUCTUUR VAN DE BENDES EN ACHTERGROND VAN DE LEDEN

3.1 Inleiding

In dit onderdeel gaan we na wie er nu precies deel uitmaakte van de bendes; wie waren de actoren? Voor het deel van de Oudheid kan onze analyse eigenlijk in twee grote blokken worden opgedeeld vanwege de situatie van de bronnen. Ten eerste analyseren we de bendes van de Late Republiek, met in het bijzonder de goed gedocumenteerde casus van Clodius en in mindere mate de bendes van Catilina. We hebben hierbij natuurlijk in eerste instantie bijzondere aandacht voor de rol van de verenigingsleden of *collegiati*, maar ook o.a. het aandeel van slaven en vrijgelatenen zal besproken worden (niet in het minst omdat deze laatste groep vaak *collegiati* bevatte). In een tweede deel zullen we zeer kort ingaan op de besproken rellen uit de Keizertijd.

De Middeleeuwen zijn dan toch wat beter gedocumenteerd. We overlopen dan ook de uitgekozen zes conflicten (cfr. hoofdstuk II) en lichten de sociale samenstelling van de opstandelingen toe. Vooral de rol van de drapiers, de wevers en de volders zullen onze aandacht genieten. Voor dit onderdeel zijn we vooral aangewezen op literair materiaal (de vele kronieken), maar ook op verschillende prosopografische studies die de laatste jaren, niet in het minst in thesisvorm, een duidelijke toename kenden. Voor de Oudheid is er eigenlijk enkel bij Catilina een uitgebreide en systematische (met alle bronnen) prosopografische studie van de handlangers voorhanden (cfr. 3.2.2).²⁹⁴ Voor Clodius zijn er kleinere overzichten. Onze prosopografische tabellen zijn in dit opzicht, en zeker wat betreft volledigheid, dan ook vrij origineel; net als het netwerk van Clodius dat we zullen uittekenen.

Na het achterhalen van de complexe sociale netwerken en de belangrijkste sociale groepen hopen we op enkele gelijkenissen en verschillen te kunnen wijzen tussen beide periodes. Ook de rol van het fenomeen van de 'middenklassen' (of ruimer het verschijnen van nieuwe klassen *an sich*) hopen we beter te begrijpen; dit is immers een vaak aangehaalde factor bij het verschijnen van politieke omwentelingen.

²⁹⁴ H. Drexler, *Die Catilinarische Verschwörung*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976, p. 327 e.v.

3.2 Klassieke Oudheid

3.2.1 De bendes van Cornelius en Manilius

Over de samenstelling van de bendes van deze twee tribunen weten we niet zo heel veel. Voor Cornelius is het zoals in hoofdstuk II aangetoond (2.2.2.2) zeer waarschijnlijk dat de *collegiati* deel uit maakten van de bendes op basis van de terminologie van hun leiders: *noti operarum duces*. Wellicht zal de sociale samenstelling kwalitatief dan ook niet enorm verschillen van onze bevindingen i.v.m. de bendes van Clodius, die zoals we zullen zien, eerder uit een stedelijk milieu lijken te zijn gerekruteerd (dit gedeeltelijk in tegenstelling tot de bendes van Catilina). In deze lijn is Cicero's benoeming van Manilius' bendes als *libertinorum et servorum manu* dan ook niet vreemd. In Manilius' geval waren natuurlijk ook de *collegia compitalicia* aanwezig. Mogelijk was de mobilisatie en organisatie om politieke druk uit te oefenen op de dag van de stemming ook via de *magistri collegiorum* en *vicorum* oftewel *duces* geregeld, maar wie deze figuren precies waren is bij Manilius niet geattesteerd.

3.2.2 De bendes van Catilina

Over de bendes van de beruchte Catilina zijn we al beter geïnformeerd. Daarom hebben we ook een prosopografische tabel ontworpen (met bronvermeldingen) die we hier zullen toelichten.

Een eerste groep handlangers die met Catilina kan worden geassocieerd zijn deze van de zogenaamde 'Eerste Catilinarische samenzwering'. Los van de betrokkenheid van Catilina en Piso, die uiterst twijfelachtig is, staat het vast dat vooral Autronius en (P.) Sulla hierbij een rol speelden. Beide figuren hadden de consulaire verkiezingen gewonnen voor het jaar 65 v.C., maar werden veroordeeld voor *ambitus* of electorale omkoperij en niet aangesteld. Uit wraak zouden beiden een (mogelijk moorddadig) plot hebben gesmeed. Ook hier reeds betrokken was (latere Catilinariër) L. Vargunteius, eveneens veroordeeld voor *ambitus*.²⁹⁵ Dat de bende van Catilina uit veel politiek gefrustreerde figuren bestaat is opvallend. Zo zou in het jaar 70 v.C. niet alleen het volkstribunaat hersteld worden; er zou ook een *census* worden gehouden. Dit had de verbanning van maar liefst 64 senatoren, vanwege ongepast gedrag (corruptie dan wel moreel verwerpelijk gedrag) of verarming tot gevolg. De belangrijkste leider te Rome, Lentulus Sura, maar ook Q. Curius was hierbij betrokken.²⁹⁶

²⁹⁵ R. Seager, "The First Catilinarian Conspiracy", in: *Historia*, vol. 13 (nr. 3), 1964, vooral p. 343 e.v.; Meijer, op.cit., p. 49. en p. 85.; D. Stockton, *Cicero: A Political Biography*, Oxford University Press, 1971, p. 113.

²⁹⁶ Meijer, op.cit., p. 85. en D. Dzino, "Annus mirabilis: 70 bc re-examined", in: *Ancient History*, vol. 32 (nr. 2), 2002, pp. 108-109.

P. Cornelius Lentulus Sura was dus de meest voorname aanhanger van Catilina. Volgens Cicero gebruikte hij een pooier of *leno* om de herbergen af te lopen op zoek naar medestanders.²⁹⁷ Na het in hechtenis nemen van hem, samen met die andere grote leider (C. Cornelius Cethegus), probeerden een deel van hun slaven en vrijgelatenen (*servitia*) hen te bevrijden, samen met enkele aangevuurde textielarbeiders (*opifices* of *χειροτέχναι*). De bereidheid van deze laatste groep om dit te doen, lijkt andermaal een mogelijke betrokkenheid te suggereren van verenigingen; of in ieder geval (politieke) genegenheid van enkele leden uit deze groep. Lentulus Sura en Cethegus contacteerden voor de ontsnapping ook de *duces multitudinum*, de leiders van het volk.²⁹⁸ Andere aanhangers van de senatorenstand waren L. Cassius Longinus, L. Vargenteius, P. Autronius, P. en S. Sulla, Q. Curius (en Fulvia), Q. Annius Chilo en tot slot M. Porcius Laeca, in wiens huis de samenzweerders zouden zijn samengekomen.²⁹⁹ Het verschil met de Clodiaanse bendes, met de betrokkenheid van verschillende senatoren, lijkt op het eerste zicht pertinent. Ongetwijfeld waren dit ook geen *duces* in Clodiaanse zin, maar even duidelijk is het dat sommigen wel degelijk, senator of niet, een mobiliserende/rekruterende functie hadden op het Italische schiereiland (cfr.infra).

Ook uit de ridderstand zou Catilina steun krijgen. Bij naam genoemd in de bronnen zijn M. Fulvius Nobilior, P. Gabinius Capito, C. Cornelius en L. Statilius.³⁰⁰ Een belangrijke passage die hierop aansluit is de opmerking van Quintus Cicero (Com. Pet. 10) over de vrienden van Catilina, vreemd genoeg in de meeste studies over het hoofd gezien³⁰¹: *'qui ex curia Curios et Annios, ab atriis Sapalas et Carvilius, ex equestri ordine Pompilios et Vettios sibi amicissimos comparavit'*. Deze passage maakt ondubbelzinnig duidelijk dat naast de bekende Annius en Curius³⁰², die altijd al bij Catilina's handlangers werden gerekend, ook de andere figuren als handlangers van Catilina bestempeld kunnen worden. Naast de vier eerder geciteerde ridders mogen we dus ook Pompilius en Vettius rekenen. Zeer interessant, en zoals gezegd dus amper in de literatuur besproken, is echter de opmerking over Sapala en Carvilius: *'ex atriis'*. De meeste vertalers kiezen ervoor om dit te vertalen als *'from the auctioneers' halls'*³⁰³, beide figuren lijken m.a.w. een functie te hebben gehad in de handel. De analyse van de naam Sapala, die volgens Shackleton Bailey niet noodzakelijk dient te

²⁹⁷ Cicero, *In Catilinam* 4.17; Wellicht was dit retorisch bedoeld, als synoniem voor uitschot; cfr. Favory (noot 318)

²⁹⁸ Vanderbroeck, op.cit., p. 232. (Ap. B23); Lintott, *Violence in Republican Rome*, pp. 76-77.; Sallustius, *Catilina* 50 en Appianus, 2.2-6

²⁹⁹ Meijer, op.cit., p. 85.; Drexler, op.cit., pp. 327-338.

³⁰⁰ Ibidem

³⁰¹ Meestal worden enkel Annius en Curius vermeld, omdat we deze figuren ook via Sallustius kennen. De anderen worden dan genegeerd, zelfs in de studie van Drexler; al is het niet de enige figuur die hij over het hoofd ziet zoals uit de tabellen mag blijken (bv. G. Julius, G. Manlius en Septimius)

³⁰² Deze figuur werd door sommige historici op basis van een bepaalde bronnenlezing (Cicero, *Ad. Att.* 2.17.2) aan de Isis-cultus (en *collegia*) gelinkt. Wij achten deze band echter twijfelachtig en nemen deze dus niet op in onze bespreking; kritiek werd geformuleerd door S. A. Takacs, *Isis and Sarapis in the Roman World*, pp. 60-62.

³⁰³ Zie bv. *Loeb Classical Library* 2002 (vertaling D. R. Shackleton Bailey), *Handbook of Electioneering* (Q. Cicero)

worden gezien als een lid van de *Quinctii Scapulae*, maar evengoed een romanisering kan zijn van een Keltische naam, sluit dit niet uit, integendeel.³⁰⁴ En waar handelaars aanwezig zijn, komen de *collegia* natuurlijk om de hoek loeren, mogelijk ook al in de 1^{ste} eeuw v.C. (cfr. 6.2.1). In ieder geval toont het aan dat Catilina ook uit deze groep, waarschijnlijk zeer ondermaats geattesteerd, steun kon krijgen. Een andere meer gegoede ‘minderheidsgroep’ is die van de vrouwen. Opvallend is dat Catilina ook (vooral financiële) steun zou hebben genoten van enkele belangrijke vrouwen, waaronder niet in het minst Sempronia, een nakomeling van de verketterde Gracchus-familie.³⁰⁵ Tot slot is er slechts één vrijgelatene bekend, in dienst van Lentulus Sura: P. Umbrenus (cfr. tabel).

Autronius zou voor zijn rechtszaak voornamelijk leden onttrokken hebben aan gladiatoren en weggelopen slaven (*gladiatorum* en *fugitivorum*).³⁰⁶ Het aandeel van de slaven en vrijgelatenen in de bendes blijft een gevoelig punt. Gruen stelt bijvoorbeeld dat de verwijzingen van Cicero naar het gebruik van slaven te beperkt zijn en meer zouden zijn benadrukt, wanneer deze authentiek waren.³⁰⁷ Catilina zelf wou volgens Sallustius (*De Catilinae coniuratione* 16.5) op een gegeven moment geen beroep doen op slaven, omdat dit in conflict zou zijn geweest met zijn politiek programma voor de oorlogsveteranen. Bradley benadrukt betreffende die bron echter dat dit weigeren van slaven (*repudiare servitia*) niet naar een weigerachtig staan tegenover het idee of principe van het gebruik van slaven verwijst, maar naar een concreet, fysiek weigeren van een op dat moment voorhanden zijnde groep slaven in de landelijke streek van Noord-Etrurië.³⁰⁸ De angst voor de invloed van slaven³⁰⁹ en brandstichting zou volgens Yavetz meegespeeld hebben bij het falen van de samenzwering. De *tabernarii* liepen immers niet warm voor het risico op verlies van eigen bezit door brand.³¹⁰ Slaven namen volgens Vanderbroeck dan weer zelden deel aan collectieve acties.³¹¹

³⁰⁴ P. Harvey, Review: “Shackleton Baily. Two studies in Roman Nomenclature”, in: *The American Journal of Philology*, vol. 101 (nr. 1), 1980, p. 116.

³⁰⁵ Voor een bespreking; V. Hunink, “Vrouwen rondom Catilina”, in: *Lampas*, vol. 32, 1999, pp. 162-173. De rol van vrouwen in de Middeleeuwen is beter geattesteerd. Ongetwijfeld dient er evenwel een onderscheid te worden gemaakt tussen de adellijke vrouwen (zoals Sempronia) en ‘het plebs’, waarbij de situatie onder het gewone volk door de druk van socio-economische factoren in beide periodes wellicht minder verschilde dan die tussen de meer aristocratische groepen. Bij de door ons besproken middeleeuwse opstanden zouden de vrouwen een rol hebben gespeeld tijdens de Brugse metten; door de Fransen met stenen te bekogelen (p. 133.). Bij de hervormingen te Gent in 1348 zouden de vrouwen (vooral van de wevers wellicht) tegen de eisen van de graaf zijn ingegaan (p. 134.). Ook in het kleinere en kort aangehaalde oproer van 1353 worden enkele vrouwen bij de rebellen genoemd (p. 135.); S. Cohn, *Lust for Liberty*, pp. 130-156.

³⁰⁶ Lintott, op.cit., p. 77. en *Pro Sulla* 15

³⁰⁷ E. S. Gruen, *The Last Generation of the Roman Republic*, pp. 428-429.

³⁰⁸ K. R. Bradley, “Slaves and the Conspiracy of Catiline”, in: *Classical Philology*, vol. 73 (nr. 4), 1978, p. 330.

³⁰⁹ J. Annequin wijst erop dat Cicero deze angst in zijn taal manifest tracht aan te sporen; “La conjuration de Catilina”, in: *Actes du Colloque 1971 sur l’esclavage*, Besançon-Paris, Les Belles Lettres, 1972, p. 213.

³¹⁰ Lintott, op.cit., p. 77.

³¹¹ Vanderbroeck, op.cit., p. 91. en p. 129.

Nippel analyseert echter dat auteurs zoals Annequin (zelf in navolging van Kühne en Staërmann)³¹² het gevaar van de (ook stedelijke!) slaven wel degelijk als reëel erkennen, zelfs met de nodige voorzichtigheid tegenover Cicero's retoriek. Slaven zouden volgens hen niet alleen op het platteland, maar ook in de stad een belangrijke rol hebben gespeeld. De organisatie in *collegia* zou een kans hebben geboden om statusonderscheid tussen de burgers te overtreffen.³¹³

Het is opvallend hoe Catilina zich meer op het platteland zal focussen voor de rekrutering van benedeleden; terwijl Clodius hiervan schijnbaar weinig tot geen gebruik heeft gemaakt. Eveneens opvallend is dat deze rekrutering gebeurt door figuren die zelf niet uit Rome afkomstig waren; er is m.a.w. een grote geografische spreiding in Catilina's netwerk. Bovendien wijst de verdere obscuriteit van de leiders mogelijk op figuren uit lagere klassen. Zo is er Septimius uit Camerinum, wel mogelijk van Umbrisch-Piceense adel, die mensen in Picenum diende te rekruteren; en een zekere M. Caeparius uit Terracina die onrust moest stichten onder de herders in Apuleï, waar ook G. Julius actief was. De belangrijkste figuren waren de militairen Gaius Manlius en Furius, oudgedienden van de dictator Sulla en de laatste kolonist te Fausulae; de plaats waar men een legerkamp zou opzetten. Ook een andere kolonie van Sulla, Arretium, werd door Catilina ingenomen. Uiteindelijk zou hij een sterkte hebben bereikt van 12.000 tot 20.000 man, afhankelijk van de bron.³¹⁴ In deze kolonies leefden ongetwijfeld veel oude oorlogsveteranen van Sulla (net als Furius en Manlius³¹⁵) die Catilina (zelf ooit in dienst voor Sulla) wilden steunen in ruil voor hervormingen.³¹⁶

Het feit dat Catilina's uitvalsbasis voor een groot deel op het platteland lijkt te zijn gebaseerd maakt meteen ook duidelijk dat de *collegiati* wellicht een geringere rol speelden dan bij Clodius. Toen zijn oproer in de stad onsuccesvol bleek te zijn, kon hij niet anders dan het toelaten van ontsnapte slaven als hulptroepen, zo stellen Yavetz en Vanderbroeck op basis van een passage van Cassius Dio.³¹⁷ Yavetz vertelt ons dat Cicero zes groepen aanhaalt die steun boden aan Catilina: mensen met schulden die toch nog enig bezit te verdedigen hadden (1), mannen met schulden die toch nog politieke ambitie hadden (2), mannen van de kolonies die gesticht werden door Sulla (3), enkele arme boeren die hoopten dat de confiscaties vernieuwd zouden worden (4), mensen die het moeilijk

³¹² J. Annequin & M. Létroublon, "Une approche des discours de Cicéron", in: *Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage*, Besançon-Paris, Les Belles Lettres, 1974, p. 239.

³¹³ Nippel, op.cit., pp. 244-245.

³¹⁴ Voor de literatuur en bronnen per individu cfr. tabellen; rekrutering te Etrurië zie Meijer, op.cit., pp. 87-90.

³¹⁵ Volgens Seager is het mogelijk dat Manlius zelfstandig een opstand stuurde, niet in overleg (of via een vooropgesteld plan) met Catilina: R. Seager, "Iusta Catilinae", in: *Historia*, vol. 22 (nr. 2), 1973, p. 241.

³¹⁶ Sallustius, *Catilina* 50; Cicero, *In Catilinam* 4.17; Appianus 2.2-6.; Vanderbroeck (op.cit., p. 53. en p. 232.)

³¹⁷ Z. Yavetz, "The Failure of Catiline's Conspiracy", in: *Historia*, vol. 12 (nr. 4), 1963, p. 494.; Vanderbroeck, op.cit., p. 91. Op basis van Cassius Dio 37.33 en Appianus 2.2

hadden door oude schulden; gedeeltelijk door luiheid/slecht beleid/extravagantie (5) en tot slot moordenaars en allerlei soorten criminelen (6).³¹⁸

Het is dus duidelijk dat Catilina meer succes had op het platteland dan in de stad; het lijkt eveneens duidelijk te zijn dat Clodius, op basis van eigen verdiensten, veel succesvoller zou zijn met zijn mobilisatie in de stad. Historici als Tatum waren zich volgens mij reeds bewust van de beperkte populariteit van Catilina bij het stedelijke volk. Zelfs Yavetz wees er op dat het kwijtschelden van de schulden in Catilina's politieke programma te gering was om aan de eisen van de stedelijke bevolking te voldoen. Het was geen garantie op beterschap.³¹⁹ Deze stelling werd aangevuld door het onderzoek van Giovannini, die de hypothese opwerpt dat Catilina's voorstellen niet eens een kwijtschelding of reductie van schulden bevatten, maar een verlaging van de taksen of aanpassingen voor gunstige teruggaven.³²⁰ Het is ook duidelijk dat Catilina's politieke programma vooral gericht was op oud-veteranen en boeren, en minder op de stedelijke bevolking. Nergens is er bv. sprake van graanuitdelingen. Bovendien mogen we niet vergeten dat het verbod op *collegia* en zijn ontbrekende magistratuur (voor het organiseren van *contiones*) ervoor zorgden dat mobilisatie in de stad erg moeilijk was.³²¹ Toch overdrijft Harrison in onze optiek wanneer deze stelt dat men in de meeste wetenschappelijke literatuur zou menen, in traditie van Cicero, dat Clodius louter de 'Catilinarische zaak' overnam en in die optiek Catilina steun kreeg van het voltallige *plebs*. Harrison's eigen stelling, dat Catilina helemaal geen steun had bij het volk, lijkt even onwaarschijnlijk te zijn als haar omgekeerde.³²² Zoals bij vele opstanden lijkt het erop dat de volgelingen uit alle lagen van de samenleving kwamen: '*ex omni ordine atque ex omni aetate*', zoals Cicero het zelf verwoordt.³²³

Zo lijkt het ook waarschijnlijk te zijn dat een klein deel van de (politieke) aanhang van Catilina overstapte naar Clodius. Zo is er de niet onbelangrijke (wellicht door Catilina) vrijgelaten L. Sergius,

³¹⁸ Yavetz, op.cit., p. 488. – de opmerkingen van Cicero zijn natuurlijk bedenkelijk. Volgens Favory vormen Cicero's beschrijvingen van het volk een rechtstreekse tegenpool van deugdelijke waarden; er is een dualisme: F. Favory, "Classes dangereuses et crise de l'état dans le discours cicéronien", in: *Texte, politique, idéologie: Cicéron*, Paris, Les Belles Lettres, 1976, pp. 171-173. Gezien de nauwe verwevenheid in de Oudheid tussen individuele deugdethiek en politiek is het niet onlogisch dat Cicero iedere andere, nieuwe of bedreigende politieke orde als ondeugdzaam betoogde.

³¹⁹ Yavetz, op.cit., pp. 490-499., vooral p. 496.; Tatum, op.cit., p. 15.

³²⁰ A. Giovannini, "Catilina et le problème des dettes", in: Z. Ya'vets, I. Malkin en Z.W. Rubinsohn (eds.), *Leaders and Masses in the Roman World: Studies in Honor of Zvi Yavetz*, Leiden, Brill, 1995, p. 32.

³²¹ I. Harrison, "Catiline, Clodius and popular politics at Rome during the 60s and 50s BCE", in: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, vol. 51 (nr. 1), 2008, p. 103. en pp. 116-117.

³²² Harrison moet voor zijn these zowat alle bronnen ontcrachten (Cicero, Sallustius, Plutarchus, Appianus & Cassius Dio). Hoewel het ongetwijfeld zo is dat deze schrijvers een eigen narratief gebruikten, met een (overdreven) negatief beeld over het plebs (en mogelijk extra nadruk op haar deelname), lijkt dit toch op zich al veelbetekenend te zijn. Waar hij geen verklaring vindt voor zijn hypothese, gaat hij het bronnenmateriaal gewoon uit de weg. De beschrijving van de rol van de textielarbeiders door Appianus bv. wordt simpel van de hand gedaan zonder enige verklaring: 'Sallust is surely to be preferred here.'; Harrison, op.cit., p. 102.

³²³ Cicero, *Pro Caelio* 12

die één van de benedeleiders bij Clodius was met als gelinkte groep de *tabernarii*. Een volgende figuur is P. Sulla, wellicht aanhanger van Catilina en later verdedigd door Cicero. Weinig opgemerkt in de wetenschappelijke literatuur is echter het feit dat diens huis in 57 v.C. als uitvalsbasis diende voor de benedes van Clodius.³²⁴ Scribonius Curio, één van de *iuvenes barbatuli* waar we later nog op terugkomen, zou in zijn jeugd ook sympathie hebben gekoesterd voor Catilina.³²⁵ Gellius Publicola, broer van de gelijknamige consul (72 v.C.), had mogelijk ook een link met Catilina, maar dit lijkt veel minder zeker te zijn.³²⁶ Clodius zelf heeft zich naar alle waarschijnlijkheid, ondanks de geruchten van Cicero/Asconius (Asc. 50C)³²⁷, niet gemoeid ten voordele van Catilina. Murena, consul van 62 v.C., was een tegenstander van Catilina en vrij goeie vriend van Clodius. De schoonbroer van Clodius, Marcius Rex, zou zelf geholpen hebben bij het neerslaan van de Catilinarische troepen. Plutarchus (*Cicero 29.1*) vermeldt zelfs dat Clodius een lijfwacht zou zijn geweest van Cicero in 63 v.C. De meeste historici lijken dit te volgen, aangezien Clodius en Cicero toen nog een goede relatie hadden.³²⁸

³²⁴ Cicero, *Ad. Att. 4.3.3.*; Tatum, op.cit., p. 194.

³²⁵ Vanderbroeck, op.cit., p. 207.

³²⁶ Lintott, "Violence in Republican Rome", p. 83. en *Der Neue Pauly*, 'Gellius', 1

³²⁷ Van de historici lijkt enkel Lintott Cicero te volgen; "Publius Clodius Pulcher", op.cit., p. 158.

³²⁸ Tatum, op.cit., p. 60.; Meijer, op.cit., p. 110.

Tabel. 1 Prosopografie van de catilinariërs (*alfabetisch gerangschikt*)

| Naam | Orde/ status | Functies | Bronnen | Literatuur | Bijzonderheden en rol |
|-------------------------------|-----------------|---|--|--|--|
| Q. Annius (Chilo) | Senator | | Sallustius, <i>Cat.</i> 17 & 50 Cicero, <i>Cat.</i> 3.14 | Drexler p. 327. Meijer p. 85; 91 Stockton p. 111. | Vriend 'ex curia'; mogelijke rol bij Marius: Plutarchus, <i>Marius</i> 44 |
| P. Autronius Paetus | Senator | Quaestor 75 v.c. Praetor 68 v.c. Consul d. 65 v.c. | Sallustius, <i>Cat.</i> 17; 47; 48 Cicero, <i>Ep. Att.</i> 3.2; 3.7 Cicero, <i>Pro P. Sulla</i> 7.10; 15-19; 36; 52; 53; 71; Florus 2.12 | Drexler pp. 327-330. Meijer p. 47- 50; 65; 85 Stockton pp. 112-113. Nowak pp. 59-60. | Mobiliseerde wellicht veteranen; één van de belangrijkste <i>duces</i> . |
| M. Caeparius <i>Terracina</i> | | | Sallustius, <i>Cat.</i> 46; 47; 55 Cicero, <i>Cat.</i> 3.14 | Drexler p. 330. Meijer p. 91, 99. | Zou slaven te Apulei hebben moeten ronselen; geëxecuteerd. |
| L. Calpurnius Bestia | Senator | Tribuun 62 v.c. | Sallustius, <i>Cat.</i> 17; 43 Appianus 2.12 Cicero, <i>Pro Sestio</i> 11; <i>Pro Sulla</i> 31 | Drexler p. 331. (rol als tribuun zie pp. 209-214) Meijer p. 101. | Rol buiten de samenzwering: (Appianus 2.3; Cicero, <i>Ad Q. Fr.</i> 2.3, 6; <i>Plinius M.</i> , 27.4) |
| C. Calpurnius Piso | Senator | Quaestor p. praet. 65/4 v.c. | Cicero, <i>Pro Sulla</i> 67; <i>Pro Murena</i> 81 | Meijer pp. 49-52. Stockton p. 74. | Zijn betrokkenheid wordt nog steeds bediscussieerd. |
| L. Cassius Longinus | Senator | Tresviri monetales 78 v.c. Tribinus militum 69 v.c. Praetor 66 v.c. | Cicero, <i>Cat.</i> 3.9, 14, 16, 25; 4.13; <i>Pro A. Cluentio</i> 107; <i>Pro P. Sulla</i> 13; 19; 51; 53 Q. Cicero, <i>Com. Pet.</i> 7; Florus 2.12 Asconius 82C - Appianus 2.4 Sallustius, <i>Cat.</i> 17; 44; 50. | Drexler pp. 331-332. Meijer p. 54, 85. Stockton p. 112. Nowak p. 62. | Moest delen van de stad in brand steken (Cicero, <i>Cat.</i> 4.13). |
| Carvilius | | | Q. Cicero, <i>Com. Pet.</i> 10 | Drexler p. 327. | Vriend; handelaar? ('ab atriis'). |
| C. Cornelius | Eques | | Sallustius, <i>Cat.</i> 17; 28 Cicero, <i>Pro P. Sulla</i> 18; 51; 52 | Drexler p. 332. Syme p. 78, 81. Nowak p. 63. e.v. | |
| C. Cornelius Cethegus | Senator | | Sallustius, <i>Cat.</i> 17; 32; 43 Paterculus 2.34.4; Lucanus 2.543; 6.794 - Iuvenalis 8.231; 10.287 Plutarchus, <i>Caesar</i> 7.2; <i>Cato Minor</i> 22.1; Cicero 16. 1-3; 18.2; 19. 1-2; Appianus 2.7; 10 Cicero, <i>Pro P. Sulla</i> 53; 75; 76; <i>Cat.</i> 3.8; 4.13; <i>Pro Flacco</i> 96; Livius, <i>Per.</i> 102 <i>Scholia Bobiensia</i> p. 302. & 320 | Drexler pp. 332-334. Meijer p. 85. e.v. Stockton p. 112. Nowak pp. 60-61. | Belangrijke <i>dux</i> en voorname figuur; had veel wapens in zijn huis (Cicero, <i>Cat.</i> 3.8). Extra bronnen en randinformatie; cfr. Drexler; geëxecuteerd. |
| P. Cornelius Lentulus Sura | Senator | Quaestor 81 v.c. Praetor 74 v.c. Consul 71 v.c. Praetor 63 v.c. | Cicero, <i>Pro Sulla</i> 16; 30; 33; 53; 75-76; <i>Pro Flacco</i> 95-97; <i>Cat.</i> 3.10-12; Sallustius, <i>Cat.</i> 17; 32; 39; 43-44; 51; 52 Livius, <i>Per.</i> 102. Paterculus 2.34.4 Iuvenalis 10.287; Plutarchus, <i>Cicero</i> 17.1; 18.1; 24.2; <i>Cato Minor</i> 22.1 - Dio 37.30.4; 37.34.1; 38.14.5 Appianus 2.7 Diodorus 40.5 | Drexler pp. 334-335. Meijer hoofdstuk II Stockton p. 111. Seager pp. 241-244. Nowak pp. 58-59. | Samen met Cethegus de voornaamste leider; stiefvader van M. Antonius; meer bronnen cfr. Drexler; geëxecuteerd. De <i>tabernarii</i> en <i>opifices</i> probeerden hem te bevrijden. |
| Publius Cornelius Sulla | Senator | Consul d. 65 v.c. | Sallustius, <i>Cat.</i> 17 - Cicero; <i>Pro Sulla</i> 6 | Drexler p. 335. Stockton pp. 112-113 Nowak pp. 61-62. | Hield later ook Clodius (Cicero, <i>Ad. Att.</i> 4.3.3) |

| | | | | | |
|-----------------------------|----------|----------------------|---|--|---|
| Servius Cornelius Sulla | Senator | Quaestor | Sallustius, <i>Cat.</i> 17; 47 - Cicero; <i>Pro Sulla</i> 6 | Drexler p. 335. | |
| Q. Curius | Senator | Quaestor | Sallustius, <i>Cat.</i> 23; 26; 28 Florus 2.12.6 Plutarchus, <i>Cicero</i> 16.2 Appianus 2.8 Diodorus 40.5 Q. Cicero, <i>Com. Pet.</i> 10 | Drexler pp. 335-336. Meijer p. 85, 86. Stockton p. 113. | Vriend 'ex curia'; man van Fulvia (zie Stockton p. 113. en Hunink) die de samenzwering verraadde. Relatie met Isis? |
| M. Fulvius Nobilior | Eques | | Sallustius, <i>Cat.</i> 17 | Drexler p. 336. Meijer p. 85. | |
| P. Furius | | | Cicero, <i>Cat.</i> 3.14; mogelijk - Sallustius, <i>Cat.</i> 59.3; 60.6 (<i>zeker</i> : 50.4) | Drexler p. 336. Meijer p. 91. | Kolonist te Faesulae; militair, stierf te Pistoria. |
| P. Gabinius Capito | Eques | | Cicero, <i>Cat.</i> 3.6; 3.12; 3.14; 4.13 Sallustius, <i>Cat.</i> 17; 40-41; 43; 46-47; 52; 55 | Drexler p. 337. Meijer p. 85, 90, 91, 99. | Over het cognomen 'Cimbrum'; cfr. Drexler; geëxecuteerd. |
| G. Julius | | | Sallustius, <i>Cat.</i> 27.1 | Meijer p. 82. | Diende volgelingen te rekruteren te Apulei. |
| G. Manlius | | Centurio onder Sulla | Cicero, <i>Cat.</i> 1.7; 2.14; 20 Sallustius, <i>Cat.</i> 36; 56; 59-60 | Meijer pp. 87-89. Stockton p. 114. Seager pp. 240-241. Nowak p. 62. | Leider en ronselaar van het leger te Fausulae. |
| Pompilius | Eques | | Q. Cicero, <i>Com. Pet.</i> 10 | | Vriend van Catilina. |
| M. Porcius Laeca | Senator | | Cicero, <i>Cat.</i> 1.8; 2.13; <i>Pro Sulla</i> 6; 52 - Sall. <i>Cat.</i> 17.3; 27.3 - Florus 2.12.3 - Plutarchus, <i>Cicero</i> 16.2 | Drexler p. 337. Meijer p. 85, 86. Stockton p. 111. | Samenkomst in zijn huis; in de straat van de <i>falcarii</i> . |
| Sapala (Quinctius Scapula?) | | | Q. Cicero, <i>Com. Pet.</i> 10 | Harvey p. 116. | Vriend; handelaar? ('ab atriis'). |
| Sempronia Gracchus | | | Sallustius, <i>Cat.</i> 24-25; 40 | Drexler p. 337 Meijer, p. 85, 90. Hunink (1999) | Stelde haar huis beschikbaar voor de ontmoetingen met de bodes van de Allobrogen. |
| Septimius Camerinum | | | Sallustius, <i>Cat.</i> 27.1 | Meijer p. 82. | Diende volgelingen te rekruteren te Picenum; mogelijk van Umbrisch-Piceense adel; CIL I ² 1921; 1929. |
| L. Stailius | Eques | | Cicero, <i>Cat.</i> 3.6; 9; 16 Appianus 2.13 Sallustius, <i>Cat.</i> 17; 43; 44; 46-47; 52; 55 | Drexler p. 337. Meijer p. 85, 91, 99. Stockton p. 127. | Een van de belangrijkste leiders: geëxecuteerd. |
| L. Tarquinius | | | Cicero, <i>Cat.</i> 4.10 Sallustius, <i>Cat.</i> 48 | Meijer p. 95. Syme p. 103. | Ook zijn betrokkenheid is niet absoluut zeker, mogelijk was hij trouw aan Crassus. |
| P. Umbrenus | Libertus | | Cicero, <i>Cat.</i> 2.4; 3.14; <i>Dom.</i> 13; 89 <i>Sest.</i> 9 Sallustius, <i>Cat.</i> 27; 40; 50 | Drexler p. 338 Meijer p. 90, 91. | |
| L. Vargunteius | Senator | | Cicero, <i>Pro Sulla</i> 6; 67; <i>Cat.</i> 1.9 Sallustius, <i>Cat.</i> 17; 28; 28 | Drexler p. 338. Meijer p. 85. Stockton p. 113. | |
| T. Volturcius Croton | | | Cicero, <i>Cat.</i> 3.4; 4.5 Sallustius, <i>Cat.</i> 44-47; 50 Florus 2.12.9 Appianus 2.13-15. | Meijer pp. 91-93. Stockton pp. 127-128. Seager pp. 244-245. Syme p. 82. | Het <i>Gens</i> wijst op Etruskische origine; werd uiteindelijk vrijgelaten in ruil voor het verschaffen van informatie; mogelijk spion (Syme, Seager). |
| L. Vettius | Eques | | Q. Cicero, <i>Com. Pet.</i> 10 Cicero, <i>Ad. Att.</i> 2.24.2 | | Net als Curius aanvankelijk vriend van Catilina, later informant. |

3.2.3 De bendes van Clodius

Waar de associaties tussen Catilina en eventuele *collegiati* nog vrij hypothetisch zijn, is er meer bewijsmateriaal voorhanden bij Clodius. Net als bij Catilina dienen deze toelichtingen naast de prosopografische tabel gelegd te worden waarin alle bron- en literatuurverwijzingen werden opgenomen en die de situatie in 58 v.C. uit te doeken doet.³²⁹

De belangrijkste rol in onze analyse is weggelegd voor de zogenaamde *duces*, waar we reeds meermaals op wezen. Deze kunnen het best gezien worden als uitvoerend personeel, figuren met een praktische en mobiliserende functie die de brug vormden tussen de politieke elite en het volk ('intermediairen').³³⁰ Ongetwijfeld overlaptten deze persoonlijke connecties met allerlei andere mechanismen en andere sociale strategieën, zoals het *clientela*-systeem, familierelaties of simpele omkoping. Bovendien zal duidelijk worden dat men heel wat vragen kan stellen bij de neutraliteit van de term (en dus de bruikbaarheid ervan voor wetenschappelijk onderzoek), zeker door het gebruik ervan door Cicero. Zo was er *de facto* wellicht weinig verschil tussen een *dux* die een groep stedelijke *tabernarii* kon mobiliseren en een senator die een deel van zijn cliënteel liet overkomen maar waarbij zijn uitvoerend personeel, met de *dux*, uit de bronnen verdween. We kunnen dit doortrekken naar de Catilinarische samenzwering. Buiten de meer militaire en rurale context van de mobilisatie en de sociale status van degenen die rekruteerden, was er in de praktijk wellicht amper een verschil tussen een G. Julius of een Septimius die enkele sukkelaars in Picenum moest overtuigen mee te strijden en onze Clodiaanse *duces*. Dit onderscheid in de bronnen toont duidelijk Cicero's *top-down* benadering van de sociale realiteit aan. Het volk kan niets alleen en heeft een *dux* nodig om sociale agent te worden. Het is veelbetekenend dat de enige beschrijving van de *duces* bij de Catilinariërs zich eveneens situeert in een stedelijke context en Cicero dezelfde term niet in de mond wou nemen om op het platteland mobiliserende leiders van Catilina aan te duiden. Tot slot merken we nog op dat

³²⁹ We volgen met onze opvattingen & methodologie vooral de aanpak van Benner, op.cit., pp. 155-176.

1) 'De situatie van 58 v.C.' houdt in dat de volkstribunen die (uitsluitend) na de dood van Clodius in actie schieten niet worden opgenomen; bv. T. Munatius Plancus, Q. Pompeius Rufus en C. Sallustius Crispus. Andere figuren die uit latere data gekend zijn, maar zo goed als altijd van lagere komaf waren, worden wel opgenomen omdat het redelijk is te stellen dat deze Clodius van begin af aan steunden.

2) Ook dient er rekening gehouden te worden met de flexibiliteit van deze allianties. Twee *duces* bv.; Gellius Publicola en Decimus, zullen zich in 57 v.C. (voor even in het geval van Gellius) terugtrekken.

3) Wat onze opgenomen magistraten (onderlijnd) betreft is enige discussie mogelijk. Dit houdt immers een beoordeling in van hoezeer men de steun van bepaalde figuren als waardevol of uitgesproken vindt. Dit resulteerde dan ook bv. in het opnemen van Cato, maar weglaten van C. Pupius Piso, A. Gabinius en L. Piso.

4) De verwijzingen naar het bronnenmateriaal en literatuurverwijzingen bij deze groep (de magistraten) focust zich uitsluitend op de band met Clodius en zijn bendes.

³³⁰ Vanderbroeck, op.cit., p. 52. e.v.; Benner, op.cit., p. 156.; Mouritsen, *Plebs and politics*, p. 58.

deze leiders ongetwijfeld ook invloed konden uitoefenen op hun patroon, vriend of bondgenoot, net zoals de van hen onafhankelijke *collegia*, dit tegenover hen konden doen.³³¹

We beginnen met één van de meest prangende vragen van de thesis. Wat was nu de band tussen de *duces* enerzijds en de (*nova*) *collegia* anderzijds? En wat weten we over de functie en samenstelling van deze *nova collegia*? Cruciaal hierbij is de vraag of de aan de *duces* gelinkte *collegia* gezien moeten worden als nieuwe *collegia*, opgericht in 58 v.C. of als oude *collegia* die hersteld werden. Dit kan vaak slechts hypothetisch beantwoord worden, maar toch zullen we hiertoe een poging doen daar dit cruciale gevolgen heeft voor ons idee over de leiders van Clodius.

Aanwijzingen vinden we op basis van de functie en de samenstelling van de verenigingen. Het meest problematisch zijn de figuren Lentidius, Lollius, Plaguleius en L. Sergius, die de *duces tabernariorum* worden genoemd (Cic. *De Domo* 89) – de laatste figuur ook nog eens de ‘*concitator tabernariorum*’ – en Titius van Reate, Firmidius en Gellius, die als ‘*mercennaris gregibus duces et auctores*’ bestempeld worden (Cic. *Pro Sestio* 112). In hetzelfde rijtje kan eventueel nog de Catiliniër Lentulus Sura worden geplaatst, die eveneens geassocieerd werd met de *tabernarii*, maar ook met de *opifices* (cfr. supra). Er is namelijk geen zekerheid over hoe men deze drie groepen; de *tabernarii* (‘winkeluitbaters’), de *mercennarii* (‘dagloners’) en de *opifices* (‘hand- of textielarbeiders’) aan *collegia* kan linken. Zowel epigrafisch als literair is er immers geen (naam van een) vereniging geattesteerd die één van deze drie groepen (letterlijk) omvat. De meeste historici lijken er bij gebrek aan bewijs van uit te gaan dat de drie groepen pejoratieve aanduidingen van Cicero zijn die een zeer groot, en vaag, deel van de bevolking aanduiden die bovendien overlapt.³³²

Niettemin lijkt men te opperen dat mensen uit deze drie sociale groepen zich op een bepaalde manier in verenigingen organiseerden, waardoor we (tenminste enkele) *duces* als *collegiati* of *patroni* mogen zien. Dat de groepen niet rechtstreeks te associëren zijn met verenigingen lijkt voor de groep van de *mercennarii* evident te zijn. Bij de andere twee groepen is dit iets twijfelachtiger, maar in de Late Republiek was de verspreiding van herbergen en winkels in de grootsteden reeds aanzienlijk en werd dit vaak in combinatie met ander werk gedaan. Een *taberna* was niets meer dan een ruimte waarin men kleine verbruiksgoederen kon verhandelen, maar ook gebruikt kon worden als hotel, bordeel of werkplaats; een buitengewoon ruime definitie dus wat wijst op het feit dat onder de ‘*tabernarii*’ verschillende *collegia* kunnen schuilgaan. *Opifex* tot slot was eveneens een

³³¹ Dit idee bouwt voort op de kritiek van Favory, op.cit., p. 172. en L. Logghe, op.cit. p. 156. (contra Vanderbroeck en diens terminologie van ‘assistant leaders’)

³³² Tatum, op.cit., p. 17.; Mouritsen, *Plebs and Politics*, p. 59.

overkoepelende aanduiding voor diverse beroepen in het proces van de textielverwerking, vergelijkbaar met ‘textielarbeider’ of ‘ambachtsman’ in de Middeleeuwen.³³³

Over de *tabernarii* valt nog meer te zeggen. Men lijkt het er over eens te zijn dat deze mensen de basis uitmaakten van het economisch systeem in de Romeinse wereld vanaf de 2^{de} eeuw v.C. Men kocht iets aan via een handelaar, bewerkte het zelf, en verkocht het dan weer door. We kunnen dus spreken over kleine handelaars.³³⁴ Op deze manier zou volgens verschillende historici een regionale en interregionale handel zijn ontstaan; wat nu ook net meestal het economische kader voor het 14^{de} eeuwse Vlaanderen wordt geacht te zijn.³³⁵ Vanwege hun iets betere economische situatie is het niet vreemd dat deze secties van de bevolking ook in latere periodes cruciaal bleken te zijn in oproer, niet in het minst voor de Franse Revolutie.³³⁶ Hiernaast stelt Mayer vast dat een groot deel van de *tabernae* door een nog meer gegoede klasse verpacht werd. Volgens hem lag dit aan de basis van het ontstaan van de *nouveaux riches* of ‘de Romeinse middenklasse’.³³⁷ Ook in de Middeleeuwen was er een dergelijke groep, de (h)osteliers, die vooral te Brugge van belang waren (cfr. 3.3.1). Het is zeer waarschijnlijk dat er hierbij ook een patroon-cliënteel relatie ontstond tussen verpachter en pachter.³³⁸ Hiermee openen we een alternatieve mobilisatiestrategie voor Clodius. Lentidius, Lollius, Plaguleius en L. Sergius, alle vier wellicht *liberti*, waren niet alleen *magistri* van de veronderstelde *collegia*, maar mogelijk ook verhuurders die hierdoor een uitgebreid cliënteel ter beschikking hadden. Cruciaal hierbij is dat de graanuitdelingen mogelijk ook werden verspreid via de *tabernae*.³³⁹

Zien we in deze groepen dan niet eerder de oudere *collegia*, mogelijk verboden in 64 v.C. (cfr. infra), die hun steun tegenover Clodius betuigden, o.a. in ruil voor deze graanuitdelingen; en eventueel een schappelijke prijs bij het huren van een *taberna*? Dit is louter hypothetisch, maar het is zeer waarschijnlijk dat de *nova collegia* veeleer dagloners en armeren bevat hebben, mensen die nog niet in verenigingen waren opgenomen.³⁴⁰ In analogie met wat we over de *duces tabernariorum* zeiden, worden de ‘leiders van de dagloners’ als *magistri* van bepaalde verenigingen beschouwd. Een

³³³ C. T. Lewis & C. Short, *A Latin Dictionary* (1879); via Perseus (6/03/2016). Dezelfde kritiek geldt voor de term ‘ambachtsman’ in de Middeleeuwen: Boogaart haalt aan dat de *ambochters* te Brugge over meer dan 50 verschillende verenigingen waren verdeeld. Dergelijke termen zijn een gevaar voor de analyse van een sociale structuur, aangezien men geneigd is de groep als een uniformiteit te zien met (volledig) dezelfde belangen; Boogaart, *An Ethnogeography of Late Medieval Bruges*, p. 393.

³³⁴ W. Nippel, *Public Order in Ancient Rome*, p. 73. en S. Treggiari, *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford, Clarendon Press, 1969, pp. 265-266.

³³⁵ Boogaart, op.cit., p. 111.

³³⁶ P. A. Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic*, Londen, Chatto & Windus, 1971, p. 137.

³³⁷ E. Mayer, *The Ancient Middle Classes*, Harvard University Press, 2002, hfst. 3; Treggiari legt de link met *liberti*; op.cit., p. 50., p. 95., p. 169. en p. 244.

³³⁸ Mayer, *ibidem*; Tatum, op.cit., p. 146 e.v.; Courier, op.cit., p. 600.

³³⁹ A. MacMahon en J. Price, *Roman Working Lives and Urban Living*, Oxford, Oxbow Books, 2005, p. 82.

³⁴⁰ Tatum, op.cit., p. 143. en p. 147.

vreemde figuur hierbij is Gellius Publicola, een ridder die hiermee onder zijn aanzien zou hebben gepresteerd. Volgens Tatum was hij daarom waarschijnlijk patroon van de vereniging. Bovendien doet men er beter aan een dergelijke figuur als *amicus* van Clodius te zien dan als *dux*. Dit verklaart mogelijk waarom hij zich een tijdje van Clodius kon distantiëren wanneer hij dit wenste (cfr. tabel).

Dat de *tabernarii* en in mindere mate *opifices* voor een groot deel reeds in verenigingen waren georganiseerd (vandaar ook mogelijk hun iets betere economische positie) en een hogere socio-economische status hadden kunnen we nog uit iets anders opmaken. Zo zou het vooral deze groep geweest zijn die op de politieke bijeenkomsten, de *contiones*, aanwezig was. Zij vormden het merendeel van het zogenaamde *plebs contionalis*. Hier gaan we later nog op in. In 56 v.C. kreeg Clodius een som geld van Crassus; volgens Tatum om de steun van de *mercenarii* te compenseren met wat geld; ondanks het feit dat Clodius wellicht enkele keren de winkels liet sluiten om zijn steun te verzekeren is dit op de *tabernarii* wellicht niet van toepassing.³⁴¹

De zeven besproken *duces* zijn niet de enige leiders die verband houden met de *collegia*. Ten eerste is er nog Sextus Clodius/Cloelius, die we eerder reeds besproken hebben en verantwoordelijk was voor de graanuitdelingen. In 58 v.C. mocht hij de *Ludi Compitalicii* leiden in de *toga praetexta*. Hierbij is er dus een duidelijke link tussen Sextus en de *collegia compitalicia* en *magistri vicorum*. Ongetwijfeld zijn dit ook oudere verenigingen. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor Decimus. Flambard legde bij deze figuur de link met zijn zoon (CIL I² 2519) die *dissignator* en *patronus* was van de *Societas cantorum Graecorum*. Wellicht was Decimus er dus *magister*.³⁴² Een meer obscure figuur is Geganius Clessipus. De link met Clodius is namelijk hypothetisch en vooral door Lintott gelegd, maar niettemin interessant. Op zijn epitaaf (CIL I² 1004) wordt vermeld dat hij *viator* was van 'een tribuun', maar bovendien ook *magister* van de *collegia* van de *Luperci* en *Capitolini*.³⁴³ Een andere *apparitor*³⁴⁴ in Clodius' gezelschap was Damio.³⁴⁵ De *apparitores* werden mogelijk ook in *collegia* en *decuriae*

³⁴¹ Tatum, *ibidem*; Over het sluiten van winkels cfr. Courier, *op.cit.*, pp. 520-521.; Vanderbroeck, *op.cit.*, pp. 126-127. en Tatum, *op.cit.*, p. 29. Dit kon natuurlijk ook als stakings- of drukkingsmiddel worden gebruikt, zoals bij de bakkers te Ephese. In de Middeleeuwen is dit fenomeen ook geattesteerd, bv. voor de Londense zadelmakers in 1327; S. Cohn en D. Aiton (jr.), *Popular Protest in Late Medieval English Towns*, Cambridge University Press, 2013, p. 47. Sturing van bovenaf zoals Clodius deed lijkt zeldzamer te zijn geweest.

³⁴² Benner, *op.cit.*, p. 159.; meer informatie zie tabellen

³⁴³ Ook Plinius verwijst naar hem: Plinius, *Naturalis Historia* 34.11

³⁴⁴ Purcell heeft het in zijn studie over vier categorieën *apparitores*: 'schrijvers' (*scribae*), bodes (*viatores*), herauten (*praecones*) en lictoren, lijfwachten (*lictiores*). Deze hadden een tussenpositie, met zowel banden bij de politieke klasse als bij het volk. Het loon evenaarde minstens dat van een soldaat en de functie kon in de Republiek als opstapje gebruikt worden, ook door mensen uit lagere groepen van de samenleving; N. Purcell, "The Apparitores: A Study in Social Mobility", *Papers of the British School at Rome*, vol. 51, 1983, p.127. en p.171.

³⁴⁵ Volgens Łopozsko zou deze Damio niemand minder dan Sextus Clodius zelf zijn, die vaak beschreven wordt als 'scriptor Clodii', een associatie die goed bij de functie van *scriba* past; Łopozsko, "Sextus Clodius Damio?", in: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 38 (nr. 4), 1989, pp. 498-503.

georganiseerd, maar dan van staatswege en met salaris.³⁴⁶ Hun situatie is nog steeds niet geheel duidelijk. In de Keizertijd kunnen deze in ieder geval geregeld aan handelaars worden gelinkt. Gezien de aangepaste politieke situatie toen was hun functie wellicht nog belangrijker (cfr. 6.2.2.3). Tot slot is er nog de vrijgelatene van Causinius Schola (CIL I² 1274), ridder en meestal niet bij de *duces* gerekend, maar wel bij de aanhangers van Clodius. Deze vrijgelatene was *magister* van een *collegium tenuiorum*; één van de meest voorkomende types verenigingen die vooral armere bevolkingsgroepen in begrafenisfuncties steunde (cfr. infra). Wellicht was zijn meester dus *patronus* van de vereniging.

Er zijn ook nog enkele figuren die we als *dux* kunnen zien, maar waarbij de gelinkte belangengroepen onbekend zijn. Fidulius (cfr. 2.2.2.4) met zijn *centum* is er één van. Meer discutabel zijn P. Pomponius en C. Clodius. Dit zijn twee figuren die ‘*de plebe notus homo*’ worden genoemd. We volgen Vanderbroecks analyse die stelt dat deze terminologie toelaat om hen als bendeleiders te zien.³⁴⁷ Een laatste link met de stedelijke *collegia* wordt in de historiografische traditie gelegd tussen de verenigingen van Isis en Clodius. Er zijn echter belangrijke redenen om deze visie te verwerpen. Ten eerste zijn er geen directe attestaties, er wordt enkel door Cicero gesproken over vreemdelingen, ten tweede kan men ervan uitgaan dat Cicero dit feit gretig gemeld zou hebben zonder dubbelzinnigheid. Ten derde valt de activiteit van de Isis-verenigingen niet samen met Clodius’ geweld (ook niet na diens dood), wat we weten is vooral gelinkt aan de bedreiging van hun heiligdommen (cfr. 2.2.2.5).³⁴⁸

Voor de volledigheid gaan we ook nog even in op enkele andere, meer aristocratische groepen die Clodius steunden. Zo zijn er de *barbatuli iuvenes* en de *adulescentes nobiles*, met als belangrijkste figuren M. Antonius, Scribonius Curio en Licinius Macer. Ook Gellius, C. Herrenius en Decimus Brutus behoorden er mogelijk toe. Deze groep jongeren zou zich vooral rond Clodia situeren (de zus van Clodius) en politieke steun bieden.³⁴⁹ Hoewel schenkingen binnen een patroon-clienteelrelatie snel als omkoping kan worden beschouwd, overtuigde Clodius politiek en sociaal evenwaardige figuren (*amici*) wellicht met geld. Het zouden vooral volkstribunen zijn die Clodius hiermee onder zijn hoede hield (bv. C. Herrenius, Q. Numerius Rufus en S. Atilius Gavianus).

Wat de hogere lagen van de bevolking betreft moeten we tot slot nog opmerken dat Clodius heel wat patroon-clienteelrelaties had, wat mogelijk de diverse afkomst verklaart van de bendeleiders en aanhangers – die we ook reeds bij Catilina zagen. Sowieso moeten verschillende *duces* als *clienten*

³⁴⁶ J. Liu, “Professional associations”, in: P. Erdkamp (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Rome*, Cambridge University Press, 2013, p. 356.

³⁴⁷ Vanderbroeck, op.cit., p. 56.; dit geldt niet voor zijn opmerking over L. Gavius, die hij tot de bendeleiders rekent omdat Cicero hem een ‘Clodi Canis’ noemt, net zoals hij bij enkele bekende *duces* doet. Dit lijkt ons echter onvoldoende bewijs.

³⁴⁸ Hayne, “Isis and Republican Politics”, pp. 143-144.

³⁴⁹ Tatum, op.cit., pp. 69-71.

worden gezien, hoewel we ook al analyseerden dat enkele figuren ongetwijfeld sociaal gelijkwaardig aan Clodius waren en dus beter als *amici* kunnen worden gezien. Deze relaties werden vooral door Rawson bestudeerd en kunnen naast onze eerdere opmerkingen over de lagere sociale strata, in het bijzonder de *tabernarii* gelegd worden. In een eerste artikel heeft Rawson het over de veraf gelegen gebieden waarin het patrische *gens Claudia* traditioneel over enkele cliënten kon beschikken, dat uitgewerkt werd via de militaire carrière van Appius Claudius Pulcher (broer van) en Clodius zelf; het gaat vooral over Syrië, Cilicië en Sicilië. Het conflict met Pompeius over Tigranes (cfr. 2.2.2.4) kan door de drukkende rol van eventuele machtige cliënten van Clodius beter verklaard worden.³⁵⁰ In een tweede artikel worden *duces* aan Clodius gelinkt via een patroon-clienteelrelatie. Het *gens Claudia* had volgens haar een vrij machtige basis van *clientes* in het zuiden van Latium en Campanië. De figuren die ze aanhaalt zijn Fufius Calenus, Servius Pola, L. Gavius en de tribunen Numerius Rufus en Sex. Atilius. Minder zeker zijn de vier bovenstaande *duces tabernariorum*. Hun namen getuigen van een Oskische afkomst, maar aangezien het om *liberti* gaat is dit voor de figuren zelf mogelijk irrelevant. Onder het cliënteel van Clodius zouden zich veel *negotiatores*³⁵¹ bevinden, wat andermaal wijst op de rol van de nieuwe opkomende handelsklassen.³⁵² Meer vanzelfsprekende cliënten zijn P. Clodius, C. Clodius en Sex. Clodius (niet de *dux*).

Tot slot bevatten Clodius' bendes ook nog enkele slaven³⁵³, onder andere van zijn eigendommen op het platteland. Er waren mogelijk ook nog gladiatoren. Het gebruik ervan werd vrij zeker door de tribuun Metellus Nepos omstreeks 62 v.C. toegepast, of misschien vroeger door (de benedeleiders van) Catilina (cfr. supra).³⁵⁴ Tatum stelt hier tegenover, in lijn van studies zoals die van Benner of Nowak, dat de rol van gladiatoren bij Clodius eerder beperkt of zelfs onbestaand was, net zoals die van eventuele huurlingen, weggelopen slaven, of moordenaars. De beschrijvingen van Cicero mogen, zeker in het geval van de laatste drie categorieën, duidelijk aan de kant geschoven worden (cfr. Favory). Wat gladiatoren betreft hebben we wel een duidelijke aanwijzing, zijn broer Appius Claudius Pulcher zou hem enkele mannen geleend hebben (Cicero, *Pro Sestio* 77, 85; Dio 39.7.3).³⁵⁵

³⁵⁰ E. Rawson, "The Eastern Clientelae of Clodius and the Claudii", in: *Historia*, vol. 22 (nr. 2), 1973, pp. 234-237.

³⁵¹ Een specifiek type handelaar met verschillende taken; C. Holleran, *Shopping in Ancient Rome: The Retail Trade in the Late Republic and the Principate*, Oxford University Press, 2012, pp. 81-82.

³⁵² E. Rawson, "More on the "Clientelae" of the Patrician Claudii", in: *Historia*, vol. 26 (nr. 3), 1977, pp. 346-353.

³⁵³ Misschien is dit gelinkt aan het feit dat Clodius' *nova collegia* het karakter van sodalitates hebben, maar dit is een moeilijke kwestie. Meer hierover zie de delen 4.2.5 en 5.2.1.3.

³⁵⁴ Lintott, op.cit., pp. 76-77. & p. 84., vertelt ons via Plutarchus (*Cato Minor* 27.1) dat de bendes van Nepos vooral uit 'gewapende huurlingen, gladiatoren en dienaren' (*ὄπλα καὶ ξένοι καὶ μονομάχοι καὶ θεράποντες*) bestonden. Gladiatoren werden in de jaren '60 v.C. volgens Lintott voor het eerst sinds 133 v.C. weer ingezet. In de eerste helft van de 1^{ste} eeuw v.C. kregen volgens Varro (*De Lingua Latina* 9.71.5) verschillende gladiatorengroepen hun naam naar die van een politicus; bv. de *Caeciliani* die mogelijk verwijzen naar het bovenstaand geval van Q. Metellus Nepos.

³⁵⁵ Tatum, op.cit., p. 145. en Benner, op.cit., pp. 80-81.

De diverse samenstelling van Clodius' bendes staat in schril contrast met de groepen van Milo. Vooral slaven en gladiatoren (met bekende namen als Eudamus en Birria) maakten er deel van uit. Deze getrainde gladiatoren had hij gekocht en werden mogelijk aangevuld met mannen uit zijn omgeving.³⁵⁶ Sommigen concretiseren dat de groep gedeeltelijk ook uit oorlogsveteranen bestond. Dit baseert men op het feit dat Pompeius omstreeks 56 v.C. de bende van Milo versterkte met cliënteel en veteranen uit Picenum en Gallië.³⁵⁷ Aangezien het volk Milo haatte lijken zijn troepen hoe dan ook anders te zijn samengesteld.³⁵⁸ Dit verschil in kwaliteit was waarschijnlijk de reden waarom Clodius het liet afweten in het straatgevecht, terwijl hij op dat moment omringd werd door ongeveer dertig slaven. Lintott stelt terecht dat voor de alledaagse bescherming professionelen die geen ander beroep hadden, wenselijk waren. Clodius' aanhang was waardevol bij grote aangelegenheden, maar was variabel en minder aanhankelijk.³⁵⁹ Terwijl verenigingen verboden werden door Caesar, zouden het vooral ook gladiatoren zijn die de bendes vormden in de latere decennia van de Republiek, met als notoir voorbeeld Decimus Iunius Brutus Albinus.³⁶⁰

³⁵⁶ Lintott, op.cit., pp. 83-85.

³⁵⁷ Ibidem (Cicero, *Epistulae ad Quintum fratrem* 2.3.4)

³⁵⁸ W. Will, *Der Römische Mob: Soziale Konflikte in der späten Republik*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991, p. 88. en p. 126.

³⁵⁹ Lintott, idem; Tatum, op.cit., p. 143. (noot 159) 'the precise admixture varying from occasion to occasion'

³⁶⁰ Nowak, *Der Einsatz privater Garden in der späten römischen Republik* (diss.), p. 160.

Tabel. 2 Prosopografie van de aanhangers & bondgenoten van Clodius: situatie 58 v.C.

| Naam | Orde/ status | Terminologie (functie) | Bronnen | Literatuur | Gelinkte (belangen)groep en rol |
|--|-----------------|--|--|---|--|
| <u>L. Aelius Ligus</u> | Senator | Volkstribuun 58 v.C. | Cicero, <i>Pro Sestio</i> 68-69; 97; <i>Har Resp.</i> 5; <i>Dom.</i> 49 Dio 38.30.4 | Benner p. 172. Vanderbroeck p. 199. Tatum p. 171. Favory p. 150. | Gebruikte verschillende keren zijn veto als tribuun, verschillende keren negatief beschreven door Cicero. |
| P. Albinovanus | | | Cicero, <i>Vatin.</i> 3.41; <i>Ad. Q. Fr.</i> 2.3.5 | Benner p. 165. Tatum pp. 205-207. | Rol bij de rechtszaak van Sestius. |
| <u>M. Antonius</u> | Senator | 'intimus Clodi' 'iuvenes barbatuli' | Cicero, <i>Phil.</i> 2.44; 2.48 | Benner p. 170. Tatum p. 70., p. 78. | <i>Iuvenes barbatuli</i> ; steunde aanvankelijk Clodius, later niet meer. |
| <u>Sex. Atilius Serranus Gavianus Campanië (?)</u> | Senator | Volkstribuun 57 v.C. | Cicero, <i>Pro Sestio</i> 72; 74; 85; 87; 94; <i>In Pis.</i> 35; <i>Ad. Att.</i> 4.1.6; 4.2.4; <i>Har. Resp.</i> 32 | Benner pp. 172-173. Tatum pp. 177-179, 184, 192-193. Vanderbroeck p. 200. Rawson p. 347. Favory p. 150. | Speelde een rol bij de verbanning van Cicero; mogelijk een cliënt van Clodius en/of omgekocht. |
| C. Causinius Schola <i>Interamna</i> | Eques | 'familiarissimus Clodi' | Cicero, <i>Pro Milone</i> 46 Asconius 31C; 40C CIL I 1274 | Benner p. 165. Tatum p. 81., p. 239. | Bezorgde Clodius een alibi tijdens het <i>Bona Dea</i> -schandaal; aanwezig bij de dood van Clodius. <i>Collegia tenuiorum (?)</i> |
| <u>Ap. Claudius Pulcher</u> | Senator | Praetor 57 v.C. | Cicero, <i>Ad. Att.</i> 4.2.3; <i>Pro Sestio</i> 126; <i>Pro Milone</i> 75 | Benner p. 173. Tatum p. 178. Favory p. 132. | Broer van Clodius; stelde zijn gladiatoren ter beschikking. |
| T. Claudius | | Subscriber | Cicero, <i>Vatin.</i> 3 | Benner p. 166. Tatum p. 115., p. 206. | Subscriber bij de rechtszaak tegen Sestius; familieband onzeker. |
| C. Clodius | Libertus | 'de plebe notus homo' | Asconius 31C Cicero, <i>Pro Milone</i> 46; <i>Ad. Att.</i> 3.8.2; 17.1 | Vanderbroeck p. 54. Tatum p. 115. en p. 119. (<i>dux</i>) Benner p. 166. (<i>geen dux</i>) | Begeleidde Clodius naar Aricia (net als Schola en Pomponius); klaagde mogelijk Quintus Cicero aan; cliënt van Clodius. |
| P. Clodius | Libertus | | Cicero, <i>Pro Caelio</i> 27 | Benner p. 167. Tatum p. 115. en p. 209. | Rol bij de rechtszaak van Caelius; cliënt. |
| Sextus Clodius/Cloelius | Libertus (?) | Scriba/ scriptor Auctor 'Operarum Clodianarum dux' 'Familiarissimus Clodii' | Cicero, <i>De Domo</i> 25-26.; <i>Philip.</i> 2.9; <i>Ad. Att.</i> 14.13.3; 15.13.3; <i>Pro Sestio</i> 133; <i>Pro Milone</i> 33; <i>Har. Resp.</i> 11. Asconius 7C, 33C | Vanderbroeck p. 55. (B40; 86) Lintott p. 82. Favory p. 150 e.v. Benner pp. 156-157 Flambard pp. 126-128. Tatum pp. 115; 119; 122-123; 136; 170; 208; 211; 237; 241. Nowak p. 113. | <i>Collegia compitalicia</i> - magister De belangrijkste <i>dux</i> , organiseerde de <i>ludii compitalicii</i> van 58 v.c.; stond in voor de graanuitdeling. |
| Sex. Clodius <i>Sicilië</i> | | | | Benner p. 167. | Cliënt van Claudius, dichter |
| <u>Publius Cornelius Sulla</u> | Senator | Consul d. 65 v.C. | Cicero, <i>Ad. Att.</i> 4.3.3 | Tatum p. 194. (noot 12) | Zie ook de prosopografische tabel van Catilina. |
| Damio | Libertus | Apparitor (viator?) | Asconius 46-47C Cicero, <i>Pro Milone</i> 18; 37 | Loposzko (1989) Nowak p. 116. Vanderbroeck p. 55. Benner p. 158. Tatum p. 115 en 174. Flambard p. 129. | <i>Collegia apparitorum (?)</i> Belegerde het huis van Pompeius. |

| | | | | | |
|---|--------------|--|---|---|---|
| Decimus | Libertus (?) | Auctor Dissignator | Cicero, <i>Ad. Att.</i> 4.3.2 Cicero, <i>De Domo</i> 50 CIL I ² 2519 (?) | Vanderbroeck p. 55. Benner pp. 159-160. Tatum p. 193, 312. Flambard p. 129. Lintott p. 83. | <i>Societas cantorum Graecorum</i> oftewel <i>synhodus Decumianorum</i> -> mogelijk <i>magister</i> (Benner p. 159.) Steunde Clodius later niet meer. |
| Fidulius Gabii (?) | | Leider van de <i>operae</i> en een <i>centum</i> (groep van 100 man) | Cicero, <i>De Domo</i> 79-80 Cicero, <i>Pro Sestio</i> 65 | Vanderbroeck p. 55. (Ap. B47) Benner p. 160. Tatum p. 146. Flambard p. 129. Lintott p. 83. | Belangrijke rol bij de Lex Clodia de exsilio Ciceronis. |
| Firמידius Oskisch? | Libertus (?) | 'mercennariis gregibus duces et auctores' | Cicero, <i>Pro Sestio</i> 112 | Vanderbroeck p. 55. Benner p. 160. Tatum p. 146. Flambard p. 129. Lintott p. 83. Rawson p. 348. Nowak p. 116. | <i>Mercennarii</i> |
| P. Fonteius <i>Tusculum (?)</i> | | | Cicero, <i>De Domo</i> 13; 37 | Benner p. 170. Tatum pp. 104-106. | Adopteerde Clodius waardoor deze plebejer werd (cfr. Hoofdstuk II). |
| <u>Q. Fufius Calenus Cales (Latium)</u> | Senator | Volkstribuun 61 v.C. | Cicero, <i>Ad. Att.</i> 1.14.6; 16.1-2.; <i>Pro Caelio</i> 19 (?) | Benner pp. 173-174. Vanderbroeck p. 202. Tatum p. 75-80. Rawson p. 346. | Belangrijke rol bij het Bona Dea-schandaal, mogelijk ook later bij Caelius |
| L. Gavius <i>Campanië (?)</i> | | 'Clodi canis' | Cicero, <i>Ad. Att.</i> 6.1.4; 6.3.6 | Vanderbroeck p. 56. (<i>dux</i>) Benner p. 167. (geen <i>dux</i>) Tatum p. 115. Rawson p. 348. ('cliënt') | Zijn rol als <i>dux</i> is discutabel. |
| Geganus Clessipus | Libertus | Viator van een tribuun Magister | Plinius, <i>Naturalis Historia</i> 34.11 CIL I ² 1004 | Lintott pp. 82-83. Mouritsen p. 240. Vanderbroeck p. 65. | De band met Clodius is niet geheel zeker; bespreking cfr. begeleidende tekst. <i>Collegia apparitorum (?)</i> <i>Collegia</i> van de <i>Capitolini & Luperci</i> – magister |
| Gellius Publicola | Eques | 'mercennariis gregibus duces et auctores' 'concitator contionis' | Cicero, <i>Pro Sestio</i> 110; 112; <i>Har. Resp.</i> 59. | Vanderbroeck p. 56. Benner p. 160. Lintott p. 83. Flambard pp. 129-130. Tatum pp. 70, 115-116, 146, 193, 206-207. | Senatoriale afkomst; gehuwd met vrijgelatene – later (even) tegen Clodius <i>Mercennarii luvenes barbatuli (?)</i> |
| <u>C. Herrenius</u> | Senator | Volkstribuun 60 v.C. | Cicero, <i>Ad. Att.</i> 1.18.4; 1.19.5 | Benner p. 174. Vanderbroeck p. 202. Tatum pp. 70, 96-100. | Mogelijk omgekocht in ruil voor steun. |
| Lentidius Oskisch? | Libertus (?) | 'dux tabernariorum' | Cicero, <i>De Domo</i> 89 | Vanderbroeck p. 56. Tatum p. 146. en p. 180. Benner p. 162. Rawson p. 348. Flambard p. 129. Lintott p. 83. | <i>Tabernarii</i> Rol bij de aanval op Sestius. |

| | | | | | |
|--------------------------------------|----------|--|---|---|---|
| M. Licinius Macer Calvus | | 'Calvum ex Nanneianis' | Cicero, Ad. Att. 1.16.10; Har. Resp. 37 | Benner pp. 170-171. Tatum pp. 83-85. | <i>Iuvenes barbatuli</i> ; edele figuur in de kring rond Clodia, net als S. Clodius een dichter |
| M. Lollius Campanië (?) | | 'dux tabernariorum' | Cicero, <i>De Domo</i> 12-14; 89 | Vanderbroeck p. 56. Tatum p. 146, p. 185. Benner p. 162. Rawson p. 348. Flambard p. 130. Lintott p. 83. Nowak p. 116. | <i>Tabernarii</i> Mogelijk een lijfwacht van Clodius. |
| Menulla Anagnia (Latium) | | | Cicero, <i>De Domo</i> 81 | Benner p. 167. Tatum p. 164. en p. 249. | Schonk een standbeeld aan Clodius; wellicht dus uit betere kring. |
| Cn. Nerius tribus Pupinia | | | Cicero, <i>Ad. Q. Fr.</i> 2.3.5 | Benner pp. 167-168. Tatum p. 205. | Rol bij de rechtszaak van Sestius. |
| <u>Q. Numerius Rufus</u> Picenum | Senator | Volkstribuun (57 v.C.) | Cicero, Pro Sestio 72; 82; 94 | Benner pp. 174-175. Tatum pp. 177-184. Vanderbroeck p. 205. Favory p. 150. Rawson p. 347. | Ondersteunde de acties van Ap. Claudius en Serranus; mogelijk cliënt van Clodius en/of omgekocht. |
| T. Patina Lanuvium (Latium) | | 'familiarissimus suus' | Cicero, <i>Pro Milone</i> 46 | Benner p. 168. Tatum p. 115. | Vertrouwing van Clodius. |
| Plaguleius Oskisch? | Libertus | 'dux tabernariorum' | Cicero, <i>De Domo</i> 89 | Vanderbroeck p. 55. Benner pp. 162-163. Flambard p. 130. Tatum p. 146. Lintott p. 83. Rawson p. 348. Nowak p. 116. | Vrijgelatene van Ateius. <i>Tabernarii</i> |
| P. Pomponius | | 'de plebe notus homo' | Asconius 31C | Vanderbroeck p. 56. (<i>dux</i>) Benner p. 168. (geen <i>dux</i>) Tatum p. 146, p. 239. | Reisbegeleider van Clodius naar Aricia (samen met Schola en C. Clodius). |
| <u>C. Porcius Cato</u> | Senator | Quaestor pro Praetore 57 v.c. Volkstribuun 56 v.C. | Cicero, <i>Ad. Q. Fr.</i> 1.2.15; 2.1.2; 2.3.3-5; <i>Ad. Fam.</i> 1.6.1; <i>Ad. Att.</i> 4.15.4; 4.16.5 | Benner p. 175. Vanderbroeck p. 206. Tatum p. 138 en pp. 220-221. | Werkte in dienst van Clodius te Cyprus; zijn alliantie was grotendeels ingegeven door hun haat t.o.v. Pompeius. |
| (Vettius?) Scato Gebied van de Marsi | | 'manceps Vettius' (?) 'egens' | Cicero, <i>De Domo</i> 116; <i>Ad. Att.</i> 4.5.2; 6.1.15 | Benner p. 168. Flambard p. 130. Tatum p. 115, p. 158. | Moest Cicero's villa aankopen. Mogelijk ook <i>manceps Vettius</i> . |
| <u>C. Scribonius Curio</u> | Senator | Volkstribuun 50 v.C. | Cicero, <i>Ad. Att.</i> 1.14.5 | Benner p. 171. Vanderbroeck p. 235. Tatum pp. 70, 78-80, 110-112. | <i>Iuvenes barbatuli</i> ; onafhankelijk maar steunde de <i>operae</i> bij de stemming over de Lex Pupia Valeria (61 v.C.). |
| L. Sergius | Libertus | 'concitator tabernariorum' 'dux tabernariorum' 'armiger Catilinae' | Cicero, <i>De Domo</i> 12-14; 89 | Vanderbroeck p. 55. (Ap. B60) Benner p. 163. Flambard p. 130. Lintott p. 83. Tatum pp. 78, 144, 146, 185. | Vrijgelatene van Catilina. <i>Tabernarii</i> |

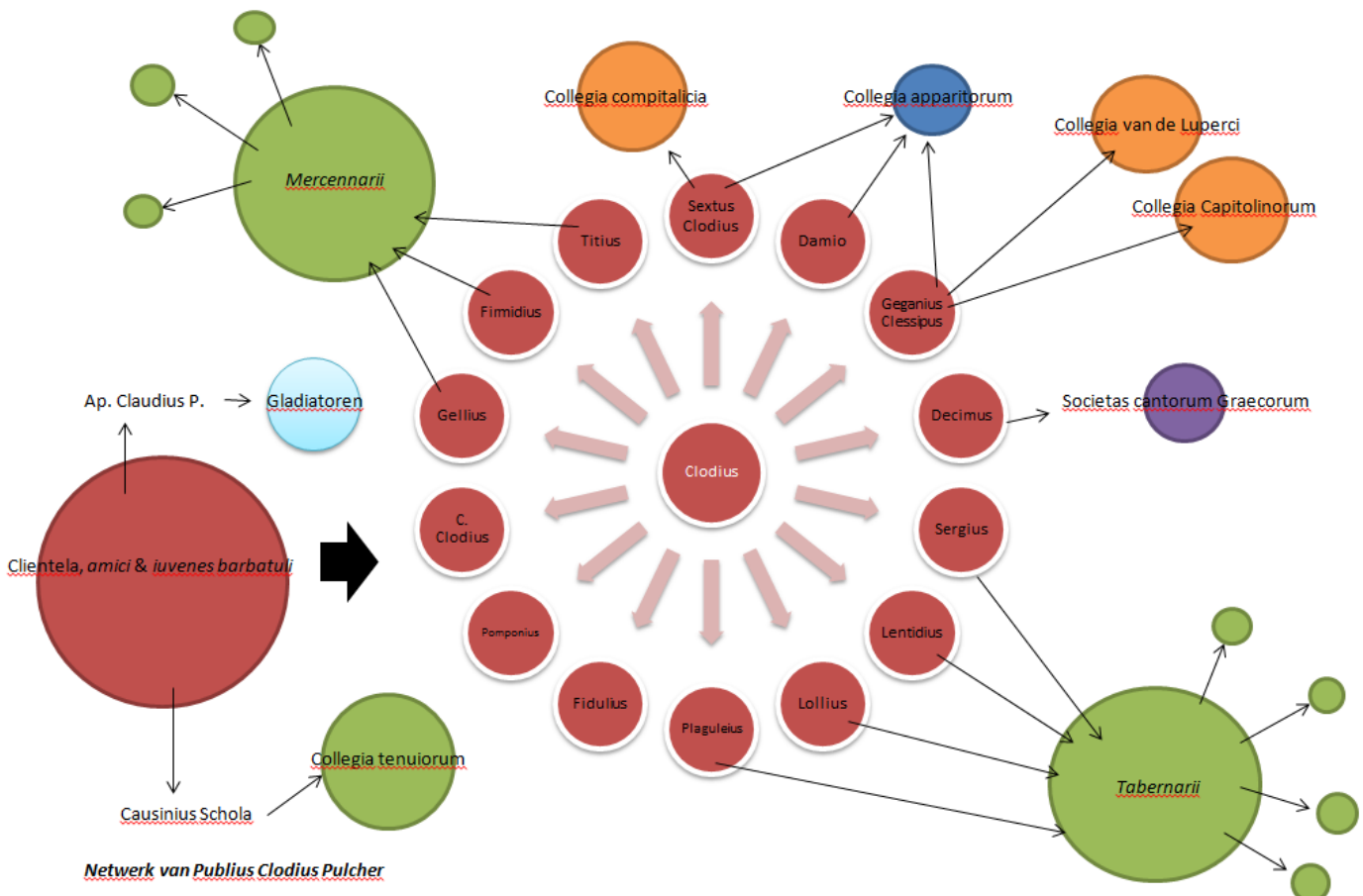
| | | | | | |
|---|---------|---|--|---|---|
| Pola Servius <i>Campanië of Latium</i> | | 'homo taeter et ferus' | Cicero, <i>Ad. Q. Fr.</i> 2.12.2; <i>Ad. Fam.</i> 8.12.2 | Benner pp. 168-169. Tatum p. 115. en p. 227. Rawson p. 347. | Verwant met Se(r)vius; rol in de rechtszaak van M. Caelius ; mogelijk een cliënt. |
| Se(r)vius | | 'damnationes inimicorum' | Cicero, <i>Ad. Q. Fr.</i> 2.5.4 | Benner pp. 163-164. | Slechts uit één passage uit 56 v.C. bekend, zonder duidelijke vermelding naar diens rol (als <i>dux</i>) of Clodius. |
| Titius Reate | | 'mercennariis gregibus duces et auctores' | Cicero, <i>Pro Sestio</i> 112 | Vanderbroeck p. 55. Benner p. 164. Flambard p. 130. Lintott p. 83. Nowak p. 115. Tatum p. 115, p. 180. | <i>Mercennarii</i> Rol bij de aanval op Sestius. |
| <u>P. Vatinius</u> | Senator | Quaestor 63 v.C. Volkstribuun 59 v.C.; later <i>praetor</i> en <i>consul</i> | Cicero, <i>Vatin.</i> 3.41; <i>Pro Sestio</i> 133 | Benner p. 169. Tatum, vooral pp. 206-207. | Politieke bondgenoot van Clodius, belangrijke volkstribuun ten dienste van Caesar. |

Legende

Vet= duces

Onderlijnd = politieke bondgenoten (soms tijdelijk), meestal uit de senatorenstand en dus onafhankelijk

Standaard = aanhangers met andere of onduidelijke rol



3.2.4 De bendes in de Keizertijd

Over de samenstelling van de protestlieden die we in de actie tijdens de Keizertijd kunnen we het zeer kort hebben. De passages behandeld in hoofdstuk II zijn immers zeer fragmentair en vaak is het niet mogelijk om meer te zeggen dan dat we in het voorgaande hoofdstuk deden. Een diepte-analyse zoals bij de bendes van Catilina en Clodius is dus niet mogelijk. Bovendien gebruikt men ook vaak termen die in de lijn liggen van de opmerkingen van Cicero en dus weinig bruikbaar zijn voor sociaal onderzoek.³⁶¹ Wat de *collegia* betreft zullen we dit proberen te compenseren door een analyse van de grafschriften van verschillende *collegiati* uit de 2^{de} en de 3^{de} eeuw n.C. (hoofdstuk VI). In dit hoofdstuk onderzoeken we eveneens of er nog andere manieren waren waarop de *collegiati* een politieke rol konden spelen. Wel belangrijk is het feit dat in diezelfde periode de verschillende groepen in de gemeenschap zich steeds meer lijken te associëren met het beroep dat ze uitoefenen. In de Middeleeuwen was dit standaard, maar in de Oudheid was dit minder verspreid. Niettemin werd dit schijnbaar populairder vanaf de 2^{de} eeuw v.C. en dit zagen we ook bij onze inleidende opmerkingen over de opstanden te Antiochië (de bakkers), Ephese (de zilversmeden) en Egypte (de ezeldrijvers). Wellicht speelt de zogenaamde *epigraphic habit* hierbij wel een rol.³⁶²

³⁶¹ Bijvoorbeeld bij de rel in Alexandrië: ‘a mixed mass of humanity’ (cfr. 2.2.3.1)

³⁶² Dit complexe fenomeen zal vooral ons voorlaatste hoofdstuk kleuren. Het belangrijkste idee hierbij is het besef dat de epigrafische bronnen, met hoogtepunten in de 2^{de}-4^{de} eeuw n.C., gebonden zijn aan hun cultureel-historische context, met specifieke beweegredenen, en niet zomaar representatief zijn, zowel in tijd chronologisch gezien als voor alle sociale groepen in de samenleving. Een recente bespreking zie F. B. Lloris, “The ‘Epigraphic Habit’ in the Roman World”, in: C. Bruun & J. Edmondson (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford University Press, 2014, pp. 131-145.

3.3 Middeleeuwen

In de Middeleeuwen is de situatie anders. We hebben een grote hoeveelheid bronnenmateriaal dat getuigt over de activiteit van de verschillende verenigingsleden en tijdens de door ons besproken zes oproeren wisselde de samenstelling van de groepen voortdurend. Het leek ons beter om de groepen thematisch te bespreken en niet per opstand, daar dit de activiteit van de verschillende groepen over de gehele 14^{de} eeuw beter blootlegt. De leiders kenden in de Middeleeuwen een iets diverse karakter, maar kwamen vaak ook nog uit goeude klassen. Belangrijk is dat het bijna altijd de dekens en gezworenen waren, de leiders van de ambachten, die hun aanhang wettelijk gezien konden en mochten mobiliseren (al dan net met toestemming van de overheid).³⁶³

3.3.1 Drapiers of drapeniers

Een eerste belangengroep die we kunnen onderscheiden zijn de drapiers. Het lijkt erop dat deze groep vooral een rol speelde bij de eerste opstand(en); de *Cockerulle* en *Moerlemaye*, samen met de handwerkers. De groep wilde graag toegang krijgen tot de internationale markt en vertegenwoordigd worden in de schepenampten.³⁶⁴ Maar wie zijn deze drapiers nu? Hoewel de groep, naargelang de aanwezige economie, bij iedere stad een andere klemtoon heeft, zien we deze figuren best als kleine ondernemer-handelaars die de verschillende textielarbeiders van stof (in ons geval; vooral wol) voorzagen en/of de verwerkte producten weer doorverkochten, het zogenaamde *putting-out systeem*. Het is duidelijk dat dit profijtlijker was dan wat de meeste ambachtslieden konden verdienen en men ziet deze figuren daarom soms ook wel als *nouveaux riches*.³⁶⁵ De graaf zelf in diens ordonnantie tegen de *Cockerulle*, op 1 april 1281, laat evenwel weinig aan de verbeelding over: ‘[Eschevins] et dautre part as drapiers, tisserans, foulons, tondeurs et a grant plentei dautre gent [...]’.³⁶⁶ De drapiers worden ondubbelzinnig bij de opstandelingen en de andere ambachten geplaatst; tegenover de ridders. In Vlaanderen stelt men daarom ook wel dat men de drapiers als meester-drapiers dient te zien (in Gent en Brugge is de situatie gelijkaardig) en niet als de Franse ‘marchand drapier’. Dit geldt zeker voor de periode vóór de hervormingen vanaf 1281 (cfr.infra); toen was men immers nog afhankelijk van groothandelaars.³⁶⁷ Niettemin blijft het een soort ‘middengroep’ die het

³⁶³ Verbruggen, op.cit., pp. 97-99.

³⁶⁴ Verbruggen, op.cit., p. 15.

³⁶⁵ Er zijn duidelijk parallellen met de handelaars die de Romeinse *taberna's* van goederen dienden te voorzien, maar dit alles is in de Oudheid over het algemeen veel slechter gedocumenteerd. Bovendien verkochten deze handelaars ook doorgaans het verwerkte product niet verder door. De *tabernarii* kunnen daarom op hun beurt misschien best vergeleken worden met de zogenaamde ‘kleine neringen’ (cfr.infra) in de Middeleeuwen.

³⁶⁶ (Uitgave door) L. A. Warnkoenig & A. E. Gheldof, *Histoire de la Flandre*, Brussel, 1864, vol. 5, p. 382.

³⁶⁷ Hooghe, op.cit., p. 407.; J. Demey, “De Vlaamse ondernemer in de middeleeuwse nijverheid”, in: J. A. Van Houtte (ed.), *Prisma van de geschiedenis van Ieper*, p. 144.; Boogaart, op.cit., p. 181.

beter had dan de arbeiders, maar slechter dan de adel.³⁶⁸ Een groot deel van de ondernemers hoorden thuis bij het weversambacht dat we vanzelfsprekend ook nog uitgebreid zullen bespreken, maar ook de scheerders en volders hadden drapiers in hun ambacht. Dit verklaart ook hun woonplaats(en), zowel in de buitenwijken als in de binnenstad.³⁶⁹ Mogelijk, en in de latere eeuwen zeker, verenigden sommige drapiers zich ook nog eens in aparte handelsverenigingen.³⁷⁰ Opvallend is dat deze doorgaans steun genoten van de gemiddelde wever. Dit toont aan dat er binnen deze verenigingen veeleer sprake was van verticale solidariteit dan van een eventueel klassenbewustzijn. Te Gent kan dit verklaard worden door de relatief grote inspraak van de gezellen in het ambacht.³⁷¹

Toch is dit enigszins verwonderlijk in onze moderne ogen. Sociaaleconomisch gezien was de rol van de drapiers tegenover de andere groepen immers zeer dubbelzinnig. Zij bepaalden immers vaak de (vaste) lonen waaraan de ambachtlieden dienden te werken; alhoewel er bij de wevers vaak per taak een salaris werd besproken.³⁷² De stadsmagistraat keurde te Brugge (1282) bijvoorbeeld gewoon een overeenkomst gesloten tussen de drapiers en ambachtlieden (in dit geval de scheerders) goed. In die tijd zouden de keurders en inspecteurs die de naleving ervan dienden na te zien echter vooral uit drapiers bestaan, dus *de facto* was de situatie nadelig voor de gewone man.³⁷³ Regelmatig probeerde men dit te controleren, zoals bv. te Ieper in 1280, waar men de scheerders drie keer per jaar toeliet de uitgaves te controleren; maar vaak was dit dus beperkt of bleef het in de praktijk gewoon uit. Niettemin deed de stadsmagistraat verschillende pogingen om ervoor te zorgen dat men de tarieven en de vastgelegde salarissen naleefde. Een drapier mocht niet meer bieden dan voorgeschreven, en de arbeiders zelf mochten niet meer of te weinig ontvangen dan toegelaten.³⁷⁴ Men lijkt zich in deze beginperiode (eind 13^{de} eeuw) dus al bewust te zijn van de mogelijke problemen die met de bepaling van de lonen zouden kunnen opduiken. Het zouden dan ook vooral loonconflicten zijn die een grote rol speelden in het geweld tijdens de 14^{de} eeuw; zoals we nog zullen zien geldt dit in het bijzonder voor de rellen tussen de wevers en volders te Gent (cfr. 3.3.2.1).

³⁶⁸ Doudelez, op.cit., p. 203.; Dumolyn "Guild politics", p. 19.

³⁶⁹ Demey, op.cit., p. 145.

³⁷⁰ Verbruggen, op.cit., p. 25.; C. Wyffels, "Les corporations flamandes et l'origine des corporations de métiers", in: *Revue du Nord*, vol. 32, 1950, p. 195.

³⁷¹ Verbruggen, *ibidem*

³⁷² Wyffels, op.cit., p. 199.

³⁷³ Wyffels, op.cit., p. 201. De latere *Rame* die eerder aan bod kwam, had een erg gelijkaardige dubieuze rol; zoals we eerder opmerkten moest deze commissie de kwaliteit van de lakens keuren. Doordat de wevers vaak drapiers waren werd er geregeld een alliantie gesloten met de poorters tegen de leden uit de textielambachten om de lonen zo laag mogelijk te houden; Verbruggen, op.cit., pp. 20-21. Voor de Oudheid is dit problematischer, zie het deel over wetten, 5.3.5.

³⁷⁴ Wyffels, *ibidem*. Bv. charters uit Dowaai, Brugge, Ieper, Sint-Omaars en Valenciennes; Boogaart, op.cit., p. 183.

Voor de rellen van de jaren 1280-1281 merkten we reeds op dat de drapiers-(wevers) bij de opstandelingen werden geplaatst. Voor de *Cockerulle* geldt dat eind september, net voor de rellen, nog vlug twee Keures werden goedgekeurd die de lonen van twee specifieke groepen volders en scheerders vastlegden. Volgens Boone moesten deze ervoor zorgen dat de scheerders en volders de kant kozen van het patriciaat, maar deze poging faalde en men sloot zich aan bij de wevers en drapiers.³⁷⁵ We zagen reeds hoe het oproer te leper georganiseerd werd door twee leperse poorterfamilies die de Poperingenaars mobiliseerden. Wanneer we een blik werpen op de enquête van Sohier de Bailleul zien we echter slechts vijf drapiers bij naam geattesteerd, waarvan slechts één duidelijk bij de opstandelingen³⁷⁶; dit lijkt toch vrij gering te zijn tussen het grote aantal ambachtslieden. Toch weten we dat ook de drapiers uit leper medeplichtig waren aan de rellen door de veroordeling in het tussentijdse rapport van de graaf.³⁷⁷ Helaas zijn namen niet bewaard. De leperse drapiers werden veroordeeld tot het betalen van een boete van in totaal ongeveer 8000 pond lb. art.³⁷⁸

In Brugge en Gent komen de drapiers in de bronnen minder aan bod, ook tijdens de *Moerlemaye*. Voor Brugge kennen we zeker één medeplichtige, naaste medewerker van de leiders, die drapier was: Robrecht Li Visch.³⁷⁹ Bardoel heeft aangetoond dat het merendeel van de rebellerende patriciërs reeds in de schepenbank zat vóór de opstand en meer geëngageerd was in de wolhandel (vóór de rellen) dan de ‘partizanen’ (de aanhangers van de Graaf). Het is mogelijk dat de Vlaams-Engelse twist (1270-1274) over de wolhandel dus zorgde voor financiële problemen bij de schepenen, wat in 1280 leidde tot een schepenbank waarin het merendeel voor het eerst graafsgezind was. Dit zorgde mogelijk voor protest van de anti-graafsgezinde wolhandelaars³⁸⁰; waarbij misschien enkele drapiers betrokken waren. Niettemin lijkt vooral ook het ‘gemeen’ en de ambachten zelf aan de basis van de klachten te hebben gelegen (cfr. supra; opmerkingen Boogaart); dit verklaart ook de diversiteit in de rebellerende ambachten (cfr. 3.3.2.2).

Na de *Moerlemaye* volgden er in 1282 en 1284 enkele regulaties die de grens tussen de drapiers en wevers bestendigden; om een scheiding tussen de handel en productie te versterken. In 1277 was de

³⁷⁵ Hooghe, op.cit., pp. 410-411. en Boone, “Social conflicts”, p. 150.

³⁷⁶ Espinas & Pirenne, op.cit., p. 104. (Lambin Bart), de andere personen worden ondervraagd, maar nergens anders vermeld: p. 106. (Canins li gai) en p. 107. (Lambins Mons; Hanins li Dus en Willaumes de Hersielle)

³⁷⁷ Espinas & Pirenne, op.cit., pp. 679-685.

³⁷⁸ Demey, op.cit., p. 145.

³⁷⁹ L. Bervoets, *Een wereld in verandering: de sociale structuur van de stedelijke maatschappij te Brugge in de 12^{de} en 13^{de} eeuw*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2014-2015, p. 104.

³⁸⁰ A. A. Bardoel, “The Urban Uprising at Bruges, 1280-1281”, in: *Revue belge de philologie et d’histoire*, vol. 72 (nr. 4), 1994, pp. 771-772. en 779-780.; Van Houtte, op.cit., p. 101.

wevers reeds maximaal twee weefgetouwen toegewezen en de drapiers vier.³⁸¹ In Gent is de situatie nog veel onduidelijker³⁸² en nieuw onderzoek is wellicht welkom. Wat er duidelijk is, is dat we een gelijkaardige ontwikkeling zien als in Ieper (zie onderstaande paragraaf), zij het veel vroeger (en radicaler). Dit wijst wellicht op een minder sterke belangengroep. In 1297 al werd het hen namelijk verboden tegelijkertijd drapier, wolkoopman en lakenhandelaar te zijn.³⁸³ Wat hun invloed in de binnenstedelijke conflicten betreft steunden de drapiers wellicht meestal de wevers, zoals op de *Quade Maendach* in 1345.³⁸⁴ Dit was ook zo te Ieper in 1382, toen de wevers en drapiers een loonsvermindering van de volders eisten en de hulp van Filips van Artevelde inriepen.³⁸⁵

In de zogenaamde 'Ieperse derde Keure', die uitgevaardigd werd net voor de Cockerulle, wellicht om de gemoederen te sussen, vinden we de eisen van de drapiers die in de daaropvolgende jaren toegestaan zouden worden: rechtstreekse aankoop van de wol, i.p.v. via de rijke patricische handelaars van de Vlaamse Hanze; waar en wanneer zij dat wilden zonder al te strenge controle. Ook werd een gewelddadige inbeslagname van lakens verboden. Daarnaast kreeg men toegang tot de Lakenhalle. Hoewel het proces traag verliep, zou men vanaf 1294 tot slot ook vertegenwoordigers in de schepenbank hebben. De toegenomen sociale positie zorgde ervoor dat de drapiers tegenover de wevers en volders kwamen te staan in de rellen van 1303/04.³⁸⁶ Niettemin was zoals bij alle arbeid in het lakenproces alles zeer sterk gereguleerd; de drapiers mochten niet alle lakensoorten verkopen en ook de hoeveelheid per soort werd vastgelegd. Het is ook waarschijnlijk dat men slechts eigen vervaardigde lakens mocht verkopen, tot 1363'-75, op zogenaamde 'witte lakens' na. In 1375 werd hen toegestaan ook gekochte lakens te verkopen, mits enkele beperkingen natuurlijk.³⁸⁷

Dit laatste voorschrift is eigenlijk vreemd want de drapiers waren reeds enkele decennia over hun hoogtepunt heen, en bovendien zou men gelijktijdig geregeld teruggrijpen op, wellicht zeer gerichte, repressieve maatregelen. Een Keure van vóór 1363 bepaalde onder andere dat een poorter die groothandel in wol beoefende, geen drapier, noch vennoot mocht zijn met een drapier; en zelf gekochte wol mocht door de Ieperlingen enkel voor de Ieperse stapel verkocht worden. Bovendien zou het onderscheid tussen meester-wever en drapier *de facto* steeds meer wegzakken; in 1363-1368 zouden vier drapiers zich zelfs als weversknappen hebben willen verhuren, maar dit werd niet toegestaan. De economische neergang te Ieper (cfr. supra) wordt hier eigenlijk mee bevestigd; en

³⁸¹ Boogaart, op.cit., p. 133. en p. 182. . In Ieper bleef twee weefgetouwen gelden; Demey, op.cit., p. 147.

³⁸² Zie ook de opmerking van Dumolyn & Stabel, op.cit., p. 44. 'de al bij al slecht gekende ondernemersgroep'

³⁸³ Demey, op.cit., p. 149.

³⁸⁴ Cohn, *Lust for Liberty*, p. 56.

³⁸⁵ Verbruggen, op.cit., p. 21.

³⁸⁶ Hooghe, op.cit., pp. 407-409. en p. 411.; Demey, op.cit., p. 146. Dit is een breder fenomeen dat ook bv. voor het Waalse Huy bekend is (1298); Cohn, *Lust for Liberty*, p. 155.

³⁸⁷ Demey, op.cit., p. 149.

men lijkt de malaise verder afgewimpeld te hebben op de nieuwe middengroepen. Op 15 februari 1387 werd hun enkel nog handel in zwarte wol en 'loken' toegestaan.³⁸⁸

Tot slot merken we op dat er vanzelfsprekend nog verscheidene andere middengroepen waren, maar de drapiers zijn wellicht de best gedocumenteerde groep die in verband staan met oproer, vandaar onze keuze. Er waren bv. nog de 'upsetters', kleine ondernemers en handelaars die volgens Demey nog meer als de 'homo novus' van de 14^{de} eeuw gezien kunnen worden.³⁸⁹ Ook de *lakensniders* waren zo'n groep.³⁹⁰ Er zijn ook nog de '(h)osteliers' of waarden te Brugge (en in mindere mate te Gent) die de herbergen verhuurden (en gebruikten als stapel- en uitstalplaats) en makelaarsfuncties uitoefenden.³⁹¹ Deze waren niet onaardig vertegenwoordigd op de lijst van personen die borg stonden voor het bewaren van de vrede na de eerste opstand van de Moerlemaye.³⁹²

3.3.2 Ambachten

De grootste groep die voor ons van belang is, mits ze immers het centrale onderwerp van deze thesis is en ook het merendeel van de bendeleden uitmaakte, zijn natuurlijk de leden uit de ambachten. Er schuilt hierin een enorme diversiteit die we in onze enkele pagina's ongetwijfeld veel onrecht zullen aandoen. De nadruk komt te liggen op de activiteit van de wevers en volders, aangezien zij de grootste groepen en meest politiek actieve verenigingen waren, maar hier en daar trachten we ook aandacht te hebben voor de kleinere verenigingen. Deze waren er immers zeker. Zo kunnen we een onderscheid maken tussen de ambachten die werkten op het niveau van de lokale markt - de kleine neringen: bakkers, graanmeters, beenhouwers, visverkopers, brouwers, etc.); de metaalbewerkers (smeden), kleermakers, leerbewerkers (schoenmakers, leerlooiers) en de bouwnijverheid (metsers, timmerlieden). Daarnaast zijn er de transportambachten (schippers), de textielambachten (wevers, vollers, scheerders, ververs) en te Brugge het sterke makelaarsambacht.³⁹³ Belangrijk is echter dat er binnen het ambacht ook nog eens sprake is van een hiërarchie en ongelijkheid. Buiten de dekens, gezworenen en drapiers (cfr. supra) zijn er namelijk de tegenstellingen tussen meester, gezel en

³⁸⁸ Espinas & Pirenne, op.cit., p. 538. (nr. 773 par. 19;21) & p. 549 e.v. (nr. 775 par. 3); Demey, op.cit., p. 147.

³⁸⁹ Demey, p. 147 e.v. Te Ieper werd deze groep sterk intoom gehouden. Vanaf 1387 mochten er officieel maar 10 *upsetters* meer zijn.

³⁹⁰ Een bespreking zie D. Nicholas, *The Metamorphosis of a Medieval City: Ghent in the Age of the Artevelde, 1302-1390*, Leiden, Brill, 1987, p. 138. e.v.

³⁹¹ J. A. Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw", in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 5, 1950, pp. 1-30. en pp. 177-197.

³⁹² Wyffels, op.cit., pp. 119-121. In totaal worden 68 personen vermeld. Men doelt met de term vaak op de verpachters i.p.v. op de herbergiers zelf; de vergelijking met de bazen van de *tabernarii* ligt voor de hand, maar voor de laatste groep zijn de makelaarsfuncties niet of minder geattesteerd.

³⁹³ Verbruggen, op.cit., p. 26.

leerjongen. Er is ook nog sprake van de *huerwevres*.³⁹⁴ We zagen echter reeds dat in de 14^{de} eeuw deze rangorde – voor zover we dit in het zeer beperkte bronnenmateriaal kunnen zien – niet zodanig veel lijkt te hebben meegespeeld. Ongetwijfeld had de ambacht een sterke identiteitsvormende, ideologische waarde, die verticale solidariteit binnen het ambacht in de hand werkte³⁹⁵; en zogenaamde horizontale solidariteit tussen dezelfde sociale klassen verhinderde.

3.3.2.1 Wevers en volders

De wevers zullen in de jaren 1280 vooral nog verenigd met de volders op de voorgrond komen. Dit kunnen we bijvoorbeeld vaststellen uit een prosopografische analyse die we uitvoerden op de enquête die Sohier de Bailleul uitvoerde te Poperinge.³⁹⁶ Tot onze verbazing lijkt dit nooit eerder te zijn gedaan, ondanks de rijkdom van de bron. Hoe dan ook, in de 53% (van het totaal aantal deelnemers) geconcretiseerde beroepen vinden we voor 30% wevers (het merendeel als ‘teller’ aangeduid en niet als ‘tisserand’³⁹⁷); 16% volders en een kleine 7% aan andere nijverheden (cfr. infra). De samenstelling van de Poperingenaars komt hier ongeveer overeen met de bevindingen voor Gent en Brugge, waar men stelt dat wat inwoners betreft er meestal een verhouding is van drie wevers tegenover twee volders.³⁹⁸ Ook stellen we vast dat, tenminste wanneer we aannemen dat geen vermelding staat voor een inwoner uit Poperinge, 85% uit Poperinge zelf kwam en slechts 15% uit omliggende dorpen (Westouter, Proven, Steenvoorde, etc.). Er is dus net als bij de bendes uit de Oudheid een zekere geografische diversiteit onder de opstandelingen, hoewel we natuurlijk over een andere schaal spreken. Tot slot valt op dat men, zowel bij de eerder gegoede aanvoerders als bij de arbeiders, vaak in familieverband op de voorgrond kwam (bv. de families Oudewin, Mas, Weinel, Triboul, Maverin, etc.). Bij de *Moerlemaye* echter lijken de wevers en volders een beperkte rol te hebben gespeeld, maar correctheid van cijfers is via het proces-verbaal een beetje dubbelzinnig door het niet ongeringe aantal vermeldingen van personen zonder beroepsfunctie.³⁹⁹ Meestal gebruikt men de algemene en vage term van het ‘*ghemeente*’.

³⁹⁴ Saelens, op.cit., pp. 57-73. en Boogaart, op.cit., p. 181.

³⁹⁵ Ook in de Oudheid was dit ongetwijfeld zo. Een voorbeeld is het grafschrift van Sex. Haparonius Iustinus dat zijn oprichters (*collegiati*) letterlijk als broeders (*fratres*) vermeld; W. Broekaert, “Partners in Business: Roman Merchants and the Potential Advantages of being a Collegiatus”, in: *Ancient Society*, vol. 41, 2011, p. 230.

³⁹⁶ Hoewel we verschillende naam- of schrijfwijzen van dezelfde personen hebben trachtten te filteren is het mogelijk dat sommige figuren nog dubbel werden opgenomen. In totaal vonden we 141 deelnemers; gebaseerd op Espinas & Pirenne, op.cit., pp. 102-107. (nr. 626) Ondervraagden of getuigen die nergens anders (= niet in de beschrijvingen van andere getuigen) werden vermeld namen we niet op. Zie bijlage nr. 7-8-9.

³⁹⁷ Dit lijken synoniemen te zijn geweest, maar ook dit verschil zou beter onderzocht moeten worden.

³⁹⁸ Verbruggen, op.cit., p. 19.; voor Gent geldt (1356-58) 5130 wevers tegenover 3210 vollers, op een bevolking van ongeveer 64.000; Boone & Brand, “Vollersoproeren en collectieve actie”, p. 172.

³⁹⁹ Wyffels, “Nieuwe gegevens”, pp. 108-112.; we vinden twee ‘tellers’ en één voller op 72 opstandelingen (er waren ook nog 23 medewerkers van de leiders; en 10 leiders zelf); Wyffels, op.cit., p. 69.

Tijdens het protest van 1302 en de daaruit volgende stadsmilities van o.a. Ieper, Brugge en de groep van Gent o.l.v. Jan Borluut⁴⁰⁰, waren de wevers en vollers waarschijnlijk het sterkst vertegenwoordigd. Pieter de Coninck, de grote leider van het volk, was ook een wever; maar ook Jan Heem (volder) en in mindere mate Jan Breydel, slager, hadden een leidinggevende functie.⁴⁰¹ Na de Brugse Metten en Guldensporenslag zouden de gekende maatregelen worden genomen: integratie in het stadsbestuur. Het is niet echt vreemd dat de samenstelling van de schepenbanken veel beter gedocumenteerd is dan de activiteit of de leden van de opstandelingen; dit behandelen we uitgebreid in hoofdstuk VI. Te Gent zou er ook nog in 1311 oproer uitbreken door de ambachten (wellicht weer vooral door de wevers en volders), die zich tegen het terugkomende belang van de patriciërs zouden verzetten. Dit keer werd de strijd echter in hun nadeel beslecht.⁴⁰²

Ook de problematiek omtrent de Vlaamse Kustopstand werd reeds besproken. Een bespreking van de boeren en hun grondbezit is hier niet aan de orde gezien onze onderzoeksopdracht. Wel belangrijk is dat er ook in de steden oproer was. Te Gent kwam het in 1325 en 1328 (in dit jaar waren er ook te Ieper rellen door de lakenarbeiders⁴⁰³) tot rellen en werd het zogenaamde weversgeld in 1326 ingevoerd, een wekelijkse belasting op de wevers.⁴⁰⁴ De wevers zouden maar 8% van de schepenambten hebben voorzien in deze periode. Van 1327 tot 1336 werd er ook nog een 'weversleerknapengeld' geheven, een som van 20 schellingen parisis die een leerling als ingangssom éénmalig diende te betalen. Er volgden in 1332 en 1337 nog enkele rellen die gestuurd werden door de wevers, maar vooral tegen de poortertij gericht waren.⁴⁰⁵

In 1338 stelde Van Artevelde zijn bestuur in, waarbij de meeste ambachten vertegenwoordigd waren. Vanaf 1345 (en eigenlijk ook ervoor) liep het echter weer fout. Er kwamen nieuwe tegenstellingen op de voorgrond en de ambachten zouden elkaar nu gaan bekampen. Vaak hadden deze het karakter van een loonconflict. Cruciaal te Gent was dat lonen werden bepaald door onderhandelingen tussen werkgevers en loonarbeiders, en werden bevestigd in de schepenbanken. Geweld had hier dus een dubbele functie: enerzijds als drukings- en communicatiemiddel om de macht van de vereniging te uiten en een positieve bepaling van de lonen af te dwingen, anderzijds om eventueel toegang te krijgen tot de schepenbank zelf.⁴⁰⁶ In hoofdstuk VI zouden we in principe

⁴⁰⁰ Dit was een patriciër die de ambachten steunde; een merkbaar verschil met de leiders uit Brugge.

⁴⁰¹ P. Trio, "Vlaanderen de Leeuw", pp. 107-110.; Lambert & Dumolyn, op.cit., pp. 70-74.

⁴⁰² Verbruggen, op.cit., p. 29.

⁴⁰³ De betrokken wevers en volders werden verbannen in 1328; Verbruggen, op.cit., p. 41.

⁴⁰⁴ Boone & Brand, op.cit., p. 174.

⁴⁰⁵ Saelens, op.cit., pp. 114-115. en Verbruggen, op.cit., pp. 168-169.

⁴⁰⁶ Vergl. Aldrete, die over de Romeinse opstanden hetvolgende schrijft (p. 439.): 'Within limits, riots appear to have served a useful function in Ancient Rome as a tacitly allowed informal institution for popular expression,

dus moeten kunnen aantonen dat de eerdere rellen een procesmatige impact hadden op de samenstelling van de schepenbanken, en dat de schepenbanken vanaf 1338 veel radicaler werden aangepast na afloop van de rellen. We herhalen nog eens de gebeurtenissen van 2 mei 1345, de *Quade Maendach en Goede Disendach* op 13 januari 1349. De volders hadden een loonsverhoging gevraagd, maar de wevers hadden dit geweigerd. Hierop trok één van beide ambachten naar de Vrijdagsmarkt met zijn leider om haar argumenten kracht bij te zetten. De volders verloren en leider Jan de Bake stierf tijdens het gevecht met de wevers, o.l.v. Gerard Denijs.⁴⁰⁷ Van Artevelde werd niet veel later vermoord en de wevers veroverden steeds meer ambten.⁴⁰⁸ Dit leidde dan weer tot *Goede Disendach* (13 januari 1349); waarbij de wevers werden verstoten door een coalitie van volders, poorters en de neringen enerzijds en de nieuwe Graaf van Vlaanderen (aan wie men zich nu voor het eerst onderwierp), Lodewijk van Male, anderzijds. Net als in 1345 werd dit een bloedbad. De wevers vielen onder de controle van een aangewezen *beleeder* en verloren de eigen kieskracht.⁴⁰⁹ Het weversgeld werd heringericht en men diende de graaf financieel te steunen in de Vlaams-Brabantse oorlog van 1356, zonder de levering van troepen. In 1353 kwamen de wevers tweemaal onsuccesvol in opstand tegen hun onderdrukking.⁴¹⁰

Voor de periode rond *Goede Disendach* is opnieuw een lijst voorhanden; dit keer gijzelaarslijsten die de Graaf liet opmaken op 8, 11, 13 en 15 januari om het verslagen wevers- en anglofiele bewind onder controle te houden.⁴¹¹ Saelens heeft deze lijst uitgezuiverd en komt tot 177 effectieve wevers. De andere ambachtsslieden bespreken we in de volgende paragraaf.⁴¹² Hierna komen we tot de jaren 1359-1361, die nationaal een impact zouden hebben. In Leper en Brugge is de bronnensituatie iets minder goed. We haalden reeds aan dat men te Brugge vooral lijkt te hebben gevochten voor toegang in het stadsbestuur en dit uiteindelijk ook zou zorgen voor de aanstelling van de 'Negen Leden'. De leperse wevers wilden mogelijk het recht om hun eigen dekens te verkiezen terugwinnen. Dit recht was ook te Gent verloren gegaan en werd na een eerste rel in juli 1359 teruggeven. De maanden erna volgden er echter nog verschillende rellen; net als het jaar erop in februari en oktober 1360, gericht tegen de volders. De Graaf deed verschillende toegevingen en er werd zelfs besloten het weversgeld terug te betalen. Uiteindelijk leidden de hervormingen tot de instelling van de 'Drie Leden'; een coalitie die zeer lang zou standhouden en vrij stabiel was, op enkele rellen in 1373 en

and thus constituted a form of communication that was acknowledged by both ruler and ruled' - Verbruggen, op.cit., pp. 23-24.

⁴⁰⁷ Verbruggen, op.cit., pp. 102-103. en pp. 112-113.; Rogghé, op.cit., p. 83.

⁴⁰⁸ Rogghé, op.cit., pp. 83-88.; Nicholas, *The Van Artevelde of Ghent*, pp. 70-71.

⁴⁰⁹ Verbruggen, op.cit., p. 31.; Dumolyn, "Guild politics", p. 38.; Nicholas, *ibidem*; Saelens, op.cit., pp. 113-115.

⁴¹⁰ Saelens, op.cit., p. 115.

⁴¹¹ Uitgave door N. De Pauw, *Cartulaire Historique et Généalogique des Artevelde*, Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1920, pp. 133-137.

⁴¹² Saelens, op.cit., p. 6. en pp. 118-119.

1379 na.⁴¹³ Voor het jaar 1362 is er andermaal een lijst beschikbaar⁴¹⁴; dit met mensen die onder ede moesten zweren niet meer in opstand te komen. We kunnen dus aannemen dat deze lijst de Gentse opstandelingen bevat. Saelens telt 313 wevers; 70% van het totaal aantal en vergelijkbaar met de 72% die we voor de lijst van 1349 hadden.⁴¹⁵

In Brugge en Ieper verliepen de daarop volgende decennia onrustiger. In Brugge kwam het tot rellen in 1367 en 1369, maar het is niet volledig duidelijk wie hier op de voorgrond kwam. In Ieper, waar de ambachten nog geen toegang tot de schepenbanken hadden gekregen, trad men verenigd op. In 1367 en 1370 waren er problemen; tweemaal werd ook een samenzwering verijdeld die enkele aanhangers van de graaf had proberen te vellen. De impact van de Gentse Oorlog was in Ieper groot. Na de verbanning van 400 wevers en volders en de moord op 14 Brugse wevers stond men duidelijk tegenover de Graaf.⁴¹⁶ De wevers en volders verenigden zich en steunden de Gentenaren o.l.v. Van der Beerst. De stabiliteit onder de Gentse bezetter zou echter al snel vervagen en in 1382 zorgden voor een conflict tussen de wevers en drapiers enerzijds en de volders anderzijds. Er werd een maximumloon van 7 gr. torn. per dag bepaald voor de volders. Wie meer betaalde dan toegelaten, of meer aannam dan toegelaten, werd één jaar uit het ambacht gezet en moest een boete betalen. Bovendien mochten de Ieperse wevers beroep doen op volders buiten de stad wanneer de Ieperse volders hun taken niet aan zouden kunnen. Het lijkt erop dat dergelijke conflicten minder vaak plaatsvonden dan in Gent (maar meer dan in Brugge). Reeds in 1340 was er een conflict geweest tussen de wevers en volders; over de vraag of de volders die zich ook bezighielden met weven mee dienden te betalen om de kosten die het weefambacht maakte, te dekken.⁴¹⁷

De samenstelling van de Gentse opstandelingen tijdens de Gentse Oorlog werd op basis van (onrechtstreekse) confiscatiedocumenten geanalyseerd door Van Oost. Het aantal wevers en volders is merkkelijk laag (10% wevers, geen volders), maar opnieuw zitten we met bronnen die niet bij iedere persoon een beroep vermelden (cfr. *supra*; *Moerlemaye*).⁴¹⁸ In Brugge is het wel duidelijk dat de wevers een leidende rol speelden in de opstand – ze kregen zelfs weinig tot geen steun van andere ambachten; en het waren vooral zij die de Gentenaars steunden. Wisselend verwierven ze controle over de stad, tot aan het definitief verlies te Westrozebeke.⁴¹⁹ Vanaf toen was er ook discriminatie

⁴¹³ Saelens, op.cit., p. 115 en Verbruggen, op.cit., p. 35.; meer hierover cfr. 6.3.1.2.

⁴¹⁴ Uitgave door G. Espinas & H. Pirenne, *Recueil*, I, 2, pp. 503-510.

⁴¹⁵ Saelens, op.cit., p. 6. en pp. 115-116.

⁴¹⁶ A. Diegerick & O. De Kerchove, *Une page de l'histoire d'Ypres (1379-1384)*, pp. 6-8.

⁴¹⁷ Verbruggen, op.cit., pp. 20-21.

⁴¹⁸ A. Van Oost, "Sociale stratificatie van de Gentse opstandelingen van 1379-1385. Een kritische benadering van konfiskatiedokumenten", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 29, 1975, pp. 69-74.

⁴¹⁹ Vandermaesen et al., op.cit., p. 23.

van de wevers in de Brugse schepenbank, wat nog zou leiden tot oproer en samenzweringen in 1387 en 1391.⁴²⁰ Onsuccesvol, zo lijkt het, wat ervoor zorgt dat enkel Gent nog enkele decennia met een vrij volwaardige schepenbank zou kunnen doorleven.

3.3.2.2 *Andere ambachten*

Over de activiteit van de andere ambachten bij de rellen weten we niet zodanig veel. Bij de Poperingse opstandelingen van de *Cockerulle* wordt naast over wevers en volders, ook nog over scheerders gesproken (vier mensen) en slagers (twee man). Espinas en Pirenne maken voor leper ook melding van de vleeshouwers of slagers naast de opstandige draperieambachten.⁴²¹ Deze hadden ook een belangrijke rol in Brugge.⁴²² De scheerders speelden ook een rol in de leperse en Brugse keuren die we eerder aanhaalden (cfr.supra). Ook zouden de scheerders in 1344 een staking organiseren te Brugge, tegen de loonpolitiek van de keuringscommissie, de *Rame*.⁴²³

Om terug te keren naar 1280; in het eerste proces-verbaal van de opstandelingen van de *Moerlemaye* vinden we een afwijkende en meer diverse samenstelling (vooral vanaf par.5) – met opvallend weinig leden uit de textielambachten: vier metsers, drie schoenmakers, twee meubel- en messenmakers, twee timmermannen, twee brouwers, twee steenhouwers, één schilder en één tegeldekker. Andermaal is er ook een geografische diversiteit, met beduidend grotere afstanden in vergl. met de groep Poperingenaars van de *Cockerulle*. We zien mensen afkomstig uit Diksmuide, Doornik, Aartrijke, Bossuit, Roksem, Gavere, Lokeren, Gent, Uitkerke etc. Op de lijst van de mensen die borg stonden voor het bewaren van de vrede vinden we per ambacht respectievelijk de volgende verdeling: 15 wevers, 5 vissers, 10 vollers, 7 kousensnijders, 12 schoenmakers, 9 ververs, 4 leerlooiers, 6 bewerkers van lamshuiden (lamminwerkers), 4 dekenstikkers, 5 metsers, 7 schippers, 2 ‘schroders’ (handelaars in wijn en bier), 3 ‘wintappers’ (wijnbrouwers), 5 molenaars, 2 ‘appelcopers’, 9 ‘barmakers’ (metaalbewerkers), 8 slagers; 8 ‘brassuers’, 7 ‘blanders’ (twee specifieke brouwersambachten); 6 handschoenwerkers, 3 ‘kersghieters’ (kaarsengieters) en 9 bouwers. Het is moeilijk om de betekenis van deze mensen in te schatten aangezien zij niet bij de opstandelingen zelf staan, maar in ieder geval wordt het gevarieerde politieke landschap van die tijd blootgelegd.⁴²⁴

⁴²⁰ Verbruggen, op.cit., p. 40.; J. Brys, *Sociale gelaagdheid binnen het laatmiddeleeuwse Brugse weversambacht: Een prosopografische studie*. Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2008-2009, p. 27. en J. Mertens, “Twee weversopstanden te Brugge (1387-1391)”, in: *Annales de la Société d’Emulation de Bruges*, vol. 110, 1973, pp. 6-17.

⁴²¹ Espinas en Pirenne, op.cit., vol. III, p. 685 (par. 12)

⁴²² C. Wyffels, “Twee oude Vlaamse ambachtskeuren : de Vleeshouwers van Brugge (2 december 1302) en de Smeden van Damme (eerste helft 1303)”, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, vol. 87, 1950, p. 97.

⁴²³ Verbruggen, op.cit., p. 146.

⁴²⁴ Wyffels, op.cit., pp. 108-127. en L. Bervoets, op.cit., prosopografische tabellen

In de gijzelaarslijst van 1349 vinden we naast de vele wevers nog een tegeldekker, scheerder, perpoentsteker (= de maker van een wambuisvest), zakkenmaker, lakensnijder, wijnschreuder (= een lader en lossen van wijn) en één volder. Al bij al blijft het aantal van medestanders uit andere ambachten hier dus zeer beperkt.⁴²⁵ De wevers moeten zich in de periode 1345-1349 niet al te populair hebben gemaakt te Gent. Dit was anders enkele jaren erna, in 1353, toen men steun kreeg van de overdeken van de kleine neringen Lambrecht van Tideghem, die ook leider was van het ambacht van de molenaars.⁴²⁶

Dat de loonconflicten zich behalve tussen de wevers en volders ook tussen andere groepen afspeelden (en niet noodzakelijk tot direct fysiek geweld hoefden te leiden), bewijzen de gebeurtenissen te Gent in 1366. De vilders klaagden dat enkele huidenbewerkers ingehuurd waren om te werken tot aan Kerstmis; maar dat men nu plots weigerde te werken en zelfs tot staking was overgegaan. De huidenbewerkers antwoordden hierop dat de lonen te laag waren om er mee door te gaan. De schepenen beslisten dat de huidenbewerkers hun woord dienden te houden, maar dat de anderen van de groep, die geen contract hadden, hiertoe niet verplicht waren. Belangrijk is dat de vilders geen erkende ambacht hadden te Gent, maar het is zeer waarschijnlijk dat men zich ook in groepen organiseerde.⁴²⁷ In 1374 eisten de ververs een loonsverhoging, in navolging van de onenigheid tussen de wevers en volders in 1373 (cfr. supra). Deze werd hen eveneens toegestaan.⁴²⁸

Ook bij de Gentse opstandelingen van de Gentse Oorlog, enkele jaren later en geanalyseerd door Van Oost, zijn enkele kleinere ambachten vertegenwoordigd. Dit weegt niet op tegen het opvallend groot aantal Gentse poorters. Natuurlijk gelden wel de bovenstaande nuancerings i.v.m. de bronnenproblematiek; maar volgens Van Oost zou toch slechts een 30% van de opstandelingen uit de kleine neringen hebben gekomen. We vermelden onder de georganiseerde beroepen 9 schippers, 3 visverkopers, 2 huidvetters, 2 kaarsengieters, 2 brouwers, 1 timmerman en 1 bakker.⁴²⁹ Te Brugge waren vooral de wevers de oproerkraaiers, samen met de smeden.⁴³⁰ De makelaars, beenhouwers, pelsbewerkers en vishandelaars, allemaal belangrijke ambachten, waren eerder graafgezind.⁴³¹

Verder kunnen we nog enkele kleine details vermelden. We merkten reeds op dat Jan Breydel een beenhouwer was en wellicht leverden de kleinere ambachten ook mannen voor de stadsmilities die in de Guldensporenslag een overwinning behaalden. Verder zouden de kleine neringen te Gent een

⁴²⁵ De Pauw, op.cit., pp. 133-137.

⁴²⁶ Verbruggen, op.cit., p. 32.

⁴²⁷ Verbruggen, op.cit., p. 146. en Nicholas, *The Metamorphosis*, p. 130.

⁴²⁸ Verbruggen, op.cit., p. 20. en Nicholas, op.cit., p. 131.

⁴²⁹ Van Oost, op.cit., pp. 69-70.

⁴³⁰ Vandermaesen et al., op.cit., p. 26.

⁴³¹ Vandermaesen et al., op.cit., p. 23.

belangrijke rol spelen op *Goede Disendach* en samenspannen met de wevers tegen de vollers (en zo vertegenwoordiging krijgen in de 'Drie Leden'). Een gelijkaardige rol was voor hen weggelegd in het leper van 1380. Door hun steun aan Van der Beerst werd het tij gekeerd. De Gentse aanvoerder Jan Yoens tot slot, zou ex-deken zijn geweest van het schippersambacht.⁴³²

3.3.3 Overige belangengroepen

Naast de drapiers en andere middengroepen, de ambachten en meer volkse bewegingen, is er natuurlijk ook sprake van de meer gegoede klassen. Deze bestaan vooral uit de zogenaamde patricische families, vaak poorters van de stad, en eventueel groothandelaars die zich in de Hanzen organiseerden. Hoewel de poorters altijd wel ergens een rol speelden, lijken ze vooral bij de Moerlemaye/Cockerulle en de Gentse Oorlog procentueel sterk vertegenwoordigd te zijn geweest. Andere bijzondere groepen zijn de vorstelijke (of grafelijke) vertegenwoordigers in de steden (en natuurlijk de Graaf, de Franse en Engelse koning), die het soms hard te verduren kregen; en dan natuurlijk nog de priesters. We zagen reeds hoe een leperse priester in 1328 de ambachtslieden van de Sint-Michielsparochie opjutte en dit met zijn leven bekocht, maar dit fenomeen lijkt relatief zeldzaam te zijn geweest. Ook Van Oost vindt vier priesters bij de Gentse opstandelingen omstreeks 1379-1385.⁴³³ We zagen reeds in hoofdstuk I hoe deze groepen zich zeer wisselend gedroegen tegenover de ambachten; soms ervoor, soms ertegen. De aanwezigheid van deze groepen verklaart ook de rol van vetevorming die soms nog in het oproer naar boven kwam, zoals bv. bij de Cockerulle en de aanvangsfase van de Gentse Oorlog (cfr. supra).

3.4 Conclusie

In dit hoofdstuk hopen we te hebben aangetoond dat de sociale structuur van de benedeleden, zowel in de Oudheid alsook in de Middeleeuwen, zeer divers was. De strategieën waren dan ook verschillend. Naast de mobilisatie via verenigingen konden ook de meester-gezelrelatie of patrooncliënteelrelatie, familiale banden en geld (natuurlijk vaker bij meer adellijke groepen) een rol spelen. Voor de Oudheid zagen we verschillende banden met de *collegia*. In de Middeleeuwen was de link met de verenigingen nog veel sterker, wat uiteindelijk zelfs zou leiden tot conflicten tussen de verenigingen zelf. De opstandelingen hadden vaak een getrapte structuur, wat de mobilisatie van 'het volk' mogelijk maakte. Vaak stond een meer gegoede burger aan de leiding van de opstand. Dit leent zich tot een verklaring via het *Bürgerkampfe*-model, dat zeker geschikt is voor de

⁴³² Holsters, op.cit., p. 93.; extra verwijzingen cfr. supra

⁴³³ Van Oost, op.cit., p. 70.; Cohn, *Lust for Liberty*, pp. 111-116. ; in de Oudheid zagen we met Sextus Clodius en Clessipus Geganius twee figuren die gebruik maakten van hun sacrale functie (als leider van eerder religieuze *collegia*) om het volk te mobiliseren. Vaak gebeurde dit op verschillende *Ludi* (*Compitalicii*, *Appolinares*, *Romani* en *Megalenses* - en de aanslag van Catilina zou gepland zijn voor de *Saturnalia*).

ontwikkelingen vóór 1302 en voor de ontwikkelingen in de Oudheid, wanneer de ambachten nog vrij verenigd optraden. De theorie van de marxist Czok stelt hierbij dat enkele leden uit het patriciaat de zogenaamde *Bürgeropposition* steunen, een sociaal zeer heterogene groep, om andere leden van het patriciaat politiek buitenspel te zetten.⁴³⁴ Dit is een klassieke politieke strategie, die misschien reeds door Kleisthenes werd toegepast bij zijn instelling van de Atheense democratie.

Het model verklaart ook het fenomeen van vetevoering dat nog aanwezig was en nuanceert oude verklaringen die de opstanden eenzijdig aan bepaalde sociale groepen koppelden. Tot slot moet nogmaals gewezen worden op het feit dat de ambachten een sterke militaire connotatie kenden en stadsmilities leverden. Het ontbreken van deze component is misschien één van de belangrijkste redenen waarom de *collegia* te Rome nooit echt een directe politieke participatie kenden.

Voor de Oudheid is er meer onduidelijkheid over de opstandelingen. Vooral de *opifices* en *tabernarii* zouden bendeleden zijn geweest; eventueel aangevuld door dagloners die zich in de *nova collegia* van Clodius misschien voor het eerst konden organiseren. Finaal blijft het natuurlijk moeilijk deze sociale groepen direct aan de *collegia* te linken, maar er zijn duidelijk indirecte aanwijzingen. Niet in het minst wanneer we de verenigingen als zelfstandige belangengroepen zien, die hun steun aan Clodius betuigden in ruil voor enkele socio-politieke veranderingen, waaronder bv. graanuitdeling. De rol van de textielarbeiders is helaas minder goed gekend. In de Middeleeuwen is de rol van de textielambachten veel uitgesprokener, met aan het hoofd de volders en wevers. Wellicht kunnen we dit verschil tussen Oudheid en Middeleeuwen verklaren door hun toenmalige economie; die in de Oudheid zeker in de Late Republiek nog eerder op de *taberna* was gericht en in de Middeleeuwen eerder op de lakennijverheid. Het is duidelijk dat iedere 'bende' en iedere opstand een eigen karakter had met een specifieke samenstelling, gelinkt aan haar politieke aanvoeders en hun macht, maar ook aan de economische context. De ene rel laat zich al beter vergelijken dan de andere. Zo kunnen we de opstand van Catilina beter vergelijken met de Vlaamse Kustopstand vanwege haar meer rurale karakter. De rol van de verenigingen bleef beperkter, maar was zeker niet onbestaand wanneer we bovenstaande opmerkingen i.v.m. diversiteit in ons achterhoofd houden.

We probeerden ook na te gaan of er invloed was van iets wat we een 'middenklasse' kunnen noemen. In de Oudheid merkten we de aanwezigheid van verhuurders van de *taberna* op, misschien vergelijkbaar met de Brugse (h)osteliers, maar ook van enkele handelaars. Voor beide periodes konden we verbanden leggen tussen deze groepen en de opstandelingen. In de Middeleeuwen

⁴³⁴ K. Czok, "Zunftkämpfe, Zunftrevolutionen oder Bürgerkämpfe", in: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe*, vol. 8, 1958/9, pp. 129-143. Een bespreking voor middeleeuws Vlaanderen zie: Verbruggen, op.cit., pp. 154-155.; Boogaart, op.cit., p. 392. en J. Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438*, Standen en Landen 101, Kortrijk, Uga, 1997, pp. 338-341.

waren er *drapiers* en later *'upsetters'*. We mogen ook niet vergeten dat uit de ambachten zelf misschien een 'middenklasse' kon ontstaan door de integratie in de schepenbanken en het overnemen van patricische gebruiken (cfr. infra). Ondanks onze bevindingen lijken deze groepen al bij al vrij beperkt in aantal te zijn geweest. We zagen zelfs dat de *drapiers* te leper door de sluimerende economie op den duur gewoon bijna gelijkgeschakeld werden met de gemiddelde wever. Hun toestand was dus fragiel en afhankelijk van de economie. Misschien is net het gebrek (in aantal) aan deze 'middenklasse' het grootste verschil tussen een pre-kapitalistische landbouwsamenleving en onze huidige maatschappij, opgebouwd uit het industriële kapitalisme.⁴³⁵ Het lijkt ons dan ook handiger om het begrip middenklasse, net vanwege die socio-economische implicaties, maar ook om de notie 'klasse' te vermijden, die een eigen bewustzijn en cultuur lijkt te veronderstellen, te laten varen.⁴³⁶ In onze optiek is het waardevoller om te spreken over 'nieuwe middengroepen'. Voor de Oudheid gebruikt men ook wel eens de term *plebs media*, een groep met iets meer kapitaal dan de gemiddelde stadsproletariër en die ook het merendeel van de *collegiati* uitmaakte.⁴³⁷ Dit is een ruimere notie, maar staat toe om over de samenlevingen heen betere vergelijkingen te maken. We kunnen er de kern van het probleem mee analyseren: een nieuwe, opkomende sociale groep, die zich een belangrijke positie in de maatschappij tracht toe te eigenen; en waar de heersende partijen al dan niet mee in interactie kunnen gaan— hier wordt o.a. ook de reactie van de overheid en de mogelijkheid tot sociale mobiliteit (cfr. 6.2.2) cruciaal. De overheid had vaak een gebalanceerde verhouding tot de verenigingen, soms repressief⁴³⁸, soms stimulerend. Bovendien kunnen we op deze manier ook de statusgroep 'vrijgelatenen' introduceren in de problematiek. In de praktijk werd deze weg niettemin natuurlijk vaak afgedwongen via nieuwe socio-economische strategieën (bv. (laken)handel).

In het volgende hoofdstuk gaan we in het eerste deel na hoe de optochten en opstanden nu precies verliepen; hoe men het volk mobiliseerde, concreet, en welke rituelen erbij kwamen kijken. Vooral voor de Middeleeuwen is dit vrij goed gedocumenteerd. Hiernaast zullen we ons afvragen wat de opstandelingen dreef en vooral welke ondersteunende ideologie er was. We merkten reeds op dat

⁴³⁵ P. Veyne, "Existait-il une classe moyenne en ces temps lointains?", in: P. Veyne (ed.), *L'empire gréco-romain*, Parijs, Seuil, 2005, p. 161.: 'Seul un niveau de production bien plus élevé aurait rendu possible une large classe moyenne telle que nous en connaissons, et par là une démocratie au sens actuel du mot [...]'

⁴³⁶ Voor een bespreking van het idee van de middenklasse in de Oudheid: eerder positief is Mayer (2002) – maar deze kreeg nogal wat kritiek (bv. de review van Mouritsen, *Bryn Mawr Classical Review* 2012.09.40); negatief of wat genuanceerder is Veyne in bovenstaand artikel. Voor een bespreking van 'de middenklasse' in de Middeleeuwen zie bv. G. Constable, "Was there a medieval middle class? Mediocres (mediani, medii) in the Middle Ages", in: S. Cohn en S. Epstein (eds.), *Portraits of Medieval and Renaissance Living Essays in Memory of David Herlihy*, Ann Arbor Press, 1996, pp. 301-323.

⁴³⁷ Veyne (2005); Van Nijf, *Collegia and civic guards*, pp. 309-310.; Tran, op.cit., p. 520.; Courier, op.cit., pp. 388-400.; of men een collectieve identiteit had (idem, pp. 420-421.) in zo'n heterogene groep is twijfelachtig.

⁴³⁸ We merkten reeds de repressieve maatregelen tegen de *drapiers* op. Ook in de Oudheid trad de overheid bij momenten repressief op tegen de nieuwkomers; zie bv. de Lex Visellia (6.2.2.4).

loonconflicten in de Middeleeuwen bepalend lijken te zijn geweest; in de Oudheid daarentegen komt de typische 'bread riot' meer op de voorgrond. Maar hoe ver moeten we hierin gaan? Was de ambitie om zich politiek te organiseren, in de Middeleeuwen, gewoon een overlevingsstrategie om socio-economische problemen op te lossen, of had men wel degelijk enige notie van de wil om zich politiek te manifesteren? En was er in de Oudheid überhaupt wel een idee van politieke vertegenwoordiging? Het is duidelijk dat we voor enkele essentiële vragen staan. Volgend hoofdstuk zal zich dan ook vooral op dit cultureel en ideologisch niveau afspelen.

HOOFDSTUK IV: MOBILISATIE EN IDEOLOGIE

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we na hoe de mobilisatie en het collectief geweld zelf nu eigenlijk verliep. Voor de Middeleeuwen is hier vrij veel over geweten, voor de Oudheid is dit minder het geval. Dit tekort zullen we proberen op te lossen door extrapolaties en een analyse van de *contio*, een door een Romeinse magistraat bijeengeroepen samenkomst, die vaak aan de optochten vooraf ging. Ook zullen we aandacht hebben voor allerlei rituelen, symbolen en gebruiken die uiting geven aan een specifieke ideologie. De focus ligt vanwege de bronnensituatie andermaal op de Late Republiek. In een tweede deel gaan we hierop verder en kijken we welke ondersteunende ideologie er in de beide periodes voorhanden was. Vaak komt dit neer op een al dan niet aanwezig zijn van een politiek bewustzijn en/of dus een soort van rechtvaardigheidsideologie.

4.2 Klassieke Oudheid

4.2.1 De *Contio* in de Late Republiek

De *Contio(nes)* werd in de 1^{ste} eeuw v.C. een uiterst belangrijk evenement om het volk *ad hoc* te mobiliseren. Het was de enige officiële setting waarbij magistraten (het hebben van een functie was een vereiste, Catilina bv. kon zelf geen *contio* organiseren) hun aanhang konden ontmoeten en waarbij iedereen werd toegelaten om naar de toespraken te luisteren, al kon slechts een fractie aanwezig zijn. Dit gebeurde op vrijwillige basis (de toehoorders waren de spreker dus meestal eerder gunstig gezind), al stelt men vast dat het in de Late Republiek niet ongewoon was om aanwezigen te betalen. Dit kan gezien worden als omkoperij of als een compensatie voor de verloren werkuren. Ook 'claqueurs', mensen gehuurd om te juichen en applausseren, waren niet ongewoon.⁴³⁹ Een andere centrale vraag blijft wie er nu eigenlijk aanwezig was, aangezien er slechts een fractie van de bevolking aanwezig kon zijn. Bestond er, zoals Mouritsen het in vraag stelt, een *plebs contionalis*⁴⁴⁰; een groep burgers die regelmatig aanwezig was bij bijeenkomsten?⁴⁴¹

We kunnen verschillende benaderingen onderscheiden. Benner associeert het *plebs contionalis* met werklozen en dagloners, aangezien deze niet gebonden zijn aan een vast werkschema.⁴⁴² Vanderbroeck daarentegen stelt het *plebs contionalis* ongeveer gelijk aan het publieke cliënteel (cfr. 4.2.3): de (vrijgelaten) *tabernarii* (zoals Meier stelt), maar ook de *opifices* zouden er vanwege hun

⁴³⁹ R. Morstein-Marx, *Mass Oratory and Political Power*, Cambridge UP, 2004, p. 132.; Tatum, op.cit., p. 143.

⁴⁴⁰ De term komt niet voor in antieke bronnen en werd voor het eerst gebruikt door de historicus Meier.

⁴⁴¹ Mouritsen, *Plebs and politics*, pp. 38-39.

⁴⁴² Benner, op.cit., p. 78.

relatieve onafhankelijkheid deel van uitmaken. De hypothese van Vanderbroeck, dat de toeschouwers vooral uit *tabernarii* en *opifices* bestaan, dwingt hem tot de conclusie dat een belangrijk deel van het politiek programma van de populaire leiders, zoals landverdeling, buiten de verwachtingen en noden van het *plebs contionalis* vielen.⁴⁴³ Morstein-Marx merkt het paradoxale karakter van deze conclusie op. Ten eerste trekt hij in twijfel dat landverdeling buiten de belangen van het stadsvolk vielen. Er was een groot aantal landlozen en het is volgens hem waarschijnlijk dat hoe sneller het debat in de *contio* opgevolgd werd door de daadwerkelijke stemming in de *comitia tributa*, hoe groter de kans was dat ook mensen uit nabije regio's van centraal-Italië een belangrijk deel van het gehoor uitmaakten. Ten tweede stelt hij, net zoals Mouritsen en Tatum, Vanderbroecks gebruik van het *plebs contionalis* als zodanig in twijfel. Er was volgens hem niet zoiets als een *plebs contionalis*, het volk die de *contiones* volgde was sterk variabel en afhankelijk van tijdstip, locatie, de voorbereidingen, de reputatie van de magistraat die de *contio* organiseerde, het doel, etc. Mouritsen verwerpt ook de samenstelling van Vanderbroecks hypothese ten gunste van een meer elitaire invulling. Zijn vermoedelijk te harde stelling heeft de verdienste op de economische context te wijzen die aan het stemmen gekoppeld is en het voordeel dat de rijkere bevolking daarbij sowieso heeft.⁴⁴⁴ Morstein-Marx en Tatum⁴⁴⁵, verlaten Vanderbroecks stelling daarentegen niet volledig: het grootste en meest consistente deel van de *contiones*, niet het enige, is volgens hen wel degelijk dat van de winkeluitbaters omdat dit de mensen waren die het regelmatigst op de afgesproken locaties aanwezig waren gezien de vele winkels of plaatsen met economisch nut. Ook Jehne, die Mouritsen eveneens nuanceert, lijkt dit determinerende karakter van de woon- en werkplaats, zij het minder uitgesproken, te accepteren.⁴⁴⁶ Tot slot was men door de *vici* en *collegia* organisatorisch bevoorreed. Factoren die de samenstelling evenwel konden beïnvloeden waren markt- of feestdagen (cfr. supra) of een (op voorhand aangekondigde) stemming over een immanent wetsvoorstel.⁴⁴⁷

⁴⁴³ Vanderbroeck, op.cit., p. 92. en p. 102.

⁴⁴⁴ Mouritsen, op.cit., pp. 43-45. en p. 78.; 'The small crowds gathered for the *contiones* may typically have been men of substance; attending the Forum and the public meetings held there probably formed a part of the daily routines associated with the leisured lifestyle of a Roman gentlemen.'

⁴⁴⁵ Tatum (op.cit., p. 29) lijkt zijn stelling iets sterker te formuleren dan Morstein-Marx, met de nadruk op de inconsistentie van het *plebs contionalis*. Hij laat evenwel (om dezelfde redenen als Morstein-Marx: de geografische ligging) opening voor 'meer consistente groepen'. Morstein-Marx benadrukt dit laatste. (noot 72)

⁴⁴⁶ M. Jehne, "Who Attended Roman Assemblies? Some Remarks on Political Participation in the Roman Republic", in: F.M Simón, F. P. Polo & J.R. Rodríguez (eds.), *Repúblicas y ciudadanos: modelos de participación cívica en el mundo antiguo*, Edicions Universitat Barcelona, 2006, pp. 230-232.

⁴⁴⁷ R. Morstein-Marx, op.cit., pp. 41-42. & pp. 128-132.

Verscheidene studies hebben duidelijk gemaakt dat de *contio*, tenminste in de 1^{ste} eeuw v.C., ingezet kon worden voor geweld.⁴⁴⁸ Vooraleer we de specifieke relatie tussen het oproer van Clodius en de *contio* onderzoeken moeten we eerst echter enkele nuancerings maken. Morstein-Marx wijst erop dat de mensen in de *contiones* niet zomaar met ‘het gewelddadige volk’ mogen worden gelijkgeschakeld, een distinctie die sommige figuren zoals Clodius⁴⁴⁹ trachtten te vervagen; m.a.w. bepaalde mensen die de *contiones* volgden zaten in de gewelddadige bendes, maar niet noodzakelijk iedere toeschouwer.⁴⁵⁰ Bepaalde gedocumenteerde periodes van geweld vielen soms gewoon niet samen met *contiones*.⁴⁵¹ Dit wijst erop dat de *contio* één van de mogelijke mobilisatiemiddelen was, maar geen noodzakelijkheid. Ook zonder *contio* kon men zich organiseren (via de cliënteelrelaties, de *collegia* of wijken, of gewoon via omkoping). Metaxaki-Mitrou tot slot is in een ruimere zin van mening dat de meeste mensen gewoon tegen tumult en geweld waren, omdat dit negatieve gevolgen had voor het bedrijf, maar ook voor lijf en leden.⁴⁵²

Sommige *contiones* kunnen direct in verband gebracht worden met de *collegia* (en dus gebeurtenissen die we eerder vermeld hebben), andere niet (en deze zijn dus nieuw); maar het spreekt voor zich dat geïnteresseerde *collegiati* ook op deze evenementen aanwezig waren. Een eerste *contio* ten voordele van Clodius⁴⁵³ vond plaats in het Circus Flaminius en werd samengebracht door Fufius Calenus. Het zou ook marktdag zijn geweest.⁴⁵⁴ We wezen reeds meermaals op het belang van bepaalde locaties in het oproer. Zowel in de Middeleeuwen (bv. de Vrijdagsmarkt te Gent) als in de Oudheid zagen we voorbeelden van samenkomsten op het marktplein (bv. te Ephese); maar ook de theaters werden vooral vanaf de Late Republiek al belangrijke plaatsen om politieke druk uit te oefenen. Het Circus Flaminius, opgericht door een populaire leider op de plaats van de volksvergadering, had vanwege haar geschiedenis ongetwijfeld een symbolische waarde. Al is de keuze voor de plaats mogelijk ingegeven doordat Pompeius als militaire aanvoerder op dat moment

⁴⁴⁸ I. Hahn, “Der Klassenkampf der plebs urbana in den letzten Jahrzehnten der römischen Republik”, in: *Die Rolle der Volksmassen in der Geschichte der vorkapitalistischen Gesellschaftsformationen* (ed. J. Hermann); Berlin, Akademie Verlag, 1975, p. 136.; F. Metaxaki-Mitrou, “Violence in the Contio during the Ciceronian Age”, in: *L’antiquité classique*, vol. 54, 1985, pp. 186-187.; Mouritsen, op.cit., p. 49.

⁴⁴⁹ Cicero sprak door Clodius en het volkse karakter vaak negatief over de *contio*, in de *Pro Sestio* bv. zet hij deze (andermaal in een dualistische visie; cfr. supra) af tegenover de ‘eervolle’ *comitia*; A. M. Riggsby, *Crime and Community in Ciceronian Rome*, Austin, University of Texas Press, 1999, p. 95.

⁴⁵⁰ Morstein-Marx, op.cit., p. 129.

⁴⁵¹ Zie Vanderbroeck, appendix B, en pp. 146-153. Zie ook de appendix van Courier.

⁴⁵² F. Metaxaki-Mitrou, op.cit., pp. 186-187.

⁴⁵³ Manilius, Cornelius en Catilina organiseerden voor zoverre bekend geen enkele keer een *contio*.

⁴⁵⁴ Dit is vanzelfsprekend problematisch voor de mobilisatie van bv. de *tabernarii*, de kritiek van Mouritsen sluit in dit geval dan wel wat aan op dit voorbeeld. Zich onttrekken aan een vast werkschema was ongetwijfeld lastig. Wel kon men de zaak voor een ogenblik aan vrijgelatenen of slaven overlaten, maar dit wijst dan weer richting het hebben van een bepaalde mate van economisch kapitaal.

het centrum van Rome niet binnen mocht.⁴⁵⁵ Wellicht werden er dus toen reeds vele *contiones* georganiseerd (door handlangers).⁴⁵⁶ Vanaf 58 v.C. kon Clodius echter als tribuun zelf vlot *contiones* organiseren. Mogelijk werd de inname van de tempel van Castor en het herstel van de *collegia* dan ook voorafgegaan door een *contio*.⁴⁵⁷ Het is zeker dat er een *contio* georganiseerd werd tegen Hortensius en Curio, die eerder hadden geprotesteerd tegen hem. Er zouden claqueurs zijn ingezet die de figuren bejoelden.⁴⁵⁸ Wellicht niet lang daarna werd andermaal een *contio* op poten gezet in het Circus Flaminius, ditmaal om steun (bij o.a. cons. Gabinius) te verwerven voor de verbanning van Cicero.⁴⁵⁹ In deze lijn is het zeer waarschijnlijk dat ook de *contio* die gehouden werd om de mening van Caesar te vragen i.v.m. de verbanning van Cicero, in het Circus Flaminius plaatsvond, aangezien Caesar het commando voor de Gallische campagne reeds ontvangen had.⁴⁶⁰ In twee maand tijd heeft Clodius dus minstens drie of vier *contiones* georganiseerd. Het reële aantal ligt misschien nog hoger.

Een volgende gebeurtenis is die van 4 augustus 57 v.C.; er zou een stemming plaatsvinden over de terugkeer van Cicero. Mogelijk kwam het tijdens een voorafgaande *contio* op het forum tot rellen tussen de aanhangers van Pompeius (misschien Milo en Sestius) en Clodius.⁴⁶¹ Niet veel later protesteerde Clodius in een *contio*, die door zijn broer georganiseerd werd, tegen de beslissing om het beeld van Libertas weg te halen, dat op de grond van Cicero's huis was geplaatst (over de ideologische betekenis; cfr. infra).⁴⁶² Meermaals spoorde Clodius aan op de vernieling van het herplaatste huis (wat ook één keer daadwerkelijk gebeurde tijdens de heropbouw; cfr. 2.2.2.4), minstens éénmaal deed hij dit via een *contio*.⁴⁶³ In 56 v.C. werd er door Cato mogelijk nog een *contio* georganiseerd die Clodius steunde.⁴⁶⁴ Tot slot zouden er ook nog enkele *contiones* georganiseerd worden door de volkstribunen Munatius Plancus, Pompeius Rufus en M. Caelius na de dood van Clodius.⁴⁶⁵ Concluderend kunnen we dus stellen dat Clodius zeer vaak gebruik maakte van de *contio*, samengebracht door hemzelf of aanhangers, en ongetwijfeld vormde het een cruciale band tussen zijn geweld, zijn aanhangers en zijn politieke programma.

⁴⁵⁵ Vanderbroeck, op.cit., pp. 234-235 (Ap. B29); Tatum, op.cit., pp. 76-77.; Millar, op.cit., p. 116.; Cicero, *Ad. Att. 1.14.1-2*

⁴⁵⁶ Zie ook Tatum, op.cit., pp. 95-96. De *transitio ad plebem* werd wellicht eerst in *contiones* meegedeeld.

⁴⁵⁷ Vanderbroeck, op.cit., p. 240. (Ap. B41); cfr. supra

⁴⁵⁸ Idem, p. 242. (Ap. B44); Courier, op.cit., p. 790. (Ap. 74) en Dio 38.16.5

⁴⁵⁹ Ibidem (Ap. B45); Cicero, *Red. Sen.* 13 en 17, *Pro Sestio* 33; Dio 38.16.6

⁴⁶⁰ Idem, pp. 242-243. (Ap. B46) en p. 117.; Dio 38.17.1-2 en Plutarchus, *Cicero* 30.4

⁴⁶¹ Idem, p. 248. (Ap. B57); Courier, op.cit., pp. 795-796 (Ap. 84) en Plutarchus, *Cicero* 33.3; *Pompeius* 49.3

⁴⁶² Tatum, op.cit., p. 192.; Cicero, *Dom.* 24.62 en 41.110-113

⁴⁶³ Tatum, op.cit., p. 218.; Cicero, *Har. Resp.* 8

⁴⁶⁴ Vanderbroeck, op.cit., p. 254. (Ap. B67); Courier, op.cit., pp. 802-803 (Ap. 95) en Dio 39.27.3-29.3

⁴⁶⁵ Idem, pp. 263-264. (Ap. B86-87); Courier, op.cit., pp. 812-814. (Ap. 115-116) en vooral Asc. 7, 31-33, 42-43, 46 en 49C

4.2.2 Verloop van de optochten en het collectieve geweld; rituelen en symbolen

Over hoe de optochten van de *collegiati* in de Oudheid (vooral Keizertijd) georganiseerd waren, welke symbolen men bij zich had en hoe zo iets precies verliep, weten we zoals eerder gezegd helaas zeer weinig, wellicht omdat deze om te beginnen minder systematisch en ‘formeel’ waren dan in de Middeleeuwen, maar ook vanwege onze bronnensituatie. Er zijn wel enkele zaken bekend over de vertegenwoordiging van de verenigingsleden in het stadswezen, maar dit situeert zich allemaal in een geweldloze context. Wat onze attestaties met geweld betreft, of zelfs ruimer collectieve actie, merken we reeds het belang op van centrale plaatsen in de stad (theaters, markten). Ook de plaats van de *contiones* was duidelijk niet willekeurig gekozen (cfr. supra). Het is natuurlijk ook mogelijk dat de verenigingen bij hun verenigingshuis of *schola* afspraken vooraleer men naar de *contio* of een andere samenkomst vertrok, maar ook dit is niet duidelijk bewezen.⁴⁶⁶ Het is wel een vaststelling dat de *scholae* vaak bij marktplaatsen, stadspoorten, of langs hoofdwegen in de stad lagen.⁴⁶⁷

Ook over meer ritueel geweld hebben we reeds een opmerking gemaakt. Zo speelden tempels geen onbelangrijke rol bij de geweldpleging; vergelijkbaar misschien met deze van kerken in de Middeleeuwen. De tempel van Castor bijvoorbeeld werd als een soort hoofdkwartier gebruikt, waarbij men zich kon verzamelen wanneer dit nodig was. Het geopperde paramilitaire karakter van dit bezetten (net als bij het Aurelische Tribunaal) is wellicht nogal overdreven en te wijten aan Cicero’s retoriek.⁴⁶⁸ De ‘wapens’ die men gebruikte bestonden vooral uit stenen, knuppels, vuisten en brandstichting; er heerste immers een wapenverbod (zeker op dolken bv.) te Rome dat redelijk streng lijkt te zijn nageleefd.⁴⁶⁹ Een interessante vorm van geweld waar we het nog niet over gehad hebben is het breken van de *fasces* of roedenbundels. Het bezit en portretteren ervan was net als de aanwezigheid van lictoren, bepaalde kledij (bv. de *toga praetexta*), *salutatio*’s van cliënten, enz. een belangrijk statussymbool. Het breken ervan brak dus de status af van de eigenaar. Er is hier ook een politieke dimensie. De *fasces* stonden symbool voor de magistratuur en werden gedragen door de lictoren; het breken ervan kan dus gezien worden als een afbraak van de rechtmatigheid van de magistraat. In onze context is één gewelddadig geval bekend; tijdens de aanval op Pompeius in 58 v.C. werden diens *fasces* gebroken.⁴⁷⁰ Deze konden echter ook op een vreedevolle manier worden

⁴⁶⁶ Voor de Middeleeuwen zijn hier wel aanwijzingen voor, vooral te Gent (cfr. 4.3.1).

⁴⁶⁷ J. R. Patterson, *Landscapes and cities*, Oxford University Press, 2006, p. 257. (Ostia, Mediolanum en Puteoli) Voor Ostia bv. J. Stöger, *Rethinking Ostia: A Spatial Enquiry into the Urban Society of Rome’s Imperial Port-Town*, Doctoraatsverhandeling, Universiteit Leiden, 2011, p. 231.

⁴⁶⁸ Vanderbroeck, op.cit., pp. 123-124. en Tatum, op.cit., pp. 143-144.

⁴⁶⁹ Tatum, op.cit., p. 143.

⁴⁷⁰ Vergl. Het scheuren van de grafelijke standaard of weggooien van de ambachtelijke banieren; Verbruggen, op.cit., p. 134.

gebruikt als symbool. Bij de begrafenis van Clodius werden diens *fasces* rondgedragen tot bij Pompeius. Ook Catilina zou de *fasces* hebben meegenomen toen deze uit Rome trok.⁴⁷¹

4.2.3 Populaire ideologie en politiek bewustzijn

Met deze paragraaf mengen we ons in een zeer groot debat onder historici waar we slechts beperkt op in kunnen gaan: hoezeer was er een politiek bewustzijn of politieke ideologie bij het volk en de leden van de verenigingen en zijn er democratische tendensen in de Late Republiek? Deze vraag is ook essentieel voor ons, omdat een antwoord op deze vraag ons mogelijk het geweld van de 1^{ste} eeuw v.C. beter op waarde kan doen schatten.

Vooraleer we meer abstracte ideeën formuleren, gaan we nog even in op de concrete verwezenlijkingen van Clodius. Van de door ons besproken figuren in de Late Republiek zal het andermaal hij zijn die het meest gebruik lijkt te hebben gemaakt van een meer volkse ideologie en haar discours; namelijk deze omtrent de godin en het idee van *Libertas*. In 57 v.C. confisqueerde Clodius zoals eerder reeds aangehaald het vanaf het Forum goed zichtbare huis van Cicero op de Palatijn. Ook het huis van Seius Postumus en het *porticus Catuli* werden in beslag genomen. De eigendommen werden hierop omgebouwd tot een publiek monument dat de overwinning van de persoonlijke vrijheid vierde. Het monument was voorzien van *porticus* met private ruimtes (*cum conclavibus*)⁴⁷² en een totale frontale lengte van ongeveer 90 meter; binnenin stond een klein heiligdom (*aedes*) dat wellicht een standbeeld van de godin bevatte, aangevoerd door Clodius' oudste broer Tanagra. Er zou ook een standbeeld van Clodius hebben gestaan, geschonken door Menulla van Anagnia voor een onbekend stuk wetgeving waarvan deze betrokken figuur ongetwijfeld profiteerde. Tot slot was er wellicht ook nog een opschrift voorzien. Voor zover bekend was het de eerste tribuun die zo iets deed.⁴⁷³ We dienen ook nog een mogelijke band met *tabernae* op te merken, daar sommige *tabernarii* een nauwe relatie hadden met Clodius en deze ook de graanuitdelingen praktisch organiseerden. Voor deze *porticus* is er niets geattesteerd (*conclavibus* is een nogal vage term die vooral in de context van dineerplaats lijkt te zijn gebruikt), maar het gebeurde regelmatig dat in een *porticus tabernae* geïntegreerd werden. Belangrijker is dat ook in het

⁴⁷¹ Vanderbroeck, op.cit., p. 129., pp. 148-149., pp. 243-244. (B48) en pp. 263-264. (Ap. B86)

⁴⁷² Cicero, *De Domo Sua* 116

⁴⁷³ Tatum, op.cit., pp. 162-164. en S. M. Cerutti, "The Location of the Houses of Cicero and Clodius and the Porticus Catuli on the Palatine Hill in Rome", in: *The American Journal of Philology*, vol. 118 (nr. 3), 1997, pp. 417-426.

podium van de tempel van Castor en Pollux sinds de 2^{de} eeuw n.C. *tabernae* aanwezig waren.⁴⁷⁴ En het was net deze tempel dus die de Clodianen als verzamelpunt lijken te hebben gebruikt.

Cicero kon met zijn redevoering *De Domo* de procedure ongeldig verklaren doordat Clodius het college van de *pontifices* niet had geraadpleegd (op één lid na, Pinarius Natta). Ook het sacrale karakter van het heiligdom werd in twijfel getrokken aangezien het bijna tegen Clodius' eigen huis aanpaalde. Bovendien, zo luidde ook het oordeel van het college uiteindelijk, had het volk Clodius nooit uitdrukkelijk geautoriseerd het heiligdom te maken. Daarom mocht het heiligdom verwijderd worden *sine religione*. Een *contio* georganiseerd door Clodius' broer die het volk aanspoorde hun 'Libertas' te verdedigen, mocht niet baten.⁴⁷⁵ Libertas was geen nieuwe godheid. Reeds op het einde van de 3^{de} eeuw v.C. deed ze haar introductie te Rome, soms nog onder de gedaante van *Jupiter Libertas*. De associatie met vrijgelaten slaven werd reeds vroeg gemaakt. Men zou zelfs als definitie kunnen stellen dat libertas verwijst naar een status van niet-slavernij; een niet gedomineerd worden.⁴⁷⁶ Dit ziet men bijvoorbeeld op Republikeinse munten van de godheid, waarop deze afgebeeld wordt met de *pileus*, een kap die men vroeger als *libertus* droeg. Een scheiding met het idee van politieke vrijheid is er vaak niet; zo staat Libertas (met kap) ook op de munten die geassocieerd worden met de eerder aangehaalde *leges tabellariae*, die de geheime stemming introduceerden te Rome.⁴⁷⁷ Persoonlijke en politieke vrijheid waren dus nauw met elkaar verweven. Voor Clodius' aanhang, die toch voor een aanzienlijk deel uit vrijgelatenen lijkt te hebben bestaan, is dit natuurlijk een interessante ondersteunde ideologie.

Libertas was dus een ideologische notie waar Clodius direct gebruik van maakte. Ook andere meer volkse noties stuurden zijn politiek en zorgden voor een noodzakelijke balans tussen zijn politieke ambitie en de wil van het volk, bv. *auxilium* en *provocatio*. Het lijkt erop dat de Republikeinse ideologie dus bestond uit een aantal waarden en ideeën die soms gekoppeld werden aan de Romeinse religie, maar soms ook aan andere factoren zoals magistraturen, etc. Zowel bij de *optimates* als bij de *populares* lijkt de discussie over *libertas* centraal te hebben gestaan (wat op zich weer wijst op het belang van het volk bij de uitwisseling van ideologie) en beide partijen lijken niet

⁴⁷⁴ C. Holleran, op.cit., p. 108. en K. A. Nilson, C. B. Persson en J. Zahle, "The foundation and the core of the podium and of the tribunal", in: K. A. Nilson et al., *The Temple of Castor and Pollux III: The Augustan Temple*, Rome, "L'Erma" di Bretschneider, 2008, pp. 21-73. ; vooral pp. 53-58.

⁴⁷⁵ Tatum, op.cit., pp. 188-192.; Vanderbroeck, op.cit., p. 116.

⁴⁷⁶ V. Arena, *Libertas and the Practice of Politics in the Late Roman Republic*, Cambridge University Press, 2012, p. 14.

⁴⁷⁷ Tatum, op.cit., p. 165.

echt te hebben getwijfeld aan de concrete betekenis van het begrip⁴⁷⁸; enkel de manier waarop men het dacht te kunnen veilig stellen verschilde.⁴⁷⁹

De laatste tijd lijkt men de rol van het volk dan ook op een andere manier te zien, namelijk als een zelfstandige groep die in interactie ging met de stedelijke elite en zo de heersende ideologie en het discours bepaalde. Deze ideeën werden voor het eerst duidelijk geformuleerd voor de Atheense democratie door Josiah Ober⁴⁸⁰, maar kreeg al snel, ongetwijfeld terecht, ook meer navolging bij de historici van de Romeinse Republiek.⁴⁸¹ Het belang van de volksvergadering(en) staat in een complexe verhouding met die ideologie; de ideologie van het *demos* of *plebs urbana* zou aan belang winnen door de steeds grotere rol van de volksvergaderingen (en tribunen), maar tegelijkertijd zorgde de ideologie ervoor dat de volksvergadering aan belang won.⁴⁸² Naast de duidelijke invloeden van de *linguistic turn* werd sinds de jaren '60 het *bottom-up*- perspectief van de geschiedenis ook steeds meer voelbaar; een tendens die tot op vandaag de dag wellicht nog steeds niet ten volle benut is en waar ook deze thesis een uiting van is. De belangrijkste inzichten voor de geschiedenis van de Romeinse Late Republiek werden volgens mij ingezet door Peter Brunt, en meer bepaald diens analyse van het *clientela*-systeem.⁴⁸³ We merkten het belang van de cliënten reeds op bij de mobilisatie van Clodius' aanhang. Niettemin hebben we ook proberen duidelijk te maken dat het om een systeem ging dat langs beide kanten werkte. Vóór Brunt werd, door het kader van de *top-down* geschiedenis, het *clientela*-systeem vaak gezien als een sociaal fenomeen waarmee de elite haar minder goeude leden netjes onder controle kon houden.

⁴⁷⁸ Arena, op.cit., p. 259. en Morstein-Marx, op.cit., p. 276. Hij spreekt over een 'ideological monotony'.

⁴⁷⁹ Arena spreekt over een vrijheidsideologie van de *optimates* die vrijheid ziet als de organisatie van constitutionele overeenkomsten als een gemengde en gebalanceerde constitutie t.o.v. de ideologie van de *populares* die stelt dat *libertas* enkel veilig kon worden gesteld door het centraal maken van de volksvergadering en de andere elementen van de constitutie hiertoe geschikt werden; op.cit., p. 81. e.v.

⁴⁸⁰ J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens : Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, Princeton University Press, 1989, 390 p.

⁴⁸¹ Het grootste probleem lijkt de stabiliteit te zijn die Ober inherent acht aan de retoriek in de Atheense politiek. Zijn onderzoek had immers ten dele het doel om de stabiliteit van Athene te verklaren in de 5^{de} en vooral 4^{de} eeuw n.C. Te Rome was er in de Late Republiek echter zeer weinig stabiliteit, ondanks de duidelijke aanwezigheid van volkse noties en een mogelijk gelijkaardige wisselwerking tussen stedelijke elite en volk wat betreft het vormen van het discours en de heersende ideologie.

⁴⁸² He [Ober] explains that « my formulation, which has much in common with the view of ideology developed by the structural Marxist Louis Althusser, raises the possibility that ideology is the locus of a struggle between mass and elite conceptions and images, a struggle that has the potential to transform institutional structures »; in de interessante bespreking van Obers werk door Ian Morris, "The power of Topoi", in: *Topoi*, vol. 3 (nr. 1), 1993, p. 274.

⁴⁸³ Het *clientela*-systeem wordt klassiek gezien als een band waarbij de cliënten (clientes) in een afhankelijke relatie staan van een patroon (patronus) en waarbij men vooral hulp bood bij stemmingen in de volksvergadering of bij het betuigen van eer en respect, in ruil voor zijn bescherming en hulp, bv. in rechtszaken of in gevallen van misoogst. Deze zou sterk geweest zijn en als morele verplichting werden gezien; het zou het belangrijkste bindmiddel van de maatschappij zijn, vooral tussen arm en rijk; F.G. Naerebout & H.W. Singor, *De Oudheid*, p. 119. en pp. 130-131.

Brunt was één van de eerste historici die het concept in vraag zou stellen, en dan vooral de interpretatie waarbij het systeem als een controlerend middel van de aristocratie werd gezien, bv. voor het rekruteren van troepen uit het cliënteel of het omzetten van soldaten in *clientes*.⁴⁸⁴ Allerhande factoren zwakken het systeem af: de staat primeerde, verplichtingen tegenover verschillende patronen konden conflicteren, er was reeds (geringe) bescherming door juridische en politieke rechten en bovenal, het beperkte bewijsmateriaal voor zo'n belangrijk geopperd systeem. Wat stemgedrag betreft was patronage één van de vele factoren die een invloed kon uitoefenen (zie ook Yakobson; cfr.infra). Ook als bindmiddel moet patronage volgens Brunt uiteindelijk afgevoerd of genuanceerd worden gezien de geattesteerde feiten, bv. de Italische opstand.⁴⁸⁵

Vanderbroeck stelt dat het patronagesysteem haar kracht verloor in de 1^{ste} eeuw v.C. door enerzijds de bevolkingsgroei en anderzijds de nieuwe politieke rechten (bv. de geheime stemming) in de tweede helft van de 2^{de} eeuw v.C. Patronage was een verouderd en primitief communicatiesysteem.⁴⁸⁶ Het feit dat politici zich naar het volk keerden voor politieke steun bewijst dit en verstevigde waarschijnlijk de versoepeling van het oude, private clientela-systeem. In plaats hiervan lijkt er sprake geweest te zijn van een evolutie naar een *publiek cliënteel*, georganiseerd op een meer vrijwillige basis en met bijna altijd een magistraat als patroon. Tekenend hierbij is dat de cliënten de *salutatio*, de ochtendgroet, in de Late Republiek niet meer bij één, maar bij meerdere kandidaten deden om finaal de beste te kunnen verkiezen via de *comitia tributa plebis*. Vrijgelatenen zouden samen met de *tabernarii* en *opifices* een groot deel van het nieuwe publieke cliënteel hebben uitgemaakt, aangezien de verplichtingen tegenover de patronus, na de vrijlating, omstreeks 118 v.C. reeds afgezwakt werden.⁴⁸⁷ Een terminologische scheiding maken tussen privaat en publiek cliënteel is misschien overtrokken (cfr.infra). We kunnen Clodius wellicht het best zien als een figuur die naast de traditionele cliënteelrelaties, die hij vooral in het Oosten had, ook grotere groepen uit het stedelijk proletariaat aan zich wou binden in een gelijkaardige relatie (er waren weliswaar verschillen). Ook Keizer Augustus wierp zich duidelijk op als een soort superpatroon van het volk.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ Vertegenwoordigers van het oude systeem volgens Brunt: Badian, Gelzer, Gruen, Syme, Premerstein en Harmand. (p. 382. en p. 435.) Mouritsen en Millar delen de mening van Brunt; Mouritsen, op.cit., p. 3., Millar, *The Crowd in Rome in the Late Republic*, pp. 7-9.

⁴⁸⁵ P.A. Brunt, *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*, Oxford, Clarendon Press, 1988, pp. 382-383. en pp. 431-435.

⁴⁸⁶ Gelijkaardige stellingen vinden we bij Will, op.cit., p. 130.: 'Das alte Klientensystem hatte sich längst gelockert und befand sich im Stadium der Auflösung. Die Menge der *plebs urbana* suchte die gewünschte soziale Absicherung am Ende der fünfziger Jahre im Programm des Clodius.' en Benner, op.cit., pp. 35-36.: 'Trotz oder wegen der Expansion erfüllte die Clientelbindung nicht mehr die Funktion der sozialen Sicherung [...]'

⁴⁸⁷ Vanderbroeck, op.cit., pp. 81-83. Vanzelfsprekend overlaptten de groepen elkaar.

⁴⁸⁸ Vanderbroeck, op.cit., p. 194.

We concluderen dus dat het cliënteel één van de vele mogelijkheden was, niet noodzakelijk belangrijker of overlappend met andere zoals vrienden, slaven, vrijgelatenen en zelfs geld⁴⁸⁹, om volk te mobiliseren.⁴⁹⁰ Wallace-Hadrill stelt dat patronage niet de sleutel is om het politieke systeem te analyseren, het is één van de methoden om macht te krijgen. Sociaal daarentegen was het een centraal element omdat het uitzicht tot integratie bood.⁴⁹¹ Yakobson hanteert deze denkwijze ook voor verkiezingen: het *clientela*-systeem domineert niet, maar had wel een zekere invloed op de resultaten. Het politieke programma, omkoping en het systeem van de *largitiones* (een giftstelsel) zijn voorbeelden van andere componenten.⁴⁹²

De relativering van het oude, *private-clientela* systeem hing ongetwijfeld vast aan het toenemende belang van de relaties met het volk. In zekere zin was de nuancering van het *clientela*-systeem dus een noodzakelijke afrekening om de *bottom-up* benadering te Rome mogelijk te maken. Deze link is duidelijk bij het werk van Millar, dat aan Brunt werd toegewijd. We zijn hierbij beland bij een bespreking van de democratie te Rome. Millar hanteert in zijn polemische werk een duidelijk *bottom-up* perspectief en stelt duidelijk dat het volk, de democratie, het belangrijkste element was in de Late Republiek. Dit beargumenteert hij vooral op basis van de Romeinse constitutie. Het Romeinse volk, vertegenwoordigd in de *comitia tributa*, was belangrijk. Iedere Romeinse burger kon stemmen en had een stem: *'The exclusive right of the assemblies to pass legislation is by far the strongest reason why, in purely formal terms, the Roman res publica has to be characterized as a democracy'*.⁴⁹³ Toch zijn er enkele serieuze problemen: het Romeinse volk was niet capabel om rechtstreeks wetten voor te stellen (men kon enkel een voorgestelde wet goed- of afkeuren)⁴⁹⁴, sommige wetten (bv. de *leges datae*) hadden geen goedkeuring van het volk nodig, er waren geen rechtstreekse vertegenwoordigers of magistraturen uit het volk (dit in tegenstelling tot bv. Athene); de positie van de volkstribunen is dan ook dubbelzinnig. Tot slot zijn er vooral praktische bezwaren.⁴⁹⁵ Mouritsen zou in zijn studie vooral hierop wijzen, wat leidt tot een meer oligarchische interpretatie.⁴⁹⁶ Als magistraat kreeg men geen salaris en speelde retoriek een belangrijke rol (iets waarvoor een dure opleiding nodig was). Opkomst bij het brengen van een stem betekende voor de gewone burger financieel verlies, enzovoort. Bovendien was dit ook in een zekere zin constitutioneel verankerd, zo

⁴⁸⁹ Letterlijk vermeld in Cicero, *Epistulae ad Quintum fratrem* 2.2.16 en *Epistulae ad Atticum* 1.20.7

⁴⁹⁰ Brunt, op.cit., pp. 433-435.; Vanderbroeck, op.cit., p. 82.; Tatum, op.cit., p. 22.

⁴⁹¹ J. Nicols, "Wallace-Hadrill (Ed.): Patronage in Ancient Society.", in: *Gnomon*, vol. 64 (nr. 2), 1992, p. 131

⁴⁹² A. Yakobson, *Elections and Electioneering in Rome*, p. 112 en p. 229.

⁴⁹³ Millar, op.cit., p. 210.

⁴⁹⁴ Dit was ook zo voor de Atheense democratie (met de boulè), wat in principe dus niet zo problematisch is.

⁴⁹⁵ Bovenstaande kritieken werden geformuleerd door K. Bradley, "Review: The Crowd in Rome in the Late Republic", in: *Phoenix*, vol. 53 (nr. 1/2), 1999, pp. 140-147.

⁴⁹⁶ In de lijn van J. A. North, "Democratic Politics in Republican Rome", in: *Past & Present*, vol. 126 (nr. 1), 1990, p. 18.: 'the popular will of the Roman people found expression in the context, and only in the context, of divisions of the oligarchy'

merkt North op, wat ertoe leidde dat niet iedere burger een gelijke stem had, zelfs in de *comitia tributa*. De inwoners van Rome werden namelijk ingedeeld in vier stedelijke tribes, terwijl men in bevolkingsaantal de andere 31 meer landelijke tribes ruimschoots overtrof. Iemands stem was dus meer waard indien hij niet bij de stedelijke bevolking hoorde.⁴⁹⁷ Bovenstaande kritiek kan hier natuurlijk aan gekoppeld worden, de mensen die dan van het platteland kwamen, waren vermoedelijk meer gegoeden. Bij bepaalde aspecten is de kritiek van Mouritsen ongetwijfeld terecht (de *contiones* bv. kunnen niet gezien worden als publieke debatten, waar Millar lijkt van uit te gaan en dat Morstein-Marx ook zal uitwerken), maar andere zijn té hard gesteld (bv. de samenstelling van het '*plebs contionalis*' – cfr. supra). Bepaalde bronnen, in het bijzonder Polybius (waar Millar zich sterk op baseerde) en Plautus worden volgens verschillende historici te gemakkelijk van de hand gedaan. Bovendien, en dit is misschien de meest fundamentele kritiek op Mouritsens werk, wordt er geen poging gedaan om duidelijk te maken hoe de politiek dan wel werkte.⁴⁹⁸

Morstein-Marx zou zich net als Ober vooral op het politieke discours focussen. Hij concludeert dat de retoriek nauw verweven was met individuele deugdethiek; met name het karakter van de politicus. Bij zijn opvatting over de *contio* wijst hij ook op het theatrale karakter ervan; de tegenstander overbluffen en indruk maken op twijfelaars.⁴⁹⁹ In tegenstelling tot Ober en Millar is zijn opvatting echter negatief wat de rol van het volk betreft: *[the centrality of public speech] did not, in fact, make the system more than minimally responsive to the popular needs; indeed overall [...], the discourse of the contio strongly reinforced its hegemony and buttressed the traditional order.*⁵⁰⁰

In onze optiek is het waardevoller om af te stappen van de ietwat vruchteloze en subjectieve pogingen om de Romeinse Late Republiek als een democratie dan wel als een oligarchie te beschouwen. Gelinkt aan de opmerkingen die we in het vorige hoofdstuk maakten over de sociale structuur van de bendeleden is het duidelijk dat de samenleving bestond uit diverse belangengroepen, waaronder de *collegia*, die moeilijk onder één bepaalde noemer zijn te brengen en ondanks constitutionele en plutocratische beperkingen toch een concrete invloed konden uitoefenen. Dit is volgens ons de enige adequate verklaring voor het toegenomen belang van retoriek⁵⁰¹, de *comitia tributa* en de ideologie omtrent *libertas*. Met dit in het achterhoofd is het vooral de dialoog tussen deze groepen die het politieke systeem vorm gaf en onze aandacht dient te

⁴⁹⁷ J. A. North, "The Constitution of the Roman Republic", in: N. Rosenstein en R. Morstein-Marx (eds.), op.cit., p. 263.

⁴⁹⁸ C. Mackay, "Review: Plebs and Politics in the Late Roman Republic", in: *Phoenix*, vol. 56 (nr. 3/4), 2002, pp. 399-401.

⁴⁹⁹ Morstein-Marx, op.cit., pp. 166-167, p. 175. en p. 185.

⁵⁰⁰ Idem, p. 31.

⁵⁰¹ V. Arena, "Review: Not So Democratic after all?", in: *The Classical Review*, vol. 53 (nr. 1), 2003, p. 159.

genieten – samen met de eventuele concrete rol en identiteit van iedere belangengroep⁵⁰²; en dus het onderzoek naar de rol van retoriek en de *contiones*.⁵⁰³ Tussendoor merkte Millar dit al op: ‘*Roman public life was a constant dialogue, or a set of competing dialogues, between the individual actors who sought public office (honor) by the beneficium of the people and the mass of the people themselves, who at times were not merely an audience but became actors themselves in many different contexts, and were leading players in the drama when it came to elections and the voting of laws.*’ Deze focus op een concreet gegeven in de politieke werkelijkheid is volgens ons dan ook de meest waardevolle verwezenlijking van de recente studie van Morstein-Marx; los van de daaruit volgende waardeoordelen die wellicht uiteindelijk subjectief blijven⁵⁰⁴ en de kwestie of men de (voor ons in de bronnen geattesteerde) processen van de *contio* al dan niet als symptomatisch mag en kan zien voor de werking van de gehele Romeinse Late Republiek.

4.2.4 De ideologie van het volk in de Keizertijd

Hoewel het zeer moeilijk is om de precieze rol van het volk na te gaan in de Keizertijd⁵⁰⁵, zeker zonder al te diep op complexe wetenschappelijke onderwerpen in te gaan, zullen we dit hier in een korte paragraaf niettemin proberen. We wezen reeds op de stelling van Vanderbroeck en het publiek cliënteel. Interessant aan deze opvatting is de relatie tussen het volk en de keizer *an sich*, die zo op een wederkerige relatie met elkaar in verband zouden staan. Het is echter allesbehalve duidelijk of we deze relatie kunnen zien als iets wat op een patroon-clienteelsysteem lijkt; en wellicht is het beter om deze terminologie te verlaten, zeker gezien de kritiek op het ‘private’ *clientela*-systeem (cfr. supra). Volgens ons kan men de relatie tussen de heerser en het volk best onderzoeken via de heerserscultus; die een mengeling tussen religie en politiek lijkt te veronderstellen⁵⁰⁶ en het volk een nieuwe rol toedicht. De keizer werd zeer vaak voorgesteld als weldoener, gelijkaardig met wat we in de Hellenistische koninkrijken zagen.⁵⁰⁷ Het is wellicht naar analogie van deze ideologie dat euergetisme zich ontwikkelde in de Romeinse steden, wat mogelijk één van de verklaringen biedt voor het geringe (sociale) protest in de Romeinse Keizertijd.⁵⁰⁸

⁵⁰² Dit werd ook min of meer geformuleerd door Courier, op.cit., pp. 436-437.

⁵⁰³ Deze manier van denken is ongetwijfeld één van de meest waardevolle in de laatste decennia en werd reeds sedert de jaren '70 door Quentin Skinner ontwikkeld, die stelt dat zijn generatie het politieke denken voor het eerst ziet als ‘a more wide-ranging investigation of the changing political languages in which societies talk to themselves’; Q. Skinner, *Liberty before Liberalism*, Cambridge University Press, 1998, p. 105.

⁵⁰⁴ Zie ook de review van A. Riggsby, *Bryn Mawr Classical Review* 2005.03.10

⁵⁰⁵ Dit door de vage noties die men gebruikt bij de beschrijving van het volk; Courier, op.cit., pp. 612-613. (37)

⁵⁰⁶ Deze nauwe band werd voor het eerst goed uitgewerkt door S. R. F. Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge University Press, 1984, 289 p.

⁵⁰⁷ Het ceremoniële karakter van de cultus kent veel gelijkenissen met dat van Rome; Van Nijf, *The civic world*, p. 201.

⁵⁰⁸ Hierover is veel debat. Zie bv. voor de toepassing van deze hypothese op Romeins Klein-Azië; A. Zuiderhoek, *The Politics of Munificence in the Roman Empire. Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*, Cambridge

Naast de meer ideologische rol van de heerserscultus kon het volk nu zijn mening uitwisselen met de *princeps* in het theater, een factor die we eerder analyseerden en waar onder andere Africa enige nadruk op legde. Ook via ere-inscripties ging men, al dan niet binnen het kader van een vereniging, in interactie met de keizer.⁵⁰⁹ Niettemin kunnen we er niet om heen te stellen dat de rol van het volk in de Keizertijd wellicht geringer was, en vooral belangrijk was voor de ideologische erkenning van de keizer: *'la reconnaissance populaire contribue grandement à asseoir le pouvoir du princeps et de sa famille, notamment aux yeux de l'aristocratie.'* Men kon wel duidelijk een positie innemen bij de verkiezing van een nieuwe keizer (vooral ook hieromtrent braken rellen uit).⁵¹⁰ Arena gaat verder en stelt in haar vrij recente en originele studie omtrent Libertas dat het volk of het *consensus multorum* het Romeinse keizerrijk uiteindelijk mogelijk maakte; en wel door een ideologische verschuiving in het begrip van Libertas; nl. dat een politicus soms onwettelijke maatregelen of functies mocht nemen indien dit de vrijheid van het volk ten goede kwam. Deze ideologische verschuiving begon volgens haar door de aanvaarding (en toepassing van *libertas*) bij de discussie in de publieke redevoeringen omtrent het *senatus consultum ultimum* van Cicero.⁵¹¹ Natuurlijk mogen we ook niet blind zijn voor de politieke realiteit; na jarenlange burgeroorlog was het wellicht gemakkelijker zich zo te vestigen. Het volk vormde dus het uiteindelijke beslissende kader, maar was er dan helemaal geen directe politieke ambitie? Jawel, maar via alternatieve instituties.

University Press, 2009, pp. 113-114. Hij gaat hier net als Van Nijf (die het sociale prestige benadrukt) of Andreau, Schnapp en Schmitt-Pantel in hun review "Paul Veyne et l'évergétisme", in: *Annales*, vol. 33 (nr. 2), 1978, pp. 318-319 in tegen de algemene visie van het monumentale werk van Veyne, *Le pain et le cirque* (1976), die een socio-politieke rol van de weldoenerij ontkent en het eerder als een levensstijl van de elite ziet.

⁵⁰⁹ Voorbeelden zie N. Tran, *Les membres des associations romaines*, Rome: Ecole française de Rome, 2006, pp. 297-301.

⁵¹⁰ Courier, op.cit., p. 612. (noot 37), p. 736. en de appendix (in het bijzonder pp. 848-916.); Veyne, op.cit., pp. 159-160. en Z. Yavetz, *La Plèbe et le Prince*, Parijs, La Découverte, 1984, pp. 34-35.

⁵¹¹ Arena, op.cit., pp. 275-276.

4.2.5 Verenigingen als democratisch gegeven en hun rol in de stedelijke hiërarchie en cultuur

Er is een opvallende gelijkenis tussen de organisatie van de stedelijke functies en die van het *collegium*.⁵¹² Een *collegium* heeft net als de stadsraad zijn eigen *decurio*, één of meerdere *scribae*, *curatores* en *quaestores*. Bovenaan staat de *magister quinquennales*. Buiten het *collegium*, maar er sterk aan gelinkt staat een patroon of *patronus*. Deze biedt financiële en juridische steun aan de vereniging in ruil voor o.a. het prestige dat de vereniging hem levert. In tegenstelling tot de *magister* heeft de patroon geen functies binnen de vereniging. De patroon is vaak een adellijke of hooggeplaatste figuur. In zijn figuur komt dus de verwevenheid tussen de stedelijke orde ('*honestiores*') en de 'associatieve orde' ('*humiliores*') tot uiting. Het belangrijkste verschil tussen de ordes was dat iedere *collegiatus* het principiële recht had om in de hiërarchie van de associatie op te klimmen. Bovendien werden de magistraten van de vereniging op democratische wijze verkozen⁵¹³ (toch wat verschillend van de middeleeuwse ambachten⁵¹⁴); en ook belangrijke beslissingen over het statuut of de handelingen van de verenigingen werden wellicht *per decretum* en *in conventu pleno* genomen. Volgens Fellmeth geldt dit ook voor de verenigingen die zich met Clodius inlieten.⁵¹⁵ Uit o.a. de *lex* van het *collegium Dianae et Antinoi* weten we ook dat ieder lid in de vereniging het woord mocht nemen en bepaalde punten kon voorstellen. Zelfs slaven konden functies hebben binnen een vereniging.⁵¹⁶ Fellmeth stelt op basis van epigrafisch onderzoek op het Italische schiereiland wel vast dat vooral de *sodalitates* (hiermee doelt hij op eerder religieuze verenigingen) democratischer georganiseerd waren dan de beroepsverenigingen.⁵¹⁷ Bovendien was zoals we eerder zagen het aandeel slaven en vrijgelatenen veel hoger in de *sodalitates*. De plutocratische basis van de

⁵¹² De functies 'deken' en 'gezworenen' in de Middeleeuwen werden duidelijk meer op het kerkelijk bestuur geënt, een opvallend en duidelijk verschil met het merendeel van de *collegia*. Dit was echter niet de enige mogelijkheid, elders (bv. te Leper) sprak men zo ook wel eens over 'capitaines', naar de militaire functie van de ambachtshoofden. Zie ook het onderdeel in deze thesis 5.3.2.3. Omgekeerd zijn er bij de *collegia* wel een beperkt aantal voorbeelden voorhanden van religieuze functies (bv. *pontifex*, *flamen*, *sacerdos*) die bij enkele beroeps- en culturorganisaties van toepassing waren; J. Liu, *Collegia Centonariorum*, p. 252. en Wyffels, *De Oorsprong*, p. 77 e.v.

⁵¹³ Uitzondering in de Oudheid te Rome is het *collegium fabrum*, dat een *praefectus* kreeg toegewezen, hierover later meer.

⁵¹⁴ Zoals we zullen zien was de verkiezing van de eigen leiders een vaak terugkomende twistpunt tussen overheid en ambachten; misschien stond er gewoonweg meer op het spel. (meer hierover cfr. 5.3.2)

⁵¹⁵ 'Es wäre unter Umständen auch daran zu denken, dass die *collegia* unter Clodius ihre zahlreichen politischen Aktionen per decretum beschlossen haben.'; Fellmeth, "Politisches Bewußtsein", p. 57.

⁵¹⁶ In het ruimere politieke/publieke leven was dit alles natuurlijk irrelevant, maar men kan aannemen dat het feit dat men in de eigen vereniging toch op een bepaalde manier aan de bak kon, een louterende werking had op de anders uitgesloten of onderdrukte leden van de samenleving. Dit kan een aanzienlijk fenomeen geweest zijn aangezien volgens MacMullen (dit is natuurlijk speculatief en misschien ietwat overdreven) 1/3^{de} van de mannelijke bevolking lid was van een *collegium*; R. MacMullen, *Enemies of the Roman Order*, Harvard University Press, 1966, p. 174.

⁵¹⁷ Fellmeth, op.cit., pp. 56-57. en p. 68.

samenleving beperkte de sociale mobiliteit wel; net als bij het stijgen in stedelijke functies diende men immers aanzienlijke toelatingssommen te betalen, naast periodieke uitgaven.⁵¹⁸ Merk tot slot op dat de stadsraad vaak zijn toestemming diende te geven voor het oprichten van bv. een standbeeld op een publieke plaats (of soms zelfs land geeft hiervoor *'loco dato decreto decurionum'*) en andere activiteiten van de verenigingen, zodat men op deze manier toch wat controle over de verenigingen kon uitoefenen. Constitutioneel gezien kunnen we dus aantonen dat de *collegia* een zeker democratisch gehalte hadden, maar werd men daardoor niet met een scheef oog bekeken door de stedelijke autoriteiten? Integendeel, we zien dat de *collegia* sterk geïntegreerd waren in de stedelijke cultuur en net de eenheid van het politieke leven en de stad dienden te symboliseren.

Een eerste aspect is de rol van patronage en daaraan gelinkt euergetisme. Net als de keizer werden belangrijke aristocratische figuren geacht aan weldoenerij te doen. Eén van de belangrijkste kanalen waarbij dit mogelijk was, is dit van de *collegia*. Er konden publieke banketten georganiseerd worden, men kon geld of voedsel uitdelen of de verenigingshuizen financieren. Op hun beurt werden de weldoeners geëerd via ere-inscripties.⁵¹⁹ Deze patronen waren soms *decurio* van de stadsraad zoals we zullen zien, en vormen dus een directe band tussen het stedelijke- en verenigingswezen. Maar ook zonder patronen konden de verenigingen een soort van sociale functie hebben; één van hun voornaamste functies, vooral voor de verenigingen in de Late Republiek, zou het organiseren van begrafenissen zijn geweest.⁵²⁰ Sommige verenigingen hadden zelfs een eigen begraafplaats.⁵²¹ Dat men belangrijk was voor de maatschappij is evident; soms lijkt men zelfs in naam van de ganse stedelijke gemeenschap te spreken bij het eren van bepaalde figuren, als een soort vertegenwoordiger.⁵²² Het hoeft dan ook niet te verbazen dat vele verenigingen de naam van hun stad in de formele titel van hun *collegium* opnam.⁵²³

Een tweede facet dat de laatste tijd onder invloed van de zogenaamde *spatial turn* terecht veel aandacht krijgt is de impact van de verenigingen op de publieke ruimte, m.a.w. hun algemene representatie in de stad, op basis van hun verenigingshuizen (*scholae*). Men stelt vast dat deze vaak op strategisch (en politiek) interessante plaatsen gebouwd werden - waarop de *alba* of lijsten met

⁵¹⁸ Voor de ganse paragraaf: Royden, op.cit., pp. 12-17.; Verboven, "The associative order", p. 863., p. 870. en p. 884.; Van Nijf, "Collegia and Civic Guards", p. 309.; Patterson, *Landscapes and cities*, p. 255. en F. Vittinghoff, "Gesellschaft", in: F. Vittinghoff (ed.), *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der Römische Kaiserzeit*, Stuttgart, 1990, p. 250.

⁵¹⁹ J. R. Patterson, "The collegia and the transformation of the towns of Italy in the second century AD", in: *L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international de Rome*, Rome: Ecole Française de Rome, 1994, pp. 229-230. en pp. 234-235.; idem, *Landscapes and Cities*, p. 255. en Van Nijf, op.cit., pp. 127-128.

⁵²⁰ Zie Liu, op.cit., p. 266 e.v. en Van Nijf, op.cit., p. 31 e.v.

⁵²¹ Patterson, *Landscapes and Cities*, p. 254.

⁵²² Patterson, "The collegia and the transformation", p. 235.

⁵²³ Patterson, *Landscapes and Cities*, p. 256. en Waltzing, op.cit., vol. II, pp. 175-183.

leden meestal duidelijk geportretteerd werden.⁵²⁴ Het is mogelijk dat ook deze gebouwen gemodelleerd werden naar voorbeelden van de stedelijke gemeenschap.⁵²⁵ Vanwege de meer archeologische of geografische aanpak die hiervoor nodig is en de meer informele aard van de bronnen zullen we hier niet echt diep op in gaan. We moeten ons wel bewust zijn van de eigenheid van deze ruimere benadering. Zo levert dit te Ostia, de haven te Rome, andere resultaten op wat betreft de integratie van verenigingen in het stadsbeeld⁵²⁶, dan wanneer men individuen via grafschriften tracht te traceren om zo hun sociale mobiliteit na te gaan (cfr. 6.2.2).

Een derde punt is de rol van de verenigingen bij het constitueren van een sociaal-religieuze ideologie en identiteit via publieke evenementen en bestaande uit het benadrukken van het eigen karakter van de verschillende statusgroepen, hun hiërarchie tegenover elkaar, maar tot slot ook hun verwevenheid met de stedelijke hiërarchie of ruimer zelfs het Romeinse sociale leven *an sich*. Misschien is het net deze concrete identiteitsvormende en sociale functie(s) die één van de opvallendste gelijkenissen met de middeleeuwse ambachten vormt. Voor de Oudheid heeft vooral Van Nijf hierbij bijzonder waardevol onderzoek geleverd. Naast de aanwezigheid van volgens ons enkele praktische facetten van de verenigingen zelf⁵²⁷ onderscheidt Van Nijf drie dergelijke aspecten van het publieke, ceremoniële leven.⁵²⁸

Ten eerste zijn er de publieke festivals en processies.⁵²⁹ Uitzonderlijk kunnen we hier voor zowel de Late Republiek alsook de Keizertijd iets nuttigs formuleren. Voor de Late Republiek wezen we immers reeds verschillende malen op de duidelijke band tussen verenigingen, hun hulp of organisatie bij bepaalde spelen en het uitgekozen moment van oproer. In de Keizertijd ging dit sociaal-politiek en religieus systeem gewoon verder. Het is niet verbazingwekkend dat de meer religieuze verenigingen die nauwe associaties hadden met een bepaalde cultus, bv. de *dendrophori* en Magna Mater,

⁵²⁴ Zie B. Bollmann, *Römische Vereinshäuser*, Mainz, Verlag Philipp Von Zabern, 1998, pp. 204-212.

⁵²⁵ Boogaart, *Etnogeography*, p. 341. wijst bv. op het feit dat de ambachten te Brugge torens wilden bouwen op hun ontmoetingsruimten, naar voorbeeld van het Belfort.

⁵²⁶ Rohde bv. stelt dat 'am stärksten sich jedoch die Bauhandwerker integrierten'; terwijl deze *fabri tignuarii* in ons onderzoek in hoofdstuk VI slechts vrij beperkt aanwezig zullen zijn. Hetzelfde geldt eigenlijk voor de *navicularii*; D. Rohde, *Zwischen Individuum und Stadtgemeinde: die Integration von Collegia in Hafenstädten*, Mainz, Verlag Antike, 2012, p. 113. e. v. en p. 354.

⁵²⁷ Een eerste fenomeen is dat van de *alba*. (zie 4.2.5). Een tweede is het *signaculum*, een bronzen badge of plaatje dat men kon krijgen als lid van een vereniging. Beide rituelen erkennen het individu als lid van de groep. Voor het *signaculum* zie Broekaert, *Occupational associations*, p. 10. en ILGN 571.

⁵²⁸ Van Nijf, op.cit., p. 137.

⁵²⁹ Hét voorbeeld voor de Middeleeuwen is de Heilig Bloedprocessie te Brugge; Boogaart, op.cit., pp. 341-387. Hierbij legde men een parcours af met het relikwie. Vanaf 1303 liepen de ambachten mee vanaf de Grote Markt, die zich op vaste plaatsen verzameld hadden onder hun vaandels; P. De Stoop, *Particularités sur les corporations et métiers de Bruges*, Brugge, Vande Castele-Werbrouck, 1843, pp. 34-36. Ook in Gent was er een strikte volgorde van de ambachten (bv. de kleine neringen) bij de Heilige Sacramentsprocessie –eenzelfde volgorde die in officiële documenten gebruikt werd; Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 74-75. en Dambruyne, op.cit., p. 130.

deelnamen aan dergelijke processies. Interessant is echter dat de *dendrophori* naast hun religieuze kant wellicht ook actief waren in de wolhandel.⁵³⁰ Hiernaast zijn er enkele mensen op epitafen, buiten Rome, die als *vexillifer* of *vexillarius* (vaandel- of vlaggendrager) en/of als *imaginifer* ('drager van standbeelden') van een *collegium fabrum* werden aangeduid. Het dragen van vaandels en standbeelden lijkt een duidelijke functie te zijn geweest van de verenigingen, in lijn met de (vooral militaire) activiteiten van de middeleeuwse ambachten, maar is niet rechtstreeks geattesteerd voor de Oudheid.⁵³¹ Bijzonder was de *adventus*, de ceremonie die men hield bij een keizerlijk bezoek of terugkomst en dus ook wat weg had van een triomftocht.⁵³² Er werd zoveel mogelijk pracht en praal ten toon gespreid en de hiërarchie van de stad t.o.v. de keizer werd duidelijk weergegeven: vooraan liep de keizer, dan de senatoren, ridders en soldaten, maar uiteindelijk wellicht ook enkele verenigingsleden met vlaggen.⁵³³ Ook bij bijzondere begrafenissen (bv. van Pertinax) vinden we deze rangorde terug.⁵³⁴

Ook bij andere sociale fenomenen wordt deze hiërarchie van statusgroepen benadrukt; ten tweede tijdens het houden van publieke banketten (commensaliteit) en distributies, ten derde ook bij de praktische verdeling van zitjes in een theater. Te Rome is dit evenwel niet direct bewijsbaar, al lijkt het wel zeer waarschijnlijk te zijn dat zowel de *apparitores* alsook de *magistri vicorum/collegiorum* eigen plaatsen hadden.⁵³⁵ Bij de banketten werd een strikte hiërarchie gerespecteerd, waarbij men om beurten en volgens de rangorde mocht beginnen eten. Dit was kenmerkend voor de Romeinse samenleving; zowel bij diners met een stedelijk karakter (waarbij de *decuriones* vaak present waren) alsook bij private diners werd een strikte hiërarchie gerespecteerd. Ook de plaats van de stoelen en de kwaliteit van het voedsel kon worden gebruikt om sociale status te onderscheiden.⁵³⁶

Een vierde en laatste punt dat we moeten opmerken, en wellicht heel wat ideologische implicaties had, is het feit dat sociale mobiliteit in zekere zin mogelijk was. Zo zullen we in hoofdstuk VI zien dat er verschillende groepen een opwaartse politieke rol konden afdwingen. Voor vrijgelatenen was er de mogelijkheid om *apparitor* te worden (cfr. 6.2.2.3) of aansluiting te zoeken bij de keizerlijke culte van de *Augustales*.⁵³⁷ Uitzonderlijk kon men eredecreten krijgen. Als vrije Romeinse burger kon men bij uitzondering als *collegiatus* beginnen en toch eindigen in de stadsraad. Dit evenwel in een

⁵³⁰ Van Nijf, op.cit., p. 195.

⁵³¹ Van Nijf, op.cit., pp. 199-200. en Liu, op.cit., p. 203. De voorbeelden stammen weliswaar vooral uit het Romeinse Oosten; Wyffels, *De Oorsprong*, p. 115.

⁵³² Vergl. het fenomeen van de Blijde Intrede. In Brugge zorgde dit in 1302 voor heel wat problemen (cfr. supra)

⁵³³ Van Nijf, op.cit., pp. 201-203. De *vexilla* worden vermeld bij de *adventi* van Gallienus en Aurelianus; *Historia Augusta, Gallieni* 7.4-9.1. en *Aureliani* 33-35.1.

⁵³⁴ Van Nijf, op.cit., p. 203. en Cassius Dio 74.4.2-5.1.

⁵³⁵ Van Nijf, op.cit., p. 209. e.v.; in het bijzonder p. 215.

⁵³⁶ Van Nijf, op.cit., pp. 152-153.

⁵³⁷ Patterson, op.cit., p. 235.

specifieke context, en vermoedelijk slechts in zeer beperkte mate te Rome. We gaan hier in hoofdstuk VI dieper op in aangezien dit immers rechtstreekse gevolgen heeft voor de politieke rol van de verenigingen (of in ieder geval van bepaalde individuen in deze verenigingen).

Uit dit laatste deel van de Oudheid blijkt dat de afwezigheid van sociaal protest ook gedeeltelijk verklaard kan worden door een sterke ideologie die de hiërarchie van de Romeinse samenleving bevestigde. Deze ideologie is duidelijk op elk niveau zichtbaar, en het is cruciaal dat ook de *collegia* in dit ideologische kader geïntegreerd werden. Tegelijkertijd werden tenminste hun leiders niettemin toegelaten in banketten, theaters, etc. en werd hun specifieke status (ook al was die lager) erkend; op deze manier lijkt dus ook de eenheid van de samenleving te zijn benadrukt. Misschien kan men wel zo ver gaan om te stellen dat deze banketten de ongelijkheden van het sociale systeem registreerden, maar ook naturaliseerden of inburgerden.⁵³⁸ Het is minder duidelijk hoe sterk deze ideologie in de Late Republiek reeds aanwezig was. Het staat integendeel vast dat discussies over *Libertas* belangrijk waren en dat de politieke instabiliteit ertoe leidde dat de verenigingen aan belang konden winnen en zich een positie in deze discussie konden toe-eigenen. We kunnen afsluiten met een citaat van Plinius de Jongere, die duidelijk maakt hoezeer dit idee van vrijheid, of gelijkheid verweven was met het bevestigen van de hiërarchie, iets wat Arena ook opmerkte in haar onderscheid tussen *optimates*- en *popularesideologie* en ongetwijfeld reeds bij Cicero merkbaar was.

“[...] I mean to congratulate you on the way in which you preserve the distinctions of class and rank; once these are thrown into confusion and destroyed, nothing is more unequal than the resultant ‘equality’.”

Plinius de Jongere, *Epistulae* 9.5.3 (vertaling Van Nijf⁵³⁹)

⁵³⁸ Van Nijf, op.cit., p. 153.

⁵³⁹ Ibidem

4.3 Middeleeuwen

4.3.1 Verloop van de optochten en het collectieve geweld; rituelen en symbolen

Zoals we eerder reeds aanhaalden is er een zekere functionele gelijkenis tussen de Romeinse *contio* en het luiden van de bel. Beiden dienden om de aanhang te mobiliseren. En van beide gebruiken werd er misbruik gemaakt tijdens de meer gewelddadige periodes in de geschiedenis. Oorspronkelijk was het luiden van de bel een vorstelijk recht, een *bannum*, maar al snel mochten ook de steden zelf (de schepenen) dit doen. Opmerkelijk is de militaire geladenheid van het bijeenroepen van de ambachtslieden. Het luiden van de bel stond immers niet gelijk met het oproepen van enkele ambachten, nee, het was een georganiseerde strategie om het gemeenteleger of de stedelijke milities samen te brengen. De functie was van begin af aan dus sterk militair geladen; dit in tegenstelling natuurlijk tot de Romeinse *contio*. Op het onrechtmatig luiden van de bellen stonden zware straffen. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat we verschillende verbodsbepalingen of beschuldigingen hiervan vinden in de bronnen.⁵⁴⁰ Een voorbeeld bij de door ons besproken opstanden komt uit beschuldigingen tegen de leiders van het weversoproer van 1359-1361 te Ieper: *'eulx extans en armes à banières desployés et à clokes sonnans'*.⁵⁴¹ Ook in 1367 en 1380 werden mensen te Ieper verbannen vanwege het illegitieme luiden van de bel.⁵⁴²

Nog erger echter, al hing het soms vast aan elkaar, was het organiseren van een *wapeninghe* zonder toestemming. Het is duidelijk dat de *wapeninghe* een geritualiseerd gebeuren was. Gewapend en met geopende banieren trok men naar een centrale plaats in de stad, vaak de markten dus⁵⁴³, en trachtte men iets af te dwingen. Het is niet zo dat alle ambachten hieraan meededen, men koos als zelfstandige groep of men al dan niet de anderen vergezelde. In Gent organiseerden de ambachten zelfs *wapeninghen* tegen elkaar, zoals bleek uit onze besprekingen van *Quade Maendach*.⁵⁴⁴ Zoals gezegd was de *wapeninghe*, de rol van het luiden van de bellen en het decors van het oproer (de markt) ook een symbolisch gebeuren. Toen Jan Yoens in 1379 Ieper binnentrok, ging men meteen naar de markt en luidde men de bellen. De Ieperse ambachtslieden kwamen hierop meteen gewapend af om hen te steunen. Hetzelfde gebeurde hierna te Brugge. Net zoals men begonnen was op de markt, werd het oproer ook vaak met een ritueel op de markt afgesloten. Dit ritueel kon

⁵⁴⁰ In 1311 bij het oproer van Aardenburg; in 1324 in het Veurne-ambacht, in 1342 bij een conflict tussen Brugge en het Vrije; Verbruggen, op.cit., pp. 103-104.

⁵⁴¹ Espinas & Pirenne, op.cit., pp. 781-786. (citaat p. 783.)

⁵⁴² Verbruggen, ibidem

⁵⁴³ Zowel uit Ieper, Gent als Brugge zijn er veel voorbeelden, zie Verbruggen, op.cit., p. 113. e.v.

⁵⁴⁴ Verbruggen, op.cit., pp. 112-113.

bijvoorbeeld een executie of terechtstelling zijn.⁵⁴⁵ Ook de positionering van de ambachten op de markt volgde soms een vast stramien of was reeds bepaald.⁵⁴⁶ Hiernaast speelden de vaandels en de beschadiging, verovering of het hijsen ervan op de markt een zeer belangrijke symbolische rol.⁵⁴⁷ Tot slot speelden een aantal specifieke gebouwen net als in de Oudheid een belangrijke symbolische rol. Vooral het Belfort, de schepenhuisen, de stadspoorten- en muren waren belangrijke mikpunten voor opstandelingen. Dit is logisch aangezien deze gebouwen de toegang of politieke controle over de stad verzekerden. Andere doelwitten tot slot, waren om evidente redenen, gevangenis en kastelen, maar ook huizen van patriciërs (cfr. Moerlemaye en Cockerulle).⁵⁴⁸ Het geweld is dus vaak helemaal niet willekeurig, maar had een bepaalde code en richtte zich tegen specifieke doelwitten.

Belangrijk voor ons echter is vooral de rol van verenigingshuizen. We merkten hun rol reeds op bij het vormen van een collectieve en stedelijke identiteit in het deel van de Oudheid, maar merkten ook op dat hun specifieke rol bij het verloop van de opstanden of oproer voor de Oudheid niet rechtstreeks geattesteerd is. Voor het 15^{de} -eeuwse Gent heeft Jelle Haemers aangetoond dat de ambachten in de beginfase van de *wapeninghe* eerst naar hun ambachtshuis trokken, om daarna in groep naar de markt te vertrekken.⁵⁴⁹ Zo is er te Gent, in de 15^{de} eeuw kort besproken, in de 16^{de} eeuw uitgevoerd, sprake over confiscatie van de ambachtshuizen, mogelijk omwille van hun rol in het oproer. In 1540 zouden de huizen zijn gebruikt als commandoposten en militaire depots, maar ook de uitvoeringsplannen weden er waarschijnlijk gesmeed. Hiernaast hadden de ambachtshuizen duidelijk een sacrale betekenis. Zo weten we dat de ambachtshuizen, naast hun eventuele rol bij processies, ook een functie hadden bij de *Auweet* te Gent, een militaire parade van de stedelijke milities (ook het stadsbestuur deed mee, we kunnen dus andermaal over een hiërarchie-bevestigende optocht spreken) die op drie avonden met trompetgeschal door de voornaamste straten ging.⁵⁵⁰

⁵⁴⁵ Verbruggen, op.cit., pp. 115-116. Te Rome speelde het Forum wellicht een gelijkaardige rol (hier zouden ook de meeste, niet alle, *contiones* zijn geweest). De terechtstelling van de Catilinariërs verliep op een sterk geritualiseerde manier, waarop men via het Forum naar de *carcer* werd gebracht en terechtgesteld werd; de straf zelf werd hier in tegenstelling tot in de Middeleeuwen (openbare onthoofding) in stilte uitgevoerd, vaak door wurging; Millar, op.cit., pp. 110-111.

⁵⁴⁶ Bv. Brugge, De Stoop, ibidem

⁵⁴⁷ Verbruggen, op.cit., p. 138. Toen Yoens Brugge veroverde, zag men wel 200 vaandels op de markt.

⁵⁴⁸ Verbruggen, op.cit., pp. 116-123.

⁵⁴⁹ J. Haemers, *De Gentse opstand (1449-1453): de strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijk kapitaal*, Heule, Uga, 2004, p. 197. (Standen en Landen 105)

⁵⁵⁰ Dambruyne, op.cit., pp. 137-139. De huizen dienden ook als verzamelplaats; Dumolyn, "Guild politics", p. 34.

4.3.2 Populaire ideologie en politiek bewustzijn

Net als in ons deel van de Oudheid komen we hier in één heel groot debat terecht, waar we gezien ons ruim perspectief van dit onderzoek slechts beperkt op in zullen gaan, vooral op basis van hetgeen interessant lijkt te zijn voor de verenigingsleden.

Eén van de sterkste aanwijzingen voor de aanwezigheid van tenminste een bewustzijn van de eigenheid van de volksgemeenschap is de terminologie die we in sommige bronnen terugvinden, maar natuurlijk ook de manier waarop men zich representeert. Het eerste en meest voor de hand liggende voorbeeld is dat van het *meentucht* dat te Brugge de eerder vermeldde petitie opstelde tijdens de aanvangsfase van de *Moerlemaye*. Het feit dat men zich zo kan voorstellen en eisen formuleren, als een collectieve volkse eenheid, is op zich al vrij opmerkelijk. Cruciaal is echter dat men vanaf de opname van ambachtslieden in de schepenbank in 1302 ook een eigen politieke ideologie kon ontwikkelen die een daadwerkelijk politiek nut had. Het feit dat we deze politieke ideologie terug kunnen vinden, toont ook in zekere mate aan dat men als nieuwe schepenen toch ook tot op een bepaalde hoogte politiek gemotiveerd was; en het over meer gaat dan over het oplossen van enkele socio-economische problemen die de ambachten wilden controleren. Vanzelfsprekend geldt niettemin de nuancering dat dit mogelijk vooral retorisch was om de politieke achterban (d.w.z. het volk en/of de lagere leden in de ambachten) tevreden te stellen. Het fundamenteel principe van het bestuur werd nu echter definitief vastgelegd op het *pourfit dou commun*⁵⁵¹ of *ghemeene profijte*.⁵⁵² Opvallend is dat dit, dat beweren in ieder geval enkele bronnen⁵⁵³, zowel bij de poorter, de graaf, als bij het volk hét discussiepunt werd. Dit is dus zeker vergelijkbaar met de situatie die we in de Late Republiek krijgen omtrent *Libertas*.

Dat dit collectivistische idee tot op een zekere hoogte in het cultureel-ideologische en mentaal leven van de Vlaamse ambachtslieden opgenomen en op zijn beurt verweven werd met geweld en de machtspolitiek leidt er toe dat sommige historici spreken over ‘een cultuur van revolve’; ‘*a quasi-institutionalised mechanism for reform capable of breaking the social and institutional inertia inside medieval town communities and spurring their evolution to meet new social and structural condition*’⁵⁵⁴, een ‘traditie van opstandigheid’⁵⁵⁵ of conflictcontinuïteit.⁵⁵⁶ Deze traditie van

⁵⁵¹ Brugge: L. Gilliodts-van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges*, Brussel, F. Gobbaerts, 1874, vol. I, p. 266. Ieper: Boone, *Social conflicts*, p. 150. In de Oudheid zijn er gelijkaardige termen die (vooral) ook in deze (juridische) context aan bod komen; in het bijzonder *utilitas publica* (cfr.infra).

⁵⁵² Boogaart, op.cit., pp. 272-276.

⁵⁵³ Gilliodts-van Severen, op.cit., p. 287.

⁵⁵⁴ Boogaart, op.cit., p. 417.

⁵⁵⁵ Verbruggen, op.cit., p. 67.

⁵⁵⁶ P. Blickle, *Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300-1800*, München, Oldenbourg, 1988, pp. 45-50.

opstandigheid wordt in de eerste plaats natuurlijk gekenmerkt door de historische feiten, nl. de vele kleine rellen, maar ook grotere opstanden, die eeuwenlang de Lage Landen kenmerkten.⁵⁵⁷ Natuurlijk leidde dit op zich vaak tot een spiraal van geweld, zoals dat typisch ook het geval is bij vetevoering. Het belangrijkste lijkt echter een opstandig, ideologisch gevoed politiek bewustzijn te zijn dat bij de ambachtslieden en het gewone volk heerste. Hiervoor hebben we verschillende aanwijzingen.

Ten eerste zijn er enkele passages bekend, bv. uit de eerder geciteerde brief van de Gentenaren aan Jacques de Châtillon op 11 mei 1302, waarbij men lijkt te dreigen opnieuw in opstand te komen bij de aanstelling van bepaalde schepenen: *'nous doutons et savons bien pour certain pour certain que grans griez et grans meschies avenroit en la ville de Gant.'*⁵⁵⁸ Men was zich dus bewust van de mogelijkheid om tot opstand te komen. Ten tweede is het zo dat er reeds in de Middeleeuwen een zekere vorm van mythetvorming ontstond rond bepaalde figuren; bv. Jacob Van Artevelde en gebeurtenissen; bv. de Guldensporenslag. Dit werd ook wel, ten derde, in stand gehouden door oudere generaties en 'opiniemakers', d.w.z. figuren die meer kennis hadden dan de 'ongeletterde massa', maar minder dan de geletterden. Belangrijker echter voor het in stand houden voor deze mythetvorming en opstanden waren herdenkingsfeesten. *Goede Disendach* bv. werd te Gent tussen 1349 en 1359 jaarlijks herdacht met trompetgeschal en klokgelui. Ook de Guldensporenslag werd te Brugge en Kortrijk blijvend herdacht. Ten vierde ontwikkelde zich rond deze mythetvorming een literaire (soms ook volkse) cultuur. Enerzijds was er de historiografische traditie die meestal door de elite werd uitgedragen, maar in sommige 15^{de} eeuwse bronnen zijn er toch enkele volkse noties aanwezig en een verre orale traditie die aan de oppervlakte komt; een goed onderzocht voorbeeld is dat van de Gentse memorieboeken. Jacob Van Artevelde zou 7 jaren, 7 maanden en 7 dagen geregeerd hebben.⁵⁵⁹ Een ander voorbeeld, voor leper, zijn de aantekeningen van Joos(sen) Bryde achteraan de kroniek van Olivier van Dixmude. Het is duidelijk dat vooral de gewelddadige episodes de aandacht genieten, in het bijzonder deze met een grote anekdotische waarde, bv. de moord op de leperse baljuw die door het raam van het belfort naar beneden geworpen werd.⁵⁶⁰ Tot slot zijn er natuurlijk ook de volkse benamingen voor bepaalde opstanden, bv. *'Goede Disendach'*, *'Quade Maendach'*, etc. Anderzijds weet men bv. dat er een kinderrijmpje bestond dat de overwinning van de graafgezinde Bruggelingen op de Gentenaars in 1380 vierde; één van de vele artefacten.⁵⁶¹

⁵⁵⁷ Boone & Prak, *Rulers, patricians and burghers*, pp. 99-129.

⁵⁵⁸ De Limburg-Stirum, op.cit., pp. 309-310.

⁵⁵⁹ A-L. Van Bruaene, *De Gentse Memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14^{de} tot 16^{de} eeuw)*, Gent, Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1998, voor onze periode relevant zijn vooral pp. 130-140.

⁵⁶⁰ Bespreking en uitgave zie J-J. Lambin, *Merkwaardige gebeurtenissen, leper*, drukkerij Lambin, 1835, p. I, pp. vi – vii. en pp. 179-182.

⁵⁶¹ Deze paragraaf is voornamelijk gebaseerd op de bespreking van Verbruggen, op.cit., pp. 67-77.

4.3.3 De ideologische impact van de christelijke theologie en haar gebruiken

Een dubbelzinnige rol kan volgens ons gevonden worden bij de bedelordes. Marc Boone was de eerste die wees op een mogelijke impact voor de Cockerulle te Ieper. Volgens hem mag hun invloed op de ambities van de drapiers, om zich toegang te verschaffen tot de schepensbank, niet onderschat worden. Het was immers ook deze groep die voor nieuwe economische ideeën zorgde i.v.m. de rechtvaardiging van winst en het moreel aanvaardden van intrest.⁵⁶² Onderzoek wees uit dat de Franciscanen en Dominicanen zich zeer laat in Ieper vestigden. Samen met de reeds aanwezige Augustijnen en Karmelieten zou men zich, tenminste aanvankelijk, in de buitenwijken (en dus bij de ambachtslieden) vestigen; wat natuurlijk ook de sociale stratificatie van de stad aantoont. Ook belangrijk is dat er meer praktische organisaties volgden, bv. begijnhoven, de Clarissen en de Cisterciënzerinnen, die zich allemaal in de buitenwijken vestigden. Deze zouden in tegenstelling tot de grotere kloosterordes, die zich vooral met sermoenen en plechtigheden bezig hielden, zorgen voor een minimale vorm van onderwijs en liefdadigheid. Toch waren de gevolgen niet uitsluitend positief of ‘democratisch’ voor het volk; er schuilt namelijk een probleem in de ideologie van de Franciscanen en Dominicanen. Zij stonden duidelijk voor het concept van ‘sociale harmonie’, en werden wellicht volgens Trio net om deze reden aangetrokken. Al bij al lijkt deze specifieke ideologie dus andermaal vooral een hiërarchische status-quo te willen bevestigen.⁵⁶³

Hoewel hun concrete invloed op de politieke ideologie van de 13^{de} eeuw dus helemaal niet zo duidelijk is, en wellicht bij iedere orde verschilde, staat het wel vast dat door hen de morele autoriteit van de traditionele kerkelijke instituties aanzienlijk gemilderd werd. Het geweld tegen de kerken in de *Cockerulle* kan hier inderdaad mee in verband worden gebracht.⁵⁶⁴

Waar we in de Oudheid reeds een verwevenheid zagen tussen de stedelijke cultuur en de verenigingen, die de verschillende sociale statusgroepen en hun hiërarchie tegenover elkaar benadrukt, wordt ditzelfde principe in de Middeleeuwen overgenomen in een nog ruimer, kosmisch kader. Het wereldbeeld *an sich* wordt op deze manier hiërarchisch en dit wordt vormgegeven in de reeds besproken culturele en sacrale gebruiken, met de processies in het bijzonder. Belangrijk is echter, net als bij de *collegia*, dat nieuwe groepen zoals de ambachten duidelijk in deze ideologie geïntegreerd werden. Een cruciale en veelbesproken ideologische metafoer bij de christelijke

⁵⁶² Boone, *Social Conflicts*, pp. 151-152. Zie ook Hooghe, op.cit., pp. 446-448.

⁵⁶³ P. Trio, “What Factors Contributed to the Establishment of Mendicant Orders in the Thirteenth-Century Ypres”, in: M. Robson & J. Röhrkasten (eds.), *Franciscan Organisation in the Mendicant Context*, LIT Verlag Münster, 2010, pp. 103-109. Zie ook voor de Franciscanen te Brugge: Boogaart, op.cit., p. 200.

⁵⁶⁴ Hooghe, op.cit., p. 448.

ideologie, die ter reflectie van de sociale orde gebruikt kon worden, is deze van het lichaam.⁵⁶⁵ Via deze metafoor kon men bovendien conflicterende visies samenbrengen.⁵⁶⁶

Een andere voor de hand liggende notie die nauw aanleunt bij de ambachten is deze van *c(h)aritas* of liefdadigheid. Hoewel deze notie ook reeds in zekere mate bij de *collegia* speelde⁵⁶⁷, heeft het christendom zeker voor extra nadruk hierop gezorgd. Het was immers ook een belangrijke notie voor de bedelordes en andere christelijke organisaties. Bovendien kon men met zorg voor de medemenses natuurlijk ook het eigen zielenheil verbeteren. Niettemin had men wel een selectieprocedure waarbij men de ‘echte armen’ uitkoos. Er waren vele manieren om dit tot uiting te brengen, het zorgen voor de zieken (en fondsen voorzien), eten uitdelen of zelfs overgaan tot het geven van leningen aan leden (waarbij de interest werd weggeschonken aan broeders en zusters in nood). Lid worden van een vereniging had dus zeker ook sociale voordelen.⁵⁶⁸

In het bijzonder de stichting van een zogenaamd *godshuis* of *armenhuis* droeg hiertoe bij. Vooral in de tweede helft van de 14^{de} eeuw zouden deze ontstaan. Het fundamentele principe was *misericordia* of medelijden en vooral te Brugge zou de nadruk hierop (en de transitie van *caritas* naar *misericordia*) een exclusief karakter gehad hebben.⁵⁶⁹ Het had verschillende functies, maar in tegenstelling tot de stedelijke of private godshuizen komt zorg voor de oudere verenigingsleden het vaakst terug. Bij intrede moest men alle bezittingen aan het godshuis afstaan.⁵⁷⁰ Ook op andere manieren hadden de ambachten vaak een nauwe band met religiositeit. Vanaf 1302 werd deze devotie arm meer uitgewerkt.⁵⁷¹ Sowieso had iedere ambacht een patroonheilige (met feestdag) die men vereerde.⁵⁷² Soms konden deze in verband staan met de bedelordes en/of stichtte men als

⁵⁶⁵ Voor het eerst uitgewerkt door E. Kantorowicz, *The king's two bodies: A study in medieval political theology*. Princeton University Press, 1957, 568 p.

⁵⁶⁶ S. Beckwith, *Christ's Body: Identity, Culture and Society in Late Medieval Writings*, London, Routledge, 1993, pp. 28-29.; voor de toepassing op Brugge zie Boogaart, op.cit., p. 291.

⁵⁶⁷ Er zijn veel voorbeelden van verschillende vormen van financiële steun (bv. lenen zonder of met weinig interest, gebouwen in bruikleen geven etc.), voorbeelden zie Broekaert, *Partners in Business*, pp. 235-242.

⁵⁶⁸ G. Rosser, *The Art of Solidarity in the Middle Ages: Guilds in England 1250-1550*, Oxford University Press, 2015, pp. 78-87.

⁵⁶⁹ Boogaart, op.cit., p. 209.

⁵⁷⁰ Bv. het St. Jacob's godshuis te Brugge, gesticht door de wevers in 1346 ; G. Maréchal, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen*, Heule, UGA, 1978, pp. 293-294. Bv. te Gent godshuizen van de kleermakers, vrije schippers, volders, wolwevers en smeden; Dambryne, op.cit., p. 99. In de 14^{de} eeuw spreekt men eerder over armenhuizen, maar hun functie is niet altijd even duidelijk. De wevers, volders, kleermakers, schippers, brouwers, smeden, visverkopers, blauwververs, bakkers en scheerders hadden een armenhuis. Deze werden gefinancierd met het inschrijvingsgeld dat men moest betalen om een ambacht binnen te treden; Nicholas, *Metamorphosis*, pp. 42-43. en Boone, *Gent en de Bourgondische Hertogen*, p. 67.

⁵⁷¹ Boogaart, op.cit., p. 275.

⁵⁷² Religieuze verering bij de *collegia* kon op drie manieren; verering van de patroon-goden of godinnen (hun naam werd soms zelfs ingepast bij de naam van de vereniging), verering van de *genius* van een collegium of verering van de keizer; uitgebreide bespreking zie Liu, *Collegia Centonariorum*, pp. 252-266.

ambacht een broederschap.⁵⁷³ Een opvallende tendens in de 15^{de} eeuw is een toenemende (socio-religieuze) stratificatie in de ambachten doordat meesters en gezellen zich steeds meer in aparte broederschappen of religieuze associaties zouden verenigen.⁵⁷⁴ Er was ook een meer praktische verwevenheid tussen de religieuze instituties en de verenigingen. Men kon namelijk ook een kapel of altaar bezitten in de nabijgelegen parochiekerken. Bovendien deed de kerk soms dienst als vergaderruimte.⁵⁷⁵ Bezit van een altaar/kapel verhoogde natuurlijk ook de sociale status van de vereniging en resulteerde in de vroegmoderne tijd soms tot een echte strijd om de mooiste kapel.⁵⁷⁶

4.3.4 Verenigingen als democratisch gegeven

In tegenstelling tot de *collegia* zijn de verkiezingen van de functionarissen van de ambachten vaak dubbelzinniger en verschillend van stad tot stad; en het type ambacht. Te Gent bijvoorbeeld werd de verkiezing van de deken en gezwoeren bij de wevers vrij democratisch georganiseerd. Zes meesters, zes gezellen en één door hen gecoöpteerd persoon. Ook knapen konden in principe verkozen worden. We stellen niettemin vast dat niet ieder lid van het ambacht een woord had in de stemprocedure. Bovendien zorgden oligarchische tendensen (cfr. 6.3.2.4) er waarschijnlijk voor dat dezelfde families vaak verkozen werden.⁵⁷⁷ Elders werden functionarissen gekozen door de poorters; of moest de vertrekkende deken een lijst maken van mogelijke opvolgers. Ook per vereniging was er variatie; te Gent had men als lid van het brouwersambacht meer kans om ooit een functie te krijgen dan als lid van het ambacht van de wevers.⁵⁷⁸ De grootte van de verenigingen speelde hierbij ook een rol; in Engeland bijvoorbeeld waren kleinere verenigingen intern meestal democratischer.⁵⁷⁹ In ons deel over het juridisch kader omtrent de verenigingen zullen we deze problematiek nog even hernemen, daar de overheid vaak een bepalende rol speelde bij de manier waarop de verkiezingen in het ambacht georganiseerd werden (cfr. 5.3.2).

Het hoeft niet te verbazen dat we niet zodanig veel armeren of mensen uit de lagere klassen in het bestuur van de verenigingen terugvinden. Een functie uitoefenen kostte tijd en geld, terwijl men net als bij de *collegia* in de Oudheid voor de meeste tijdelijke functies geen salaris kreeg. Later zou men ook een vermogenskwalificatie invoeren voor de grotere functies; en zeker voor lidmaatschap in het

⁵⁷³ Een voorbeeld uit Brugge is dat van de zwartlederwerkers die een broederschap stichtten onder de voogdij van een Dominicaan; Boogaart, op.cit., p. 200.

⁵⁷⁴ Verbruggen, op.cit., p. 25.

⁵⁷⁵ Vergl. 'Some *collegia* regularly used temples (*templa* or *aedes*) as meeting-places.' Sommige beroepsverenigingen in de Oudheid zouden zelfs een eigen tempel gehad hebben; Liu, op.cit., pp. 252-253.

⁵⁷⁶ Dambruyn, op.cit., p. 100.

⁵⁷⁷ Verbruggen, op.cit., p. 25.

⁵⁷⁸ Prak, op.cit., p. 81.

⁵⁷⁹ J. Dumolyn, "'De Brugse ambachtsbesturen tijdens de late middeleeuwen", in: *Handelingen voor het Genootschap voor Geschiedenis*, vol. 147 (nr. 2), 2010, pp. 326-327.

stadsbestuur zelf (een belangrijke uitzondering is Gent). Volgens Blockmans is er ook vaak een loopbaanpatroon te zien en maakte men een grotere kans in de politiek te worden opgenomen wanneer men bij een belangrijke politieke familie hoorde.⁵⁸⁰ Deze oligarchische en plutocratische gelijkenissen met de Oudheid, die de sociale mobiliteit (cfr. infra) beperkten, zijn op dit vlak zonder twijfel niet toevallig en gelieerd aan het toenmalige socio-economische kader die politieke participatie voor het volk toch enigszins beperkte. Van Uytven linkt ook de regionale verschillen aan het socio-economisch kader (bv. meer impact van het volk te Brugge en Gent dan in regionale steden met een agrarisch karakter). Dit is zeker één van de belangrijkste factoren voor de verklaring van regionale verschillen in middeleeuws Vlaanderen, maar mijn inziens speelde de (grafelijke) politiek ook zeker een rol; met als voorbeeld bij uitstek Ieper; waar er een sterke elite was en het volk moeilijk participatie verworven kreeg (meer informatie cfr. 6.3.1.3).

Tot slot kunnen we opmerken dat beslissingen over steun aan een opstand wellicht min of meer gezamenlijk konden worden genomen, maar dat deken en gezworenen niettemin een bepalende rol speelden bij het besluit om tot een oproer over te gaan. Door de kwantitatieve grootte van de ambachten is het waarschijnlijker dat men hiervoor geen intern overleg diende te plegen (met eventueel zelfs goedkeuring in decreet) of dat slechts een deel van het ambacht een aandeel had bij de besluitvorming.⁵⁸¹ Op het eerste zicht lijkt dit in contrast te staan met onze bevindingen van de Oudheid, maar we moeten rekening houden met het feit dat de bewijzen voor de bepalingen *per decretum* zich niet zozeer bij de beroepsverenigingen bevonden maar bij de meer democratisch ingerichte religieuze verenigingen of *sodalitates*. Het lijkt ons dan ook twijfelachtig om zoals Fellmeth (4.2.5) zomaar te stellen dat iedere vereniging zijn collectieve actie onder Clodius *per decretum* bepaalde.

⁵⁸⁰ W. Blockmans, "Mobiliteit in stadsbesturen, 1400-1550", in: D.E.H. De Boer en J.W. Marsilje (eds.), *De Nederlanden in de Late Middeleeuwen*, Utrecht, Het Spectrum, 1987, pp. 255-256.

⁵⁸¹ Verbruggen, op.cit., pp. 97-99.; Fellmeth, op.cit., p. 57.

4.4 Conclusie

Ondanks de constitutionele en praktische beperkingen waar we in hoofdstuk VI nog uitgebreid op terug zullen komen met ons onderzoek naar integratie in de schepenbanken en sociale mobiliteit, is het volgens ons duidelijk dat het volk, zowel in de Oudheid alsook in de Middeleeuwen op andere manieren toch een politieke rol kon spelen. Dit gebeurde niet in het minst via het kader dat de verenigingen boden. In interactie met de heersers vond namelijk een cruciale ideologische uitwisseling plaats. In de Late Republiek zocht een toegenomen groep landlozen steeds meer naar mogelijkheden om hun socio-economische (proleteriat) of juridische (vrijgelatenen) status te verbeteren. Dit kon men uiteindelijk doen door zich te binden aan bepaalde magistraten en via bepaalde politieke instituties, in het bijzonder de volksvergadering en de verenigingen, een invloed uit te oefenen op de retoriek en het discours van de politieke wereld; en de daaraan gelinkte ideologie. De instelling van de Keizertijd werd volgens Arena uiteindelijk gesteund door de aanvaarding van een veranderde ideologische notie van *Libertas*. Het nog meer uitgesproken geweld in de Middeleeuwen kan ideologisch verklaard worden door enerzijds een uitgesproken 'cultuur van revolte', anderzijds een sterker bewustzijn van de eigenheid van de verenigingen.

Belangrijk volgens ons is immers de concrete aard van de meer volkse noties die we in deze context in beide periodes terug konden vinden; respectievelijk de discussie omtrent de notie *libertas* en dat van het *ghemeene profijte*. Het is helemaal niet toevallig dat we deze noties terugvinden. Hierin schuilt volgens ons namelijk de kern van het deugd-ethische systeem in beide periodes die verschillen tussen de *collegia* en ambachten helpen te verklaren. *Libertas* was een notie die voor een niet-gedomineerd worden stond, een vrij sterk individueel begrip dat voor sommige sociale groepen, zoals de vrijgelatenen, een zeer concrete betekenis had in de praktijk. *Ghemeene profijte* symboliseert echter een collectivistisch idee; niet het profijt van een individu, maar van de volksgemeenschap. Dit verschil ziet men terug in de politieke wereld. Terwijl de ambachten er in slaagden om als instituut plaatsen te eisen in de schepenbank, zou men in de Oudheid slechts als individu sociale mobiliteit kunnen verwezenlijken.⁵⁸²

De vraag is echter of dit terecht als cruciaal verschil kan worden gezien; en of men zomaar kan stellen dat vertegenwoordiging in de schepenbanken dé cruciale barometer is voor politieke activiteit. In de laatste hoofdstukken gaan we hier uitgebreider op in. Voorlopig kunnen we stellen dat er op ideologisch vlak in ieder geval ook twee sterke gelijkenissen waren tussen de Oudheid (vooral de Keizertijd) en de Middeleeuwen; nl. ten eerste hun integratie in de stedelijke cultuur en wereld als

⁵⁸² Zoals eerder opgemerkt in ons eerste hoofdstuk i.v.m. terminologie en de historiografie omtrent de verenigingen was dit volgens Finley het belangrijkste verschil tussen *collegia* en ambachten.

meer democratische structuur met een specifiek statusstelsel; ten tweede een ideologie die de hiërarchische indeling van de stad en de sociale harmonie sterk ondersteunde. De christelijke ideologie zou dit nog verder drijven met de metafoor van het lichaam en de verwevenheid met een volledig wereldbeeld. Een uitspraak over de christelijke theologie in het algemeen is wat moeilijk. De diversiteit binnenin de christelijke ordes veronderstelt dat er zowel attestaties van volkse of zelfs opstandige noties alsook hiërarchie-bevestigende concepten terug te vinden zijn.

Hiermee is het eerste deel over de politieke rol van de verenigingen en geweld definitief afgesloten en beginnen we een nieuw deel, bestaande uit twee hoofdstukken, over de specifieke rol van de overheid bij het bepalen van een juridisch kader enerzijds en sociale mobiliteit (of andere politieke mogelijkheden) anderzijds. De nadruk ligt hierbij op integratie en een meer vreedevolle strategie.

HOOFDSTUK V: JURIDISCH KADER OMTRENT VERENIGINGEN

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we de juridische kant op en onderzoeken we de wetten die de overheid (voor zover we hierover kunnen spreken)⁵⁸³ uitvaardigde in verband met de verenigingen. Dit gaat over verschillende verbodsbepalingen, verenigingsstatuten, etc. Op basis van de verschillende bronnen hopen we op gelijkenissen en verschillen te wijzen tussen de beide periodes; maar bovenal willen we de interactie met de overheid nagaan die ongetwijfeld niet éézijdig negatief was zoals men vroeger wel eens dacht en zou kunnen denken op basis van het geattesteerde geweld en wetten.⁵⁸⁴ Voor de Oudheid ligt de focus in de lijn van onze thesis vanzelfsprekend op de 1^{ste} eeuw v.C. tot en met de 3^{de} eeuw n.C.

5.2 Klassieke Oudheid

5.2.1 Verbodsbepalingen of ontmantelingen van verenigingen

5.2.1.1 *Senatus Consultum (67 of 64 v.C.)*

Een eerste wet dateert zes jaar of mogelijk negen jaar⁵⁸⁵ voor de wet van Clodius ten tijde van het oproer omtrent Catilina en handelt over het verbieden via senaatsbesluit van enkele *collegia* die *adversus rem publicam* gesticht werden. Er heerst echter veel discussie over de aard van deze *collegia*. De oude opvatting van Cohn⁵⁸⁶ dat het verbod (enkel) op *collegia opificum* slaat lijkt van de baan. De Robertis en anderen oordelen dat het om een algemene ban gaat, soms met uitzondering van enkele verenigingen die een publieke functie hadden.⁵⁸⁷ Linderski beargumenteert dat deze opvatting gebaseerd is op een foutieve lezing van de passage van Asconius (7C). Volgens hem trof het verbod de *collegia* verbonden met *Ludi Compitalicii* (cfr. supra), zij het niet de officiële vertegenwoordigers van de cultus (ook in *collegia* verenigd), maar zowel enkele beroeps- als religieuze verenigingen verbonden met de cultus die zichtbaar ‘tegen de republiek’ waren gesticht. Met het verbod op het festival werd meteen ook één van hun voornaamste activiteiten

⁵⁸³ Er worden vaak besluiten van de senatoren geciteerd. Deze hadden een adviserende, maar geen wetgevende functie. De rechtsgeldigheid van de voorstellen hing meestal af van de stemming in de volksvergaderingen.

⁵⁸⁴ Het begrip van de ‘constitutional law-trap’ van Finley is hier wel op zijn plaats. Deze term wijst op het fundamentele verschil tussen politieke praktijk en wettelijke bepalingen (die vanwege de bronnensituatie in de Oudheid vaak het merendeel van de aandacht genoten); M. I. Finley, *Politics in the Ancient World*, Cambridge University Press, 1983, p. 56.

⁵⁸⁵ Ausbüttel, op.cit., p. 87.; de meeste historici volgen weliswaar de laatste datering, maar door de slechte tekstoverlevering is er evenwel geen absolute zekerheid.

⁵⁸⁶ M. C. Cohn, *Zum römischen Vereinsrecht*, Berlijn, Weidmann, 1873, p. 49.

⁵⁸⁷ J. W. Heaton, *Mob violence in the late roman republic*, Urbana, The University of Illinois Press, 1939, p. 54. ; De Robertis, op.cit., vol II, p. 9.

weggenomen.⁵⁸⁸ Flambards opmerking: *‘les jeux ont disparu parce que les collèges ont été dissous, et non les collèges parce que les jeux ont été interdits’* is dan ook incorrect, aangezien Cicero zoals Lott opmerkt duidelijk over een verbod op de feesten zelf spreekt, en niet alle *collegia* verboden werden – zonder verbod zouden deze de feesten verder hebben georganiseerd.⁵⁸⁹ Ausbüttel meent dat de echte aard van de verboden *collegia*, op basis van de voorhanden zijnde bronnen, niet duidelijk vast te stellen is. Volgens hem was het senaatsbesluit mogelijk zelf niet duidelijk over de verboden verenigingen opdat de senaat geval per geval zou kunnen bekijken.⁵⁹⁰ Wat het festival betreft, ook in en door *collegia* gevierd, stelt Ausbüttel vast dat dit festival sowieso tot onrust kon leiden omdat de festiviteiten op drukke plaatsen in de stad plaatsvonden. Daarnaast, zo merken andere historici op, werd er eerder misbruik van de *Compitalia* gemaakt door Manilius omstreeks 67 v.C. (cfr. 2.2.2.1). Het is ook duidelijk dat na het senaatsbesluit het festival niet meer gevierd werd. Een poging van een volkstribuun om het te herorganiseren in 61 v.C. werd verijdeld.⁵⁹¹ Hij concludeert dan ook dat het senaatsbesluit tenminste tegen dit festival en de verenigingen errond van toepassing was (zoals Linderski stelt), maar dit niet hoeft te betekenen dat het verbod enkel daarom tot stand kwam.⁵⁹² De maatregel is volgens deze lezing dus niet noodzakelijk politiek en lijkt lezingen als de eerder aangehaalde suggestie van Taylor (Catilina gebruikte *collegia* en deze werden verboden) of van Harland (Catilina kreeg steun van *collegia* en deze werden verboden) te nuanceren.⁵⁹³

5.2.1.2 Lex Clodia de collegiis restituendis novisque instituendis (58 v.C.)

Deze maatregelen werden reeds besproken in hoofdstuk I, Publius Clodius Pulcher (2.2.2.4).

5.2.1.3 Senatus Consultum (56 v.C.) en Lex Licinia de sodaliciis (55 v.C.)

Twee jaar na Clodius' wet werd er door de senaat een decreet goedgekeurd dat alle politieke clubs (*sodalitates* en *'decuriati'*) verbood die een invloed uitoefenden op de verkiezingen door middel van geweld en omkoperij. In 55 v.C. kwam er een aanvullende wet, voorzien in het senaatsbesluit een jaar voordien⁵⁹⁴, die de leden die hun verenigingen niet wilden verlaten en uit elkaar halen met verbanning kon bestraffen. Royden volgt Linderski en Yavetz; de bedoeling van de wet zou vooral het

⁵⁸⁸ J. Linderski, "Der Senat und die Vereine", in: *Roman Questions* (ed. Linderski), Stuttgart, Franz Steiner, 1995, pp. 191-192 (120-121 origineel); Royden, op.cit., p. 5.; Lintott, op.cit., p. 80.; Tatum, op.cit., p. 117.

⁵⁸⁹ Lott, op.cit., p. 54. en Flambard, op.cit., p. 153.

⁵⁹⁰ Vergl. 'Most of these 'constitutional' documents regulating city government in Flanders deliberately avoided precise definitions of the guilds' role, which allowed their de facto power to be regulated by customary practices'; Dumolyn, "Guild politics", p. 35.

⁵⁹¹ Lott, op.cit., p. 56.

⁵⁹² Ausbüttel, op.cit., pp. 86-90.

⁵⁹³ L. R. Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar*, University of California Press, 1971, p. 44. en Harland, op.cit., p. 164.

⁵⁹⁴ J. Linderski, "Ciceros Rede pro Caelio und die Ambitus- und Vereingeseztgebung der ausgehenden Republik", in: op.cit., pp. 216-217. (118-119) en Cicero, *Epistulae ad Quintum fratrem* 2.3.4-5

controleren zijn van de *sodalitates* die leden uit de hoogste klasse steunden, vooral deze die een functie trachtten te bemachtigen. In deze optiek was er dus volgens sommigen in tegenstelling tot wat men zou vermoeden geen tegenreactie op de Clodiaanse verenigingen, maar op deze specifieke *sodalitates*.⁵⁹⁵ Ausbüttel merkt op dat het ten eerste niet uitgesloten is dat ook Clodius over enkele dergelijke *sodalitates* beschikte. Integendeel, er waren in ieder geval enkele leden uit de *sodalitates* van wie hij steun kreeg, zoals Tatum al opmerkte. Belangrijker is het verbod op wat men *decuriati* noemt. We zouden kunnen stellen dat hun verbod zich *'inbesondere gegen die clodianischen Banden gerichtet haben*.⁵⁹⁶ Husband formuleert het anders: *'[...] these unions were a menace in proportion to their degree of organization*.⁵⁹⁷ De term *decuriati* is interessant omdat we attestaties hebben van enkele grotere collegia in de Keizertijd die op deze basis werden ingedeeld (cfr. Hoofdstuk II; 2.2.2.4). Dit zou kunnen aantonen dat de *nova collegia* van Clodius dus veel mensen bevatten. Naast de aangehaalde nuancering van Tatum tussen *decuriae* en *collegia* – in het bijzonder voor het idee van een paramilitair karakter en ook door Mouritsen gemaakt, zou Cicero volgens hem ook melding hebben gemaakt van een wet die rechtstreeks tegen Clodius gericht was.⁵⁹⁸ Wellicht moeten we de wet daarom vooral zien in het kader van de wetten tegen omkoperij en zijn de *sodalitates* in deze optiek niet meer dan groepen die dit fenomeen organiseerden en mogelijk maakten.⁵⁹⁹

5.2.1.4 Lex Julia (2^{de} helft van de 1^{ste} eeuw v.C.)

De volgende figuur die maatregelen nam was Julius Caesar. Volgens Suetonius (*Julius Caesar* 42.3) verbood hij alle *collegia* uitgezonderd deze die in 'antieke tijden' gesticht waren: *'Cuncta collegia praeter antiquitus constituta distraxit.'* Dit lijkt het vermoeden aan te tonen dat er wel degelijk een aantal verenigingen bestonden voor de *Lex Clodia* en mogelijk vroeger. Ook toont het aan dat sommige verenigingen het decreet uit 55 v.C. doorstonden. De Ligt beargumenteert dat de *Lex Julia* mogelijk andermaal op *collegia sodalicia* of *sodalitates* van toepassing was (cfr.infra). Er zijn echter ook buiten Rome een aantal vermeldingen die een verbod op samenkomsten formuleren, maar wellicht hiermee in verband kunnen worden gebracht (cfr.5.2.3). Daarnaast heerst er nog discussie over de precieze datering van de wet. Eigenlijk was het De Robertis die voor het eerst voor een datering pleitte omstreeks 49 tot 46 v.C., ten tijde van Caesar.⁶⁰⁰ Uit enkele grafinschriften weet men bovendien dat er in de laatste helft van de eerste eeuw v.C. een vorm van goedkeuring nodig was bij

⁵⁹⁵ Royden, op.cit., p. 6.; Tatum, op.cit., p. 205. en pp. 225-226.

⁵⁹⁶ Ausbüttel, op.cit., pp. 91-92.

⁵⁹⁷ R. W. Husband, "Legislation against Political Clubs during the Republic", in: *The Classical Weekly*, vol. 10 (nr. 2), 1916, p. 43.

⁵⁹⁸ Tatum, op.cit., p. 205. en pp. 225-226.

⁵⁹⁹ Mouritsen, *Plebs and Politics*, Appendix: pp. 149-151.

⁶⁰⁰ De Robertis, op.cit., vol I., pp. 193-194.

het stichten van een *collegium* door de senaat.⁶⁰¹ Over deze procedure zullen we het nog hebben in onderdeel 5.2.4.

5.2.1.5 Wetgeving onder Keizer Augustus

Augustus zou opnieuw een gericht verbod uitoefenen, meer bepaald de nieuwe *collegia*, die Caesar probeerde te autoriseren, werden vanwege hun inmenging met banditisme verboden. Na de dood van Caesar zouden verschillende roofbendes zich georganiseerd hebben onder deze *collegia* om zichzelf te legitimeren. Deze verenigingen werden verboden, de nieuwe *collegia* met een publiekelijk interessante functie en de antieke verenigingen bleven behouden. In principe gaat het vooral over een herbevestiging of doorzetten van de *Lex Julia*. Omstreeks 7 v.C. zou Augustus de *Ludi Compitalicii* wel tot een staatscultus verheffen⁶⁰² - ondanks zijn eerdere verbod op de culte vanwege de betrokkenheid (mogelijk mét *collegia*) bij rellen omstreeks 22 v.C.⁶⁰³ In de tweede helft van zijn regeerperiode zou er nog een decreet zijn uitgevaardigd: *senatus consultum (de collegiis tenuiorum)* – geattesteerd in de *Digesten* (47.22.1) en CIL XIV 2112. Deze wet zorgde ervoor dat minder bedeelde mensen (*tenuiores*) eens per maand samen mochten komen en een bijdrage konden leveren aan een gemeenschappelijke kas.⁶⁰⁴ Deze datering van De Ligt vormt een kritiek op o.a. De Robertis die de wet dateerde tussen 40 en 60 n.C. en het vooral over begrafenisverenigingen heeft.⁶⁰⁵

5.2.1.6 Wetgeving onder Tiberius, Claudius en Nero

Onder de volgende keizers zouden vooral enkele meer lokale maatregelen genomen worden tegen verenigingen. Cassius Dio (60.6.6) meldt ons dat Claudius clubs verbood die eerder weer werden toegelaten door Gaius (Caligula). We zitten hier met een specifieke context, nl. die van de Joodse kwestie in de 1^{ste} eeuw n.C. Het verbod was gericht op een aantal Joodse associaties die mogelijk voor onrust konden zorgen en was gekoppeld aan andere verbodsbepalingen.⁶⁰⁶ Gelijkaardig is het verbod op Egyptische verenigingen van provinciegouverneur Flaccus (32-38 n.C.), geattesteerd door Philo en reeds besproken (2.2.3.1). De nadruk lag weliswaar meer op moreel verval. Ook specifiek was het eerder geziene verbod op de Pompeiaanse verenigingen omstreeks 59 n.c. die *contra leges* waren opgericht (opnieuw een verwijzing naar een officiële procedure ter goedkeuring van de vereniging – cfr. 2.2.3.2 en 6.2.1.2).

⁶⁰¹ Royden, op.cit., pp. 7-8.; Ausbüttel, op.cit., p. 92.; Harland, op.cit., pp. 164-165.

⁶⁰² Royden, op.cit., p. 8., Ausbüttel, op.cit., pp. 92-93.; Bollmann, op.cit., pp. 24-25.; J. Linderski, "Suetons Bericht über die Vereinsgesetzgebung", in: op.cit., p. 223. (328)

⁶⁰³ Courier, op.cit., pp. 850-852. (Ap. 174-176.) en K. Galinsky, *Augustan Culture: An Interpretive Introduction*, Princeton University Press, 1998, p. 300.

⁶⁰⁴ L. De Ligt, "D. 47, 22, 1 pr.-1 and the Formation of Semi-Public Collegia", in: *Latomus*, vol. 60, 2001, p. 358. V

⁶⁰⁵ Royden, op.cit., p. 9.; De Robertis, op.cit., vol. I., pp. 275-293.

⁶⁰⁶ W. Cotter, "The Collegia and Roman Law", in: Kloppenborg & Wilson (eds.), *Voluntary associations*, pp. 74-89.

5.2.1.7 Wetgeving onder Domitianus: de Lex Irnitana

De *Lex Irnitana* is een stuk wetgeving omtrent 1981 teruggevonden in de buurt van Sevilla en werd wellicht omstreeks 91 n.C. uitgevaardigd. Het vertelt ons heel wat over de verhouding tussen de lokale, stedelijke overheid en de Romeinse overheid. Vooral van belang voor ons is met name paragraaf 74, die over *collegia* handelt.⁶⁰⁷

“No one is to take part in an assembly (*coetus*) in that municipium or to form a society (*sodaliciium*) or college (*collegium*) for that purpose or to conspire that it be held or to act in such a way that any of these things occur.”

Lex Irnitana 74 (vertaling Liu)⁶⁰⁸

De historiografische traditie omtrent de wet wordt grondig besproken door Liu. Sommige historici (D’Ors en Galsterer) denken dat de wet deel uitmaakt van een algemene ban op *collegia* in de stad. Anderen (Crawford, Gonzalez en Lamberti) menen dat het enige dat echt verboden was, de *coetus* is of illegale bijeenkomst. Liu lijkt dit te volgen omdat *coetus* vaak een negatieve connotatie heeft, vergelijkbaar met *turba* of *seditio*, etc. Verenigingen werden in deze optiek dus enkel bestraft in de mate dat ze hiertoe (opruiming, eventueel geweld) bijdroegen.⁶⁰⁹ We merken op dat hiernaast de discussie over de *sodalitates* belangrijk is voor deze wettekst. Liu analyseert dat deze term vanaf de Keizertijd steeds meer als synoniem voor *collegium* werd gebruikt.⁶¹⁰

5.2.1.8 Wetgeving onder Trajanus

Ook op de conflicten omtrent de verenigingen in Bithynië zijn we reeds ingegaan (2.2.3.4). Onze conclusie was in lijn van de bovenstaande bevindingen. De maatregel om de verenigingen te verbieden was gelinkt aan een concrete traditie in de stad Nicomedia. Het voorbeeld van Amisus maakte duidelijk dat er zeker geen sprake was van een algemene ban op verenigingen. Ook i.v.m. de christelijke associaties echter zijn enkele maatregelen bekend. Zo schrijft Plinius (*Epistulae* 10.96.7) dat hij in opdracht van hem (Trajanus) al politieke verenigingen of *hetairiae* verboden had.

5.2.1.9 Gnomon Idios Logos (149 n.c.)

Een laatste dergelijke verbodsbepaling (het is zeer opvallend dat ten eerste de meeste bovenstaande verbodsbepalingen uit de keizertijd niet te Rome gelden, ten tweede dat ze allemaal voor 150 n.C.

⁶⁰⁷ Uitgave zie J. González en M. Crawford, “The Lex Irnitana: A New Copy of the Flavian Municipal Law”, in: *The Journal of Roman Studies*, vol. 76, 1986, pp. 147-243.

⁶⁰⁸ J. Liu, “Local Governments and *Collegia*: A New Appraisal of the Evidence”, in: J. J. Aubert & Z. Várhelyi (eds.), *A Tall Order*, Leipzig, München Saur, 2005, p. 286.

⁶⁰⁹ Idem, p. 292.

⁶¹⁰ Liu, op.cit., p. 293. Fellmeth gebruikte in lijn van De Robertis *sodalitates* als synoniem voor religieuze verenigingen. De invulling door bv. Mouritsen en Tatum is totaal verschillend en doelt op eerder elitaire verenigingen die zich inlieten met omkoping (zie *Lex Licinia*).

dateren) vinden we te Egypte. Het fragment (Sel. Pap. 2 206, par. 108) stelt dat wie ‘deelneemt’ aan een vereniging (*synodos*) 500 drachme dient te betalen, soms enkel de leiders. De context is echter onbekend. Zowel volgens De Ligt (cfr.infra) als Arnaoutoglou reflecteert het een oud stuk wetgeving uit de Augusteïsche periode, maar deze laatste stelt het niet in het verlengde van de *Lex Julia*, maar linkt het aan het verenigingsverbod van Flaccus dat eerder aan bod kwam.⁶¹¹

5.2.2 Evaluatie: Overheidsbeleid en verbodsbepalingen van *collegia*

Mommsen en Waltzing domineerden de geschiedschrijving omstreeks het einde van de 19^{de} eeuw met hun opvatting dat de Romeinse overheid negatief stond tegenover het verenigingsleven en *collegia* bedreigend waren voor de maatschappelijke orde. Dit uitgangspunt lijkt gedeeltelijk ook te zijn geuit bij sommige auteurs in de juridische geschiedenis die we hierboven besproken hebben, bv. bij De Robertis en Heaton, die meenden dat het senaatsbesluit van 64 v.C. een algemeen verbod op verenigingen inluidde. We zagen reeds dat er vanaf de jaren '60 kritiek kwam door bv. Linderski, later door Ausbüttel. Deze waagden zich echter nog niet nadrukkelijk aan het abstraheren van hun kritiek; beargumenteren dat de overheid *a priori* niets tegen verenigingen had. Daarvoor duurde het tot ongeveer de laatste twintig jaar. Gesteund door lokaal onderzoek en perspectieven buiten de zuiver juridische context op overheidsbeleid in bv. de provincies gaan meer en meer stemmen op om af te stappen van de oude visie. Gelijktijdig en door deze optimistische schatting krijgt men ook meer aandacht voor het sociale en integrerende effect van de *collegia* dat eerder aan bod kwam.⁶¹²

De Ligt stelt vast dat bepaalde groepen zoals de *neoi*, *gerontes* en *Augustales* niet door de *Lex Julia* werden getroffen, omdat deze als semipublieke groepen werden beschouwd. Het is daarom mogelijk dat de *Lex Julia* enkel op *sodalitates* of *collegia sodalicia* van toepassing was. Ten gevolge hiervan vervroegt hij de datering van het senaatsbesluit *de collegiis tenuiorum* naar de periode van Augustus.⁶¹³ In een tweede artikel onderzoekt hij de overheidsattitudes tegenover de *collegia*. Hij gaat in tegen de hypothese van Shaw dat men (in Noord-Afrika) de toestemming van de senaat of keizer nodig had om markten in te richten; vanwege de vrees die men had tegenover verenigingen. Ten eerste stelt de Ligt dat ook de provinciegouverneur het *ius nundinarum* kon verstrekken. Ten tweede kan men de abstracte vrees voor verenigingen niet op markten doortrekken, markten zijn periodiek en weinig georganiseerd, *collegia* permanent en (meer) gereguleerd. Ten derde stelt hij de angst voor de verenigingen zelf in vraag. Verbodsbepalingen zijn telkens tijdelijke maatregelen tijdens periodes van onrust. De houding van de staat tegenover de *collegia* van de armeren lijkt

⁶¹¹ I. Arnaoutoglou, “Collegia in the Province of Egypt in the First Century AD”, in: *Ancient Society*, vol. 35, 2005, pp. 210-212.

⁶¹² Zie Van Nijf (cfr.supra) en Perry (cfr.infra) en de conclusie van de literatuurstudie van M. Dissen, *Römische Kollegien und deutsche Geschichtswissenschaft im 19. Un 2. Jahrhundert*, Stuttgart, Franz Steiner, 2009, p. 300.

⁶¹³ L. De Ligt, “D. 47, 22, 1 pr.-1 and the Formation of Semi-Public Collegia”, pp. 345-348. en p. 358.

bovendien nog meer ontspannen te zijn geweest, daar deze met het tweede senaatsbesluit van Augustus uit het Juliaanse verbod vielen.⁶¹⁴

Arnaoutoglou gaat na op welk vlak de vermeende verbodsbepalingen uit bv. de *Lex Julia* invloed hadden op het Romeinse Klein-Azië. *'One may argue that the nature of the preserved epigraphical evidence [...] does not favour references to public prohibitions.'* Hij volgt het standpunt van De Ligt, dat de restricties tijdelijk waren, maar vult aan dat deze ook een sterk lokale aard hadden. Een verbod te Rome hoeft geen verbod elders te impliceren.⁶¹⁵ San Nicolò kon in 1915 al discrepanties aantonen tussen verwijzingen naar *collegia* op papyri en inscripties enerzijds en de bronnen die o.a. De Robertis⁶¹⁶ gebruikt om aan te tonen dat er in Egypte sprake was van de *Lex Julia*, anderzijds.⁶¹⁷ In een ander artikel onderzoekt Arnaoutoglou dan ook deze eigenaardigheid en concreet de situatie in die provincie omstreeks de 1^{ste} eeuw n.C. Op basis van Augustus' wet voor de *collegia tenuiorum* en de bevindingen van de Ligt en San Nicolò, neemt Arnaoutoglou de volgende interessante stelling in: *'It means that Roman legislation on collegia was not as strict and rigid as it was envisaged; associations, religious and professional, could manipulate their multi-functional nature in order to adapt to the requirements of the senatus consultum de tenuiorum. In this respect, the hypothesis that Roman authorities turned a blind eye to apparently illegally constituted associations may be nothing more than an intelligent guess. Associations followed the rules laid down in early Principate, but they interpreted these rules in such a manner as to suit their own interests.'*⁶¹⁸ *Collegia* mogen dus zeker niet te dualistisch (politiek gevaarlijk vs. vredevol) of te functioneel (beroeps-, religieuze-, politieke verenigingen, etc.) worden ingedeeld. Er lijkt eerder van golfbewegingen dan van lineaire overgangen sprake te zijn. Dit doet de werkelijkheid, ook volgens Arnaoutoglou, meer recht aan. De Robertis' bronnen zijn anders interpreteerbaar. De ontbinding van de *hetaireiai* en *synodoi* door Flaccus moet begrepen worden als een tijdelijke maatregel van de prefect om toenemende spanningen te Alexandrië in te tomen.⁶¹⁹ Het *Gnomon of Idios Logos* (§ 108) is te fragmentair, maar slaat mogelijk op hetzelfde verbod (cfr. supra). De conclusie luidt dat Egypte niet door een algemeen verbod werd getroffen, maar dat het over tijdelijke maatregelen ging. Abstracter gesteld hadden de Romeinen geen angst of wantrouwen tegen de verenigingen, zolang deze de *Pax Romana* niet bedreigden.⁶²⁰

⁶¹⁴ L. De Ligt, "Governmental Attitudes towards Markets and Collegia", in: L. Cascio (ed.), *Mercati permanenti e mercati periodici nel mondo romano*, Bari, Edipuglia, 2000, pp. 238-252.; vooral pp. 250-252.

⁶¹⁵ I. N. Arnaoutoglou, "Roman Law and collegia in Asia Minor", in: *Revue internationale des droits de l'antiquité*, vol. 49, 2002, pp. 28-31.

⁶¹⁶ De Robertis, op.cit., vol I., pp. 247-248 en pp. 266-267.

⁶¹⁷ I. N. Arnaoutoglou, op.cit., p. 42. en "Collegia in the Province of Egypt", p. 198.

⁶¹⁸ I. N. Arnaoutoglou, idem, p. 202.

⁶¹⁹ Volgens De Ligt (naar Smallwood), zou Flaccus het verbod zelfs op persoonlijk initiatief hebben ingevoerd na een incident in het gymnasium waarbij hij aangevallen werd door 'hooligans', op.cit., p. 248.

⁶²⁰ Arnaoutoglou, "Collegia in the Province of Egypt", pp. 211-212.

Jinyu Liu zal de nadruk op de beperkte capaciteiten van de Romeinse administratie en overheid leggen. Ze concludeert op basis van de *Lex Irnitana* dat de supervisie van de *collegia* voor gemeentelijke autoriteiten slechts belangrijk was bij het innen van boetes bij mensen die een bepaalde wet overtraden. Er zijn verschillende problemen: (1) de (in)effectiviteit en impact van (lokale) overheidscontrole⁶²¹ – Harland merkt in zijn studie eveneens op dat problemen lokaal werden aangepakt⁶²² en (2) de competentie van de gemeentelijke ambtenaren om de variabele wetten juist te interpreteren. Liu stelt vast dat er meer aandacht dient te worden gegeven aan de lokale praktijken en de flexibiliteit van wettelijke regulaties i.p.v. aan de centrale wetgeving.⁶²³

De bevindingen van Van Nijf haalden we reeds in voorgaand hoofdstuk aan en sluiten mooi aan op de genuanceerde conclusies hier. Verenigingen maakten een belangrijk deel uit van de sociabiliteit, de manier waarop het sociale leven door de mensen geordend en ‘gespeeld’ werd.⁶²⁴ Perry suggereert hierdoor zelfs dat de *collegia* een middel waren, niet gecreëerd maar gedragen door de elite, om het volk te controleren. Deze opvatting is veel té *top-down* gericht, maar verklaart wel ten dele (en in de ogen van de elite) de steun die men bepaalde verenigingen bood vanaf de 2^{de} eeuw n.C. (cfr. infra).⁶²⁵

5.2.3 Verbodsbepalingen i.v.m. samenscholing of samenkomsten van verenigingsleden

Sterk gelieerd aan de beperkingen of verbodsbepalingen die men stelde tegenover bepaalde verenigingen waren beperkingen op het samenscholen van bepaalde individuen of verenigingsleden. We hadden het reeds over nog enkele aanwijzingen voor de *Lex Julia* van Caesar die de bevindingen van de Ligt op het eerste zicht in moeilijkheden brengen. Ten eerste is er de *Lex Ursonensis*; een edict uit het Spaanse Genetiva, uitgevaardigd in 47 of 46 v.C., en waarbij gesteld wordt dat geen enkele kolonist een samenkomst, conventie of samenzwering (*coetum conventum coniu//[rationem//]*) mag organiseren (par. 106).⁶²⁶ Een andere vermelding komt van Josephus (Ant. 14.215) waarin vermeld wordt dat Caesar de *thiasous* verbood in de stad samen te komen. De Ligt en Arnaoutoglou behandelen de Lex niet en Josephus wordt slechts kort vermeld. Dit lijkt ons terecht te zijn, daar er in beide passages geen duidelijke verwijzing is naar *collegia*, en er bij Josephus ook nog eens sprake is van de concrete, Grieks-Joodse context. Ook bij de *Lex Irnitana*, die eerder aan bod kwam en waarbij verenigingen vermeld werden, was het doel enkel en alleen het voorkomen van

⁶²¹ Men zou zich sowieso kunnen afvragen hoe een ‘algemeen’ verbod in de praktijk afgedwongen werd.

⁶²² Harland, op.cit., p. 162. ‘When such disturbances involving associations did occur, they would usually be handled locally, which was in keeping with the character of Roman rule more generally.’

⁶²³ Liu, “Local Governments and *Collegia*: A New Appraisal of the Evidence”, pp. 310-311.

⁶²⁴ Van Nijf, “*Collegia* and Civic Guards” pp. 305-308.

⁶²⁵ Perry, “Organized Societies: *Collegia*”, p. 512.; ongeveer hetzelfde idee heeft Fellmeth, op.cit., p. 68.

⁶²⁶ Uitgave zie A. C. Johnson, P. R. Coleman-North en F. C. Bourne, *Ancient Roman Statutes*, Austin, University of Texas Press, 1961, pp. 97-104. (n. 114)

'gevaarlijke' bijeenkomsten.⁶²⁷ Dat een verbod op samenkomsten echter ook gepaard kon gaan met de ontmanteling van enkele *collegia*, bewijst het verbod van Claudius (Cassius Dio 60.6.6); maar andermaal gaat het hier natuurlijk over een zeer specifieke context die we eerder hebben besproken. Interessant i.v.m. onze discussie omtrent de *tabernae* in de voorbije hoofdstukken is dat keizer Claudius ook de tavernes gesloten of zelfs afgeschaft zou hebben (Dio 60.6.7).⁶²⁸

5.2.4 Erkenning van verenigingen door de overheid: *collegia licita* en *collegia illicita*

Een eerste figuur die een procedure voorzag om verenigingen te erkennen, tenminste voor zoverre ons bekend, zou Caesar geweest zijn in zijn *Lex Julia*. De aanwijzingen zijn de eerder geciteerde passage van Suetonius en onderstaand epigrafisch bewijs van het *collegium symphonicorum* dat duidelijk van een procedure getuigt. Een *collegium* moest een duidelijke, nuttige functie hebben voor de gemeenschap en erkend worden door een senaatsdecreet om als geldig gezien te worden. Tijdens de burgeroorlog van de jaren '30 viel de procedure in onbruik, maar Augustus zou deze net als de *Lex Julia* zelf herbevestigd hebben.⁶²⁹ *Collegia licita* waren dus door de senaat geautoriseerde verenigingen (vanaf de 2^{de} eeuw vaak in de formule *quibus ex SC coire licet*). Er zijn voorbeelden voorhanden doorheen het ganse Romeinse Rijk.⁶³⁰ Eén van de oudste voorbeelden (10-50 n.C.) komt net uit Rome en geldt dus voor het *collegium symphonicorum* (CIL VI 2193), een muziekvereniging. Andere voorbeelden te Rome zijn de *mensores marchinarii frumenti publici* (CIL VI 85) uit 198 n.C., het *collegium dendrophorum* (CIL VI 29691) en *corpus piscatorum et urinatorum* (CIL VI 1872) uit 206 n.C. In Ostia hebben we het *corpus fabrum navalium* (XIV 168-169) van 195 n.C., *corpus fontanorum* (CIL XIV 4573) uit 232 n.C. en *corpus pellionum* (XIV 10) met onbekende datering.

Dan nu over de maatstaf van de procedure die Augustus zou hebben (her)ingevoerd. Suetonius (Aug. 32.1) heeft het over *collegia legitima et antiqua*, Asconius (*Pro Cornelio* 75) spreekt dan weer over een klein aantal verenigingen (*pauca et certa*) dat het publieke goed nodig had (*quae utilitas civitatis desiderasset*). Misschien getuigt de terminologie van een verschillend stadium in de wetgeving.⁶³¹ Hoe dan ook is het andermaal duidelijk dat men zich duidelijk bewust was van de voordelen die de verenigingen boden. Het kwam er nu gewoon op aan orde te scheppen en dit probeerde men te regelen met de erkenning door de senaat, die het *ius coeundi* uitdeelde. Nog een ander begrip, ook zichtbaar in de hierboven aangehaalde erkenning voor het *collegium symphonicorum*, is de

⁶²⁷ Zie ook J. Rüpke, "Religion in the lex Ursonensis", in: C. Ando en J. Rüpke (eds.), *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006, p. 37.

⁶²⁸ Vergl. Verbruggen, op.cit., p. 99. In de Middeleeuwen trachtte men de tavernes nauwlettend in het oog te houden. Te Ieper werd in 1387 beslist dat herbergen binnen een straal van één mijl slechts op de hoofdwegen gelokaliseerd mochten worden. In Sluis, 1395, moesten alle tavernes in de buurt van de stad gesloopt worden.

⁶²⁹ Cfr. supra en De Ligt, "D. 47, 22, 1 pr.-1 and the Formation of Semi-Public Collegia", p. 346.

⁶³⁰ Zie Liu, "Local Governments and Collegia", p. 294. (voetnoten) en Liu, *Collegia Centonariorum*, p. 105.

⁶³¹ Liu, "Local Governments", p. 291.

auctoritas publica. Al bij al blijft de procedure voor de Late Republiek vrij vaag en is het gewoonweg niet duidelijk hoe dit verliep. Liu pleit dat dit anders is voor de Keizertijd (zie ook de casus van Pompeii; 6.2.1.2). Tegen de opvattingen van Tran en Van Nijf in, die stellen dat erkenning door senaatsdecreet enkel een symbolische of prestigieuze functie had⁶³², is Liu van oordeel dat er wel degelijk een reëel juridisch voordeel was. Erkende verenigingen konden volgens haar aanspraak maken op *immunitas* (vrijpraak van bepaalde lasten) of via het *corpus habere* van andere privileges genieten (gemeenschappelijk bezit en schatkist; vertegenwoordiging via een agent (*actor* of *syndicus*) en juridische bescherming als collectieve entiteit of *universitas*).⁶³³ Ze erkent dat illegale verenigingen, niet erkende verenigingen, wellicht gedoogd werden, maar deze hadden deze juridische voordelen naar alle waarschijnlijkheid niet. Op het einde van de 2^{de} eeuw n.C. zouden onder de steun van Marcus Aurelius de verenigingen steeds meer voordelen genieten. Hét criterium dat vanaf toen duidelijker op de voorgrond zou komen was *utilitas publica*.⁶³⁴ Uiteindelijk bleef het juridisch criterium niettemin bewust een ruim en vaag begrip dat veel speling in de praktijk toeliet.

5.2.5 Privileges: vrijstellingen en monopolies

Andermaal begeven we ons met dit aspect op glad terrein aangezien het een ruim thema bevat waarover zeer veel gediscussieerd wordt. De laatste tijd wordt het debat vooral gedomineerd door de historica Sheilagh Ogilvie. In verschillende artikels legt deze vooral de klemtoon op het feit dat de verenigingen niet noodzakelijk positief waren voor de algemene economie, integendeel.⁶³⁵ Een andere belangrijke opvatting dat het politieke wezen met de economie linkt, heeft ze i.v.m. het ontstaan van de verenigingen: *‘institutions arise and survive for centuries not mainly because they adress market failures, but because they serve the distributional interests of powerful groups’*⁶³⁶ en *‘generating sufficient rents to pay off the political elites’*.⁶³⁷ In onze bespreking zullen we ons focussen op voorbeelden uit Ostia en Rome en leggen we de klemtoon op de band tussen overheid en *collegium*.

In de voor ons interessantere 2^{de} en 3^{de} eeuw n.C. lijken directe voordelen zeer beperkt te zijn geweest. Het gaat vanaf Aurelius vooral over vrijstellingen van lasten, geformuleerd door bv. Callistratus (*Digesta* 50.6.5). We overlopen enkele voorbeelden die relevant zijn voor Rome. Het is duidelijk dat het vooral *collegia* betreft die in dienst stonden van de bevoorrading te Rome. *Navicularii* (schippers) en oliehandelaars kregen vrijstelling van hun publieke taken (*vacatio muneris*

⁶³² Tran, op.cit., p. 353. en Van Nijf, “Collegia and civic guards”, p. 316.

⁶³³ *Digesta* 3.4.1. pr.-2 (Gaius)

⁶³⁴ Deze paragraaf is vooral gebaseerd op de bespreking van Liu, *Collegia Centonariorum*, pp. 101-106.

⁶³⁵ Ook Pirenne had reeds dergelijke opvattingen; zie Boogaart, op.cit., p. 411.

⁶³⁶ Ogilvie, *The Economics of Guilds*, p. 187.

⁶³⁷ Idem, p. 174.

publici) - en ook van honores (D.50.2.9.1; 50.5.9.1) - voor vijf jaar, indien ze een aanzienlijk deel in de vereniging hadden geïnvesteerd (D. 50.4.5) – bij winst moest dit quotum steeds boven de 50% blijven (D. 50.6.6.8). Ook anderen konden vrijstelling genieten zolang ze in deze handel actief waren (D. 50.6.6) of als *dominus navium* schepen van een zekere grootte hadden gebouwd en ter beschikking stelden voor het goederenvervoer van de *annonae* (D. 50.5.3). De vrijstelling gold niet voor alle *collegiati*; noch werknemers op het schip (D. 50.6.1), noch hun kinderen of vrijgelatenen (D. 50.6.6.8), kregen het privilege. Ook het *corpus mensurarum* kreeg te Rome een vrijstelling, de verenigingen in de provincie niet (D. 50.5.10.1).⁶³⁸ Een andere aanwijzing vinden we bij Callistratus:

“Immunity is granted to certain collegia or corporations to which the right of meeting has been given by law, namely to those collegia or corporations in which each member is enrolled on the basis of his craft such as the corporation of builders and any other which has the same reason for existence, that is to say, those instituted to provide services required for public needs. Nor is immunity given indiscriminately to every one enrolled in these collegia, but only to craftsmen. Nor can men of any age be adlected, as the deified Pius decided, in excluding men of advanced or very tender years. But it has been established in many ways that those who have increased their resources and are capable of supporting the munera of the communities can no more avail themselves of dispensations which were granted to poorer men who are divided among collegia.”

Digesta 50.6.6.12 (vertaling Crawford)⁶³⁹

Dit is duidelijk een ruimere maatregel.⁶⁴⁰ Het is veelbetekenend dat men in de Digesten (27.1.17.3; 6) stelt dat vrijstelling van *tutela* of voogdijschap niet bij de *vacatio* hoorde die de vermelde *domini navium* kregen, alsook dat vrijstelling van *tutela* nadrukkelijk vermeld dient te worden voor bv. de leden van de *collegia artificum*. De wetteksten waren blijkbaar vaak allesbehalve duidelijk.⁶⁴¹

Er zijn een aantal voorbeelden van directe voordelen of monopolies die bepaalde *collegia* genoten. Trajanus richtte een bakkersvereniging (*pistores*) op om in de voedseluitdelingen te voorzien. Wellicht kreeg men graan tegen een goedkopere prijs en voorzagen men ook in werkplaatsen.⁶⁴² Een ander voorbeeld zijn de *saccarii* (die hielpen met het uitladen van schepen) omstreeks 364 n.C. (Cth. 14.22.1). Ook de slaggers (367 n.C.), kalkbranders en vollers genoten bepaalde voordelen.⁶⁴³ Hoewel

⁶³⁸ A. J. B. Sirks, “Munera publica and exemptions (vacation, excusatio and immunitas)”, in: M. J. Pelaez (ed.), *Studies in Roman Law and Legal History in Honour of Ramon D’Abadal I de Vinyals on the Occasion of the Centenary*, Barcelona, 1989, pp. 96-97.

⁶³⁹ M. Crawford, “How to Create a Municipium”, in: M. Austin, J. Harries en C. Smith (eds.), *Modus Operandi: Essays in Honour of Geoffrey Rickman*, Londen, Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London, 1998, pp. 31-46.

⁶⁴⁰ Vergl. de zogenaamde Solva-inscriptie; Liu, *Collegia centonariorum*, p. 59. en Sirks, op.cit., pp. 97-98.

⁶⁴¹ Sirks, op.cit., p. 100.

⁶⁴² Erdkamp, *The Grain Market in the Roman Empire*, pp. 252-257.

⁶⁴³ P. Louis, *Ancient Rome at Work: An Economic History of Rome from the Origins to the Empire*, New York, Alfred A. Knopf, 1927, pp. 262-263. Dit is weliswaar een ouder werk dat omzichtig dient te worden behandeld.

er ongetwijfeld meer voorbeelden zijn van monopolievorming in de Middeleeuwen lijkt zoals eerder reeds kort aangehaald recent onderzoek dit onderscheid te nuanceren door de nadruk te leggen op *de facto*, informele monopolievorming waarbij men prijzen probeerde te reguleren en eventueel kon overgaan tot geweld (cfr. 2.2.3.7). Een beroep uitoefenen zonder in de voorziene vereniging in te treden kon in de praktijk dus vaak een slecht idee zijn, ondanks het feit dat er geen wettelijke verplichting hiertoe was.⁶⁴⁴ Politiek gezien zijn er wel belangrijke verschillen tussen deze vormen van monopolisering. *De facto* monopolievorming is immers een *bottom-up* fenomeen waar de overheid meestal geen rol in speelde (integendeel; men probeerde er vaak tegen op te treden⁶⁴⁵); terwijl ‘de’ monopolies waar men het meest over spreekt, ontstaan uit wettelijke voordelen geleverd door de overheid – in de Middeleeuwen vaak een meer handelsgezinde oligarchie - die meestal noodzakelijk waren voor een kwalitatief hoogstaand productieproces (bv. luxelakens). Een derde vorm zijn de staatsmonopolies; d.w.z. bepaalde industrieën die vanwege hun schaarste (zout⁶⁴⁶, bepaalde metalen) of publiek belang (*utilitas publica*) door de overheid gereguleerd werden. Bovenstaande voorbeelden lijken zich voornamelijk in deze categorie te situeren. Op de verschillen komen we later nog terug.

5.2.6 Controle en disciplineren van de verenigingsleden

Het geweld dat zich in de Late Republiek opstapelde werd niet alleen door de overheid veroordeeld, er zijn enkele attestaties bekend van verenigingen die hun verenigingsleden beboeten bij immoreel of gewelddadig gedrag. Het befaamdste voorbeeld van het Italiaans schiereiland is dat van de *cultores Dianae et Antinoi* te Lanuvium omstreeks 136 n.C.:

“(25) Likewise, it was agreed that whoever moves from one place to another so as to cause turmoil (sid[i]tionis), he shall be fined four sesterces.

Yet if any one speaks abusively of another or causes an uproar, he shall be fined twelve sesterces.

If anyone uses abusive or insolent language to a quinquennalis during the banquets, he shall be fined twenty sesterces.”

CIL XIV 2112, kolom II, par. 25-29. (vertaling Bendlin)⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ Broekaert, “Occupational associations and monopolies in the Roman economy”, pp. 10-11.

⁶⁴⁵ Broekaert, idem, p. 7.; tegen prijsmanipulatie/kartelvorming i.v.m. *annonae*; Erdkamp, op.cit., pp. 258-268.

⁶⁴⁶ Het papyrus van de zouthandelaars (P. Mich. 5.245) is een beroemd voorbeeld dat echter niet geheel duidelijk is en we daarom niet bij de voorbeelden opgenomen hebben; Broekaert, op.cit., p. 8.

⁶⁴⁷ Hij maakt één van de meest recente analyses; A. Bendlin, “Associations, funerals, sociality, and Roman law: the collegium of Diana and Antinous in Lanuvium (CIL 14.2112) reconsidered”, in: M. Öhler (ed.), *Aposteldekret und antikes Vereinswesen*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2011, pp. 207-296.; citaat p. 215. (Latijn: p. 212.)

Ook elders in het rijk zijn er reeds, soms van zeer vroeg (bv. midden 1^{ste} eeuw v.C. te Egypte: P. Lond. 270), getuigenissen bewaard; in het bijzonder te Griekenland (vanaf de 2^{de} eeuw n.C.).⁶⁴⁸ Ook op meer economische domeinen was er controle opdat leden bv. niet onder de marktprijs zouden verkopen.⁶⁴⁹ Andermaal is het dus duidelijk dat er een normatieve wisselwerking was tussen overheid en verenigingen.

5.2.7 Problematiek omtrent de *curiales/decuriones* en verenigingsleden

Tot slot moeten we het nog hebben over enkele edicten die handelen over *collegiati* en de betreding van de stadsraden. In de meeste wetenschappelijke literatuur wordt dit fenomeen meestal van de hand gedaan en amper onderzocht (dit in tegenstelling tot de representatie van de ambachtsleden in middeleeuwse verenigingen, wat daar omgekeerd bijna uitsluitend alle aandacht geniet).

In 369 n.C. werd een wet uitgevaardigd die bepaalde dat *centonarii* zich niet mochten terugtrekken uit hun verenigingen om in de stadsraad plaats te nemen. Als straf wordt een boete voorzien (Cth 14.8.2). Hoewel dit dus een duidelijke verbodsbepaling inhoudt zijn er enkele nuancerings op zijn plaats. Het gaat namelijk om een zeer belangrijke vereniging, de *centonarii*, textielwerkers die, zo heeft Liu aangetoond, ook een *utilitas publica* hadden (bv. de levering van militaire uitrustingen).⁶⁵⁰ In de 4^{de} eeuw had men echter heel wat problemen om de belangrijke verenigingen demografisch (en financieel) op peil te houden (wat ook leidde tot een verplicht erfelijk doorgeven van het beroep); iets waar we verder niet op in gaan, maar dus deze wet zeker kan helpen verklaren.⁶⁵¹ Algemene bepalingen die de sociale mobiliteit van verenigingsleden direct beperkten werden dus wellicht niet gemaakt, en zeker niet in de drie eerste eeuwen n.C.; in de *Digesta* 50.6.6.13 zegt men bv. nog dat leden van het *corpus/collegium (naviculariorum)* hun vrijstelling van de *munera* verloren indien ze het decurionaat aannamen (wat impliceert dat dit toegelaten en niet ongewoon was).⁶⁵² Een uitzondering voor vrijgelatenen is de Lex Visellia (cfr.infra). Het feit dat men het er in de wetteksten verschillende malen over heeft, lijkt aan te tonen dat dit geen uitzonderlijk fenomeen was. Bovendien zijn er epigrafisch, en hierover gaat een aanzienlijk deel van ons volgende hoofdstuk, heel wat *collegiati* bekend die het tot stadsmagistraat zouden schoppen, doorheen het ganse Romeinse Rijk.

⁶⁴⁸ Voorbeelden zie Arnaoutoglou, "Roman Law and Collegia in Asia Minor", p. 43.; de *magistri* konden leden uitleveren bij verkeerd gedrag; cfr. de zouthandelaars (P. Mich. 5.243-5.); Broekaert, op.cit., p. 15.

⁶⁴⁹ Bespreking zie Broekaert, *Partners in Business*, pp. 245-247.

⁶⁵⁰ Liu, *Collegia Centonariorum*, pp. 115-124. Bespreking van Cth. 14.8.2 op pp. 285-288.

⁶⁵¹ Epstein, *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, pp. 21-22.

⁶⁵² Sirks, op.cit., p. 97.

5.3 Middeleeuwen

5.3.1 Verbodsbepalingen en financiële maatregelen

Een opvallend verschil waar we meteen op in kunnen gaan is de aard van de verbodsbepalingen die we terugvinden in de Middeleeuwen. In tegenstelling tot in de Oudheid is het namelijk zo dat we geen enkele wet terug konden vinden die het over de (verplichte) ontbinding van verenigingen had. In ons laatste hoofdstuk zullen we dit fenomeen nog breder proberen te verklaren, nu analyseren we vooral de kenmerken en feitelijkheden die we in de bronnen terugvinden. De nadruk zal in de Middeleeuwen veeleer liggen op het verbieden van samenkomsten. Dit is belangrijk ter indicatie en bevestiging van het feit dat men veel minder geneigd is om verenigingen te schrappen die cruciaal zijn voor de economie en het *utilitas publica*. Dit op zich steunt weer de these van bv. een De Ligt, die stelt dat de verbodsbepalingen in de Late Republiek zich wellicht vooral op de *sodalitates* zouden hebben gericht, politiek-religieuze dan wel elitaire verenigingen die aan verkiezingsfraude deden. In ieder geval lijken de beroepsverenigingen niet onder deze noemer te vallen. Bovendien valt ook het tijdelijke karakter op. Naast een verbod op samenkomsten kon men twee andere zaken verbieden: wapendracht en het organiseren van *wapeninghen*; en de verkiezing van het eigen ambachtsbestuur (voor dit laatste cfr. 5.3.2). Soms konden deze maatregelen gecombineerd worden. Eventueel konden er nog andere maatregelen worden genomen zoals het terugtrekken van privileges of, toch wel bijzonder, eisen dat de opstandelingen geen steun van hun armenhuis mochten ontvangen.⁶⁵³

Enkele voorbeelden van een verbod op samenkomsten zijn de volgende. Na een eerste fase van de *Moerlemaye* bepaalde men dat het verboden was om in een gilde te zitten, een samenkomst te organiseren of een banket te hebben; illegale bijeenkomsten werden als samenzweringen gezien.⁶⁵⁴ Na de Vlaamse Kustopstand werd in 1329 bepaald dat alle '*congregations, essamblees de commun ou de mestiers*' verboden werden. Dit werd gecombineerd met een verbod op het verkiezen van een eigen bestuur (cfr.infra).⁶⁵⁵ Men kon ook bijeenkomsten van een specifiek ambacht verbieden, voorbeeld bij uitstek is het verbod op samenkomsten van de wevers in 1349 te Gent.⁶⁵⁶ Opnieuw werd dit in combinatie uitgevoerd met een verbod op eigen verkiezingen (cfr.infra).

Net als het onbevoegd luiden van de klokken werd het recht om een wapening te organiseren sterk gereguleerd. Verschillende malen werd het recht zelfs volledig ontnomen, in het bijzonder na oproer. Tijdens het beleid van Jacob van Artevelde werd een dergelijke maatregel genomen (1340-1341), net als voor de wevers (de wet kon zich dus andermaal specifiek richten op één vereniging) na het

⁶⁵³ Dit laatste was zo met de wevers te Gent in 1365; Verbruggen, op.cit., p. 33.

⁶⁵⁴ C. Wyffels, *De Oorsprong der ambachten*, pp. 92-93. en Dumolyn, "Guild politics", p. 24.

⁶⁵⁵ Dumolyn, idem, p. 37.

⁶⁵⁶ Verbruggen, op.cit., p. 31.

weversoproer van 1353. Te Brugge moesten de wevers in 1380 na de beginfase van de Gentse Oorlog zweren *nemmerme wapeninghe noch beroerte* te organiseren tegen de graaf of de stad. Bovendien mochten enkel de vrije meesters (en niet de gezellen) komen wanneer het gemeenteleger bijeengeroepen werd.⁶⁵⁷

Een andere manier om druk uit te oefenen op het volk gebeurde op fiscaal vlak. Ook in vredestijd konden belastingen innen, maar bepaalde groepen konden duidelijk ook financieel gediscrimineerd worden na oproer. We wezen reeds verschillende malen op het zogenaamde weversgeld en weversleerknapengeld te Gent. Ook moesten verschillende keren boetes betaald worden na opstanden; bv. na de Moerlemaye en Cockerulle. Hiernaast waren er nog de gehate assisenbelastingen die in Brugge een aanzienlijke rol speelden bij het oproer omtrent 1302. Hoe dan ook lijkt het erop dat deze fiscale lasten een grotere rol speelden bij de rellen in de Middeleeuwen dan in de Oudheid, waar taksen iets minder zwaar op de bevolking lijken te hebben gewogen (en dit ook minder goed gedocumenteerd is). Dit was ook te zien in de voortdurende pogingen om toezicht te krijgen in de stadsrekeningen, een eis die vooral bij de Moerlemaye duidelijk geattesteerd is en waar we in ons inleidende hoofdstuk reeds op wezen. Maar ook in de 14^{de} eeuw bleef dit nog steeds belangrijk. In het oproer te Ieper in 1359 eisten de wevers en volders *avoir compte des recettes et mises de la ville*.⁶⁵⁸ Ook corruptie speelde in deze context een belangrijke rol (cfr. Van Biervliet).⁶⁵⁹

5.3.2 Bestuur van de verenigingen

In deze paragraaf onderzoeken we een belangrijk fenomeen dat eigen is aan de interactie tussen de grafelijke en stedelijke overheid enerzijds en de ambachten anderzijds in de Middeleeuwen; de bepalingen omtrent de verkiezingen van hun eigen ambachtsbestuur, ook wel *ede* genoemd. Over de representatieve organen in de stad zelf hebben we het in ons volgende hoofdstuk (6.3.1).

5.3.2.1 Brugge

De eerste klacht omtrent de verkiezing van een eigen bestuur werd niet in Brugge, maar in Damme geformuleerd. Men eiste een eigen bestuur van deken en vindere, door henzelf, de ambachtslieden, verkozen.⁶⁶⁰ Na 1302 zou men aan verschillende ambachten privileges uitreiken die de verkiezing van een eigen bestuur bepaalden. Afhankelijk van het ambacht konden er opmerkelijke verschillen in de verkiezingsprocedure zitten en zeker in de beginfase lijkt het stadsbestuur nog een zekere rol te hebben gespeeld bij de verkiezingen, maar geleidelijk aan evolueerde dit. In de keure van de

⁶⁵⁷ Verbruggen, op.cit., pp. 104-105.

⁶⁵⁸ Espinas & Pirenne, op.cit., vol. III, p. 784.

⁶⁵⁹ Verbruggen, op.cit., pp. 46-48.

⁶⁶⁰ A. De Smet, "De klacht van de Ghemeente van Damme in 1280", in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, vol. 115, 1950, p. 12. en Dumolyn, "Guild politics", p. 24.

makelaars in 1303 maakte men bijvoorbeeld geen melding van autonomie, maar in 1306 werd hun wel eigen verkiezingen toegestaan.⁶⁶¹ De slaggers mochten reeds in 1302 hun eigen leiders verkiezen. Er werden zes man verkozen; vijf vindere en één 'scilt Drake'. Samen met alle leden koos men dan wellicht bij een samenkomst de deken.⁶⁶² In 1329 zien we weer een ommekeer. Er werd besloten door de koning van Frankrijk om het recht op verkiezing van eigen bestuur te verbieden en er werden *maenres* of *regardeurs* aangesteld i.p.v. de zelfverkozen dekens. Ten laatste in 1338, met de aankomst van Van Artevelde werd dit weer omgedraaid. Na tien jaar eigen verkiezing zouden de wevers en volders andermaal hun recht om zelf hun dekens aan te stellen verliezen. Opnieuw kwamen ze onder toezicht van een *maenre* in 1348, wellicht tot na het weversoproer omstreeks 1360. Een laatste attestatie van 1380 vertelt ons dat de wevers wederom het recht tot eigen verkiezing werd ontnomen en men door een *maenre* werd gecontroleerd. Dit zou tot 1407 duren.⁶⁶³

5.3.2.2 Gent

De beginfase van Gent is iets minder goed gedocumenteerd dan in Brugge. Tussen 1302 en 1306 ontvingen de meeste ambachten wellicht het privilege voor de verkiezing van een eigen bestuur. De kleinhandelaars (meerseniërs) moesten enkele kiesmannen verkiezen die dan zouden beslissen wie de deken en vindere moesten zijn.⁶⁶⁴ Een volgende verwijzing vinden we in 1325; vanaf toen konden de 53 kleine neringen (een verzameling van vele ambachten zoals we zagen) een zogenaamde overdeken kiezen (op tweejaarlijkse i.p.v. jaarlijkse basis).⁶⁶⁵ Net als in Brugge ging het recht om een eigen deken aan te stellen voor het weversambacht waarschijnlijk verloren tijdens de Vlaamse Kustopstand, toen ook tal van andere discriminerende maatregelen werden genomen zoals het weversgeld. In 1338 werd dan net als in Brugge het ambt van deken van de wevers heringesteld. Door de onderlinge conflicten tussen de ambachten te Gent bepaalden de wevers in 1345 dat de volders geen eigen deken meer mochten aanstellen. We zien dus dat het overwicht van bepaalde ambachten, zeker tijdens de instabiele periodes wanneer men het stadsbestuur stevig kon bezetten, ook kon leiden tot het ontnemen van bepaalde privileges van andere ambachten. Deze strategie werd dus niet alleen door de graaf of de Franse koning gebruikt. Hoe dan ook zouden de wevers hun recht tot de verkiezing van een deken weer verliezen na *Goede Disendach* in 1349. Voor het eerst zien we echter een controlerende en vervangende instantie; nl. de

⁶⁶¹ Van Houtte, "Makelaars", op.cit., p. 7.

⁶⁶² C. Wyffels, "Twee oude Vlaamse ambachtskeuren", pp. 93-109.

⁶⁶³ Paragraaf op basis van Dumolyn, "Guild politics", p. 24. en p. 35. en "De Brugse ambachtsbesturen tijdens de late middeleeuwen", p. 312.; Verbruggen, op.cit., pp. 36-39.; Mertens "Bestuursinstellingen van de stad Brugge", p. 326. e.v.

⁶⁶⁴ E. Van der Hallen, "Het Gentse meerseniërsambacht (1305-1340)", in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 31, 1977, p. 107.

⁶⁶⁵ Nicholas, *The Metamorphosis*, pp. 4-5.

twee *beleeders*. Deze werden aangesteld door het stadsbestuur. Ironisch genoeg zouden de volders vanaf 1360, na hun verlies van de wevers in het oproer omtrent 1359-1361, aan deze *beleeders* onderworpen worden en mochten de wevers omgekeerd weer hun eigen deken aanstellen.

Enkele opmerkingen. De verkiezingen, zeker van de grotere ambachten (bv. het weversambacht), werden op parochiaal niveau en met een 'topografische sleutel' georganiseerd. Bovendien was de procedure via een getrapte structuur opgesteld, een essentieel verschil met de verkiezingen in de *collegia*, voor zover bekend. De 23 wijken van de weverij (ingesteld in 1314) kozen een kiescollege van 12 man, bestaande uit 6 meesters en 6 gezellen. Hiernaast werd er een door hen gecoöpteerd persoon gekozen. Uiteindelijk verkozen deze 13 personen de deken van het ambacht. De verkiezing van de gezworenen was nog complexer, zo blijkt uit een verkiezingsreglement van 1359. Idealiter duidt de overdeken vijf ambachtsleden aan (één uit elke parochie in het centrum van de stad), die samen met de overdeken 16 personen verkiezen, vier per parochie (Sint-Jans, Sint-Michiels, Sint-Jacobs en Onze-Lieve-Vrouw-Sint-Pieters). Hierop dienen deze vier, samen met de uittredende gezworenen van elke wijk, vier nieuwe gezworenen te verkiezen (twee meesters en twee knapen).⁶⁶⁶ Dit is slechts het voorbeeld van de wevers, in werkelijkheid was er een enorme variatie tussen de ambachten, zowel in procedure als in het aantal gezworenen per eed. Boone en Dambruyne maken dit duidelijk met respectievelijk uitgebreide tabellen voor 14^{de} -15^{de} eeuws en 16^{de} eeuws Gent; met bv. 12 gezworenen bij het ambacht van de vrije schippers en 2 gezworenen bij de houtdraggers.⁶⁶⁷ Vooral van belang was dat de verkiezing tot deken nauw verbonden was met een politieke functie, aangezien men als deken automatisch een plaats kreeg toegewezen in de Grote Raad (cfr. 6.3.1.1).⁶⁶⁸

5.3.2.3 Ieper

Een eerste vermelding van de eigen verkiezing van ambachtsbesturen te Ieper vinden we vrij vroeg. Uit een document van 4 mei 1304 weten we dat vijf ambachten (wevers, volders, scheerders, vleeshouwers en visverkopers) een eigen zegel hadden en hoofdmannen. De andere ambachten stonden nog gezamenlijk onder twee hoofdmannen. Op deze 4 mei werd bepaald dat alle ambachten een hoofdman, *capitaine* oftewel deken mochten kiezen uit hun midden.⁶⁶⁹ Wanneer we extrapoleren zou het zeer waarschijnlijk zijn dat men dit recht weer kwijtspeelde tijdens de Vlaamse Kustopstand of eerder. En inderdaad, in 1328 wees de Franse koning erop dat alleen schepenen of anderen die 'tot de Wet behoren' de bestuurders mochten aanstellen. Trio stelt dat dit mogelijk een

⁶⁶⁶ Boone, *Gent en de Bourgondische Hertogen*, p. 61., p. 65. en pp. 84-85.

⁶⁶⁷ Boone, idem, pp. 76-78.; Dambruyne, op.cit., p. 269. Zie vanaf p. 270. voor andere procedures.

⁶⁶⁸ Deel over Gent op basis van Dumolyn, "Guild politics", pp. 35-36.; Verbruggen, op.cit., pp. 31-32.; J. Decavele, "Bestuursinstellingen van de stad Gent", pp. 277-320. en Dambruyne, op.cit., p. 264. e.v.

⁶⁶⁹ Espinas & Pirenne, op.cit., vol. III, pp. 727-729. en p. 731.; Wyffels, "Twee oude Vlaamse ambachtskeuren", pp. 95-96.

tijdelijke maatregel zou kunnen zijn, maar dit is niet meteen duidelijk. In Gent en Brugge werd de situatie immers pas in 1338 weer omgedraaid, om het in 1348-9 weer kwijt te spelen (in Gent de volders niet, in Brugge zowel volders als wevers). Voor leper blijkt hetzelfde scenario uit de eisen van o.a. de wevers bij de oproerlingen in 1359: *Item, que en perséverant leur mauvaise opinion eterreurs de yceulx 2 mestiers et des 4 dénommés, en yceli propre jour il eslisirent et firent de leur propre volonté vingres. dècres et capitaines pluseurs, et en alèrent par parroches faire et eslire à leurz plaisirs [...]*.⁶⁷⁰ Deze eisen werden echter niet ingewilligd. Net als de *maenre* in Brugge en de *beleeders* in Gent werd er ook een toezichthouder aangesteld, zeker over het weversambacht. Pauwelse van Paesschendale, die men in 1370 beproefde te vermoorden, was immers ‘*een gouverneur es inde bate van mijn heere van den weveambachte*’.⁶⁷¹ Op een korte rel na in 1380 bleef de situatie wellicht zo, al is dit niet duidelijk. Wel weet men dat vier hoofdmannen de leiding hadden over de vier grootste leden: de poorterij, draperie, de vollers en de gemene neringen.⁶⁷²

Trio acht het waarschijnlijk dat de verkiezing van de leiders (en dus vertegenwoordigers in de Raad) net als in de andere Vlaamse steden in een getrapte structuur plaatsvond en verweven werd met de wijkstructuren. Bemoeiing van bovenaf kwam wellicht vooral bij de grotere ambachten voor die vertegenwoordigd waren in de Raad. Een voorbeeld uit 1377 is de regulering omtrent het scheedersambacht. Er werden vier *gouverneurs* of *wardeinen* (te leper gebruikt men deze term) gekozen (bestaande uit drie meesters en één knaap) via de afgaande structuur van het bestuur; na 1408 werd dit iets democratischer geregeld via het principe van de meeste stemmen bij alle ambachtslieden.⁶⁷³ Er is verder helaas zeer weinig geweten over het precieze ambachtswezen en de verkiezingsreglementen te leper, maar de studies zijn dan ook vrij beperkt in aantal en meestal verouderd. Uiteraard biedt dit nog mogelijkheden voor verder academisch onderzoek.

5.3.3 Privileges en monopolies

Over monopolievorming in de Middeleeuwen is natuurlijk wel zeer veel bekend. Het is echter weinig zinvol om de vele tientallen charters van de verschillende steden te overlopen. In plaats hiervan zullen we enkele algemene tendensen onderscheiden en toelichten met enkele voorbeelden die reeds aan bod kwamen. In de introductie van *Before the Unions: Wage Earners and Collective Action in Europe*, stellen Lis, Soly en Lucassen dat er vier strategieën waren voor de werknemer om de ‘kapitalistische’ tendensen van de ondernemers te boven te komen: 1) het vermijden van directe controle (door bv. in eigen ateliers te werken) aan een stukloon (i.p.v. bv. een uurloon); 2) controle

⁶⁷⁰ *Réquisitoire de Martin Hoedin*, par. 4.; Espinas & Pirenne, idem, p. 782.

⁶⁷¹ E. De Sagher, *Notice sur les archives communales d'Ypres et documents pour servir à l'histoire de Flandre du XIIIe au XVIe siècles*, leper, 1898, pp. 43-48.

⁶⁷² Paragraaf op basis van Verbruggen, op.cit., pp. 42-43.; Trio, “Bestuursinstellingen van leper”, pp. 333-360.

⁶⁷³ Trio, ibidem; Espinas & Pirenne, idem, pp. 602-605.

over de arbeidsmarkt; 3) druk op de werknemer door stakingen, onthouding of geweld en 4) steun in de vorm van liefdadigheidsinstellingen.⁶⁷⁴ Verbruggen analyseert deze vier strategieën in functie van de ambachten en stelt dat vooral de laatste drie strategieën in het bijzonder door ambachten werden geregeld. De monopolievorming met name is sterk gelinkt aan de tweede strategie, controle op de arbeidsmarkt. De meeste ambachten waren open voor buitenstaanders en om een bepaald beroep uit te oefenen moest men lid zijn van het ambacht. Geregeld waren er conflicten met niet-erkende beroepsgroepen die zich bv. in broederschappen organiseerden ter bescherming. Een voorbeeld van een dergelijk loonconflict werd reeds aangehaald voor de Gentse bontsector. De controle op de arbeidsmarkt was zeker niet sluitend. De Ieperse volders moesten in 1382 bijvoorbeeld toestaan dat men beroep mocht doen op volders buiten de stad indien men het werk niet meer aankon. Het is duidelijk dat de monopolievorming in belangrijke mate mogelijk werd gemaakt (of beperkt) door wie op dat moment de politieke scepter droeg.⁶⁷⁵ Het wegnemen van stedelijke of ambachtsprivileges was dan ook een veelvoorkomende politieke strategie.

Door de nauwe band tussen de monopolies en de ambachten was er in tegenstelling tot in de Oudheid, en in ieder geval voor zover wij zochten, geen duidelijke procedure voor het erkennen van ambachten. Wellicht was deze er wel, of moest men op zijn minst toestemming krijgen van de stad; maar de meeste ambachten waren in de 14^{de} eeuw al lang gesticht. Er kwamen ook bijna geen nieuwe ambachten. Te Gent zouden er tussen 1375 en 1540 bv. geen nieuwe ambachten ontstaan. Dergelijke stabiliteit is natuurlijk een opmerkelijk verschil met de *collegia*; zelfs als we in deze groep enkel met beroepsverenigingen rekening houden. Er waren in totaal 58 officiële ambachten te Gent (waarvan 53 kleine nering) die allemaal één gemeenschappelijk kenmerk hadden: één of meerdere lokale privileges waardoor ze een beroepsmonopolie bezaten. Met uitzondering van de draperieambachten werd dit bepaald tot één mijl rondom de stad.⁶⁷⁶ In Brugge (54 ambachten) en Ieper (een onbekend aantal; verder onderzoek nodig) werden dezelfde maatregelen genomen.

Vooraleer we enkele voorbeelden overlopen is het ook interessant om op te merken dat de ambachten vaak zelf hun eigen regels mochten opstellen, uitzonderlijk soms zelfs zonder de nadrukkelijke toestemming (deze was er niettemin wel waarschijnlijk) van de stadsraad. Te Brugge zijn er bijvoorbeeld de keuren van de handschoenmakers in 1345 en de zakkenmakers in 1370 waarbij men geen melding maakt van (een mogelijke rol van) het stadsbestuur.⁶⁷⁷ Sommige

⁶⁷⁴ C. Lis, J. Lucassen en H. Soly, *Before the Unions: Wage Earners and Collective Action in Europe, 1300-1850*, Cambridge University Press, 1994, p. 8.

⁶⁷⁵ Verbruggen, op.cit., pp. 27-28.

⁶⁷⁶ Dambruyn, op.cit., pp. 26-27. Er werden wel beroepsgroepen in reeds bestaande ambachten opgenomen.

⁶⁷⁷ Dumolyn, "Guild politics", p. 31.

ambachten konden dus vrij autonoom te werk gaan; niet in het minst omdat hun regels vaak gericht waren op kwaliteitszorg en interne controle over het productieproces.

5.3.4 Twee voorbeelden van keures: privileges, controle en disciplinering van de leden

Een eerste voorbeeld is de keure van de beenhouwers te Brugge, opgesteld op 2 december 1302.⁶⁷⁸ Het is één van de oudste keures, maar typeert volgens ons de meeste privileges en regulaties die men in die tijd terug vond in de keuren. Artikel 1-6 heeft het vooral over boetes (10 tot 100 schellingen) en eventueel zelfs een maand tot een jaar verstoting van het ambacht bij het verkopen van verdorven koopwaar. Interessant is artikel 9, dat zeer sterk lijkt op de bepalingen die we bij enkele *collegia* reeds aantreffen: *‘(9) So wat manne die twist stokede, ende van den vleeschambochte ware, bin den vleeschuuse, daer slach af quame, verbuerde XX s., ende een alf jaer zijn ambocht.’* Men kon ook het vlees afnemen bij het niet navolgen van de bepalingen, binnen één mijl rond Brugge (cfr. supra) en een boete eisen, zo blijkt uit artikel 10. Vanzelfsprekend mocht men ook enkel in Brugge vlees verkopen (artikel 13) of aankopen (artikel 18) en mocht men geen aankopen doen voor andere beroepsgroepen (artikel 23). Een glimp van de soms zeer precieze bepalingen vangen we op in artikel 11; een (markt)stal mocht bv. niet langer zijn dan een bepaalde lengte. Voor vers vlees en worsten zijn er bijzondere bepalingen (artikel 15-17). Enkele artikels hebben het ook over schulden van ambachtslieden tegenover de ambacht en de mogelijke gevolgen (artikel 20-21). Vrouwen mochten geen vlees verkopen (artikel 25). Het is duidelijk dat ook de gewone burgers de wetten van de ambachten moesten kennen, want in artikel 26 wordt bepaald dat mannen, woonachtig in het schependom Brugge, hun vet op de juiste manier moesten smelten en dit diende te worden gecontroleerd door de deken en vinders van het vleesambacht. Artikel 28 en 32 reguleren de aankoop en verkoop van het vlees in de hallen. Artikel 29 is bijzonder want er lijkt hier reeds sprake te zijn van een erfelijkheidsprivilege: *‘Ende gheen vleeschhauwere nemmermeer staen te bancke, binnen Brugghe, hi ne zij van rechten hoire gheboren bin den ambochte.’*, iets wat we zoals hoger opgemerkt ook in de Oudheid zagen vanaf de 4^{de} eeuw n.C. Artikel 33 bepaalt de stemprocedure voor de deken en vinders waar we het eerder over hadden. Men eindigt met enkele praktische bepalingen i.v.m. de wet. Het is duidelijk dat de keure een zeer variabel karakter had waarbij men verschillende zaken op orde stelde: tucht binnen de ambacht, kwaliteit van de goederen, het sluiten van de rangen tegenover buitenstaanders, etc..

De tweede keure die we bespreken is van de scheerders en werd uitgevaardigd te Ieper. Het omvat bepalingen van 1377 en 1408.⁶⁷⁹ De elf eerste artikels bevatten bepalingen van 1377. Artikels 1-3

⁶⁷⁸ Uitgave in Wyffels, “Twee oude Vlaamse ambachtskeuren”, pp. 100-105.

⁶⁷⁹ Uitgave in Espinas & Pirenne, op.cit., vol. III, pp. 602-605.

handelen over het leerproces en de toegang tot de ambachten; men moest inwoner (poorter) van leper zijn, een leeftijd van minstens 14 jaar hebben en een bepaald bedrag betalen aan de bestuurders. Artikels 4-7 bepalen wat er moet gebeuren bij het overgaan van het statuut van knaap tot meester of omgekeerd. Artikel 8 bevat de oude bepalingen van de verkiezingsprocedure in het ambacht. In de volgende twee artikels vinden we enkele opmerkingen i.v.m. de werkuren, die vastgesteld werden. Artikel 11 houdt een geografische bepaling in van het werk. Het laatste artikel tot slot, uit 1408, bepaalt de nieuwe meer democratische verkiezingsprocedure die we eerder aanhaalden. Het is duidelijk dat deze keure wat verschilt van deze van de beenhouwers; er wordt namelijk weinig over de kwaliteit van goederen gesproken. Ook interne disciplineren ontbreekt wat. Anderzijds is er meer aandacht voor het leerproces. Deze verschillende nuances mogen de gelijkenissen niet verdoezelen. Zo is er wel aandacht voor geografische bepalingen, de werkuren en de verkiezingsprocedure.

5.3.5 Enkele opmerkingen i.v.m. de controle en disciplineren van de leden

De disciplineren of controle over de leden kon dus in een keure worden opgenomen, maar ongetwijfeld werden ad hoc ook veel beslissingen genomen, vaak gestuurd door de deken en gezworenen, al dan niet met het voltallige ambacht beslist. Een voorbeeld is dit van de Gentse wevers in 1306. De gezworenen riepen uit dat niemand zijn werk mocht achterlaten om zich tegen de graaf of zijn vertegenwoordigers te verzetten, op straffe van het verlies van zijn ambacht.⁶⁸⁰

Belangrijk ook, juridisch gezien, is het feit dat het hoogste bestuur oordeelde over arbeidsconflicten en bevoegdheidsgeschillen tussen ambachten. Hun statuut was dus niet alleen moreel, maar ook werkelijk juridisch en economisch relevant van aard. Dit geldt in het bijzonder voor de dekens en overdeken van de kleine neringen.⁶⁸¹ De eden van de textielambachten stelden mensen aan om het gespecialiseerde productieproces van de draperie te controleren; op basis van de regels die vastgelegd werden in de keuren.⁶⁸² Voor de Oudheid is er weinig of geen bewijs dat de *collegia* zich bezighielden met kwaliteitscontrole. Of dit de werkelijkheid weerspiegelt is vanwege de bronnenschaarste natuurlijk een terechte vraag. Een opvallend verschil is het feit dat conflicten bij de *collegia* over de kwaliteit van goederen bij stedelijke magistraten werden uitgevochten (bv. de

⁶⁸⁰ Verbruggen, op.cit., p. 97.

⁶⁸¹ Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 81.

⁶⁸² Dumolyn, "Guild politics", p. 22. Zoals eerder opgemerkt waren de keuren van de lakenambachten ongetwijfeld het meest specialistisch opgesteld. Het proces zelf werd zeer concreet vastgelegd, de lengte van de lakens, etc. Er zijn vele voorbeelden te vinden in het werk van Espinas & Pirenne, bv. voor leper, op.cit., vol. III, p. 459. e.v.

aediles en *agoranomoi*) en niet bij functionarissen van de ambachten zoals in de Middeleeuwen. Misschien zorgde dit voor een objectievere controle, hoewel het sociaal netwerk belangrijk blijft.⁶⁸³

Dat dit kader van de ambachten ook verstikkend kon werken op economisch vlak, maakt het voorbeeld van leper duidelijk. Boussemaere schat op basis van lakenloodjes tot omstreeks 1323 het totaal aantal gefabriceerde lakens op 70 à 80.0000 per jaar, waarvan 45.000 zware draperie. Door het afnemen van afzetmarkten in Zuid-Europa, de toegenomen transportkosten, de gevolgen van de Kustopstand (cfr. supra) en vooral de algemene grafelijke politiek, kreeg leper het steeds moeilijker. Aan de vooravond van het beleg van leper lag het gemiddelde 'slechts' nog op een goeie 25.000 lakens per jaar. Na 1383 en het verdwijnen van een deel van de arbeiderswijken (cfr. 2.3.3.6) viel de totale productie, uitsluitend nog bestaande uit zware draperie, terug op 10 à 12.000 lakens.⁶⁸⁴ De toenemende economische problemen leidden dus tot een conservatieve reactie. De nieuwe lichtere draperie werd afgewend en men viel terug op de zware draperie die op korte termijn hogere winstmarges bood.⁶⁸⁵ Innovatieve vernieuwingen zoals bijvoorbeeld volmolens werden door de sociale organisatie afgeweerd.⁶⁸⁶ Gedurende eeuwen zou men het strenge corporatieve kader van de oude draperie blijven volgen. Het zou tot de tweede helft van de 16^{de} eeuw duren vooraleer een alternatieve draperie, in dit geval de saainijverheid ook succesvol werd (voor enkele decennia).⁶⁸⁷

⁶⁸³ Broekaert, *Occupational associations*, p. 19.

⁶⁸⁴ Boussemaere, "De leperse lakenproductie", pp. 154-157.

⁶⁸⁵ Enkele latere cijfers (1438-1443) tonen de duidelijke verschillen aan; lepers scharlaken – 12.567 Vlaamse pond; Brugs scharlaken - 11.000 Vlaamse pond; Werviks scharlaken (nieuwe draperie) – 7.000 Vlaamse pond; J. Munro, "The origins of the English 'new draperies': the resurrection of an old flemish industry 1270-1570", in: N. Harte (ed.), *The New draperies in the Low Countries and England 1300-1800*, Oxford UP, 1997, p. 39.

⁶⁸⁶ O. Mus, "Het aandeel van de leperlingen in de Engelse wollexport, 1280-1330", in: *Prisma*, op.cit., p. 346.

⁶⁸⁷ J. Demey, "De saainijverheid en de lichte draperie te leper", in: *Prisma*, op.cit., p. 177.

5.4 Conclusie

Na dit onderzoek van het wettelijke kader omtrent de verenigingen kunnen we een eerste belangrijke opmerking maken i.v.m. de geopperde problematische overgang van de *collegia* in de 1^{ste} eeuw v.C. naar de Keizertijd waar Morley het in onze inleiding over had. Wanneer we de bronnen oppervlakkig bekijken lijkt er inderdaad sprake te zijn van een discrepantie; niet in het minst, zoals Morley ook zelf opmerkt, omdat we ons voor de Late Republiek vooral op Cicero dienen te baseren. Uit de bevindingen van dit hoofdstuk blijkt dit echter schijn te zijn. De discrepantie wordt volgens ons veroorzaakt door het begrip van het *collegium* zelf. Onder dit begrip gaat namelijk een enorme diversiteit schuil. Bovendien gaat het vaak ook over dynamische en multifunctionele instellingen, die zich konden aanpassen aan wettelijke bepalingen en meestal ook gedoogd werden indien er geen openlijk conflict was. De verenigingen die we in de wetten zien van de 1^{ste} eeuw v.C. lijken ons inderdaad vooral zogenaamde *sodalitates* te zijn; verenigingen die eerder een religieus karakter hadden met sociale functies en zich eventueel inlieten met omkoperij. Dit betekent niet dat economische functies uitgesloten waren. In ieder geval vallen de echte beroepsverenigingen en verenigingen met een *utilitas publica* volgens ons niet onder deze bepalingen. Dit blijkt ook uit de wetten van de Middeleeuwen, waar de ambachten in fundamenteel allemaal beroepsverenigingen waren die de economie draaiende hielden. Een verbod op deze verenigingen of ontbinding ervan was dus ondenkbaar en wellicht was dit ook zo in de Oudheid.

De aard van de verbodsbepalingen in de Oudheid en de Middeleeuwen waren gelijkaardig. Naast het feit dat men nooit alle verenigingen verbood waren de verbodsbepalingen tijdelijk en lokaal verschillend. Bovendien werden deze vaak gekoppeld aan andere maatregelen (bv. een verbod op samenkomsten, controle over de herbergen en uitsluitend in de Middeleeuwen beperkingen bij het kiezen van een ambachtsbestuur en bepaalde fiscale lasten). Zeker in de Oudheid was de afdwingbaarheid (doorheen het hele Romeinse Rijk) van de wetten ook twijfelachtig (Liu). In de wettelijke bepalingen is een zeer gelijkaardige terminologie te vinden. De rode draad hierbij is niet de vrees voor verenigingen, maar deze voor samenzweringen. Er zijn vele voorbeelden beschikbaar.⁶⁸⁸

Monopolievorming, een in se economische strategie die sterk gekoppeld is aan het economische en politieke karakter van de samenleving, was er zowel in de Oudheid als in de Middeleeuwen. Veeleer dan een wel of niet aanwezig zijn van monopolies in een wettelijk kader, doet men er beter aan de verschillende strategieën te zien als een eigen, originele vorm van hetzelfde fenomeen. In de Oudheid was een monopolie of vrijstelling van bepaalde lasten wettelijk uitsluitend voorbehouden aan een zeer specifiek aantal verenigingen, waarschijnlijk door de senaat erkend, die ofwel met

⁶⁸⁸ Bijvoorbeeld de *Lex Ursonensis*: ‘coniurationem’ vs. de ordonnantie op 28 sept. 1280: ‘conspirations’

schaarse goederen werkten of een *utilitas publica* hadden. Dit was een zeer bewuste strategie die rekening hield met het toenmalige economische kader en haar politiek-juridische afdwingbaarheid. In de praktijk echter was er een duidelijke tendens tot *de-facto* monopolies. De eerder aangehaalde opmerkingen van Ogilvie i.v.m. de verwevenheid tussen economische monopolies en het politieke bestuur hebben nog een belangrijk gevolg voor sommige verbodsbepalingen. Een verbod op een specifiek type verenigingen, van overheidswege, hoeft immers in deze optiek niet altijd (uitsluitend) politiek te zijn. Het is best mogelijk dat de keizer of graaf een vereniging wou bestraffen omdat deze particulieren bedreigde die niet via de vereniging aan eenzelfde economische activiteit deden (dit is dan positief voor de algemene economie in Ogilvies perspectief); of omdat andere verenigingen vroegen naar de (economische) uitschakeling van rivalen (negatief voor de algemene economie).⁶⁸⁹

Vlaanderen daarentegen kende een vrij sterk politiek gesloten systeem dat controle mogelijk maakte en een specifieke economie die monopolievorming en kwaliteitscontrole wenselijk maakte. Het verschillende juridische kader moet ongetwijfeld gezocht worden in de samenstelling van de stadsbesturen, die in de Middeleeuwen meer verweven was met ambachtsleden en individuen die zich met de handelseconomie bezig hielden. Hoe we deze politieke rol van de ambachtslieden dienen te zien t.o.v. het gewone volk (sociale mobiliteit en democratische tendensen) en de *collegiati* van de Oudheid, wordt in het volgende hoofdstuk besproken.

⁶⁸⁹ Ogilvie, *The Economics of Guilds*, p. 179.

HOOFDSTUK VI:

VERENIGINGSLEDEN ALS NIET-GEWELDDADIGE POLITIEKE ACTOREN

6.1 Inleiding

In dit afsluitende hoofdstuk gaan we na op welke andere manieren buiten geweld om verenigingsleden zich een politieke rol konden toemeten. De bevindingen van dit hoofdstuk sluiten aan op de conclusies van het vorige hoofdstuk, waarbij we zagen dat de overheid een dubbelzinnige relatie met hen had, die in de Oudheid vanaf de 2^{de} eeuw n.C. in het voordeel van de *collegia* zou omslaan en in de Middeleeuwen vanaf 1302 tot meer autonomie zou leiden. Hoewel het doel van dit hoofdstuk voor beide periodes hetzelfde is, zal de invulling toch verschillen door de wezenlijke verschillen die er nu éénmaal zijn. Zo komt in ons deel van de Oudheid de nadruk te liggen op sociale mobiliteit. Op deze manier hopen we enkele bijzondere figuren te traceren die het als *collegiatus* tot in de stadsraad schopten. In de Middeleeuwen gebeurde deze erkenning als instituut – waar we ruim op in zullen gaan door het onderzoek naar de representatieve instellingen in de Middeleeuwen -, maar toch zal in het aansluitende deel over de sociale mobiliteit blijken dat er in de praktijk door de socio-economische bezwaren niet zodanig veel verschillen waren wat betreft socio-politieke opgang.

6.2 Klassieke Oudheid

6.2.1 *Collegiati* en verkiezingen

Het is duidelijk dat de *collegia* in de Late Republiek zeker voor de elite electoraal gezien interessant waren: ‘Vor allem bei den Magistratswahlen war ihre Unterstützung gefragt.’⁶⁹⁰ De vraag is echter hoever dit ging. Eerder wierpen we de hypothese reeds op dat het wellicht zeer logisch was dat politici als Clodius bepaalde programmapunten opnamen (bv. de herinstelling van de verboden *collegia*, graanuitdelingen, etc.) aangezien bepaalde figuren in hun entourage hier directe belangen bij hadden en deze verwezenlijkt wensten te zien in ruil voor steun. We zagen reeds dat dit ook de stoottroepen van de *collegiati* kan helpen te verklaren. Geweld was een duidelijke politieke strategie. Is het hiernaast dan niet te verwachten dat de *collegia* hun verkozen man ook op een geweldloze manier electoraal steunden? Zette men naast de mobilisatie van de leden m.a.w. geen ondersteunend kader op poten (d.w.z. fondsen voor bepaalde verkiezingscampagnes of functies – bv. aediel-, reclame voor hun man, omkoperij)? En was politieke participatie in de Keizertijd nog interessant nadat Tiberius de verkiezingsmacht van de volksvergaderingen overhevelde naar de senaat en de hoogste ambten enkel via dit orgaan (of via de keizer) verkozen konden worden?⁶⁹¹

⁶⁹⁰ Ausbüttel, *Untersuchungen zu den Vereinen*, p. 85.

⁶⁹¹ Bespreking van het stemproces zie D. C. A. Shotter, “Elections under Tiberius”, in: *The Classical Quarterly*, vol. 16 (nr. 2), 1966, pp. 321-332.

6.2.1.1 *Collegia in de Late Republiek*

We zagen reeds dat de *sodalitates* verboden werden in de 1^{ste} eeuw v.C. en dat dit volgens historici als De Ligt en Mouritsen verenigingen waren die zich met verkiezingsfraude en omkoperij bezighielden. Ook zagen we reeds in het tweede hoofdstuk dat tal van de volkstribunen, Cornelius en Manilius bv. hiervoor aangeklaagd werden onder de noemer *ambitus*. Hoe ging omkoping te werk? Men verdeelde de sommen via een giftstelsel (*largitiones*) over de tribunes van de *comitia centuriata* en *tributa*, de kiesseenheden van de twee volksvergaderingen, via de zogenaamde *divisores*. Deze *divisores* waren functionarissen van een tribune, maar hun precieze functie is verder niet geheel duidelijk.⁶⁹² Eén van de oudste attestaties voor de *collegia* (en zelfs beroepsverenigingen) zijn de attestaties van Cicero, die stelde dat in de eerste vermogensklasse van de *comitia centuriata* de *fabri tignarii* (bouwers) en *fabri aerarii* (metaalbewerkeren) een groep vormden. In de vijfde vermogensklasse zouden groepen als de *liticines* of *tubicines*, *cornicines* en *accensi velati* ook een centurie vormen. Wellicht werden deze beroepsgroepen als *collegia* in de volksvergaderingen geïntegreerd; een ander organisatorisch kader was er immers niet voorhanden (zeker voor de eerste twee groepen *fabri* niet). Bovendien weet men op basis van epigrafisch materiaal dat ondanks (of dankzij?) de eerder militaire aard van de verenigingen en hun duidelijke *utilitas publica* de vijf verschillende groepen zich later in *collegia* organiseerden.⁶⁹³ Zo hadden in ieder geval deze verenigingen een rechtstreekse en nadrukkelijke rol in de *comitia centuriata*, waar omkoping, tenminste volgens Jakobson, eveneens een rol speelde. Het eerder aangehaalde cliënteel en patronagenetwerk kon via de *collegia* echter ook een belangrijke rol spelen, zonder dat daarbij omkoping (of hun gewelddadig gebruik⁶⁹⁴) aan te pas diende te komen. Cicero zelf heeft zich zonder twijfel zelf van de steun van deze van oudsher bestaande verenigingen verzekerd.⁶⁹⁵ Dit maakt, naast zijn verpletterende verkiezing tot consul, een fragment van diens broer Quintus duidelijk:

“For you have such as few *novi homines* have had—all the *publicani*, nearly the whole equestrian order, many municipal towns specially devoted to you, many persons who have been defended by you, men of every order, many *collegia*, and, besides these, a large number of the rising generation who have become attached to you in their enthusiasm for rhetoric, and, finally, your friends who visit you daily in large numbers and with such constant regularity.”

Quintus Cicero, *Commentariolus Petitionis 1.3* (vertaling E. Shuckburgh)⁶⁹⁶

⁶⁹² Jakobson, *Elections and Electioneering*, pp. 39-41.

⁶⁹³ Ausbüttel, idem, p. 86. en Waltzing, *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les romains*, vol. I, p. 163. en vol III, p. 325. e.v.

⁶⁹⁴ Cicero had ook lijfwachten om zich heen, maar deze baseerde hij vooral op zijn cliënteel; Nowak, op.cit., p. 78.

⁶⁹⁵ Ausbüttel, op.cit., p. 86. en Nowak, op.cit., pp. 77-78.

⁶⁹⁶ Opgesteld in 1908, beschikbaar op *Perseus Digital Library*

Eerder hadden we het reeds over het oude aristocratische patroon-cliënteelsysteem met het rurale plebs, het nieuwe stedelijke cliënteel in de Late Republiek en tot slot de rol van weldoeners in de Keizertijd. Vooral deze laatste twee groepen lijken van belang te zijn geweest voor de *collegiati*. De verenigingen lieten toe een grotere volksmassa te integreren in het anders individuele patronagenetwerk; op deze manier kon de patroon zich ook van electorale steun voorzien, maar de consequentie was een sterker machtsblok om tegen op te tornen dat moeilijker te controleren was en wiens belangen beter behartigd werden. Cicero en zeker Clodius (met *duces*) hadden het karakter van deze relatie door. Via de stemprocedure konden de *collegiati* enige politieke impact hebben, maar vooral ook de controle houden over hun patronen.⁶⁹⁷ In de Keizertijd zullen we tot slot zien dat bepaalde (stedelijke) magistraten er ook baat bij hadden goede relaties uit te bouwen met verenigingen die rechtstreeks van belang waren voor een goede uitoefening van hun functie; een relatie die ongetwijfeld ook omgekeerd gold en misschien reeds op voorhand vastgelegd werd. In zekere mate gold dit ook al voor Clodius, zoals uit de organisatie van diens graanuitdeling bleek.

6.2.1.2 Pompeii in de Keizertijd

Een zeer bijzonder geval is Pompeii. In deze stad zouden ondanks de beperkingen van de volksvergaderingen in de Keizertijd en de nieuwe rol die het volk kreeg in relatie tot de keizer (cfr. 4.2.4) de *collegia* nog een belangrijke rol hebben gespeeld bij de verkiezingen. Deze stelling moet men eigenlijk in twee stukken opdelen; en op beide delen kwam recent kritiek die we hieronder zullen bespreken. Ten eerste de stelling dat het überhaupt over *collegia* gaat. Vanwege de vermelding van beroepsgroepen ging men er in de meeste klassieke werken van uit dat men wel degelijk over verenigingen kan spreken.⁶⁹⁸ Toch is er iets eigenaardig aan de hand wat veel twijfel opwekt; er wordt immers met geen woord over *collegia* gerept. Waltzing lost dit op door te stellen dat de verenigingen onwettelijk waren en daarom de naam van een *collegium* niet durfden aan te nemen⁶⁹⁹; in 59 n.C. was er immers het verbod op verenigingen te Pompeii. Men zou ook nog de procedure van de *Lex Julia* kunnen aanhalen. Beide argumenten schieten volgens ons tekort; het verbod op verenigingen was zeker specifiek gericht op de onruststokers, niet op alle verenigingen an sich, en de procedure van *Lex Julia* werd niet overal nagevolgd vanwege weinig interessant of onafdwingbaar (cfr.5.2.2).

Liu pakt dit probleem in een vrij recent artikel aan door te stellen dat het niet om *collegia* gaat. Het probleem hier is haar terminologische definitie van het begrip *collegium*. Voor haar is de legale (juridische) dimensie noodzakelijk. Hiermee doelt ze op de procedure die de *Lex Julia* had voorzien en

⁶⁹⁷ Waltzing, op.cit., vol I, p. 171.

⁶⁹⁸ Zie bv. Waltzing, op.cit., vol I, p. 168 e.v.

⁶⁹⁹ Waltzing, op.cit., p. 170.

verenigingen erkende met senaatsdecreet.⁷⁰⁰ Liu concludeert dat het epigrafische bewijs de werkelijkheid weerspiegelt: op dat moment waren er nog geen *collegia*.⁷⁰¹ Hoewel haar opvattingen zeer interessant zijn in de lijn van ons onderzoek naar de overgang van Republiek naar Keizertijd schuilt hierin een probleem. Liu lijkt er namelijk van uit te gaan dat verenigingen zonder formele erkenning geen *collegia* genoemd mogen worden. Net dit is volgens ons problematisch, want in de 1^{ste} eeuw v.C. waren de meeste verenigingen wellicht informeel. De vermeldingen naar ‘*collegia*’ die we hebben, bv. in de wetteksten, richtten zich vooral op verenigingen met een in essentie verschillend karakter; de identificatie met een bepaalde beroepsgroep ontbrak er. Dit helpt het geringe aantal attestaties van (beroeps)verenigingen te verklaren. Men had gewoon een minder formeel karakter. Dat dit in de 1^{ste} eeuw n.C. nog steeds zo was hoeft niet te verbazen. Erkenning van de vereniging gebeurde immers niet vaak en zoals we eerder aantoonde vooral in de context van grotere *collegia* met een *utilitas publica* die zelf ook voordelen hadden bij hun erkenning. Volgens ons dient men de 1^{ste} eeuw n.C. dan ook te zien als een overgangsfase, waarbij bepaalde beroepsverenigingen nog steeds hun weg zochten en inderdaad soms nog op meer informele basis georganiseerd werden, niet omdat ze verboden waren door de overheid, maar omdat het gewoonweg niet interessant was voor hen om erkenning te zoeken.⁷⁰² Dit veranderde vanaf de 2^{de} eeuw n.C. toen er steeds meer voordelen kwamen en de verenigingen in de praktijk gewoonweg succesvoller werden, ook in het (epigrafisch) discours en statussysteem voor het volk. Finaal echter waren het nog steeds dezelfde associaties; en of men nu formeel erkend was of niet lijkt niet zoveel belang te hebben gehad voor de kleinere, lokale verenigingen en hun politieke impact. Bovendien kan men zich terecht de vraag stellen op welk organisatorisch kader men zich dan wel anders kon baseren om zichzelf de collectieve identiteit van een beroepsgroep aan te meten. Hoe kan men over ‘de bakkers’ spreken als deze nooit samenkwamen of een vorm van organisatie hadden? Voor deze beroepsgroepen lijkt het enige mogelijke antwoord het kader van het *collegium* te zijn.⁷⁰³

De tweede kwestie is dan hoezeer men de *programmata* als propaganda of reclame kan zien voor een bepaalde magistraat. Een eerste attestatie (CIL IV 180) meldt ons dat de *pomari* (groentenverkopers) een zekere Enius verkozen hebben bij de verkiezingen van de aedielen. Er zijn

⁷⁰⁰ Liu, “Pompeii and collegia”, pp. 54-56.

⁷⁰¹ Idem, pp. 64-66.

⁷⁰² Vergl. de situatie in de Middeleeuwen voor 1302. De meeste verenigingen waren op dat moment nog niet erkend door de overheid en hadden weinig bevoegdheden. Een definiëring van ‘het ambacht’ als een vereniging waarbij erkenning door de overheid noodzakelijk is, lijkt dan ook problematisch. Dit probleem lost men enigszins op door over een precorporatief en corporatief stadium te spreken; Wyffels, *Oorsprong*, p. 22.

⁷⁰³ Naast de beroepsgroepen zijn ook vele andere groepen geattesteerd, de ene al waarschijnlijker in een *collegium* georganiseerd dan de andere; bespreking zie Waltzing, op.cit., vol. II, pp. 145-157.; Ausbüttel, op.cit., pp. 20-22. en H. Schultz-Falkenthal, “Die Magistratswahlen in Pompeji und die Kollegien”, in: *Alttertum*, vol. 17, 1971, pp. 24-32.

minder opschriften bekend van groepen die nadrukkelijk de mensen aanspoorden op een bepaalde kandidaat te stemmen, maar het is niet onbekend (CIL IV 183; 336; 1147; 7473; 7919). Meermaals vermeldt men dat iedereen (*universi*) voor een bepaalde figuur zal stemmen (CIL IV 710). Er zijn tot slot ook nog opschriften bekend van bepaalde individuen die de verenigingen aanspreken om voor hun kandidaat te stemmen (CIL IV 826). Verkiezingsbeloftes zijn niet te vinden. Wel opvallend is dat bepaalde figuren gesteund werden door verschillende verenigingen.⁷⁰⁴ Ondanks de geringe dubbelzinnigheid van de opschriften heeft Mouritsen enkele belangrijke nuances geformuleerd. In een eerste werk wijst hij vooral op het controlerende mechanisme van de belangrijkste aristocratische families en hun vrienden, cliënten; waardoor nieuwe kandidaten afgeremd werden. Zij speelden volgens Mouritsen een rol in het oprichten van de graffiti, als *rogator*.⁷⁰⁵ Hiermee wil hij de democratische these die lang gangbaar was voor Pompeii, nl. dat veel verschillende sociale groepen actief en onafhankelijk deel konden nemen aan het politieke proces via de opschriften, sterk nuanceren. In een tweede artikel komt hij met een alternatieve interpretatie. Vanwege het sterk formele karakter (d.w.z. heel vaak dezelfde formuleringen, de uitvoering door schilders op een planmatige manier) van de *programmata*, stelt Mouritsen dat het gaat om meer sociale en symbolische rituelen die gestuurd werden door mensen uit de nauwe omgeving van de politicus.⁷⁰⁶ Het interpretatieve kader van Mouritsen gaat volgens ons vooral op voor individuen, alleenstaande *rogatores*. De vraag hoe de grote diversiteit van de verschillende beroepsgroepen in dit plaatje dient te worden gezien wordt echter niet echt beantwoord, wellicht omdat dit diens these onder druk zet. Een individu kan immers veel gemakkelijker binnen het sociale netwerk van de politicus worden gebracht, via bv. het cliënteelsysteem of familierelaties. Voor verenigingen ligt dit wat moeilijker. Hoewel de ritueel-symbolische dimensie die Mouritsen benadrukt zeker ten dele klopt, zijn het volgens ons net de verenigingen die aantonen dat er ook op een meer vrije basis kon worden geageerd –of op een manier waarbij beide partijen reële voordelen hadden bij elkaars steun. De verenigingen konden via hun politieke steun, geuit in de *programmata*, ten eerste de magistraten wat aan zich binden; ten tweede ook controle uitoefenen over hun patronen.

Concluderend kunnen we stellen dat de kandidaten enerzijds profiteerden van de steun van de beroepsgroepen, al dan niet formeel georganiseerd als *collegium*. Met de verkiezing van hun kandidaat is het waarschijnlijk dat het *collegium* anderzijds voordelen genoot op verschillende

⁷⁰⁴ Ausbüttel, op.cit., pp. 94-95. (verschillende voorbeelden); Waltzing, op.cit., p. 171.

⁷⁰⁵ H. Mouritsen, *Elections, magistrates and municipal elite: Studies in Pompeian Epigraphy*, Rome, L'erma, 1988, p. 60. e.v. en pp. 122-124.

⁷⁰⁶ H. Mouritsen, "Electoral Campaigning in Pompeii: a reconsideration", in: *Athenaeum*, vol. 87, 1999, pp. 515-523. Zie ook Patterson, *Landscapes and cities*, p. 230.

domeinen in de samenleving⁷⁰⁷; bv. bij beslissingen die ‘hun’ magistraat diende te nemen over commerciële disputen.⁷⁰⁸ Bovendien kon men via de propaganda benadrukken dat hun steun ertoe deed en verkreeg de vereniging extra legitimiteit en respect.⁷⁰⁹ De magistraat kon in principe ook nog door de *collegia* gecoopteerd worden als patroon⁷¹⁰, zoals in Ostia duidelijk geattesteerd (zie hiervoor het werk van Clemente (1972) en onderstaand onderdeel 6.2.3). Voor Pompeii zijn er helaas weinig tot geen bewijzen hiervoor door de bronnensituatie waarbij de meeste *programmata* overgeleverd werden uit een periode met weinig monumentale inscripties en vice-versa. Hoewel de invloed van de handelaars in de lokale stadsraden institutioneel gezien beperkter was dan in de Middeleeuwen, waar de leden van de schepenbank de handel ongetwijfeld meer genegen was – op een vrij systematische manier, zien we dat er via deze informele netwerken toch nog heel wat mogelijk was. Recent onderzoek lijkt steeds meer aan te tonen dat er ook in de Oudheid wel degelijk banden waren tussen lokale industrieën en de stedelijke elite, ook te Pompeii.⁷¹¹ Op zich lijkt dit evident te zijn, maar de bewijzen zijn vrij schaars. De tot op heden onbeantwoorde vraag blijft dan ook hoe deze relaties precies verliepen en welke schaal dit fenomeen had doorheen het ganse Romeinse Rijk.

6.2.2 Sociale mobiliteit te Ostia en Rome

In dit deel onderzoeken we aan de hand van de epigrafische opschriften te Ostia en Rome in de 2^{de} tot de 4^{de} eeuw n.C. de sociale mobiliteit. Dit zijn vrij uitzonderlijke steden, enerzijds wat betreft de bronnensituatie; anderzijds voor het bestuur (Rome), demografie en economische activiteit van beide steden. Vragen van representativiteit zijn dan ook op zijn plaats, iets waar we in onze conclusie van dit deel nog op terugkomen. Ons uitgangspunt is door de epigrafische situatie Ostia; voorbeelden uit Rome worden telkens nadrukkelijk daar gesitueerd. Bij deze analyse zijn we zo exhaustief mogelijk te werk gegaan. In het deel van patronagerelaties is dit niet zo, aangezien we deze relaties vooral in functie van ons betoog en de band met de *collegiati* bestudeerden. Voor de duidelijkheid werd nog een overzicht voorzien van de aangehaalde figuren (met bronverwijzingen), dit vindt men in de bijlage ‘Prosopografische index van hoofdstuk VI: sociale mobiliteit en patronagerelaties’.

⁷⁰⁷ Het is dus maar de vraag hoezeer het over werkelijke politieke interesse of zelfs enthousiasme ging, zoals Franklin stelt; Franklin, *Pompeis Difficile Est*, p. 197.

⁷⁰⁸ A. Wallace-Hadrill, *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton University Press, 1994, p. 121.

⁷⁰⁹ Verboven, “The associative order”, p. 881. en Van Nijf, *The civic world of professional associations*, p. 881.

⁷¹⁰ Verboven, op.cit., p. 872. ; Vittinghoff, op.cit., p. 211.; Van Nijf, *Collegia and civic guards*, p. 309.

⁷¹¹ N. Monteix, “Histoire politique des élites et histoire économique. L’exemple des Caii Iulii et des Marci Lucretii à Pompéi”, in: C. Apicella, M-L. Haack en F. Lerouxel (eds.), *Les affaires de Monsieur Andreau: économie et société du monde romain*, Bordeaux, Ausonius Editions, 2014, pp. 259-271.

6.2.2.1 Opname in de Ordo Equester

CIL XIV 314 *D(is) M(anibus), / Sex(to) Carminio Parthenopeo, /eq(uiti) R(omano), dec(urioni) col(oniae) Ost(iae), q(uin)q(uennali) colleg(ii) / fabr(um) tignuarior(um) Ost(iensium), et / Carminae Briseidi, coniug(i) eius, / Sex(tus) Carminius Plotinianus / fratri, b(ene) m(erenti); / in front(e) ped(es) XII, in agr(o) ped(es) XXXV*

Onze eerste figuur heet Sextus Carminius Parthenopeus. Op basis van architecturale kenmerken van de epitaaf situeert men de figuur in het begin van de 3^{de} eeuw n.C. Wat zijn carrière betreft zien we duidelijk dat hij *decurio* was. Met zijn ridderstand is enkel het decurionaat eigenlijk een magere verwezenlijking, zo merkt Tran op, maar hij zou niet de enige geweest zijn die zich slechts daarmee tevreden moest stellen. Mogelijk is hij de zoon van een vrijgelatene of *libertus* en verklaart dit ook zijn gebrek aan functies. D'Arms betoogt dat Parthenopeus zelf een vrijgelatene was, maar dit is slechts gebaseerd op indirecte bewijzen.⁷¹² Volgens Tran is de titel van *equus* eerder een bewijs van goeie banden met de keizerlijke dienst dan een exacte, aan de werkelijkheid opgehangen plaats in de hiërarchie van de stedelijke elite te Ostia.⁷¹³ Merk op dat Parthenopeus *magister* was van het *collegium fabrum tignuariorum*, één van de meest voorkomende verenigingstypes op het Italische schiereiland en gekenmerkt door een nauwe link met vrijgelatenen (cfr. deel 'nakomelingen).

CIL XIV 4144 *C(aio) Veturio C(ai) f(ilio) Testio / Amando, / eq(uiti) R(omano), patrono et / defensori V corporum / lenuncularior(um) Ostiens(ium), / uniuersi nauiqiarii corpor(um) / quinque, ob insignem eius / in d[efend]endis se et in tuendis / eximiam diligentiam, dignissimo / [a]tque abstinentissimo uiro, / ob merita eius, / [---]O < of [---]Q > corporis splendissimi codicar(iorum), l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum) p(ublice)*

Hoewel deze Veturius Amandus eigenlijk geen publieke functie uitoefent (behalve dan *defensor* of advocaat van vijf verenigingen *lenuncularii*⁷¹⁴), leek het ons verantwoord vanwege zijn uitzonderlijke status de figuur alsnog te behandelen. Bovendien werd zijn epitaaf, opgericht in het midden van de 2^{de} eeuw n.C., door een gift van publiek land door de stad gesubsidieerd. Er heerst veel discussie over zijn rol tegenover het collegium van de *codicarii* en de geopperde O of Q die men in het grafschrift ziet. Afhankelijk hiervan kan men immers spreken over [patron]O of [quin]Q[ennali]. Indien dit eerste het geval is past de figuur beter binnen het idee van patronagerelaties tussen aristocratische figuren, *equites* en de *collegia* – maar is hij geen *collegiatus*; in het tweede geval (dat

⁷¹² J. H. D'Arms, Notes on Municipal Notables of Imperial Ostia, in: *The American Journal of Philology*, vol. 97 (Nr. 4), 1976, pp. 397-398. Ten eerste worden alle overgeleverde *Sex. Carminii* vaak met de Augustales in verband gebracht, ten tweede ontbreken enige verwijzingen naar herkomst (tribe), ten derde zijn bijna alle bekende *magistri* van de *fabri tignarii* vrijgelatenen. Hoewel het decurionaat voor een vrijgelatene niet mogelijk was (cfr. 6.2.2.4) zijn er enkele uitzonderingen bekend, en mogelijk is dit hier (door een sterke familie) ook het geval.

⁷¹³ Tran, *Les membres des associations romaines*, p. 84.

⁷¹⁴ De *lenunculus* was net als de *scapha* en *linter* een boottype dat op de Tiber werd gebruikt voor het goederenvervoer. De eigenaars of operatoren beperkten zich tot het lokaal vervoer te Ostia, terwijl de *codicarii* het transport op de Tiber richting Rome voerden.; Rohde, *Zwischen Individuum*, p. 149.

Royden volgt) is hij dit wel aangezien Amandus dan ook daadwerkelijk een functie diende uit te oefenen binnen de vereniging. Er is echter nog een plausibele derde mogelijkheid; [q(uin)]q(uennales) – wat de *codicarii* zelf dan medeoprichters van het epitaaf maakt.⁷¹⁵ Op een vrij gelijkaardige manier toont Tran bij een volgende figuur⁷¹⁶ aan dat het in feite ook om medeoprichters kan gaan <[ob] honorem [q(uin)]q(uennalitat[is]]> wat de man dan een patroon maakt en geen *collegiatus*. De grafschriften zijn vaak slechts fragmentair overgeleverd en laten dus ruimte voor interpretatie. We kunnen Trans conclusie kort samenvatten: ‘*Qu’un quinquennalis de collège d’Ostie devienne chevalier n’est pas invraisemblable, même si de telles promotions sont rarement attestées. Qu’un chevalier romain devienne quinquennalis du corp[us] lenunculariorum traiectus Luculli est beaucoup plus étonnant.*’⁷¹⁷ Hermias is een vierde interessante figuur. In tegenstelling tot de vorige twee gaat het hier zeker om een *collegiatus*. Hij was namelijk *quinquennalis* en patroon van (vermoedelijk) de *u[rinatorum]* of *u[rinatores]*, de duikers. Wat functies betreft stond hij in voor de schatkist van Ostia (*quaestor aerarii*) en drie publieke culten.⁷¹⁸ Volgens de historicus Devijver hoorde hij tot de zogenaamde *virii militares*.⁷¹⁹

6.2.2.2 Opname in de Ordo Decurionum

CIL XIV 4620 P(ublio) Aufidio P(ubl[ic]i) f(ilio) Quirina / Forti, / [d(ecreto) d(ecurionum) decu]rioni adlecto, Iluiro, / [quaestor]ri aerari Ostiensum IIII, / [praefe]cto fabrum / [tignuariorum] Ostis, patrono / corporum mensorum / frumentariorum / et urinatorum, decurioni adlecto / Africae Hippone Regio, / corpus mercatorum / frumentariorum / q(uin)]q(uennali) perpetuo

CIL XIV 4621 P(ublio) Aufidio P(ubl[ic]i) fil(io) Quir(ina tribu) / Forti, / [Il]uir(o), q(uaestori) aer(ar)ii Ost(iensis) V, / p(atrono) c(oloniae), / [Fa]ustianus Epictetus, / [Eu]frosynus, Ianuarius, / patrono / indulgentissimo

CIL XIV 4622 P(ublio) Aufidio P(ubl[ic]i) fil(io) Quir(ina tribu) / Forti, Aufidi Fortis, / p(atroni) c(oloniae), fil(io), Iluir(o), q(uaestori), aedil(i), / flam(ini) Romae et Aug(usti), / flam(ini) diui Titi, / Faustianus, Epictetus, / Euphrosynus, Ianuarius, / liberti

⁷¹⁵ Tran, op.cit., p. 82. (ook voor de gecorrigeerde tekst); Royden, op.cit., p. 104. en Rohde, op.cit., p. 136.

⁷¹⁶ AE 1987, 195 – deze figuur heeft geen naam

⁷¹⁷ Tran, op.cit., p. 83.

⁷¹⁸ Tran, op.cit., pp. 85-86. en AE 1982,132 & AE 1991,333

⁷¹⁹ Op het grafschrift zou dit het volgende betekenen: EQ.ROM.[A.MIL]. De *virii militares* waren keizerlijke legaten die de consulaire provincies dienden te besturen. Campbell vertelt ons: ‘The careers of consular legates in general show little marked military emphasis, and there are few signs of any deliberate attempt to prepare them specifically for military commands.’ ‘The men who governed the great consular provinces were, in general, all-round amateurs who, although they had often been well tried in a variety of civil and military posts, arrived in their command individually through the operation of numerous variable factors in upper-class life, and the personal trust and favour of the emperor, rather than through any regular plan of promotion.’; H. Devijver, “Eques Romanus, a militiis”, in: *Sacris Erudiri*, vol. 31, 1989, pp. 125-130. en B. Campbell, “Who were the ‘Virii Militares’”, in: *The Journal of Roman Studies*, vol. 75, 1975, p. 27.

Fortis zou er als *decurio* in slagen een mogelijk nog grotere carrière uit te bouwen dan enkele van de bovenstaande ridders. Begonnen als *quinquennalis* van de *mercatores frumentarii*⁷²⁰ stapelde hij na het verkrijgen van het decurionaat te Ostia de functies snel op. Uitzonderlijk is zijn titel *praefectus fabrum*. De relatie tussen deze toegewezen semimilitaire functie en het collegium van de *fabri* is allesbehalve duidelijk. Rohde stelt dat niet (alleen?) de *praefect* maar de *procurator annonae* (cfr.infra) de rol van patroon overnam voor de vereniging; vanwege de band tussen brandbestrijding (waarbij de *fabri* een ondersteunende rol zouden hebben vervuld) en (eventueel de bouw van) de graanopslagplaatsen of *horrea*. Dit verklaart dan het geringe aantal geattesteerde *patroni*.⁷²¹ Fortis werd verder *duovir*, vijf keer schatbewaarder van Ostia en werd later verkozen tot patroon van de kolonie Ostia. Hij verkreeg het decurionaat in de Afrikaanse handelsstad Hippo Regius.⁷²² Een interessante opmerking is hier zeker op zijn plaats.⁷²³ Aufidius was namelijk geen doorsnee handelaar. Wellicht had hij controle over het volledige handels-en productieproces van het graan. In Hippo Regius kon hij op zijn landerijen graan kweken en via eigen boten verscheppen naar Ostia; waarbij verschillende vrijgelatenen een belangrijke rol speelden. Dat vrijgelatenen de economische belangen van hun *familia* trachtten te behartigen is niet vreemd, maar zou dit ook niet gelden voor politieke belangen en eventueel zo zelfs bijdragen tot persoonlijke sociale mobiliteit en een vlottere opname in de hogere rangen? Hier komen we in het deel over vrijgelatenen nog op terug.

Dat de handel in graan te Ostia (en Rome) vlugger dan de andere *collegia* leidde tot een opname in de decurionenstand bewijzen nog twee andere inscripties, respectievelijk die van M. Iunius Faustus en C. Granius Maturus.⁷²⁴ Faustus werd *decurio* en *duovir*, maar kreeg ook nog een aantal priesterfuncties. Op het grafschrift maakt men melding van *mercator frumentarius* (graanhandelaar), zonder enige verwijzing naar het verenigingsleven. Maturus daarentegen was zeker actief bij de *mensores frumentarii* als *curator*. Deze moesten het aangekomen graanvervoer controleren en een hoeveelheid innen voor de publieke kas en graanverdelingen. Er waren drie divisies binnenin het *collegium*.⁷²⁵ Net als Faustus werd Maturus *decurio* en *duovir*.⁷²⁶ Ook Sextus Avienus Livianus zou in

⁷²⁰ 'Quinquennali perpetuo' is een eretitel die aan de *magistri* werd verleend – men mag er dus van uitgaan dat hij daadwerkelijk binnen de vereniging, als *quinquennalis*, *collegiatus* dus, begon. (Royden, op.cit., p. 110.)

⁷²¹ Rohde, op.cit., pp. 174-180. en Tran, op.cit., p. 306.; bv. procurators Q. Petronius Melior (XIV 5345), P. Bassilius Crescens (XIV 160), Lollianus (XIV 5344) en de *praefectus* Q. Baienus Blassianus (XIV 5383 + 5406).

⁷²² Tran, op.cit., pp. 70-71. (ook tekst grafschrift); Royden, op.cit., pp. 109-110. en Rohde, op.cit., pp. 123-125.

⁷²³ Geformuleerd door W. Broekaert, "Freedmen and Agency in Roman Business", in: A. Wilson en M. Flohr (eds.), *Urban Craftsmen and Traders in the Roman World*, Oxford University Press, 2016, pp. 240-241.

⁷²⁴ CIL XIV 4142 en CIL XIV 362-364

⁷²⁵ *Acceptores, adiutores, nauticarii*; R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford: Clarendon Press, 1973, p. 282.

⁷²⁶ Tran, op.cit., pp. 70-73.; Rohde, op.cit., p. 119, 125 en 131; enkel Faustus - Verboven, op.cit., pp. 886-887.

deze vereniging actief zijn geweest, maar zijn functie is onduidelijk door het gebrekkig overgeleverde grafschrift. In navolging van het CIL lijkt men het op *quinquennalis* te houden.⁷²⁷

De normale formule bij een opname in de stadsraad luidt te Ostia ongeveer '*decreto decurionum decurioni adlecto*'. Te Ostia zijn twaalf gelijkaardige attestaties overgeleverd, maar het gaat zeker niet altijd over *collegiati*.⁷²⁸ Op de epitaaf van Faustus echter vinden we een belangrijke afwijking: '*decreto decurionum decurioni gratis adlecto*'. Dit betekent niets minder dan een gratis opname in de stand, zonder *summa honoraria*. Van dit fenomeen zijn elf voorbeelden bekend in Italië, waarvan vijf te Ostia.⁷²⁹ Een andere vorm van een kosteloze toegang vinden we bij onze vijfde *decurio adlectus*, Cn. Sentius Felix.⁷³⁰ Deze mocht gratis toetreden tot de *navicularii maris Hadriatici et ad quadrigam fori vinarum*. Felix werd *duovir* en éénmaal *quaestor* van de stedelijke schatkist. Priesterfuncties zou hij ondanks zijn vele patronagerelaties (cfr. infra) en i.t.t. Fortis/Faustus niet ontvangen.⁷³¹ Iets minder indrukwekkend wat handel betreft, maar niettemin met enkele prestigieuze priesterlijke functies zijn M. Cornelius Valerianus en M. Marius Primitivus.⁷³² Beide figuren zijn ooit als *quinquennalis* begonnen voor respectievelijk het *Corpus lenunculariorum tabulariorum auxiliariorum Ostiensium* en het *Corpus scaphariorum traiectus Rusticeli*.⁷³³ Merk op dat we dit voor Valerianus slechts onrechtstreeks weten door een bewaarde ledenlijst of *album* van zijn vereniging (CIL XIV 215 i. 17).⁷³⁴ Of dit ons presenteert met een methodologisch probleem i.v.m. epigrafie; namelijk dat men soms slechts de belangrijkste titels (hier: patroon) opneemt op een grafschrift is een terechte vraag.

6.2.2.3 Apparitores en semipublieke functies

Een derde grote groep die voor ons interessant is zijn (ex-?)*collegiati* die naast hun verenigingsfunctie een (kleine) stedelijke, uitvoerende functie uitoefenden. Algemeen wordt voor deze functies de term *apparitor* gebruikt. Zoals eerder al aangehaald heeft Purcell het in zijn studie

⁷²⁷ CIL XIV 4623; Rohde, op.cit., p. 132. (noot 313) – Tran en Royden zien de figuur blijkbaar over het hoofd

⁷²⁸ M. L. Caldelli, "L'attività dei decurioni a Ostia: funzioni e spazi", in: *Le quotidien municipal dans l'occident romain* (eds. M. Cébeillac-Gervasoni & L. Lamoine), Presses Universitaires Blaise Pascal 2008, pp. 268-269.

⁷²⁹ F. Declerck, *De decuriones adlecti uitverkorenen of alledaagse decuriones? Geadlecteerde decurionen in de lokale gemeenschappen van Italië en de westelijke provincies tijdens het Principaat*; Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2002, 3.5a

⁷³⁰ CIL XIV 409; M. Cébeillac-Gervasoni et. al., *Epigraphie latine*, Parijs, Armand Colin, 2006, pp. 243-247. (afbeelding van grafschrift zie bijlage nr. 10)

⁷³¹ Volgens Tran is dit te wijten aan twee factoren: (1) de chronologie – Felix situeerde zich in het eerste decennium van de 2^{de} eeuw n.C. (dus enkele decennia vroeger) en (2) het type *collegium* waarin hij actief was – vooral wijnhandel rondom Italië; Tran, op.cit., p. 72.

⁷³² CIL XIV 251 i. 17 + XIV 341 (Valerianus) & CIL XIV 4553-4554 + XIV 5327-5328; Royden, op.cit., p. 93. en pp. 97-98.; Tran, op.cit., pp. 73-75.; Rohde, op.cit., p. 157.

⁷³³ Beide verenigingen hielden zich zoals gezegd bezig met de scheepvaart (Royden, op.cit., pp. 37-38.)

⁷³⁴ Hij heeft hierop de titel *quinquennalis* II; mogelijk een aanduiding voor het successief verkozen zijn tot twee op elkaar volgende mandaten. Dat men dit liet staan is (ondanks de eretitel *quinquennalis perpetuus*) een aanduiding van het prestige hiervan; Royden, op.cit., p. 93.

over vier categorieën *apparitores*: ‘schrijvers’ (*scribae*), bodes (*viatores*), herauten (*praecones*) en lictoren, lijfwachten (*lictiores*). Deze hadden een belangrijke tussenpositie, met zowel banden bij de politieke klasse als bij het volk. Het loon evenaarde minstens dat van een soldaat en de functie kon als opstapje gebruikt worden, ook door mensen uit ‘lagere’ groepen van de samenleving, bv. vrijgelatenen.⁷³⁵ Het lijkt erop dat deze *apparitores* vaak handelaars waren (cfr. infra).

Hoewel het niet om een cruciale politieke/publieke functie gaat is dit fenomeen reeds vroeg gedocumenteerd, in het bijzonder te Rome. Binnen de *collegiati* te Ostia tabelleert Tran vier verschillende figuren te Ostia, een zevental te Rome.⁷³⁶ Dit verschil mag niet verbazen aangezien Rome enerzijds het politiek-administratieve centrum was van het rijk en dus nood had aan dergelijke functies, en anderzijds in Rome zelf de sociale mobiliteit waarschijnlijk moeilijker (of anders) was door het *de facto* samenvallen van de decurionen- en senatorenstand. Te Rome is het fenomeen reeds van in de Late Republiek bekend. Zoals we zagen had Clodius verschillende figuren om zich heen die *apparitor* waren: Damio, Sextus Clodius en Geganius Clessipus. Hoewel deze laatste figuur niet geheel zeker was, werd Clessipus net als Sextus Clodius duidelijk met *collegia* geassocieerd. Opmerkelijk is tot slot dat de *apparitores* zelf ook in een soort verenigingsstructuur met patroon lijken te zijn georganiseerd, zoals het grafschrift van Sentius Felix (cfr. supra) duidelijk maakt.⁷³⁷

Een eerste voorbeeld uit Ostia is L. Fabius Eutyclus; hij duikt op bij een ere-inscriptie voor diens zoon; we citeren het relevante deel over Eutyclus:

CIL XIV 4642 *L. Fabius Sp. F. Eutyclus, lictor curiatus, scrib[a] cer[arius] / et librarius, q(uin)q(uennalis) collegi(i) fabr(um) [tig]nuar(iorum) / Ostiens(ium), et Artoria eius, par[entes]*

Deze figuur had dus niet minder dan drie verschillende *apparitores*-functies. Hierin zit ook een zekere hiërarchie, zo was de functie van *scriba cerarius* (bezighouden met de stadsregisters en – rekeningen) eervoller dan die van *scriba librarius* (een kopiïst). De *lictor curiatus* is de begeleider van de *duoviri* van de stad en had vooral ceremoniële taken. Deze laatste functie maakt duidelijk dat een *apparitor* in de praktijk zeker niet volkomen machteloos of weinig prestigieus hoefde te zijn. De andere figuren zijn M. Licinius Privatus (CIL XIV 374), *decurialis scriba librarius*; L. Antonius Epitynchanus (XIV 296), *lictor dec(uriae) curiatae quae sacris publicis apparet* en A. Egrilius Secundus Threptianus (XIV 347), *decurialis scriptus cerari*.⁷³⁸ In het geval van Privatus is het duidelijk dat de functie als een opstapje werd gebruikt, deze bijzondere figuur lichten we in een volgend deel van het hoofdstuk toe.

⁷³⁵ Purcell, “The Apparitores: A Study in Social Mobility”, p. 127. en p. 171.

⁷³⁶ Tran, op.cit., pp. 216-217.; verwijzingen uit de eerste eeuw v.C. (bv. Damio) werden niet opgenomen.

⁷³⁷ Cfr. supra. Felix wordt in de bron “*patrono decuriae scribar(um) cerarior(um) / et librarior(um) et lictor(um) et uiator(um), item praeconum*” genoemd. Zie ook bijlage nr. 10.

⁷³⁸ Tran, op.cit., p. 217. ; Royden, op.cit., p. 70. en pp. 75-77.; Meiggs; op.cit., p. 181.

Te Rome heeft Tran het over M. Sutorius Pamphilus (CIL VI 1862), *lictor curiatus a sacris publiciis en viator qui consulibus et praetoribus apparet*; L. Marius Phoebus (CIL VI 1935), *viator tribunicius decuriae maioris*; D. Caecilius Abascantus (AE 1994, 193), *lictor curiatus*; D. Caecilius Onesimus (AE 1980, 98), *viator apparitor Augustorum*; Ti. Claudius Severus (CIL VI 1872), *decurialis lictor* en twee meer obscure figuren, L. Abbucius Asclas en Tutic(ius?) Hylas.⁷³⁹ Caecilius Onesimus is een figuur waar we even stil bij kunnen staan. Hij was namelijk een oliehandelaar die een mooie inscriptie naliet. Deze persoon maakt mogelijk twee belangrijke punten duidelijk: ten eerste dat *apparitor* voor een (vrijgelaten) handelaar, en zeker *viator*, een gerespecteerde functie was; ten tweede dat dit ook mogelijk een figuur is die binnen een familie van oliehandelaars dient te worden geplaatst.⁷⁴⁰

Er waren zeker nog andere semipublieke functies, maar deze zijn moeilijker op te sporen bij *collegiati* of werden in het geval van Ostia niet geattesteerd. Volsinius Victorinus (CIL XI 2710a) van Volsinii bv. had de functie van *tabularius*, een ruime term voor publieke notaris of boekhouder.⁷⁴¹ Tot slot had men zowel in Ostia en Rome nog verschillende priesterfuncties.⁷⁴² Vanwege de proporties die ons onderzoek al heeft, en de eerder onrechtstreekse politieke rol, gaan we hier niet op in. Het staat echter vast dat deze ook een grote rol speelden bij het uiten van de status en eer; en in sommige gevallen misschien nog waardevoller waren dan een politiek ambt. In het bijzonder de zogenaamde *Augustales*-culte zou te Rome (en doorheen het gehele Romeinse Rijk) van belang zijn voor vrijgelatenen – die dus door de *Lex Visellia* moeilijk in de stadsraden konden zetelen- en bepaalde vormen van sociale mobiliteit of tenminste erkenning door de *decuriones* mogelijk maakte.⁷⁴³

6.2.2.4 Vrijgelatenen en hun nakomelingen

Belangrijk voor ons idee over de sociale mobiliteit van de *collegiati* is de algemene aard van deze figuren, d.w.z. de sociale status die de verenigingsleden hadden. Vrijgelatenen zouden omwille van hun (sinds de Late Republiek) toegenomen economische status het merendeel van de *collegiati* uitmaken.⁷⁴⁴ Volgens Royden bestond 2/3^{de} van de magistraten in de Italiaanse *collegia* tijdens de

⁷³⁹ Tran, op.cit., p. 216.

⁷⁴⁰ Broekaert, "Freedmen and Agency in Roman Business", p. 245.

⁷⁴¹ Royden, op.cit., pp. 217-218.

⁷⁴² Voor Rome zie North, "The Constitution of the Roman Republic", p. 268. Voor Ostia zie Meiggs, op.cit., hoofdstuk 15 'religion', p. 337. e.v.

⁷⁴³ Voor de relatie met de *decuriones* zie L. Vandevoorde, "Augustales and Decuriones: Sixteen Inscriptions from Narbonese Gaul", in: *Latomus*, vol. 71 (nr. 2), 2012, p. 410. Zie ook Patterson, *Landscapes and cities*, in het bijzonder p. 223. e.v.: 'Social Mobility and the Cities of Italy'; de *collegia* en de *augustales* waren volgens hem de twee meest essentiële 'instituties' voor sociale mobiliteit. Beide groepen hadden een gelijkaardige status; ze waren doorheen het ganse Romeinse Rijk aanwezig en kregen in processies en theaters plaatsen die hen tussen het volk en de elite in situeerde.

⁷⁴⁴ S. Treggiari, *Roman Freedmen during the Late Republic*, p. 169. en p. 244.

Keizertijd uit vrijgelatenen, en 1/3^{de} uit (vaak eerste generatie) vrijgeborenen.⁷⁴⁵ Zoals voordien al kort beschreven verscheen in 26 v.C. de zogenaamde *Lex Visellia*. Vrijgelatenen mochten geen *honores* meer uitoefenen en werden bedreigd met vervolging bij een te grote sociale mobiliteit.⁷⁴⁶ Het is moeilijk in te schatten welke reikwijdte deze wet had (en er zijn uitzonderingen zoals D'Arms aantoonde), maar algemeen lijkt men in de literatuur toch de gedachtegang te volgen dat sociale opgang voor een vrijgelaten slaaf (in de zin van bv. decurionaat) onwaarschijnlijk was. Dit heeft drie belangrijke consequenties voor ons onderzoek. Ten eerste mag het dus niet verbazen dat sociale mobiliteit richting het politieke stedelijke leven vrij uitzonderlijk was voor *collegiati* gezien het grote aantal vrijgelatenen. Hieraan gelinkt zullen ten tweede degenen die hier wel in slagen meestal vrijgeboren(en) zijn. Ten derde dienen we door deze structurele beperking op zoek te gaan naar andere manieren waarop de vrijgelatenen (of zelfs slaven) zich socio-politiek konden manifesteren.

CIL XIV 374 *Marco Licinio / Priuato, / decurionatus ornamentis honorato et / biselliario in primis constituto / inlatis rei publicae sestertis / quinquaginta milibus n(ummum), / quaestori et q(uin)q(uennali) corporis pistorum Ostiens(ium) et Port(ensium), / magistro quinquennal(i) collegi / fabrum tignuariorum lustrum / XXVIII et decurioni eiusdem / numeri decur(iae) XVI decuriali, scrib(ae), / patri et auo decurionum / librario, tribuli tribus Claudiae, / patri equitum Romanorum, / patrum et liberorum clientium, / uniuersus numerus / caligatorum / collegi fabrum tignuarior(um) Ostiens(ium) / magistro optimo, ob amorem et merita eius, / l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum) p(ublice)*

Deze attestatie uit Ostia leert ons al meer. Privatus kon als vrijgelatene dan wel geen *adlectio* krijgen, maar wel de *ornamenta decurionalia*. Hij werd ook *biselliarius* gemaakt, waarmee hij het recht verkreeg om in een *bisselarium* te zitten, een stoel met dubbele breedte, op allerlei evenementen. Privatus toont ons dus duidelijk hoe de stedelijke overheid van Ostia een gebalanceerde relatie wou aangaan met haar weldoeners (Privatus had zo'n 50.000 sestertiën aan de stad geschonken), ondanks en om de wettelijke beperkingen heen.⁷⁴⁷ Te Ostia is er nog een tweede figuur bekend, zonder naam, die dezelfde titels ontving en eveneens *magister* was van de *fabri tignarii*.⁷⁴⁸

Naast de *apparitores*-functie, de eredecreten en belangrijke priesterfuncties is er nog een cruciaal aspect dat ook vrij goed geattesteerd is te Ostia: nakomelingen. Het is namelijk zo dat de Romeinse administratie vaak de nakomelingen van een belangrijke vrijgelaten figuur wel degelijk stedelijke functies gaf, of zelfs in de nog hogere *ordo equester* opnam. Eenzelfde idee vinden we bij Tacitus.⁷⁴⁹

⁷⁴⁵ Royden, op.cit., p. 230.

⁷⁴⁶ Mouritsen, *The Freedman in the Roman World*, p. 107. *Codex Iust.* 9.21.1

⁷⁴⁷ Royden, op.cit., p. 70.; Courier, op.cit., pp. 333-335.; Tran, op.cit., p. 105. (tekst); Mouritsen, *Freedmen*, p. 248.: 'the *ornamenta* [were] a means of negotiating the paradox of rich citizens without a matching status'

⁷⁴⁸ Royden, op.cit., p. 78. – AE 1974, 123 (bis); Rohde, op.cit., p. 176.

⁷⁴⁹ Tacitus, *Annales* 13. 26-27.

Dit lijkt een consequente strategie te zijn geweest om de sociale mobiliteit te vertragen, maar niet af te sluiten. We overlopen enkele figuren. C. Domitius L. f. Pal. Fabius Hermogenes was zoon van de eerder besproken *apparitor* en *collegiatus* Eutyclus. Hermogenes behoorde tot de *ordo equester*, maar bereikte door vroegtijdig overlijden slechts de functie van aediel. Opmerkelijk genoeg was, net als de geridderde zonen van Privatus en de *decuriones* Annius Proculus (cfr.infra) en P. Cornelius Architectianus zijn vader *quinquennalis* van de *fabri tignuarii*.⁷⁵⁰ Fortis' gelijknamige zoon werd *duovir* en verkreeg enkele belangrijke priesterfuncties (cfr.supra). De *decurio* Cornelius Valerianus had zeker één zoon, M. Cornelius Valerianus Epagathianus, die mogelijk *eques Romanus* werd en patroon van zijn vaders *Corpus lenunculariorum tabulariorum auxiliariorum Ostiensem*.⁷⁵¹ Dit geeft aan dat verenigingsfuncties vaak werden doorgegeven. Omgekeerd, tot slot, zijn sommigen van onze besproken mensen kinderen van vrijgelatenen, bv. Parthenopeus, die ridder werd. Patterson schat uiteindelijk dat vanaf de Flavische periode toch al minstens 13% van de stedelijke elite te Ostia een slavenachtergrond had (tegenover 21% in Pompeii).⁷⁵²

6.2.3 Patronagerelaties te Ostia en Rome

In dit laatste onderdeel gaan we na hoe de zogenaamde patronagerelaties georganiseerd waren. We focussen hierbij in functie van onze onderzoekspaper op relaties waarbij de patroon deel uit maakt van de (stedelijke) overheid; Ostia levert hier andermaal de meeste voorbeelden. We proberen ook na te gaan, op basis van de patronagerelaties, welke *collegia* het meest prestigieus waren en of ze nog andere functies had i.v.m. de politieke wereld. Het verschil met de voorgaande onderdelen zit hem in het feit dat we hier niet over *collegiati* spreken, vandaar ook dat Tran deze figuren niet of minder bespreekt. Merk op dat er natuurlijk wel overlap mogelijk is met de eerder besproken figuren; namelijk met zij die als *collegiatus* begonnen, maar uiteindelijk in de *ordo equester/decurionum* werden opgenomen en patroon werden. Deze figuren vormen een onderdeel van hetzelfde systeem, maar hebben een andere socio-politieke achtergrond. Het basiswerk dat ons op weg zet is dat van de Italiaanse historicus Clemente. Deze heeft het voor Ostia (en Portus)⁷⁵³ over 47 attestaties (per attestatie soms meerdere mensen) waarin er van een *patronus* sprake is. Het merendeel van deze *patroni* maakte (minimaal) deel uit van de stedelijke orde, maar helaas is dit niet altijd duidelijk op basis van slechts het grafschrift.⁷⁵⁴

⁷⁵⁰ Royden, op.cit., p. 77.; Rohde, op.cit., pp. 172-176. en CIL XIV 4642 (Hermogenes) – XIV 5 (Architectianus)

⁷⁵¹ Royden, op.cit., p. 98.; Tran, op.cit., p. 457. en CIL XIV 341; XIV 8; XIV 250 i. 13

⁷⁵² Patterson, *Landscapes and Cities*, p. 238. en de wat verouderde bespreking van Meiggs, op.cit., pp. 203-208.

⁷⁵³ Portus werd door keizer Claudius aangelegd, enkele kilometers van Ostia, maar zou pas vanaf de 3^{de} eeuw n.C. echt belangrijk worden; G. Hermansen, *Ostia: Aspects of Roman City Life*, University of Alberta, 1981, p. 12.

⁷⁵⁴ G. Clemente, "Il patronato nei collegia dell'impero romano", in: *Studi classici e orientali*, vol. 21, 1972, pp. 191-200.

6.2.3.1 *Ordo senatorius*

Het eerste dat we moeten vermelden is een *album* van de *ordo corporator (um) qui pecuniam ad ampliand(um) templum contuler(unt)*. Dit moet een tempelfonds zijn geweest dat zich bezig hield met het uitbreiden en heropbouwen van een belangrijke tempel. Opvallend is evenwel dat het *album* van kort voor 135 n.C. nog melding maakt van de eerder vermelde Sentius Felix, die ‘slechts’ van de *ordo decurionum* zou komen. Volgens Meiggs markeert deze inscriptie misschien de stichting van de vereniging.⁷⁵⁵ Vijf jaar later, op het album van 140 n.C., vinden we maar liefst tien senatoren⁷⁵⁶ die gedurende die tijd patroon waren. Hierin zitten drie paren van vader en zoon; dit was dus een bewuste politiek van enkele Romeinse families. Uit een *album* van 179 n.C. is er tot slot nog een senator bekend. Hoewel deze elf *patroni* zich waarschijnlijk niet direct met het politieke leven (te Ostia) lijken te hebben gemoeid⁷⁵⁷; stelt men recentelijk het fonds gelijk aan het *corpus scaphariorum et lenunculariorum traiectus Luculli*, waardoor er toch zekere banden moeten zijn geweest.⁷⁵⁸ Ook de patronen van enerzijds de *dendrophori*, met een meer (religieus) belang en anderzijds de *iuvenes decurionum*, van wie de aard en functie van de vereniging onbekend is⁷⁵⁹, bespreken we omwille van de onduidelijke politieke rol niet. Wat we hier zien is eigenlijk exemplarisch voor wat we in het algemeen weten over patronagerelaties: *‘Non sono note infatti connessioni fra le attivita dei college e i patroni senatori da questi cooptati, anche quando i personaggi in questione appartengono alla nobilita locale.’*⁷⁶⁰ Buiten de epigrafisch geattesteerde patronagerelatie zelf ontbreken concrete socio-politieke relaties tussen de patronen en de *collegiati* van het gesponsorde *collegium* in onze bronnen. Dat er op zijn minst aanwijzingen zijn naar concrete praktijken en functies van deze band, buiten ‘prestige’, wordt a.d.h.v. onderstaande voorbeelden duidelijk.

L. Volusius Maecianus, geboren in de buurt van Ostia, verschijnt samen met vier senatoren op het *album* als patroon van het eerder vermelde *Corpus lenunculariorum tabulariorum auxiliariorum Ostiensium* omstreeks 152 n.C. Ongeveer gelijktijdig wordt hij *praefectus annonae* en wordt dus verantwoordelijk voor de graantoevoer. Omstreeks 160 n.C. werd hij aangesteld als provinciegouverneur in Egypte. Bijzonder is dat we weten dat hij hierna door keizer Marcus Aurelius tot de senatorenstand werd verheven (een vorm van *adlectio*). Maecianus was voordien immers

⁷⁵⁵ Meiggs, op.cit., pp. 335-336.

⁷⁵⁶ De verwijzing naar een senator in de epigrafie van Ostia vindt men (naast eventuele politieke functies) meestal terug door de afkorting ‘v.c.’ oftewel *vir clarissimus*, een eretitel die iedere senator kreeg; J. E. Sandys, *Latin Epigraphy: An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, CUP Archive, 1919, p. 13.

⁷⁵⁷ Clemente, op.cit., pp. 202-203. en CIL XIV 5374 (135 n.C.) – XIV 346 (140) - XIV 5356 (179).

⁷⁵⁸ Royden, op.cit., pp. 33-36. en Tran, op.cit., p. 116.

⁷⁵⁹ Beroepsverenigingen getuigen overigens van meer sociale mobiliteit dan cult-collegia, Rohde, op.cit., p. 272.; M. Kleijwegt, “Iuvenes and Roman Imperial Society”, in: *Acta Classica*, vol. 37, 1994, pp. 83-84.; Clemente, idem

⁷⁶⁰ Clemente, op.cit., p. 203.

slechts Romeinse ridder. Uiteindelijk zou hij ook nog patroon van Ostia worden, iets wat we verdacht genoeg ook eerder tegenkwamen bij *decurio* Fortis, *quinquennalis* van de *mercatores frumentarii*.⁷⁶¹ Het gaat niet over zomaar senatoren, één figuur (met zoon) werd consul in 153 n.C., twee figuren, waaronder T. Priferinius Rosianus – ook op het *album* van het tempelfonds (!) – zijn *consul suffectus* geweest (en deze laatste ook nog proconsul van Africa). Veertig jaar later vinden we op het *album* van de *lenuncularii* weer twee senatoren: L. Fabius Cilo Septiminus Catinius Acilianus werd *consul suffectus* en later consul, M. Umbilius Maximinus zou omstreeks 200 n.C. *patronus coloniae* worden.⁷⁶² Een vijfde figuur in gelijkaardige context, weliswaar uit de late 4^{de} eeuw n.C., is Ragonius Vincentius Celsus, patroon van de *mensores* in Portus en Ostia. Hij werd ook *consul* en *praefectus annonae*. Het patronaat van deze *collegia* moet dus wel belangrijk zijn geweest door de eretitels en politieke functies die men kreeg; en aangezien de functies van de magistraten soms lijken aan te sluiten bij de functies van het *collegium* lijkt er in deze sfeer nauwer contact te zijn geweest tussen beide lagen van de bevolking. Meer zelfs, het is zeer waarschijnlijk dat bv. de twee *praefecti* gedurende hun ambt tot *patronus* werden verheven, door *collegia* met belangen bij hun functie.⁷⁶³

Vergelijkbaar – maar waarschijnlijk niet met senatoren – zijn drie attestaties tussen de *mensores (aiutores)*, *mercatores* en de *procurator annonae*, lokale medewerker van de *praefectus annonae* – deze *procurator annonae* werd ook geëerd door de *fabri tignuarii* (cfr. de vier voorbeelden op p. 165.) en één attestatie tussen de *codicarii* en de *procurator portus utriusque*, de havenmeester van Portus en Ostia.⁷⁶⁴

6.2.3.2 Ordo equester

In deze *ordo* zien we, zoals in het vorige onderdeel aangetoond, voor het eerst *collegiati* verschijnen die zich opgewerkt hebben. Dit lijkt echter vrij uitzonderlijk te zijn geweest. Over twee van de vier overgeleverde personen was er discussie of het wel over echte *collegiati* ging. Enkel Parthenopeus en Hermias waren zeker *collegiati*, maar hiervan was enkel deze laatste patroon, vermoedelijk van de *urinatores*. Amandus was zeker patroon van de *lenuncularii* en ofwel *quinquennalis* ofwel patroon van de *codicarii*. De vierde figuur, zonder naam, is of *magister* of *patronus* van de *lenuncularii (traiectus Luculli)*. Zoals we eerder zagen merkte Tran ook op dat het vrij uitzonderlijk lijkt te zijn

⁷⁶¹ Het lijkt erop dat men de titel *Patronus coloniae* als indicator mag zien voor weldoenerij in de publieke sfeer met een maatschappelijk nut (*utilitas publica*); H. Mouritsen, “Local Elites in Italy and the Western Provinces”, in: C. Bruun & J. Edmondson (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, p. 236.

⁷⁶² Tran, op.cit., pp. 426-427. en p. 457. ; Clemente, op.cit., pp. 202-203. – XIV 250 (152 n.C.) – XIV 251 (192 n.C.)

⁷⁶³ Clemente, op.cit., p. 200. en p. 203. (Celsus - CIL VI 1759; XIV 173; XIV 138-139; XIV 4717-4718)

⁷⁶⁴ *Mensores* (CIL XIV 172), *mensores adiutores* (XIV 154), *mercatores* (XIV 161) & T. T. Terpstra, *Trading Communities in the Roman World*, Leiden, Brill, 2013, pp. 105-106.; Rohde, op.cit., p. 123 - *Codicarii*: Rohde, op.cit., p. 136.; XIV 170 en XIV 185 – In deze inscripties gaat het waarschijnlijk niet over senatoren

geweest dat een Romeinse ridder *quinquennalis* werd van één of ander *collegium*. Hetzelfde lijkt voor de *decuriones* iets minder onwaarschijnlijk. Hoe dan ook vormden zij het kantelpunt waarbij men als *collegiati* in de (laagste rang van de) stedelijke orde kon worden toegelaten. Er treedt bij deze figuren eigenlijk een versmelting plaats van de twee sociale fenomenen. Van onderuit begonnen als personen uit het zogenaamde *plebs media* eigent men zich na *adlectio* in de stedelijke orde top-down georiënteerde principes zoals patronage toe.

Bij de ridders zien we voor het eerst een meer divers karakter van de *collegia* met patroon. Naast de *urinatores*, mogelijk *lenuncularii* (de 12-jarige M. Cornelius Valerianus Epagathianus was in deze context een andere figuur die reeds aan bod kwam; hij overleed op jonge leeftijd maar was al Romeins ridder en patroon van de vereniging) en/of *codicarii* is P. Flavius Priscus een mooi voorbeeld. Deze was *duovir (censoria potestate quinquennalis)*⁷⁶⁵ en patroon van zowel de *pistores* en andermaal *mercatores frumentarii* in de tweede helft van de 3^{de} eeuw n.C.⁷⁶⁶ Ook M. Annius Proculus was patroon van deze vereniging, en *decurio*.⁷⁶⁷ Een onduidelijke ridder, van wie enkel het nomen gentilicium (gedeeltelijk) is overgeleverd als 'Ger' was patroon van de *fabri*. Mogelijk zijn dit de *fabri navales*, aangezien deze persoon de titel *patronus coloniae* toegewezen kreeg, maar dit is absoluut niet zeker.⁷⁶⁸ P. Martius Philippus was patroon en/of *tribunus* van de *fabri navales* of scheepsbouwers omstreeks 195 n.C. Hiernaast heerst over de precieze functies van deze figuur veel discussie.⁷⁶⁹ Andermaal echter zien we met deze figuur banden tussen bepaalde *collegia* en magistraturen. Een ander dergelijk voorbeeld tot slot, ditmaal afkomstig uit Rome, is deze tussen *praefectus annonae* en ridder M. Petronius Honoratus enerzijds en de *negotiatores ole[ae] ex Baetica* anderzijds.⁷⁷⁰

6.2.3.3 Ordo decurionum

Opnieuw hebben we overlapping met enkele *collegiati* die we eerder aanhaalden en door de zogenaamde *adlectio* in de decurionenstand werden toegelaten. Fortis was net als C. Granus Maturus patroon van het *corpus mensorum frumentariorum*, maar ook van het *corpus urinatorum*. Waarschijnlijk werd deze figuur ook *patronus coloniae*. Sentius Felix had het hoogste aantal patronaten, maar werd zoals we zagen nooit beloond met een prestigieuze religieuze functie. Hij was

⁷⁶⁵ Iedere vijf jaar kregen de *duumviri* deze titel, waarbij men censoriale macht kreeg (dit liet o.a. de herziening van het eigendomsregister, het verhuren van publieke contracten en de incorporatie van nieuwe leden in de stedelijke elite toe); Meiggs, op.cit., p. 174.

⁷⁶⁶ CIL XIV 4452 – XIV 5340; Rohde, op.cit., p. 133.

⁷⁶⁷ CIL XIV 292; Rohde, op.cit., pp. 142-143.

⁷⁶⁸ CIL XIV 359; Rohde, op.cit., p. 176.

⁷⁶⁹ We volgen Tran die (tegenover) Clemente stelt dat het waarschijnlijk niet om een *collegiatus* gaat (*tribunus* zou geen functie zijn die rechtstreeks in verband staat met de vereniging); op.cit., pp. 313-314 – CIL XIV 169

⁷⁷⁰ CIL VI 1625b; Tran, op.cit., p. 306.; Broekaert, *Partners in Business*, p. 232.

patroon van een vijftiental verenigingen; een volledig overzicht vindt men op zijn grafscript in de bijlage nr. 10. Graanhandelaar Faustus was patroon van de Afrikaanse en Sardijnse schippers. Zoals aangehaald behoorden de meeste patronen tot deze *ordo*, maar dit wordt niet altijd vermeld.⁷⁷¹

6.2.3.4 Vrijgelatenen

Hoewel een stedelijke functie voor vrijgelatenen moeilijk lag zoals we eerder zagen, was het patronaat van een bepaalde vereniging waarschijnlijk iets gemakkelijker; ondanks onze eerdere opmerking i.v.m. het feit dat de *patroni* vaak mensen uit de stedelijke elite waren. Logischerwijs kan men dit fenomeen waarschijnlijk verklaren door het groot aantal vrijgelatenen die actief waren in de verenigingen en dus de band die men ermee had. Op het eerste zicht lijkt het telkens te gaan over slaven met een belangrijke socio-politieke achtergrond oftewel veel kapitaal.

Zo is er de keizerlijk vrijgelatene M. Aurelius Lamprocles, patroon van de *pelliones* of bontwerkers.⁷⁷² Al wat hoger aangeschreven is P. Claudius Abascantus, patroon en *quinquennalis perpetuus* van de *dendrophori*. Deze was slaaf van het *concilium galliarum* (maar werd overgeplaatst naar Ostia).⁷⁷³ Keizerlijk vrijgelatene T. Aurelius Aug. Lib. Strenion staat tussen de *patroni* op het album uit 152 n.C. van de *lenuncularii auxiliarii* (cfr. supra). T. Testius Helpidianus was *quinquennalis* van de Augustales en zowel patroon als president (een zeldzaam gegeven) van het *corpus traiectus marmorariorum*.⁷⁷⁴

⁷⁷¹ CIL verwijzingen cfr. supra; Clemente, op.cit. pp. 191-200. en pp. 204-205.

⁷⁷² CIL XIV 10

⁷⁷³ CIL XIV 71 – Clemente merkt terecht op dat deze figuur, samen met bv. Fortis, die decurio was in Hippo, pleit in het voordeel van een flexibele sociale mobiliteit die ook niet-autochtone mensen toelaat in haar linies; Clemente, op.cit., pp. 204-205.

⁷⁷⁴ CIL XIV 425; Rohde, op.cit., p. 154.

6.2.4 De rol van de *familia* als politieke eenheid

Recentelijk werden door Mouritsen enkele bezwaren geformuleerd die de sociale mobiliteit van vrijgelatenen, maar ook deze van *collegiati* beter kadert. Met onze epigrafische analyse stellen we immers enkel feiten vast op steen, het vertelt ons weinig over de historische praktijk zelf en hoe de sociale opgang in de praktijk mogelijk werd gemaakt. Buiten de banden die ontstonden tussen magistraten en *collegiati* bij het uitoefenen van elkaar aanvullende functies lijkt op stedelijk niveau vooral de aristocratische *familia* een zeer belangrijke rol te hebben gespeeld. Het is ook deze oligarchische tendens die in onze analyse van de middeleeuwse sociale mobiliteit sluimerend op de voorgrond zal komen. Mouritsen stelde deze tendens reeds vast in diens studie over Pompeii, waar we eerder naar verwezen. Volgens hem vormden een kleine groep families een permanente en sterke kern van invloed, ‘*while the make-up of the rest of the ordo was marked by frequent change*’. De relatieve openheid van het systeem moet in de ogen van de oude families gezien worden als een in essentie stabiliserende factor voor hun politieke ambities die bedreigd werden door de erfenispraktijken.⁷⁷⁵ Vrijgelatenen konden zo niet alleen hun sociale status vergroten door bepaalde priesterfuncties, die in de werkelijkheid volgens Mouritsen geen echte macht gaven, maar ook door de binding aan bepaalde families.⁷⁷⁶ Deze verwevenheid met vrijgelatenen merkten we reeds op bij de familie van de Aufidii (graanhandel) voor Ostia en eventueel Onesimus voor Rome (oliehandel). Een ander vaak aangehaald mogelijk voorbeeld dat wellicht wel politieke proporties aannam zijn de Egrilii, waarvan we enkele figuren reeds aanhaalden. De relatie tussen de vrijgelatenen in de *collegia* en de notabelen met hetzelfde *nomen* wordt nog steeds sterk bediscussieerd.⁷⁷⁷ Patterson heeft erg gelijkaardige opvattingen voor het politieke wezen van de stad. De steden hadden de voortdurende steun nodig van zowel de nieuwe klassen als de steun van de oude elites.⁷⁷⁸

⁷⁷⁵ Erfenissen in Rome werden vrij gelijkmatig verdeeld over de kinderen, wat ervoor zorgde dat de kapitaalconcentratie, die in sommige families noodzakelijk was voor de toelatingssommen van bepaalde politieke functies, afnam.

⁷⁷⁶ Mouritsen, *Elections*, pp. 122-124. en *The Freedman*, pp. 276-278.

⁷⁷⁷ Aangehaald werd *apparitor* A. Egrilius Secundus Threptianus; bespreking van de Egrilii zie Tran, op.cit., pp. 377-395.

⁷⁷⁸ Patterson, *Landscapes and cities*, idem

6.3 Middeleeuwen

Dit afsluitende deel over de Middeleeuwen zal telkens per stad de constitutionele, institutionele instellingen die in Leper, Brugge en Gent werden ingevoerd vanaf 1302 tot aan het einde van de 14^{de} eeuw onderzoeken. Telkens wegen we dit meteen af aan de praktijk. In een tweede deel gaan we verder met deze praktijk en bekijken we welke tendensen we zien i.v.m. sociale mobiliteit. Dit is dus de praktische, aanvullende kant van de zaak die beter aansluit bij onze analyse voor de Oudheid en de bevindingen i.v.m. de sociale structuur van de opstandelingen in Hoofdstuk III.

6.3.1 Representatieve instellingen met ambachtsleden

6.3.1.1 Brugge

In 1304 werd bepaald dat er twee schepenbanken zouden worden aangesteld. Eén bestond uit 13 schepenen, de andere uit 13 raden. Meteen hebben we al wat problemen in onze bronnen. Er bestaat namelijk een artikel, niet opgenomen in de officiële Keure van 1304, dat bepaalt dat iedere schepenbank uit vier leden van de poorterie en negen ambachtsleden diende te bestaan. Bovendien voorzag de procedure dat de poorters slechts 4 van de 26 mandatarissen rechtstreeks konden verkiezen. Dit verleende de ambachten zeer veel macht; en daarom werd deze paragraaf wellicht niet opgenomen in de Keure.⁷⁷⁹ Wel is het zeker via bepaalde archivalia dat de ambachtsleden aanvankelijk minstens evenveel posities hadden in de schepenbanken als de poorters. Dit zou echter snel veranderen. Zo hadden tot het jaar 1312-1313 beide groepen hun vertegenwoordigers, maar vanaf dan zouden de poorters de duidelijke meerderheid vormen. Hierbij maakt Mertens een cruciale opmerking die fundamentele problemen oplevert met de kwestie sociale mobiliteit in de middeleeuwse bronnen: *'Het is natuurlijk niet uitgesloten dat sommigen van hen in de schepenbank zetelden als vertegenwoordiger van een ambacht, maar in elk geval zijn ze tevens poorter: dus gegoed.'*⁷⁸⁰ Zelfs toen de situatie veranderde tijdens de Vlaamse Kustopstand stelt Mertens vast dat er nog steeds zes à zeven poorters in de schepenbank vertegenwoordigd waren.⁷⁸¹

Na de Vlaamse Kustopstand en de slag van Kassel werden de ambachtsleden gestraft en zouden de schepenbanken vooral opgevuld worden met poorters (Lenoir spreekt over 75%).⁷⁸² Dit duurde tot de schepenvernieuwing van 1338, door Jacob Van Artevelde ingevoerd. Twee wevers, een volder en een beenhouwer duiken vanaf dan weer in de bronnen op. De evolutie lijkt geleidelijk aan te zijn

⁷⁷⁹ J. Mertens, "Woelingen te Brugge tussen 1359 en 1361", in: G. Hansotte en H. Coppejans (eds.), *Album Carlos Wyffels*, Brussel, 1987, pp. 325-326. en J. Mertens, "De verdeling van de Brugse schepenzetels op sociaal gebied (XIVde eeuw)", koll. 453-454.

⁷⁸⁰ Mertens, "De Verdeling", kol. 456.

⁷⁸¹ Ibidem

⁷⁸² Hij nuanceert hiermee Mertens opvatting wat; M. Lenoir, *De politieke verhoudingen in Brugge tussen 1328 en 1361*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejear 2012-2013, pp. 24-27.

gebeurd. In het schepenaar 1341-1342 zijn vijf van de dertien schepenen een ambachtslid, terwijl dit gezien onze opmerking i.v.m. de poorters de facto nog hoger kan liggen. Tegelijkertijd wonnen ook de draperieambachten aan belang. De schepenen van 1345-1346 kenden naast vier poorters, twee onbekende ambachtslieden en één visser, twee wevers en drie volders. Na het verlies van de wevers en volders in 1348 werden beide groepen tot 1356 uit de schepenbank geweerd. Pas in 1360 zijn ze weer volwaardig vertegenwoordigd met vier plaatsen voor de poorters, drie voor de wevers en één plaats voor de volders, scheerders, visverkopers en makelaars (+ nog twee onbekenden).⁷⁸³ Vanaf het weversoproer zou de verdeling definitief en vaststaand worden te Brugge. De stadsbevolking werd verdeeld in negen leden, die elk hun vertegenwoordigers hadden. Mertens kon de volgende leden onderscheiden: 1) de poortery, 2) de vier grote draperieambachten (wolwevers, volders, scheerders en ververs), 3) vleeshouwers en visverkopers, 4) de 17 kleine neringen, 5) ambachten van de hamer (smeden), 6) ambachten van het leer (zadelmakers, (hand)schoenmakers, leerlooiers, veters), 7) ambachten van de naald (kleermakers), 8) de bakkers en 9) de makelaars.⁷⁸⁴

| Schepenen 1368-1369 | Raden 1368-1369 | Schepenen 1369-1370 | Raden 1369-1370 |
|------------------------|----------------------------------|---------------------|----------------------|
| Poorter (1) | Poorter (1) | Poorter (1) | Poorter (1) |
| Poorter (1) | Poorter (1) | Poorter (1) | Poorter (1) |
| Poorter (1) | Poorter (1) | Poorter (1) | Poorter (1) |
| Poorter (1) | Poorter (1) | Poorter (1) | Poorter (1) |
| Poorter (1) | Wever (2) | Wever (2) | Poorter (1) |
| Wever (2) | Volder (2) | Wever (2) | Volder (2) |
| Wever (2) | Verver (2) | Volder (2) | Wever (2) |
| Volder (2) | ? (4) | Verver (2) | Visverkoper (3) |
| Scheerder (2) | Vleeshouwer (3) | Vleeshouwer (3) | Handschoenwerker (6) |
| Visverkoper (3) | Huidenvetter (6) | ? (4) | Smid (5) |
| Handschoenwerker (6) | Schepper - kleermaker (7) | Schepper (7) | Bakker (8) |
| Zilversmid (5) | Kaarsengieter (9) ⁷⁸⁵ | Huidenvetter (6) | Leertouwer (6) |
| Leertouwer (cord.) (6) | Makelaar (9) | Makelaar (9) | Zilversmid (5) |
| | | | |

Tabel 3. Verdeling van de Brugse zetels per ambacht en lid in de schepenbank en raden van 1368-1370; naar Mertens

⁷⁸³ Mertens, op.cit. kol. 457-459. en Lenoir, op.cit., pp. 31-35., pp. 36-38. en pp. 40-43.

⁷⁸⁴ Idem, kol. 462-463.

⁷⁸⁵ Mertens geeft hier lid 9 aan, maar waarom hij dit doet is ons onbekend. Het ambacht van de kaarsengieters hoort normaal gezien immers bij de kleine neringen.

Op basis van bovenstaande tabel zijn enkele conclusies duidelijk. De poorterie bezat jaarlijks 9 zetels van de 24 (meer dan $1/3^{\text{de}}$), de draperieambachten 7 zetels (meer dan $1/4^{\text{de}}$). De visverkopers en vleeshouwers bezitten telkens twee zetels. De andere leden krijgen via een rotatiesysteem van oneven en even jaren leden toegewezen.⁷⁸⁶ Zelf kunnen we nog iets opvallend opmerken. Maar liefst 8 raadsheren van de jaren 1368-1369 worden in het daaropvolgende jaar schepen. Er lijkt hier dus sprake te zijn van een loopbaanpatroon waarbij men eerst in de Raden diende te zetelen. Tot slot zijn er nog de gevolgen van de Gentse Oorlog vanaf 1380, wanneer werd bepaald dat wevers niet meer in de stadsmagistraat mochten zetelen. In de verdeling van 1383 zijn deze vervangen door volders (en een verver). Men sloot dus geen lid uit zoals in Gent (cfr.infra), maar een welbepaalde groep binnen het lid. Tot slot zou men stelselmatig de kleine neringen beginnen te weren.⁷⁸⁷

Hiernaast was er ook nog een Grote Raad, bestaande uit de zes leiders van de *poorterie* en de 54 dekens van de ambachtsgilden. Net als bij onderstaande steden was dit een beraadslagend orgaan dat vooral belangrijk was voor fiscale en financiële problemen. Meer nog dan de andere instellingen vertegenwoordigde deze institutie het volk.⁷⁸⁸

6.3.1.2 Gent

De situatie in Gent is uitzonderlijk goed gekend. We zullen deze dan ook uitgebreid bespreken.⁷⁸⁹ Gent kende twee schepenbanken, de *Keure* en de *Gedele*. De eerste bank was de belangrijkste en hield zich met criminaliteit en het dagelijkse bestuur bezig. De *Gedele* trad vooral op als bewaarders van de vrede (vooral erfeniskwesties). We zagen al dat Gent reeds vóór de Guldensporenslag en de woelige periode van 1302-1304 toestemming kreeg van de graaf om ambachtslieden in hun instellingen te integreren. Op deze manier kon hij de oude schepenbank, deze van de XXXIV schepenen, buitenspel zetten. Het document, het charter van Senlis, was echter vrij onduidelijk op bepaalde punten en kon voor verschillende interpretaties zorgen.⁷⁹⁰ Net als in Brugge zou de verdeling van de zetels dan ook op een vrij flexibele en afwisselende manier gebeuren tijdens de eerste decennia van de 14^{de} eeuw. Constitutioneel gezien gebeurde de verdeling van de zetels op een vrij gelijkaardige manier als te Brugge. Zowel de *Keure* als de *Gedele* bevatte zo bijvoorbeeld 13 leden. De procedure liep als volgt. Vier kiesheren aangeduid door de vorst (herenkiesers) en vier door de uittredende magistraat (stedekiesers) kozen de 26 nieuwe schepenen die men in twee

⁷⁸⁶ Idem, kol. 463.

⁷⁸⁷ Idem, kol. 464.

⁷⁸⁸ Dumolyn, "Guild Politics", p. 40. en W. P. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel, Paleis der Academiën, 1978, pp. 81-87.

⁷⁸⁹ De paragraaf over Gent werd naast de twee onderstaande werken van Rogghé voor de constitutionele kant vooral gebaseerd op Decavele, "Bestuursinstellingen van de stad Gent", pp. 277-320.; Verbruggen, op.cit., pp. 29-35. en Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 38. e.v.

⁷⁹⁰ Boone, op.cit, p. 34.

groepen van 13 indeelde. De vorst of zijn vertegenwoordiger besliste toen welke groep welke bank zou vormen. Er waren ook enkele beperkingen voorzien. Uittredende schepenen van de *Keure* hadden een wachttijd van twee jaar, van de Gedele één jaar.

In de praktijk zou na de Guldensporenslag de invloed van de gegoede lieden (in deze periode spreekt men van mensen uit de in 1302 ontbonden koopmansgilden, pachters en wisselaars, lieden die later de poorterie zouden vormen) terug sterker worden; wellicht op een kleine breuk in 1311-1312 na. Verschillende groepen die niet tot de ambachten behoorden slaagden er reeds vlug in om zich te laten verkiezen. Belangrijk bovendien is dat sommigen zich in de ambachten lieten optekenen om op deze manier terug in de ambachten te komen. Dit heeft natuurlijk zeer belangrijke consequenties voor de politieke realiteit en sociale mobiliteit (cfr.infra). In 1319-1320 werden verschillende wevers uit het stadsbestuur verbannen; een actie die door de graaf gesteund werd. Ook in 1325 gebeurde dit. Bovendien werd het buitengewone bewind van de Hoofdmannen opgericht, een groep bestaande uit vijf man waarvan minstens vier poorters en die vooral het ambacht van de wevers controleerde tot 1329. Kleine neringen en volders bleven samen met de poorters in de schepenbank vertegenwoordigd en zouden waarschijnlijk vanaf 1325 belangrijk worden, daar de dekens vanaf toen voor het eerst een salaris kregen. Voor de wevers zou het tot in 1338 duren voor men de plaatsen in de schepenbank terugkreeg, een actie gestuurd door Jacob Van Artevelde. Ondertussen hadden de gegoeden steeds meer beslag gelegd op belangrijke ambten zoals het voorschepenschap van de Keure en de stadsontvanger; dit werd nu ook aangepast. Van Artevelde voorzag ook andermaal vijf hoofdmannen, ditmaal gerekruteerd uit de parochies. Twee hiervan kwamen uit de ambachten. Samen met de dekens van de wevers, volders en neringen vormde dit een meerderheid op de acht man in het speciale bewind. Net als in Brugge zouden de draperieambachten in de jaren 1340 aan belang winnen, maar van dominantie was zeker geen sprake.⁷⁹¹

In deze periode waren er te Gent dus vier leden: de poorterie, de wevers, de volders en de kleine neringen. Vanaf 1349 werden dit echter drie leden; de weverij werd toen uitgesloten. De posities werden in 1360 weer gewisseld.⁷⁹² Niet de wevers, maar het lid van de volders werd nu (definitief) uitgesloten. Op deze manier wordt ook duidelijk wat voor belangrijke functie de overdeken van de neringen en de deken(s) van de weverij hadden; ze waren eigenlijk de leiders van 2 van de 3 leden vertegenwoordigd in schepenbanken en Collatie (cfr.infra). Ze zouden ook steeds meer inspraak krijgen bij de aanstelling van hun kandidaten voor hun lid via de stedekiezers; op den duur twee uit

⁷⁹¹ P. Rogghé, "Het Gentsche stadsbestuur van 1302 tot 1345. Eén en ander betreffende het Gentsche stadspatriarchaat", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 1, 1944, pp. 135-163.

⁷⁹² Mertens, op.cit. kol. 459.; Boone, op.cit., p. 37.

de kleine neringen en twee uit de draperieambachten. Bovendien vertonen ook rechtscolleges en allerlei ondergeschikte instellingen dezelfde driedigheid. De poorterij kreeg in elke bank slechts drie zetels, de neringen en de wevers elk vijf. De rangorde van de zetels volgde ook een bepaald stramien en wisselde net als in Brugge naar gelang het even of oneven jaar. Binnen de vijf plaatsen (voor elke bank) van de neringen werd er ook een vaste procedure gevolgd: de schippers kregen twee ambten, net als de ambachten van de bouwsector en de ambachten van het leder. De resterende mandaten werden via een beurtroelsysteem verdeeld.

Een volgende belangrijke instelling was de vorming van de *Collatie (Collacie)* of Brede Raad, reeds stammend van de periode van Van Artevelde of er net voor, in 1369 definitief geformaliseerd. Dit was net als in Brugge het beraadslagende orgaan van de stad. Ook hier werd de driedigheid van de bevolking gerespecteerd. Deelnemers waren leden van de poorterij, de overdeken en de dekens van de kleine neringen, de deken en de gezworenen van de weverij en de dekens van de hen afhankelijke draperieambachten. In totaal kon de vergadering dus een honderdtal man samenbrengen. De functies lijken vooral te hebben bestaan uit financiële controle over de stad en haar magistraten en juridische controle over de vertegenwoordigers in de schepenbanken in het bijzonder.⁷⁹³ Het naast elkaar laten optreden van schepenbank en Collatie had wellicht als voordeel dat men eensgezinder naar buiten toe kon treden bij moeilijke beslissingen.⁷⁹⁴

Over de concrete invulling van de schepenbanken in bepaalde periodes heerst heel wat discussie, ondanks de constitutionele duidelijkheid. Er kwam vooral kritiek van Rogghé, die meende dat het helemaal niet duidelijk is of de vertegenwoordigers van de drie leden op welbepaalde schepenzetels beslag konden leggen. Hij baseert zich hiervoor vooral op de onduidelijke scheidingslijn tussen de poorterij en enkele leden uit de kleine neringen, de makelaars en hosteliers.⁷⁹⁵ Boone heeft hierop de kritiek gegeven dat men het systeem als een uit gewoonte en interne machtsverhoudingen gegroeide procedure dient te zien dat in de constitutie werd vastgelegd, maar voortdurend aan verandering onderworpen was. Op basis van enkele onvolkomenheden dient men m.a.w. niet het gehele systeem omver te gooien. Bovendien heeft Boones prosopografisch onderzoek van de Gentse schepenen tussen 1380 en 1455 aangetoond dat maar liefst 95% mensen (426 van 447 onderzochte personen) met meerdere mandaten in hun leven telkens een positie toekwam in hetzelfde lid.⁷⁹⁶

⁷⁹³ In de Oudheid gebeurden deze functies (voornamelijk) via magistraturen en niet via representatieve instellingen. Financiële controle werd doorgaans door de *quaestores* uitgeoefend, morele (en juridische in beperktere mate) controle over de magistraten via de *ensor*.

⁷⁹⁴ Boone, op.cit., p. 28. e.v.

⁷⁹⁵ P. Rogghé, "De Samenstelling der Gentse Schepenbanken in de 2e helft der 14e eeuw", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 4, 1950, pp. 27-29.

⁷⁹⁶ Boone, op.cit., pp. 37-41. en Dumolyn, "Guild Politics", p. 40.

6.3.1.3 Ieper

Over Ieper is er veel minder bekend door de brand in de archieven tijdens de Eerste Wereldoorlog; en over het algemeen is duidelijk dat de ambachten er minder succesvol waren in het veroveren van plaatsen in de schepenbank. We overlopen wat er bekend is.⁷⁹⁷

Over de schepenbanken is er weinig geweten. Het is eigenlijk ook niet geheel zeker dat Ieper maar één schepenbank had, gezien de situatie in de 13^{de} eeuw ook op andere bestaande structuren wijst (cfr.infra) Hoe dan ook had de Graaf van Vlaanderen te Ieper duidelijk meer macht dan in Gent en Brugge, want de ordonnantie uit 1209 (en 1228) werd tot in 1330 in stand gehouden. Hierin werd een getrapt systeem opgesteld waarbij de vijf afgaande schepenen vijf personen aanduidden die de vijf eerste nieuwe schepenen dienden te kiezen. Zij bepaalden dan op hun beurt onderling wie de acht overgebleven plaatsen moest opvullen. In 1228 werd er toegevoegd dat men na een tweejarig schepenmandaat een jaar moest wachten. Een naaste verwantschap tussen schepenen werd ook verboden. Hoe dit alles in de praktijk werd ingevuld (alook bij de Grote Raad; zie hieronder) is voor de eerste helft van de 14^{de} eeuw bijna niet te zeggen door een ontbreken van ambtenlijsten in het bronnenmateriaal. In 1330 verbeterde de situatie niet, integendeel, er werd door de Graaf bepaald dat alle schepenen voortaan door grafelijke commissarissen zouden worden aangeduid.⁷⁹⁸ Dit bleef wellicht maar geldig tot 1338, toen Van Artevelde in Gent aan de macht kwam. Tussen deze datum (mogelijk al 1333) en 1377 zouden volgens Lambin weer de regels gelden van voor 1330, maar werden de vijf eerste kiezers (poorters) niet aangesteld door vijf aftredende schepenen maar door vijf leden uit de neringen.⁷⁹⁹ Bijzonder is dat het lid van de poortერი, ook wel de poortersnering genoemd, te Ieper uit twee groepen bestond: enerzijds de poorters, anderzijds enkele ambachten ook wel als de 'vier neringen' bestempeld.⁸⁰⁰ Volgens Blockmans was dit een strategische maatregel om in de Grote Raad het overwicht van de draperieambachten te beperken.⁸⁰¹

Vanaf 1377 werd een maatregel genomen die de graaf weer in het voordeel zette; en ook in 1380 werd dit hernomen. Na de Gentse Oorlog kwam de verkiezing van de magistraten definitief in handen van de graaf. Omstreeks 1400 al lijken de ambachten niet meer aanwezig te zijn geweest in de schepenbank. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het bestuursstelsel te Ieper vrij sterk oligarchisch was. In tegenstelling tot Gent en Brugge kreeg men na de jaren 1360 geen definitieve

⁷⁹⁷ We baseren ons vooral op Trio, "Bestuursinstellingen van de stad Ieper", pp. 333-360. en Fecheyr

⁷⁹⁸ Smolders (cfr.infra) nuanceert dit door te stellen dat er nog enkele opstandelingen in de schepenbank zetelden in 1330. De veranderingen gebeurden dus in ieder geval geleidelijk.

⁷⁹⁹ J. J. Lambin, *Geschiedkundige onderzoekingen op de aloude aenstelling van den voogd en van de schepenen en raeden der stad Ypre, Ieper*, J. B. Smaelen-Moerman, 1815, p. 10.

⁸⁰⁰ In de praktijk waren er (later?) meer dan vier; in 1388 spreekt men over de meerseniërs, zilversmeden, wolbrekers, ververs, lakensnijders, vleeshouwers, visverkopers, scheerders en lakenreders.

⁸⁰¹ Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen*, p. 77.

vertegenwoordiging. Enkel tijdens de woelige perioden die we in hoofdstuk I uitgebreid besproken hebben werden er volksgezinde schepencolleges ingesteld (die meestal slechts enkele jaren aan de macht bleven; bv. in 1303, 1325-1328, enz.)

In de vroege 13^{de} eeuw zou er reeds een structuur hebben bestaan naast de schepenbank; een eerste nadrukkelijke vermelding dateert van 1283. Net als in de andere steden zou het echter tot de Guldensporenslag duren vooraleer de stedelijke gemeenschap duidelijk vertegenwoordigd werd, en wel via de Grote Raad, die in 1306 voor het eerst verschijnt. Net als de Collatie te Gent was het wellicht een overleggend orgaan waarbij financiële controle één van de belangrijkste bevoegdheden was (zo is er een oordeel bewaard over de schulden van een groep handelaars). Toch kon men ook over allerlei bestuurszaken van algemeen stedelijk belang uitspraken doen. In 1306 maakten de voogd, schepenen, raadslieden, gezworenen, hoofdmannen en 'toute la communauté de le vile' er deel van uit. In 1325 zien we voor het eerst dekens en vindere opduiken; in 1344 bestaat de samenstelling van de Grote Raad uit voogd, schepenen, raadslieden, dekens, hoofdmannen en gezworenen. De concrete samenstelling van de ambachten in de Grote Raad is pas zeer laat geattesteerd (1421); in 1327 is er wel al sprake van de gemene neringen en in 1381 worden vijf gezworenen van de vollers vermeld. In tegenstelling tot de schepenbanken speelden de ambachtslieden hier nog tot in de 15^{de} eeuw een belangrijke rol. Later duiken ook de wevers, volders en de nering van de kleine of gemene ambachten (in 1327: schippers, smeden, kleermakers, bontwerkers, schoenmakers, wijnmeters en fruitverkopers) op. Het is niet zeker hoe de vertegenwoordigers van de ambachten werden verkozen, maar waarschijnlijk gebeurde dit vanuit een getrappt verkiezingssysteem vanuit de ambachten zelf. Vast staat wel dat de vier hoofdmannen als leidinggevende figuren fungeerden van de vier leden (poorterij, draperie, volambacht en gemene neringen). Hoe zich dit verhield tot de dekens is minder duidelijk (cfr. supra), maar men weet wel dat de hoofdmannen in eerste instantie uit de wijkstructuren werden gerekruteerd en verkozen werden door schepenen en voogd.⁸⁰²

6.3.2 Sociale mobiliteit en oligarchische tendensen

In tegenstelling tot ons deel van de Oudheid, waar we (vooral) aan de hand van de uitgegeven epigrafische bronnen voor het 2^{de} en 3^{de} eeuwse Ostia en Rome een eigen analyse konden opstellen, zullen we ons in dit onderdeel niet verbranden aan een eigen prosopografische analyse. In de Middeleeuwen zijn er immers veel meer bronnen voorhanden die allemaal in rekening dienen te worden gebracht op een methodologisch verantwoorde manier en op zich een ganse thesis kunnen

⁸⁰² Trio, *ibidem* en Dumolyn, "Guild Politics", p. 40. e.v.

vullen. In plaats daarvan zullen we enkele bevindingen bekijken van casestudies uit de verschillende steden. Gent en Brugge zijn hierbij andermaal beter onderzocht dan Leper, maar toch is deze laatste stad in het bijzonder interessant voor onze vergelijking met de Oudheid zoals zal blijken.

6.3.2.1 Brugge

Een eerste casus kunnen we putten uit de eerder aangehaalde studie van Lenoir. Deze zal zich vooral focussen op de samenstelling van de schepenbanken en minder op deze van de ambachten om sociale mobiliteit en de kracht van bepaalde poorterfamilies te bepalen. Hij wil vooral de eerdere bevindingen van Mertens toetsen aan de periode die hij bestudeert: 1328-1361. Merk op dat we vooraleer we onze bevindingen formuleren in deze periode met het beleid van Van Artevelde zitten en het vrij repressieve beleid van de graaf tussen 1329 en 1338; wanneer overigens toegelaten werd dat sommige schepenen langer dan één jaar mochten zetelen (na 1338 was dit slechts om de twee jaar). Ten eerste kunnen we op het niveau van het individu opmerken dat meer dan de helft van alle bestuurders meer dan één jaar zetelde in de schepenbank. Er waren 11 mensen die zelfs zes jaar of meer zaten in de schepenbank in de bestudeerde periode. Vijf mensen zaten er zes jaar, twee mensen zeven jaar, drie mensen negen jaar en één iemand elf jaar (dit was Gillis van Coudebrouc, die onder de periode Van Artevelde Brugge leidde). Gemeenschappelijk is dat dit bijna allemaal poorters waren, vaak met pachtfuncties en aanhangers of leenmannen van de Graaf. Op familiaal vlak, ten tweede, zijn de oligarchische tendensen nog duidelijker. De 448 schepenzetels werden verdeeld onder 139 families. 28 Families hadden meer dan één familielid in de schepenbank (ong. 20%), in totaal 72 leden. Deze 72 mensen zouden gedurende 1328-1361 187 schepenzetels bezitten, 41% van de 448 schepenzetels die er in deze periode te halen vielen. Dit is een eerste disproportionele vaststelling die men wel als oligarchische tendens zou kunnen bestempelen. In deze 28 families waren er echter nog vier uitschieters. Het gaat om de familie Bonin met 19 zetels, de familie de Hoedemakere met 14 zetels, de familie van Aertrike met 15 zetels en de familie Vanden Walle met ook 19 zetels. Samen hadden zij met in totaal 16 leden (die allemaal poorter waren) dus 67 van de 448 schepenzetels, wat neer komt op 15% van het totaal aantal zetels in deze periode. Merk andermaal de disproportionele verhouding op; ditmaal met de andere families (met meer dan één lid in de schepenbank). Wanneer we deze 16 personen aftrekken van de 72 leden uit families met meer dan één familielid in de schepenbank komen we op 56 t.o.v. 16 personen, 120 t.o.v. 67 zetels.⁸⁰³ Dit komt overeen met de bevindingen van Mertens, die 1302-1384 analyseerde en ook stelde dat de families Bonin, Van Artrike en Vanden Walle (de familie De Hoedemakere niet) de 14^{de} eeuw domineerden met respectievelijk 61, 49 en 47 magistraatzetels; nog steeds bijna 12% van de in totaal 1857 schepenzetels die in die periode verdeeld werden. Er is hier zelfs sprake over 30% families met

⁸⁰³ Lenoir, op.cit., pp. 46-53.

meer dan één lid in de schepenbank, in tegenstelling tot de 20% van Lenoirs periode. Twintig van de zesentwintig jaarlijks verkozen magistraten komen uit schepenfamilies met meerdere leden.⁸⁰⁴

Nog interessanter is de studie van Brys, hoewel hij zich op de periode van 1407 tot 1451 richt. Deze analyseert immers zowel het weversambacht intern als haar politieke vertegenwoordiging in de schepenbanken. Voor het bestuur en de opvulling van de functies (285 in totaal) van het ambacht (jaarlijks één deken en vijf vindere) werden 68 families en 86 personen gevonden. 56 Personen (65%) moest het stellen met één tot drie functies. De 30% die vijf of meer functies bekleedden namen 50% van de functies in handen. Bovendien legden de drie families met het meeste aantal functies in de bestudeerde periode (Mentin, de Wale en Kerstiaens) beslag op maar liefst 52 plaatsen, ongeveer 18% van het totaal aantal functies die men kon krijgen. Hoe belangrijker de functie, hoe sterker de oligarchische tendens. Zo zien we dat in totaal slechts tien dekens naar families gaan die zeven of minder bestuursfuncties hadden in de bestudeerde periode. 38 Dekenfuncties gaan naar families met in totaal zeven of meer bestuursfuncties. Ook is het opvallend hoe bepaalde figuren een tiental keer vinder werden, maar nooit deken.

Deze bevindingen lijken vrij sterk in de lijn te liggen van de bevindingen voor de schepenbank hierboven. Een drietal families monopoliseerde er immers 10 tot 20% van het totale aantal functies. Het hoeft niet te verbazen dat het ook net deze 10 tot 20% is die in de schepenbanken zal opduiken en dus een politieke functie kon uitoefenen (bv. enkele leden uit de familie Mentin). Het aantal personen uit de *Ede* die dit daadwerkelijk bereikte lag vrij laag, de kans was zelfs groter dat eenzelfde persoon meermaals in de schepenbank verscheen dan dat iemand anders de functie kreeg. Zo oefenden slechts 12 van de 86 personen met functie van het ambachtsbestuur ook een politieke functie uit. Deze 12 personen zouden samen met 5 andere wevers (die nooit een positie in de *Ede* verkregen hebben) in totaal 46 zetels in de schepenbank gevuld hebben. Hier schuilen ook nog eens oligarchische tendensen in want de overgrote meerderheid had slechts één of twee functies en vaak in lagere bestuursorganen, terwijl een enkeling wel vijf keer schepen werd en drie keer raadslid. Hoe dan ook lijkt 17 wevers (dan nog één van de grootste ambachten) voor een periode van 46 jaar een verontrustend laag aantal te zijn, hoewel dit wellicht lager lag dan in de 14^{de} eeuw zelf.⁸⁰⁵

⁸⁰⁴ J. Mertens, "De XIVde eeuws voornaamste Brugse schepenfamilies", in: *Ons Heem*, vol. 9, 1951, pp. 259-264.

⁸⁰⁵ J. Brys, *Sociale gelaagdheid*, pp. 20-23. en pp. 29-30. Vermaut maakte enkele opmerkingen voor de periode 1358-1380. Hij somt negen figuren op die het merendeel van de zetels hadden voor het weversambacht; J. Vermaut, *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in westelijk Vlaanderen voor 1800*. Doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 1974, appendix 12.

6.3.2.2 Gent

Voor Gent heeft het onderzoek naar sociale mobiliteit zich tot nu toe vooral gefocust op interne sociale mobiliteit in de ambachten zelf en helaas minder op hun vertegenwoordiging in de schepenbank en de rol van belangrijke families.⁸⁰⁶ Niettemin zullen we de bevindingen bespreken omdat er op andere domeinen wel interessante conclusies getrokken worden. Saelens zal vooral de band tussen kapitaal en macht onderzoeken, iets waar in de vorige studies voor Brugge minder op wordt ingegaan. Zijn casus is het weversambacht te Gent voor de periode 1302-1385. Hij onderscheidt drie groepen binnen het weversambacht; 75% dat geen functie zou uitoefenen in zijn leven en wel als de laatmiddeleeuwse proletariër bestempeld kan worden, 20% dat als een corporatieve middenklasse beschouwd kan worden en waarvan de meeste meesters deel uitmaakten, met een politieke activiteit van maximaal drie mandaten. Tot slot is er nog de overige 5% percent; dit zijn de wevers-drapiers die de meeste ambten in het ambachtsbestuur droegen en toegang verwierven tot de schepenbanken. De oligarchisering was hier het grootst. Het is duidelijk volgens Saelens dat er een correlatie is tussen de factor macht (vastgesteld op de belangrijkste politieke functies) en kapitaal (vastgesteld op de vermelding als lakenleverancier, pachter en geldlener). Volgens hem had het middeleeuwse systeem dus vooral een plutocratische basis, dat sociale mobiliteit in de praktijk beperkte. Hij spreekt dan ook over 'een oud regime in een nieuw jasje' en mobiliteit in de zin van een nieuwe elite die het vacuüm via bestaande sociaal-politieke structuren invulde; een vacuüm dat ontstond door het wegvallen van oude aristocratische families (vanwege zowel biologische als financiële omstandigheden).⁸⁰⁷ Er wordt helaas niet op een systematische manier geanalyseerd wat de rol was van bepaalde weverfamilies in de schepenbank en hoeveel dekens ook daadwerkelijk in de schepenbank terecht kwamen. Op basis van de prosopografische bijlages lijkt het er hoe dan ook op dat er ook in het weversambacht te Gent families waren die het dekenaat monopoliseerden; en uiteindelijk ook een voornamelijk deel van de schepenbank vormden. Enkele opmerkingen wijzen ook in deze richting. Slechts 17% van de wevers slaagde erin om tussen 1320 en 1385 een functie (het dekenaat wordt bij Saelens bij publieke politieke functies verrekend) te verkrijgen. Ondanks een salaris dat men in Gent kon krijgen en de vrij sterke positie van de wevers, constitutioneel gezien⁸⁰⁸, lag het aantal mensen dat daadwerkelijk opgang maakte dus nog altijd laag. 18,25% stond zelfs in voor 41,55% van de mandaten; iets meer

⁸⁰⁶ Het lijkt er wel op dat het wisselingsritme van de mandaten (m.a.w. het totale aantal personen met een ambt in verhouding tot het aantal beschikbare mandaten) in het algemeen vanaf het einde van de 14^{de} eeuw toenam, in het bijzonder tijdens de Gentse Oorlog. Men spreekt van 1,6 mandaten per persoon van 1371 tot 1379 en 1,2 mandaten van 1379 tot 1386 - dit laatste cijfer bleef stabiel voor de periode 1386-1390; Vandermaesen et al., op.cit., pp. 19-20.

⁸⁰⁷ Saelens, op.cit., pp. 67-72.

⁸⁰⁸ Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 60.

dan 10% bezat 30% van de ambten en ongeveer 7% nog ca. 20%.⁸⁰⁹ Net als in Brugge werden bepaalde figuren dus enkele keren schepen, terwijl de meerderheid dit slechts éénmaal of tweemaal kon bereiken (wat op zich al bijzonder was natuurlijk).

Het is nu duidelijk dat sociale mobiliteit zowel binnen het ambacht (opgang tot deken of vinder) alsook binnen de schepenbanken in werkelijkheid beperkt werd door de plutocratische basis van de ambten en de daaraan gelinkte oligarchische tendensen gestuurd door oude families die afhankelijk van het aantal families vaak op beide niveaus toch zo'n 10 tot 30% van de functies konden monopoliseren. Andere voorbeelden van dit fenomeen te Gent (in de periode 1302-1345), met zowel poorterfamilies alsook leden uit andere ambachten dan het weversambacht, vindt men in de studie van Rogghé. We moeten natuurlijk wel rekening houden met het feit dat de 1^{ste} helft van de 14^{de} eeuw onderbroken werd door sterk antidemocratische tendensen (in het bijzonder 1329-1338) en er over het algemeen nog meer poorterfamilies actief waren. Hoe dan ook, voorbeelden van de poorters zijn de familie Van Vaernewijck die met vier man minstens 40 mandaten (veelal hoofdman, ontvanger of schepen) binnenhaalde, de familie Damman met zijn tweeën 18 mandaten en de befaamde familie Borluut 17 en het dekenaat van de poorterij. Voorbeelden uit de ambachten zijn de vleeshouwers van de familie Deynoet, zij veroverden met drie man 14 ambten. Eén van de drie, Jacob, was meermaals opperdeken van 1325 tot 1337. Een andere broer werd schepenklerk. De volder Jan van Dessel was vijf maal schepen, tweemaal deken en éénmaal ontvanger.⁸¹⁰

De twee vormen van sociale mobiliteit (binnen het ambacht en binnen het stadsbestuur) overlaptten weliswaar in de praktijk; en wellicht vaker dan in de Oudheid werd er dus een opstap gemaakt van de 'associative order' naar de 'civic order'.⁸¹¹ Dambruyne wijst in zijn analyse van sociale mobiliteit in het 16^{de} eeuwse Gent nog op een belangrijke derde laag, die in de Oudheid beperkt is geattesteerd: die tussen gezelschap-leerling-meester.⁸¹² Hij legt de klemtoon op het feit dat deze eerste stap, het worden van een meester, vaak al zeer moeilijk was voor de meeste ambachtslieden. Men diende zich immers te houden aan de ambachtsregels, vergaderingen en plechtigheden bijwonen, de kas van het ambacht regelmatig spijzen en tot slot een tussen de ambachten vrij sterk variërende som intredegeld betalen.⁸¹³ We stellen vast dat in de 16^{de} eeuw bepaalde tendensen nog steeds vrij

⁸⁰⁹ Saelens, op.cit., pp. 61-63. en bijlages.

⁸¹⁰ Rogghé, "Het Gentsche stadsbestuur van 1302 tot 1345", pp. 145-146.

⁸¹¹ Verboven, "The associative order", p. 870.

⁸¹² Zie ook de opmerkingen van Waltzing in hoofdstuk I en de voorbeelden uit Egypte (2.2.3.7). Er was zeker sprake wel sprake een *cursus honorum* binnen het *collegium* en het lijkt logisch te zijn dat de figuren die we aan bod lieten komen voor Ostia deze stappen allemaal dienden te zetten voor ze in de stadsraad konden worden opgenomen; zie Tran, op.cit., p. 156. e.v.

⁸¹³ J. Dambruyne, "Sociale mobiliteit en status in het zestiende-eeuwse Gentse ambachtswezen", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 50, 1996, p. 80.

gelijkaardig zijn aan onze periode. Bij de brouwers bijvoorbeeld monopoliseerden vijf families zo'n 32% van de mandaten, wanneer we bij de Brugse wevers in de 15^{de} eeuw i.p.v. drie families, (de eerste) vijf families nemen komen we uit op 25% i.p.v. 18%, een vergelijkbaar cijfer dus.⁸¹⁴

6.3.2.3 Ieper

Te Ieper is het zeer moeilijk om over sociale mobiliteit te spreken; ten eerste vanwege de bronnensituatie, ten tweede vanwege het feit dat de institutionalisering van de ambachten slechts in beperkte mate plaatsvond, ten derde vanwege de weinige studies die er zich over uitspreken. Een uitgebreide prosopografische studie die alle bronnen voor het Ieper van de 13^{de} en 14^{de} eeuw samenbrengt is dan ook zeker een mogelijkheid voor toekomstig onderzoek. Dit zou ook de impact van de opstanden op de schepenbanken en de oude patricische families duidelijker moeten maken.

Andermaal zijn we aangewezen op een (eerder aangehaalde) thesis voor een casus en analyse van de periode 1320-1332. We dienen hierbij (weeral) op te merken dat deze periode natuurlijk bijzonder was gezien de politieke omwenteling vanaf 1325. Te Ieper was dit misschien wel de meest 'democratische' periode in haar ganse geschiedenis. Er wordt vastgesteld dat tussen 1320 en 1325 21 personen 60 schepenzetels bekleedden. Van deze personen behoorden er maar liefst twaalf (57%) nog tot de 30 oude families die tussen 1250 en 1280 de stadsmagistraat domineerden.⁸¹⁵ Twee figuren kunnen we plaatsen bij families die na 1280 in de schepenbank zetelden en drie figuren bij families die na 1303 aan de macht kwamen maar reeds in de 13^{de} eeuw belangrijk waren en macht hadden. De vier overblijvende mensen (19%) kunnen niet worden getraceerd en kunnen daarom wellicht als *homines novi* worden bestempeld. Tussen 1325 en 1329 zullen 27 personen 50 zetels bezitten. De schepenbank werd dus duidelijk opengesteld voor meer personen en uit een analyse van de schepenen is het duidelijk dat slechts vier personen uit families kwamen die voor 1325 al aan het roer stonden. In het schepenjaar 1329-1330 was er nog niet meteen een ommekeer. De patriciërs halen slechts vier zetels van de dertien binnen. Vroegere opstandelingen konden dus zelfs nog een jaar na de strijd meer dan de helft van de schepenzetels bezetten. Dit zou geleidelijk aan afnemen vanaf 1330, mogelijk door rellen in dat jaar die ervoor zorgden dat de graaf zich steeds meer zou bemoeien bij de verkiezingen. Ondanks de woelige periode stellen we vast dat een zekere Jan van den Clite erin slaagde om onafgebroken in het bestuur van de stad te zetelen vanaf 1320 tot en met 1332 (in zijn verplichtte wepeljaar zetelde hij als stadsvoogd of raadslid).⁸¹⁶

⁸¹⁴ Idem, p. 95. en Brys, idem

⁸¹⁵ S. Fecheyr, "Het stadspatriciaat te Ieper in de 13^{de} eeuw", in: Van Houtte (ed.), *Prisma*, op.cit., pp. 295-303. Deze baseerde zich vooral op maar liefst 6326 chirografen van zogenaamde *litterae obligatoriae* waarin de schepenen als getuigen verschijnen.

⁸¹⁶ Smolders, *De opstand in Vlaanderen van 1323 tot 1328 vanuit Iepers perspectief*, hoofdstuk 4

Over de patricische families zelf is er meer bekend. Trio spreekt in de tweede helft van de 14^{de} eeuw en het begin van de 15^{de} eeuw over een tweespalt binnen het schepencollege. Enerzijds was er de groep rond de familie Belle, vooral bestaande uit grootgrondbezitters en (graafsgezinde) leenmannen. Anderzijds was er de clan rond de Van Diksmuides, met vooral mensen uit de handel en lakenindustrie en die eerder opkwamen voor de belangen van de stad. Volgens hem vond tegen het einde van de 15^{de} eeuw een kentering plaats, waarbij ongeveer driekwart van de schepenbank vernieuwd was. Er zouden vooral immigrantenfamilies uit Noord-Frankrijk en de verdere omgeving rond Ieper opduiken. Wellicht kwam deze verruiming er door de pestepidemies en door de dalende welvaart van de stad na 1383 (cfr. 2.3.3.6 en 5.3.5).⁸¹⁷

6.3.2.4 'Nieuwe' families en de toe-eigening van ambachtszetels door oudere families

Tot slot willen we nog twee punten verder toelichten. Ten eerste de aard van de nieuwe families die we in de schepenbanken zien. Vanwege de financiële voorwaarden gaat het sowieso duidelijk over een gegoede klasse, maar zoals zal blijken situeerden deze zich ook vaak bij de handelsklassen. Ten tweede moeten we terugkomen op een belangrijke nuance die we eerder opmerkten en vrij moeilijk na te gaan is in de bronnen: oude poorterfamilies die zich via de ambachten (ondanks het niet-uitoefenen van het beroep) in de schepenbanken manifesteerden en vertegenwoordiger speelden. Vooral in de 1^{ste} helft van de 14^{de} eeuw lijkt dit vrij veel te zijn voorgekomen.

Ten eerste de nieuwe families. Voor Brugge merkt Mertens op dat vier van de negen 14^{de} -eeuwse belangrijkste schepenfamilies niet voor 1302 in de schepenbank vertegenwoordigd waren (en slechts drie families speelden in de 13^{de} eeuw een vooraanstaande rol, merk het verschil op met de eerdere opmerkingen van Smolders voor Ieper). Deze vier 'nieuwe' families (Van Bassevelde, Van Bernem, Van Coudebrouc en De Vos) kwamen duidelijk uit ambachten. Van Bassevelde was vooral een vleeshouwersfamilie, hoewel er mogelijk ook leden in het voldersambacht waren. Van Bernem was ook een ambachtsfamilie. Van Coudebrouc en De Vos zijn duidelijke poorterfamilies. De nieuwere families kennen te Brugge dus een gemengde samenstelling.⁸¹⁸ Hoewel de handel waarschijnlijk meer mogelijkheden bood, zeker voor ambachtslieden logischerwijs, tot sociale mobiliteit, is het ook duidelijk dat poortersfamilies hiervan poogden gebruik te maken. Soms, en zeker in de beginfase, waren dit oude families die nauwe associaties hadden met de oude koopmansverenigingen of zelfs Hanzen.⁸¹⁹ Nieuwe (poorter)families die voor het eerst in de schepenbank verschenen, konden zo toch sterke handelsbelangen hebben. Bij de 21 families die tussen 1320 en 1325 in het Ieperse stadsbestuur een functie hadden vinden we buiten de 12 eerder vermeldde oude families ook de

⁸¹⁷ Trio, "Bestuursinstellingen", pp. 346-347.

⁸¹⁸ Mertens, *De XIVde eeuwse voornaamste Brugse schepenfamilies*, pp. 235-236.

⁸¹⁹ Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, pp. 65-66. en Fechey, op.cit., p. 302.

opkomende familie Van Haringhe, wolhandelaars te Boston en de familie Van Moorslede die zich bezig hield met lakenhandel en-of ondernemingen. Dit geldt ook voor de volkse schepenen die naast wevers, vollers en andere ambachtslieden vanaf 1325 aan het roer stonden. Baudri Pille en Paskin Vogelin waren lakenondernemers of –handelaars.⁸²⁰ Een ander voorbeeld is de familie Paeldinc.⁸²¹ Het is niet altijd duidelijk of we deze drapiers als ambachtslieden moeten zien of als poorters die boven deze ambachten stonden. Wellicht kon men beide kanten op.

Ten tweede moeten we het hebben over het moeilijk in te schatten en in de bronnen te vinden feit dat sommige poorters zich konden laten inschrijven in ambachten om er als vertegenwoordiger op te treden in de schepenbanken. Ongetwijfeld varieerde dit per ambacht (en afhankelijk van de specifieke aard van het ambacht), net als de gehele sociale mobiliteit *an sich*.⁸²² Rogghé analyseert dat er tussen 1302 en 1311 verschillende ‘majores’ door middel van de ambachten naar de macht in de schepenraad zochten. Hij vermeldt Jan de Timmerman, die tegelijk volder en lakenkoopman was (1305-1309) en Jan van Dessel, die tegelijk volder en makelaar in granen was. Deze dubbele functies maken duidelijk dat het om meer gegoede figuren gaat die wellicht inderdaad via (in dit geval) het vollersambacht de weg naar de schepenbank zochten. Ook maakt het duidelijk dat dubbeldmaatschap in de praktijk niet zodanig problematisch was, in tegenstelling tot wat de wettelijke bepalingen ons willen laten geloven.⁸²³ Beide figuren zouden het uiteindelijk zelfs tot deken van het ambacht schoppen.⁸²⁴ Nog voor Gent zijn er enkele voorbeelden van figuren uit oude patricische families (‘erfachtige lieden’) die zich in het weversambacht binnen werkten. Het is bij hen wel minder duidelijk wat hun eventuele andere functie (en bron van inkomsten) was. Het gaat over Claus Daens, Pieter van Den Damme, Willem Dotter, Heinric Goethals, Jan van der Hoyen, Pieter Mabensone en Boudijn van den Walle. Enkelen, waaronder Pieter van de Velde en Pieter Bollaert droegen de eretitel ‘der’. Het onderscheid tussen poorter en ambachtslid was dus zeker niet altijd even groot, zo merkt Saelens terecht op.⁸²⁵

⁸²⁰ Smolders, *ibidem*

⁸²¹ A. Barbry, “La famille Paeldinc, Paelding ou Anguille à Ypres, du XIIIe au XVe siècle”, in: *Westhoek*, vol. 29, (nr. 1), 2015, pp. 133-143.

⁸²² Zie ook Dumolyn, “Guild Politics”, p. 46.

⁸²³ Voorbeelden uit de middeleeuwse kledingnijverheid in het 16^{de} eeuwse Gent: Dambruyn, *op.cit.*, p. 387. Voorbeelden uit de Oudheid met de *fabri, centonarii, dendrophori*; Van Nijf, *Collegia and civic guards*, pp. 314-315. en Waltzing, *op.cit.*, vol. IV, pp. 243-251.

⁸²⁴ Rogghé, *Het Gentsche Stadsbestuur*, p. 138. en Espinas & Pirenne, *op.cit.*, vol. I, pp. 616-627.

⁸²⁵ Saelens, *op.cit.*, p. 70.

6.4 Conclusie

We begonnen met enkele opmerkingen i.v.m. de verkiezingen. Het lijkt vrij zeker te zijn dat de *collegia* electorale steun boden aan politici. Dit hoefde niet uit politieke interesse, maar uit directe voordelen die men kon krijgen. De casus van Pompeii ligt dan ook sterk in de lijn voor de bevindingen in de Late Republiek. Het meeste onderzoek hiernaast ging over sociale mobiliteit. Op deze manier konden verenigingsleden een directe politieke rol vervullen. Binnenin het ambachtsleven konden we drie niveaus van sociale mobiliteit opsporen; van leerknapp tot gezelschap en meester, van meester tot vinder of deken en tot slot van vinder of deken tot lid van de schepbank of de andere overleggende organen. De eerste twee stappen waren voor de overgrote meerderheid van de ambachten reeds heel wat. Tot slot kunnen we wijzen op verschillen tussen de verenigingen zelf, waarbij de ene al een oligarchischer karakter had dan de andere.

Wat de sociale mobiliteit in de Oudheid betreft dient men eerst op te merken dat men wel degelijk het model van een hiërarchische samenleving als basis heeft; vrijgelatenen hadden geen toegang tot de decurionenstand. Toch lijkt dit bij sommigen te hebben gebotst met het idee van een balans tussen de weldoenerij enerzijds en een zekere rang en prestige anderzijds. Zo mochten bepaalde personen priesterfuncties vervullen, *apparitor* worden, of kreeg men eretitels als de *ornamenta decurionalia*. Nazaten konden op flexibiliteit rekenen en werden soms vrij snel in de hogere stand opgenomen. Voor vrijgelatenen was er dus een vertraagde sociale mobiliteit.

De patronagerelaties van Ostia leren ons dat zowel de *praefecti annonae/fabrum* en de lagere *procuratores* interesse hadden in bepaalde *collegia*; voornamelijk deze van de vier vaardigheden, deze van de graanhandelaars,- wegers, en – verkopers en tot slot de vereniging van de *fabri*. Hieraan gekoppeld lijken *collegiati* in deze verenigingen een verhoogde kans op sociale mobiliteit te hebben gehad. Deze verenigingen moeten naast prestige een reëel politiek voordeel hebben geboden, enerzijds door eventuele relevante banden met de eigen magistratuur, anderzijds door de uitbouw van een netwerk dat bij verkiezingen wel eens handig kon zijn. Hoe ‘lager’ de sociale status van de patroon hoe diverser de types gepatroneerde verenigingen lijken te worden. Bovendien werden sommigen, zoals bv. Hermias en Felix, die van onderuit begonnen, ook patroon en konden zich zo het karakter van de elitecultuur toe-eigenen en geïntegreerd worden in een nieuwe rol.

Hoe representatief Ostia is voor de rest van het Romeinse Rijk is een moeilijke vraag. Om deze vraag te beantwoorden dient men vele factoren te analyseren en hun belang ervan in te schatten. Uit onze bevindingen lijkt het er in ieder geval op dat Ostia goed scoort, maar anderzijds zijn dergelijke voorbeelden van sociale mobiliteit doorheen de gehele Grieks-Romeinse wereld en over een lange periode geattesteerd. De precieze betekenis en verspreiding ervan moet in de toekomst, ondanks

enkele methodologische problemen⁸²⁶, zeker nog beter onderzocht worden. Het diverse karakter valt in ieder geval op.⁸²⁷ Een interessant gegeven in deze context is het feit dat er vanaf de 3^{de} eeuw n.C. financiële problemen begonnen op te treden in de steden. Later zou dit zelfs aanleiding geven tot een (zij het nog relatief beperkte) leegloop van de stadsraden, mogelijk doordat de publieke taken of *munera* voor sommige lokale elites te zwaar werden.⁸²⁸ Het is opvallend dat in deze periode de *collegia* net zo goed geattesteerd zijn en het is dus mogelijk dat de integratie van de verenigingsleden in stadsbeeld alsook stadsraad hiermee nauw verweven was en min of meer getuigt van een staatsgerichte politiek (vanaf Marcus Aurelius) om deze kanalen nog interessanter te maken voor de gewone burger.⁸²⁹

Voor de Middeleeuwen kunnen we stellen dat te Gent en Brugge de ambachtslieden zeker sociale opgang konden maken, tot in de schepenbank. Na de jaren 1360 werd deze tendens constitutioneel vastgelegd en vrij goed nagevolgd, zeker te Gent. In Ieper was de situatie anders. Hier beperkte vertegenwoordiging zich tot bepaalde periodes van onrust. De Guldensporenslag leverde niet zodanig veel op (tot 1330 bleven de verkiezingsregels van de vorige eeuw gelden) en constitutionele verankering werd niet bereikt in de tweede helft van de 14^{de} eeuw. De opvattingen over de rol van de oude patricische families stemmen goed overeen met deze van Mouritsen voor de Oudheid. We zien dat 3 à 5 families in de meeste steden er toch in slaagden om 10 tot 30% van de schepenzetels te monopoliseren. Dit is de kern van het bestuur waar Mouritsen ook over spreekt in diens analyse van Pompeii. De rest kon dan vernieuwd worden door opkomende, nieuwe families. Voor Mouritsen is dit in essentie een stabiliserend fenomeen (hij legt de nadruk op het opvangen van de wegwijnende oudere families; maar dit fenomeen op zich kan ook verweven worden met de bovenstaande meer structurele problemen waar Patterson op wijst), iets wat ook Boone meent voor de institutie van de Drie Leden te Gent, dat hij als een conflictbeheersingssysteem bestempeld.⁸³⁰ Problematisch en moeilijk in te schatten blijft het fenomeen dat enkele poorters zich via de

⁸²⁶ Een eerste probleem zijn de vele titels en functies die men kon hebben doorheen het gehele Romeinse Rijk. Ten tweede kan men zich de vraag stellen hoezeer men een afkomst 'uit lagere rangen' wou benadrukken: 'Der umgekehrte prozeß eines gesellschaftlichen Abstiegs läßt sich, obwohl es Beispiele dafür gibt, viel seltener beobachten, weil unsere Hauptquellen, die Inschriften, darüber in der Regel schweigen und man nicht erwarten kann, daß der Betroffene davon Aufheben machte.' ; Vittinghoff, op.cit., p. 250.

⁸²⁷ Enkele voorbeelden zijn Eclactus en Kumaïos, winnaars in spelen en *bouleut* in vele steden (IG II 3169/70; CIG 3426). Handelaars in de Gallische & Germaanse provincies; Verboven, op.cit., pp. 875-877. en W. Broekaert, *Navicularii Et Negotiantes: A Prosopographical Study of Roman Merchants and Shippers*, Rahden, Leidorf, 2013, 564 p. Linnenwevers in Romeins Egypte; P. Van Minnen, "Urban Craftsmen in Roman Egypt", p. 47. e.v. De nauklèroi te Ephese en Nikomedia; Rohde, op.cit., p. 319. En tot slot een bakker in Korykos, een goudsmid in Sardis en een verver in Hierapolis; Van Nijf, *Civic associations*, pp. 22-23.

⁸²⁸ Dit is goed in de wetteksten geattesteerd; zie bv. *Codex Theodosianus* 12.1.1; 12.1.10-13 en 13.1.2. We moeten hiermee natuurlijk voorzichtig mee omgaan en de *constitutional law-trap* vermijden.

⁸²⁹ Zie hiervoor Patterson, op.cit., p. 258.

⁸³⁰ Boone, *Gent en de Bourgondische Hertogen*, pp. 49-53. In ons afsluitende hoofdstuk gaan we hier dieper op in en kijken we naar de toepasbaarheid van het begrip in ruimere zin.

ambachten in de schepenbank hesen. Kwantitatief verschillend waren de handelsbelangen die in de middeleeuwse stedelijke elite (openlijk) sterk speelden, in de Oudheid was dit minder het geval. Uiteindelijk kunnen we een aantal factoren onderscheiden die de mate van sociale mobiliteit begrepen (naast biologische factoren zoals geboorteplaats en stand, karakter, etc.) en zowel in de Oudheid als in de Middeleeuwen een essentiële rol speelden:

(1) *De (juridische) status van de persoon.* In de Oudheid konden vrijgelatenen geen (of moeilijk) politieke functies verkrijgen. In de Middeleeuwen diende men poorter (burger) te zijn van de stad om in de stadsraad te mogen zetelen.

(2) *Het vermogen en prestige van de persoon en zijn mate van weldoenerij t.o.v. de stad.* Door de sterke plutocratische basis van beide samenlevingen was dit één van de belangrijkste vereisten. Bovendien speelde deze een rol bij iedere trap in de sociale opgang (dus ook bv. bij het worden van meester). Via prestige en giften aan het ambacht en de stad kon men de positie bij het volk en de magistraten zelf verstevigen en de opname tot hun rang enigszins afdwingen of tenminste ideologisch aanvaardbaar maken.

(3) *De juridische status van de vereniging waarin hij actief is.* Dit speelt vooral een rol in de Oudheid. Wanneer men in een erkende vereniging werkte was de kans ongetwijfeld veel groter, niet in het minst omdat men meer in contact kwam met overheidsdienaren.

(4) *Het lokale prestige en het maatschappelijk nut van de vereniging* (en in ruimere zin het belang en de economische aard van de verschillende productievormen voor de stad). Doordat de meeste landelijke steden in de Romeinse wereld nog een vrij sterk ruraal karakter kenden had de elite wellicht minder interesse in het integreren van verenigingsleden, voor zover die er al waren. Omgekeerd hadden de belangrijkste verenigingsleden in grote verenigingen vaak nauwe relaties met magistraten, wat ook tot een grotere kans leidde om opgenomen te worden in de hogere rangen. Dit blijkt ook duidelijk uit onze analyse van Ostia. Dat het anderzijds geen absoluut struikelblok was bewijzen attestaties in andere steden van het rijk.

(5) *De aard van het aanwezige politieke bestuur en de grootte van de lokale ordines.* Hier spelen vooral de banden tussen het verenigingslid en de leden uit de stadsraad. Deze konden zowel familiaal zijn als via vriendschapsrelaties uitgebouwd. Over het tweede punt, de grootte van de *ordines*, hadden we het tot nu toe niet. Mouritsen hecht hier in diens analyse veel waarde aan, en volgens hem verklaart dit het verschil in mobiliteit dat we zien in Pompeii en Ostia. In deze laatste grote handelsstad was er ongetwijfeld een grotere groep mensen die de financiële lasten van het stadsbestuur konden dragen; in Pompeii was dit minder het geval. Ervan uitgaande dat het stadsbestuur in beide steden een identieke grootte kende, kon men als economisch stabiele familie

in Ostia dan ook meer postjes veroveren dan in Pompeii, waar de sociale mobiliteit procentueel hoger lijkt te hebben gelegen (dit ziet men ook op basis van cijfers die een slavenachtergrond suggeren).⁸³¹

(6) *De wettelijke bepalingen van de overheid.* Deze konden sociale mobiliteit afremmen, dan wel gedogen of nadrukkelijk mogelijk maken via constitutionele en institutionele maatregelen. Hoezeer deze maatregelen nagevolgd werden, is een andere interessante vraag.

We hopen hiermee te hebben aangetoond dat de sociale mobiliteit in beide samenlevingen beperkt werd door een hele reeks gelijkaardige socio-economische factoren die er in onze interpretatie voor zorgen dat de constitutionele en institutionele voor- of nadelen (6) genuanceerd dienen te worden. De gelijkenissen zijn wat ons betreft dan ook treffender dan de verschillen en wanneer we de afrekening moeten maken lijken we op dit vlak vooral over kwantitatieve verschillen te moeten spreken.

⁸³¹ H. Mouritsen, "Mobility and social change in Italian towns during the principate", in: H. Parkins (ed.), *Roman Urbanism: Beyond The Consumer City*, Londen, Routledge, 2005 (1ste editie 1997), pp. 76-78.

HOOFDSTUK VII:

EVALUATIE: GELIJKENISSEN, VERSCHILLEN EN HUN VERKLARINGEN

In het eerste grote deel van onze paper analyseerden we het concept van geweld. Geweld bleek in beide samenlevingen voor te komen en kan gezien worden als een (poging tot) invloed op de politieke leefwereld of in sommige gevallen als een politieke actie zelf. De manier waarop het geweld verliep was vaak geritualiseerd⁸³² en in beide periodes vrij analoog: men sprak af bij de verenigingshuizen of herbergen (die soms door de overheid en haar wetgeving geïmposeerd werden) en trok naar centrale plaatsen in de stad, de markt dan wel het theater. Soms gebeurde dit op uitgekende momenten zoals op bepaalde *Ludi*. Het geweld kende een sterk symbolisch gehalte dat zich richtte op de huizen van specifieke burgers, tempels en soms zelfs eens een kerk, de vaandels van de Graaf /andere ambachten of op de *fasces* van een magistraat. De *ad hoc* mobilisatie verliep vaak onder impuls van het ambachtsbestuur via het luiden van de bellen of het samenroepen van een *contio*, maar dit was geen noodzaak. We kunnen ervan uitgaan dat tijdens deze acties ook spontane actievoerders zich bij de groepen voegden. In de Middeleeuwen richtte het geweld zich soms, vooral te Gent, ook op andere ambachten. Dit is een vrij specifiek fenomeen dat er reeds van uit lijkt te gaan dat de ambachten een zekere macht hadden. Een verklaring ervoor vindt men bij de bepaling van de lonen, die vaak via de schepbank bepaald werden. Wanneer bepaalde groepen hiervan uitgesloten werden, had dit dus vaak ook negatieve gevolgen voor de lonen. Het is niet duidelijk of het in de Oudheid zover zou kunnen zijn gegaan, wellicht niet, maar er zijn wel enkele conflicten geattesteerd tussen particulieren en verenigingsgroepen die eigenlijk van ongeveer hetzelfde principe uitgaan. Geweld was in deze optiek een communicatiemiddel dat zowel de politieke grenzen alsook de economische grenzen in de samenleving probeerde af te bakenen in de stedelijke ruimte of onderhandelingsruimte van de *koker*.⁸³³ De conflicten hieraan gelinkt zijn wat Ogilvie demarcatieconflicten noemt.⁸³⁴ Het vormen van monopolies hangt hier mee samen, zeker gezien het feit dat niemand kon garanderen dat dit fenomeen plots geen politieke dimensie kreeg.

Toch zagen we in de cultuur van geweld (Blickle) ook enkele verschillen. Meer dan in de Oudheid werd er een ondersteunende cultuur ontwikkeld die de gewelddadige episodes van de stadsgeschiedenis in de kijker zette, bv. via het herdenken van bepaalde feestdagen. Door de grotere

⁸³² De sterke rituele inbedding van het verloop van de rellen zou inderdaad kunnen wijzen op een (norm)interiorisatie (van van bovenaf gecreëerde structuren) door de deelnemers; wat ervoor zorgde dat men het systeem *an sich* (zoals bij een moderne sociale beweging) niet in vraag stelde; Courrier, op.cit., p. 505.

⁸³³ J. Haemers, "De dominante staat. De Gentse opstand (1449-1453) in de negentiende en twintigste-eeuwse historiografie", in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 119, 2004, p. 58.

⁸³⁴ S. Ogilvie, "The Economics of Guilds", p. 175.

(en in tijd meer langdurige) aanwezigheid van opstanden is het eigenlijk niet vreemd dat er een bepaalde *habitus* of repertoire van collectieve actie⁸³⁵ ontwikkeld werd. Deze cultuur lijkt vooral, maar niet uitsluitend te zijn ontwikkeld te Gent, in wat we de *Little Tradition* van stedelijk geweld hebben genoemd, naar Boone en Prak. Het gaat hier over binnenstedelijke conflicten waarbij ook de verenigingen onderling tegen elkaar konden strijden. Vooral de wevers en volders speelden hierbij een rol, zoals we zagen. Een ander eerder ideologisch verschil is volgens ons de nadruk die men in de Middeleeuwen legde op de erkenning als vereniging, m.a.w. de sterkere collectieve identiteit. Mogelijk komt dit door de deugdethiek die in de Oudheid een grotere rol lijkt te hebben gespeeld. In ieder geval lijkt in de Oudheid de nadruk te hebben gelegen op het individu, wat er ook voor zorgde dat patronagenetwerken en individuele sociale mobiliteit sterker werden uitgebouwd (cfr.infra).

Bij deze opstandelingen zagen we een grote sociale verscheidenheid - *ex omni ordine atque ex omni aetate* – zoals Cicero het zelf opmerkte, waarbij vaak meer gegoede lieden aan de leiding van de opstand stonden. Dit geldt in het bijzonder voor de *Great Tradition* van stedelijk geweld, waarbij men als vereniging samen met andere stedelijke groepen tegen andere ‘hogere’ groepen (de graaf, koningen) in opstand ging. Bij de *Little Tradition* zijn de groepen sociaal homogener (bv. het weversoproer van 1359-1361), maar sowieso zijn modellen die geweld toekennen aan één bepaalde sociale groep niet meer van deze tijd. Sociale netwerken werden aangewend om cliënten en *amici* mee te krijgen, maar ook huurlingen of zelfs gladiatoren in de Oudheid konden een rol spelen. Hoewel in de Late Republiek de nadruk ligt op de dagloners, de *tabernarii* en de eventuele verpachters van de *tabernae* - die vrij goed gelinkt kunnen worden aan handelsactiviteiten en de figuur van Clodius (met graanuitdelingen) - en in de Middeleeuwen op de textielambachten, konden ook inwoners van het platteland hierbij een rol spelen. In beide samenlevingen zien we in ieder geval dat de grip van de verenigingen op de samenleving groeide wanneer de overheidsstructuren verdeeld werden door interne twist, op het hoogste niveau. We wezen hierbij op de *Bürgerkampfe*-theorie van Czok die stelde dat hierbij enkele leden uit het patriciaat de zogenaamde *Bürgeropposition* steunen, een sociaal zeer heterogene groep, om andere leden van het patriciaat politiek buitenspel te zetten. Dit voor zover de analyse van het geweld op politiek niveau. In beide samenlevingen speelden ook andere domeinen een cruciale rol bij de totstandkoming van het geweld; processen die zich al dan niet over een lange periode heen manifesteerden. Voor onze analyse in de Late Republiek gebruikten we hiervoor het flessenhalsmodel van Lawrence. Dit verklaringmodel kan echter ook gebruikt worden voor de Middeleeuwen, en het valt op hoeveel gelijkenissen we zien.

⁸³⁵ C. Tilly, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge University Press, 2003, p. 45. e.v.

In beide periodes zien we op het niveau van de *preconditions* een bevolkingsexplosie, plattelandsvlucht en een toenemende urbanisatiegraad, respectievelijk vanaf de 2^{de} eeuw v.C. en vanaf de 12^{de} eeuw n.C. Ook op dit niveau kan een veranderend economisch systeem worden gesitueerd, waarbij handel aan belang won en dit ook een internationaler karakter kreeg. Op het niveau van *precipitants* zien we een uiteenvallend clientelestelsel in de Oudheid, maar ook in de Middeleeuwen verloren de oude families omstreeks de 2^{de} helft van de 13^{de} eeuw hun macht. Hiertegenover staat de opkomst van (steeds meer) ‘nieuwe’ bevolkingsgroepen. Het is duidelijk dat sommigen profiteerden van de nieuwe socio-politieke en economische omstandigheden, maar anderen het hard te verduren kregen. De ongelijkheid binnen de bevolking nam mogelijk toe. Ook op dit niveau situeert zich reeds een bestaand uitgebreid wijk- en verenigingsleven dat vooral in de Oudheid nog op informele basis georganiseerd werd. Bij de *triggers* zien we dan de opkomst van bepaalde leiders, maar ook concrete (vaak socio-economische, zie hieronder) ontevredenheden bij de bevolking, die de bestaande verenigingen in toenemende mate naar meer politieke aspiraties deed verlangen.⁸³⁶ Ook wat ‘de afloop’ betreft zien we gelijkaardige tendensen: ordehandhaving en graantoevoer worden verzekerd, het verenigingsleven definitief geformaliseerd, respectievelijk door Keizer Augustus enerzijds en de Bourgondische hertogen anderzijds.

Hoe dan ook, op politiek niveau konden de *collegia* in de Late Republiek of de ambachten in de 14^{de} eeuw zichzelf dus opwerpen als machtige belangengroepen die steun konden bieden in verschillende domeinen van de samenleving. Dit in ruil voor bepalingen die voordelig waren voor hen. Maar hoe werd het *collegium* en de ambacht een machtige belangengroep? Volgens ons is dit te wijten aan een fundamenteel snellere integratie van uitgesloten, nieuwe kapitaalkrachtige bevolkingsgroepen die (nog) geen passende status in de samenleving konden bereiken. De verenigingen konden deze mensen, vaak iets beter af dan de gemiddelde bevolking, zekerheid en veiligheid bieden.⁸³⁷ In onze gevallen zijn dit voornamelijk vrijgelatenen en handelaars (of een combinatie van beide). Niet zonder reden zou Augustus dit probleem aanpakken en zorgen voor bv. de culte van de Augustales en een uitgebreide keizerlijke, dan wel stedelijke administratie (met bv. de *apparitores*). Naast de bovenstaande factoren zorgde de integratie van deze rijke nieuwe belangengroepen wellicht voor extra stabilisatie in het rijk. Dit idee kan dan ook gelinkt worden aan Boones conflictbeheersingssysteem. Deze stelde dat het te Gent het constitutioneel vastleggen van het Drie Leden- systeem was, waarbij de belangrijkste nieuwe ambachten geïntegreerd werden, dat voor de relatieve vrede zou zorgen na 1360. Meer specifiek gebruikt hij de term *consociationalisme*, het resultaat van een bewust streven naar het uitschakelen van immobiliteit en destabilisatie

⁸³⁶ Voor de structurele verklaringen van de Oudheid, cfr. supra. Voor de Middeleeuwen cfr. Boogaart, *An ethnogeography*, p. 421 (1–5). en Dumolyn, “Guild Politics”

⁸³⁷ Boogaart legt volgens ons terecht veel nadruk op deze notie van veiligheid, ibidem en Ogilvie, op.cit., p. 179.

verwekkende factoren door een (politieke) elite. Basiskenmerken zijn een proportionele verdeling van politieke mandaten en een hoge mate van autonomie van elke maatschappelijke geleding.⁸³⁸ Het is duidelijk dat dit idee gelinkt kan worden aan de opvattingen van Mouritsen i.v.m. sociale mobiliteit, die dit fenomeen in essentie ook als een stabiliserende factor zag. Naast deze socio-politieke overwegingen speelden economische redenen bij deze machtsontwikkelingen ongetwijfeld ook een rol in de Late Republiek, maar deze band is minder geattesteerd dan in de Middeleeuwen; waarbij de toename van de macht van de verenigingen wel eens nauwer bij de socio-economische werkelijkheid zou kunnen hebben gelegen (cfr.infra).

Een moeilijk gegeven waar we het in onze thesis nog niet (direct) over hadden is dit van motivatie. Het lijkt erop dat het geweld in de Late Republiek, en zeker de Keizertijd sterker het karakter had van een *bread riot*. In de Middeleeuwen speelde dit zeker ook, maar is er ook frustratie te zien vanwege loonconflicten en de fiscale lasten. Nochtans zagen we dat er in beide periodes wel zeker democratische tendensen waren (en niet alleen binnen het ambacht zelf), te zien aan het politieke discours van de heersende klasse in interactie met het volk. In de Late Republiek stond het begrip *libertas* centraal, waarin andermaal het concept van het individu schuilt, en in de Keizertijd kwam de nadruk te liggen op *utilitas publica*; zeer vergelijkbaar met het *ghemeene profijte* van de Middeleeuwen. De vraag is echter hoezeer deze begrippen *bottom-up* waren en ideologisch motiverend konden werken. Hoewel we door de meest recente bevindingen ervan overtuigd zijn dat de belangrijkste politieke invloed van het volk (en de *collegiati*) in de Late Republiek via het ‘politieke toneel’ van de volksvergaderingen werd uitgeoefend; wat zo een grote invloed uitoefende op het politieke programma en discours van de elite – en dat de elite zich *de facto* ook in zekere mate aan dit discours diende te houden – zijn we toch van mening dat dit vaak ook ‘loze praatjes’ konden zijn die weinig impact hadden op het daadwerkelijke bestuur en legitimerend werden gebruikt. Enkel bij een figuur als Clodius, die een unieke verhouding had tot de verenigingen en hen bij zijn belangengroepen integreerde, lijkt men concreet wat te hebben bereikt.

Socio-economische problemen daarentegen konden wel frustrerend werken, en een concept van onrechtvaardigheid kan men vrijwel in iedere samenleving verwachten. De meeste historici oordelen dan ook dat de motivatie om in opstand te komen bovenal socio-economisch was; en eventuele politieke aspiraties ook hieraan gelinkt moeten worden. Sociale omwentelingen werden nooit geformuleerd en de vooropgestelde hervormingen waren vaak zeer pragmatisch en *ad hoc*.⁸³⁹ De reden hiervoor is de enorme diversiteit binnen het volk, dat hen enkel bij gedeelde belangen kon

⁸³⁸ Boone, *Gent en de Bourgondische Hertogen*, p. 53.

⁸³⁹ Dumolyn en Haemers, “Patterns of urban rebellion in medieval Flanders”, pp. 387-388. en Boogaart, op.cit., pp. 394-395.

laten ageren. Hiermee kunnen we andermaal het belang van de ambachten aantonen, want deze verenigingen boden een duidelijk kader waarbij belangen gedeeld werden binnen een grote verscheidenheid aan groepen.

Er is dus eensgezindheid dat vooral socio-economische factoren een rol speelden bij motivatie, maar binnen dit kader zien we duidelijk wel enkele nuanceverschillen. De fiscale lasten werden in de middeleeuwse samenleving duidelijk zwaarder ervaren door de bevolking; regelmatig wezen we in de voorgaande hoofdstukken op rellen na de heffing van een zoveelste taks of corruptie van overheidsfunctionarissen.⁸⁴⁰ Ook werden opstandelingen vaak beboet, iets wat zelden gebeurde in de Oudheid. Deze ontevredenheid werd weerspiegeld in (pogingen tot) het vormen van bepaalde representatieve functies, maar ook in de manier waarop het geweld zich uitte tegen sommige figuren. Wanneer we naar de Romeinse wereld kijken kon dit zeker ook een rol spelen, maar toch valt het op hoe in de eerste eeuwen n.C. het oproer vaak gekoppeld was aan te hoge graanprijzen of hongersnoden.⁸⁴¹ Financiële controle kwam minder naar voor, voor zover dit al een eis kon zijn natuurlijk. Dit verschil kunnen we naast factoren zoals bv. de urbanisatiegraad en de verschillende stedelijke context in onze ogen verklaren door de overheidsstructuur. Sedert de studie van Garsney en Saller⁸⁴² lijken de meeste klassieke historici immers te neigen naar het model van de Romeinse overheid als minimale staat of lichte overheid. Hopkins bevestigde dit beeld enigszins met diens studie naar taxatie. Zijn conclusie was dat de taxatie doorheen het gehele Romeinse Rijk relatief laag was en vooral bestond uit een kleine som van een heel grote hoeveelheid mensen. De lage taxatie kan verklaard worden door de rudimentaire diensten en beperkte administratie van de overheid doorheen het Romeinse Rijk (dit in contrast tot het Chinese Rijk bijvoorbeeld). Doordat de lokale elite (*decuriones*) en grootgrondbezitters gebruikt werden voor het innen van de taksen werd de verantwoordelijkheid bij hen gelegd. Indien er misbruik was of *'hoarding'* (d.w.z. het achterhouden van graan door de grootgrondbezitters om het later tegen hogere prijzen te verkopen), richtte de woede zich dan ook tegen hen en minder tegen de Romeinse overheid, die vaak zelfs als scheidsrechter optrad.⁸⁴³ Een bijzonder voorbeeld in deze context is wel dat van de *navicularii* te Arles, die instonden voor de *annona* en werkten voor de *procurator*. In Ostia ontdekte men dat de documenten geleverd door deze *procurator* niet klopten met het vrachtgoed. Hierop werd een klacht ingevuld voor de hoogste instantie in deze context, de *praefectus annonae* en dreigde men het

⁸⁴⁰ Zie de studie voor Duitsland van R. Barth, *Argumentation und Selbstverständnis der Bürgeropposition in städtischen Auseinandersetzungen des Spätmittelalters*, Wenen, Böhlau Verlag, 1976, 403 p.

⁸⁴¹ Voedselprijzen konden in Vlaanderen een opstand radicaliseren, maar zetten er zelden één in gang; Dumolyn en Haemers, "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders", p. 385.

⁸⁴² P. Garnsey en R. P. Saller, *The Roman Empire: Economy, Society, and Culture*, The University of California Press, 1987, pp. 20-40.

⁸⁴³ K. Hopkins, "Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400)", in: *The Journal of Roman Studies*, vol. 70, 1980, pp. 116-122.

vervoer stil te leggen. De *praefectus* nam meteen actie en ging akkoord met de schippers. Wellicht werden de regulaties hierna gegraveerd op een bronzen plaat en op de *schola* gehangen.⁸⁴⁴

Het grootste verschil tussen de ambachten en de *collegia* echter was volgens ons de militaire organisatie. Er werden hiervoor ook wat nuanceringen gemaakt door Ogilvie⁸⁴⁵, maar deze zijn duidelijk minder van toepassing op de situatie in Vlaanderen, die overigens eerder uitzonderlijk was zoals in onze inleiding benadrukt. Deze uitzonderlijkheid heeft ongetwijfeld te maken met de aanwezige economie en hoge bevolkingsgraad. Het zou dus foutief zijn om te stellen dat de ambachten hun volledige kunnen enkel en alleen aan de militaire organisatie te danken hadden, aangezien hier de vooronderstelling aan voorafgaat dat men dit verenigingskader als mobilisatiestructuur voor militaire doeleinden diende te presenteren, iets wat reeds een zekere macht veronderstelde. Het is opvallend dat de ambachten in de 13^{de} eeuw steviger aan de overheid lijken te hebben vastgehangen dan erna. Zo werd het bestuur van de belangrijkste verenigingen voor 1302 door de overheid bepaald, en was taxatie naast het militaire kader ook een functie.⁸⁴⁶ De wettelijke bepalingen of beperkingen met betrekking tot de verenigingen in de 14^{de} eeuw gaan dan ook vaak over het ambachtsbestuur, iets wat niet aan bod komt in de Oudheid. Voor een verklaring hiervoor moeten we waarschijnlijk wijzen op de nauwe band met de stedelijke economie⁸⁴⁷ en overheidsmagistraten, iets waar we hieronder dieper op in zullen gaan. Niettemin is het zeker zo dat de militaire erkenning zorgde voor een bepaalde mate van afhankelijkheid van overheidswege, ondanks de aanwezigheid van private troepen, wat enige erkenning van de verenigingen en de bevolking noodzakelijker maakte. De overwinning van de stedelijke militie in 1302 zouden dit proces bevestigen en een ommekeer voor enkele decennia onmogelijk maken. Het verschil dat we hier zien is dus waarschijnlijk voor een deel te wijten aan de keuze om het meest ‘extreme’ voorbeeld van corporatieve kracht in het laatmiddeleeuwse West-Europa te kiezen, Vlaanderen.

In ons tweede grote deel gingen we explicieter in op de relatie met de overheid. Eén van de deelvragen in ons onderzoek was hoe we de overgang van de *collegia* in de Late Republiek naar deze in de Keizertijd kunnen verklaren. De attente lezer zal immers intussen duidelijk hebben opgemerkt dat we chronologisch gezien in de Oudheid met een ietwat vreemd gegeven zitten. In de

⁸⁴⁴ W. Broekaert, “Partners in Business” p. 248. Een uitgebreide bespreking zie C. Virlovet, “Les naviculaires d’Arles. A propos de l’inscription provenant de Beyrouth”, in: *Mélanges de l’École française de Rome: Antiquité*, vol. 116, 2004, pp. 327-70.

⁸⁴⁵ Ogilvie, *The Economics of Guilds*, p. 178.

⁸⁴⁶ Boogaart, op.cit., p. 410. en Wyffels, *De Oorsprong*, p. 103.

⁸⁴⁷ Het is duidelijk dat ambachten samenhangen aan het stadswezen. Wanneer de plattelandsnijverheid aan belang won, bv. in de 15^{de}-16^{de} eeuw te Hondschoote, verloren de ambachten aan belang. Bovendien maakt het voorbeeld duidelijk dat het ambachtswezen geen noodzakelijkheid was voor een internationale handelseconomie (ondanks bv. het ontbreken van kwaliteitsgaranties); Ogilvie, op.cit., p. 181.

Middeleeuwen lijkt het geweld van de verenigingen immers nauw verweven te zijn met hun aanstelling in de stadsraad, m.a.w. hun integratie in de samenleving. In de Oudheid daarentegen zijn als we het wat cru stellen geweld en integratie als het ware in twee verschillende periodes geattesteerd, namelijk de Late Republiek enerzijds en de Keizertijd anderzijds. Hoe dienen we dit fenomeen te waarderen?

We kunnen enerzijds wijzen op het feit dat de verenigingen in de Late Republiek, zeker de *nova collegia*, een ander karakter hadden dan de beroepsverenigingen. Hun doel was mogelijk in hoofdzaak politiek en waarschijnlijk was hun sociale samenstelling anders, in de lijn van de verboden *sodalitates*. Ten tweede zijn we van oordeel dat de verenigingen in hun standaardvorm sowieso op informele basis bestonden. Erkenning was meestal noch noodzakelijk, noch gewenst, zowel vanwege overheid als vereniging zelf. De beroepsverenigingen in de Late Republiek vallen dan ook in één lijn te plaatsen met de verenigingen van het Pompeii in de 1^{ste} eeuw n.C. en met de zeer beperkte en twijfelachtige bronnensituatie voor de ambachten voor het einde van de 13^{de} eeuw, terwijl deze reeds een stevige basis in de samenleving hadden. Het is pas wanneer de overheid bepaalde voordelen beloofde aan de verenigingen (wellicht omdat de overheid hen ook liever te vriend dan te vijand hield, en mogelijkheden in hen zag) dat erkenning en formalisering interessant was, anders was dit gewoon onnodig of overbodig vanuit het standpunt van de verenigingen.⁸⁴⁸ Jammer genoeg is het meestal ook slechts na de erkenning van de overheid dat de verenigingen duidelijk in onze bronnen verschijnen. Dit geldt in het bijzonder voor de ambachten. De mogelijkheden voor de kant van de overheid waren een militair kader (niet in de Oudheid), taxatie, een gegeven dat vanaf de Keizertijd in toenemende mate werd toegepast en vooral economische ondersteuning bij bepaalde sectoren, in het bijzonder deze met een direct publiek nut. Het grootste verschil in de politieke rol van de verenigingsleden, zo oordeelt men geregeld, zit in de constitutionele verankering van de middeleeuwse ambachtsleden. Wij hebben dit gerelativeerd.

Enerzijds stelden we dat de *collegiati* ook bepaalde politieke rollen hadden. Sommige verenigingsleden werden in de Keizertijd namelijk, vooral vanaf de derde eeuw n.C.⁸⁴⁹, soms individueel toegelaten in de stedelijke overheid. Een mogelijke verklaring van Patterson was dat deze

⁸⁴⁸ Rosser merkt dit kernachtig op voor middeleeuws Engeland: 'The skimmers and tailors of London, for example, made their first collective appearances around the end of the thirteenth century in the form of religious and social fraternities, and while these two substantial crafts were to find it advantageous in time to take on, as corporations, a formal role within the city government, many of the smaller trades in the late medieval English capital never bothered to acquire such a public status, nor to register their customs in the municipal court.'; G. Rosser, "Crafts, Guilds and the Negotiation of Work in the Medieval Town", in: *Past and Present*, vol. 154, 1997, p. 12.

⁸⁴⁹ Voor dit soort bewijs zijn we natuurlijk wel voor een deel afhankelijk van de zogenaamde 'epigraphic habit', die stelt dat epigrafie in de 2^{de} en 3^{de} eeuw n.C. omwille van verschillende redenen toen veel populairder was.

steeds meer gebukt ging onder de financiële verplichtingen en nieuw kapitaal welkom was. Dit verklaart ook de uitbouw van patronagenetwerken tussen magistraten en *collegiati*, die gezamenlijke belangen hadden (er waren verscheidene voorbeelden te Ostia), iets wat ervoor zorgde dat de *collegiati* toch nog enige politieke invloed konden uitoefenen, ook bij lokale verkiezingen zoals bijvoorbeeld te Pompeii. Anderzijds stelden we vast dat de sociale mobiliteit van ambachtsleden sterk beperkt werd door de socio-economische realiteit. We konden enkele cruciale factoren onderscheiden die dit gegeven reguleerden: (1) de juridische status van de persoon, (2) het vermogen en prestige van de persoon, (3) de juridische status van de vereniging waarin hij actief is, (4) het lokale prestige en maatschappelijk nut van de vereniging, (5) de aard van het aanwezige politieke bestuur en de grootte van de lokale *ordines* en (6) de wettelijke bepalingen van de overheid. Onze conclusie was dat er enkel enige verschillen waren op dit 6^{de} punt, maar dit niet noodzakelijk een wezenlijk verschil hoeft te zijn. Deze vele factoren helpen ook de lokale variatie en de variatie tussen de verschillende verenigingen in te verklaren.⁸⁵⁰ De ambachtsleden die opgang maakten, waren in beide samenlevingen immers gegoed, en in beide samenlevingen speelde de financiële kant van de ambten een grote rol. In de Middeleeuwen zorgde deze discrepantie tussen institutionele norm en institutionele werkelijkheid⁸⁵¹ ongetwijfeld voor wrevel. In de Oudheid daarentegen waren er ook nog meer alternatieve, semipublieke en religieuze functies die dit verschil in (politieke) status *de facto* konden beperken. De verschillen die er in de totale hoeveelheid, kwantitatief, waren, moeten dan ook gelinkt worden aan de aanwezigheid van een nieuwe, opkomende klasse en hun kapitaal, maar ook aan de manier waarop men in interactie ging met de overheid en deze zijn politiek voerde. Andermaal moeten we op de uitzonderlijkheid van onze casus wijzen. Binnen Vlaanderen was Gent dan nog eens apart, net als Brugge. Ieper kende veel sterkere oligarchische tendensen. De situatie in West-Europa lijkt hier in het algemeen beter op.

Hoe dan ook, de grotere constitutionele basis van de verenigingen – die in de praktijk politiek gezien⁸⁵² wellicht niet zodanig veel verschillen tussen beide periodes opleverde, zeker wanneer we ‘het gemiddelde verenigingslid’ als meter nemen, zoals hierboven betoogd - moet op verschillende niveaus verklaard worden. Op het niveau van de verenigingen, *bottom-up*, kunnen we stellen dat de organisaties voor de Middeleeuwse stad, zeker te Vlaanderen, cruciaal waren geworden voor het economische alsook militaire wezen; maar bovendien dient dit wellicht ook gelinkt te worden aan

⁸⁵⁰ Zie ook Dumolyn, “Guild politics”, p. 31. (onderaan)

⁸⁵¹ Ook wel *Verfassungskonflikte* genaamd; E. Maschke, “Verfassung und soziale Kräfte in der deutschen Stadt des späten Mittelalters, vornehmlich in Oberdeutschland”, in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 46, 1959, pp. 289-349. en pp. 433-476.

⁸⁵² Buiten regels i.v.m. de vertegenwoordiging of het bestuur van de ambachtsleden had de overgrote meerderheid van de Keuren vooral een impact op het economische domein, zoals ook duidelijk werd uit de twee Keuren die we in hoofdstuk VI aan bod lieten komen. Zoals eerder aangehaald moet er hierbij wel gewezen worden op het feit dat monopolievorming *an sich* ook een politieke dimensie kon aannemen.

een grotere groep mensen met handelsbelangen in de stadsbesturen (ook bij de poorters of rijkere). Voor de Middeleeuwen konden we vrij gemakkelijk enkele voorbeelden aanhalen. Voor de Oudheid probeerden verschillende historici ook aan te tonen dat er economische belangen waren bij bepaalde senatoren en *equites* (bv. D'Arms)⁸⁵³, in het bijzonder via het gebruik van vrijgelatenen en de notie van de *familia* in ruime zin (Mouritsen. cfr; supra), maar ook bij de lokale elites (Monteix)⁸⁵⁴ – het fundament van de maatschappij als slavensamenleving speelde dus op alle domeinen in de samenleving een belangrijke rol -, maar men blijft altijd met de vraag zitten hoezeer dit fenomeen verspreid was doorheen het Romeinse Rijk en dus de Romeinse en stedelijke economie in zijn brede zin beïnvloedde.⁸⁵⁵ De hypothese dat handel in de Romeinse stedelijke elite kwantitatief minder was en/of ietwat minder samenhang met het ambachtswezen, is mogelijk. In ieder geval lijkt het erop dat handel niet zo openlijk en direct gebeurde. Het is symptomatisch dat de patronagenetwerken, die we bv. voor Ostia aantoonde, in de Middeleeuwen op deze manier ontbreken. Een patronagenetwerk suggereert zoals gezien een kloof tussen stedelijke elite en verenigingen, die in de Middeleeuwen ontbrak, daar dezelfde stedelijke elite zonder problemen het lidmaatschap van een vereniging kon aannemen. Een *patronus* van een vereniging stond hier in de Oudheid echter boven.⁸⁵⁶ Jongman heeft geprobeerd aan te tonen dat de wol net als in de Middeleeuwen uit minder bevolkte gebieden werd geïmporteerd om verwerkt te worden in de steden, maar dat deze niet of minder naar verafgelegen markten werd gevoerd, maar slechts lokaal werd verdeeld. Dit heeft de implicatie dat het karakter van het textiel ook minder dat van een luxenijverheid (en dus verwerkingsstad) was zoals in de Middeleeuwen.⁸⁵⁷ Dit beeld werd genuanceerd door Liu, die erop wijst dat ook goedkopere goederen over een langere afstand konden worden vervoerd en dat de toevoer van wol uit afgelegen gebieden in Noord- en Zuid-Italië niet overtrokken mag worden.⁸⁵⁸ We kunnen ook wijzen op het feit dat de arbeidsdeling wellicht niet zo doorgedreven was als in de gemiddelde

⁸⁵³ J. H. D'Arms, *Commerce and social standing in ancient Rome*, Harvard University Press, 1981, 201 p. Een voorbeeld reeds uit de 1ste eeuw v.C. van een senator zie Broekaert, *Partners in Business*, p. 222.

⁸⁵⁴ Naast de eerder aangehaalde studie van Monteix is er voor Pompeii ook de studie van A. Wallace-Hadrill, "Elites and Trade in the Roman Town", in: J. Rich en A. Wallace-Hadrill (eds.), *City and Country in the Ancient World*, Londen, Routledge, 1991, pp. 241-272.

⁸⁵⁵ In een review op het werk van D'Arms schrijft Garnsey 'I remain unconvinced that commerce brought financial benefits to more than a small minority of senators, and more generally, that the prosopographical method brings concrete results when applied to economic history. Finally, his study brings home the necessity of prefacing any study of traders with a firm statement of the significance of trade in the total economy (and I mean commercial traffic, as opposed to "administered trade" and noncommercial forms of exchange), its volume, and its profitability.'; P. Garnsey in: *Classical Philology*, vol. 79 (nr. 1), 1984, pp. 85-88. Zie ook Bowman en Wilson, *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems*, p. 27.

⁸⁵⁶ Van Minnen, op.cit., p. 55. en Broekaert, "Occupational associations and monopolies", p. 20.: 'The mental and above all socio-economic gap separating landed aristocracies and urban occupational *collegia* prevented a symbiosis of interests as encountered in Medieval Times.'

⁸⁵⁷ W. M. Jongman, "Wool and the textile industry of roman italy: a working hypothesis", in: L. Cascio (ed.), op.cit., pp. 187-198.

⁸⁵⁸ Liu, "Trade, Traders and Guilds (?) in Textiles", in: Gelba en Pászókai-Szeöke (eds.), op.cit., p. 138.

middeleeuwse stad, daar topografische studies erop wijzen dat de ruimtelijke segregatie per beroep beperkt was – zeker in kleinere steden⁸⁵⁹ als Pompeii: *‘La mixité et l’entrelacement des fonctions et des groupes sociaux restent parmi les caractéristiques fondamentales de la ville romaine.’*⁸⁶⁰ Deze vaststelling hoeft niet te betekenen dat specialisatie niet mogelijk was.⁸⁶¹

Een *top-down* verklaring voor de institutionele integratie in de Middeleeuwen kunnen we misschien maken op basis van het staatsvormingsproces, nauw aansluitend op onze eerder opmerkingen i.v.m. de fiscaliteit en de ‘lichte overheid’. Tilly maakt een zinvol typologisch onderscheid tussen kapitaalintensieve en dwangintensieve gebieden. De eerste worden gekenmerkt door verschillende grote steden, een hoge bevolkingsdichtheid en politieke verbrokkeling. De dwangintensieve gebieden bevinden zich over een grotere oppervlakte en hebben minder steden. In de kapitaalintensieve gebieden verwierven de steden relatief veel inspraak en autonomie in ruil voor de toevoer van kapitaal aan de overheid. In deze gebieden was er een sterke tendens tot het vormen van stadstaten, wat tot spanningen met de staat kon leiden.⁸⁶² Met dit model kunnen we niet alleen de verschillen in de verontwaardiging van de opstandelingen en politieke motivatie verklaren, maar ook het feit dat de ambachten in Vlaanderen vrij veel autonomie konden bereiken, aangezien ze in één van de kapitaalintensiefste gebieden van Europa lagen. Ze waren gewoon cruciaal voor de inkomsten van zowel de lokale alsook de regionale overheden. Het model lijkt zeer geschikt te zijn om verschillen te verklaren tussen de West-Europese middeleeuwse staten en regio’s, maar hoe het Romeinse Rijk in dit plaatje zou passen is op het eerste zicht niet meteen duidelijk. In onze optiek schommelt het Romeinse Rijk ergens tussen deze modelmatige gebieden in, aangezien er bepaalde regio’s waren met verscheidene grote steden die ook een bepaalde autonomie konden genieten, maar er ook andere regio’s waren die veel minder bevolkt waren.

Tot slot over het verloop van de (collectieve) integratie van de verenigingsleden in het stadswezen *an sich*. De integratie van de associaties gebeurde in beide samenlevingen op een erg gelijklopende manier. De verenigingen werden opgenomen in de stedelijke rituelen (processies, theaters, banketten etc.), het stadsbeeld (ambachtsgebouwen/*scholae*) en de stedelijke hiërarchie, die in de Middeleeuwen ook nog eens aan de goddelijke hiërarchie werd gelinkt. De verenigingen konden de

⁸⁵⁹ In Rome waren er wel wijken (en straten) georiënteerd per beroep: W. Broekaert en A. Zuiderhoek, “18: Industries and Services”, in: P. Erdkamp (ed.), *The Ancient Companion to Ancient Rome*, p. 322.

⁸⁶⁰ N. Monteix, “La localisation des métiers dans l’espace urbain: quelques exemples pompéiens”, in: P. Chardron-Picault (ed.), *Aspects de l’artisanat en milieu urbain: Gaule et Occident romain*, Dijon, Revue Archéologique de l’Est, 2010, p. 158.

⁸⁶¹ Broekaert en Zuiderhoek, “18: Industries and Services”, pp. 318-319. en recentelijk K. Ruffing, “Driving Forces for Specialization”, in: Flohr en Wilson (eds.), *op.cit.*, pp. 115-131.

⁸⁶² Verbruggen, *op.cit.*, pp. 157-159.; Tilly, *Coercion, Capital, and European States*, pp. 39-66. en Haemers, “De dominante staat”, pp. 53-54.

mensen een aparte statusgroep aanbieden met een eigen identiteit en voordelen op verschillende domeinen in de samenleving. Dit zorgde er ongetwijfeld voor dat verticale solidariteit binnen de vereniging meestal sterker was dan horizontale solidariteit of een soort klassenbewustzijn. Eénmaal dit proces voltrokken was, konden verbodsbepalingen van overheidswege niet meer voltrokken worden zonder schade voor het eigen bestuur. Dit verklaart waarom inmenging beperkt bleef tot de periodes van politieke oproer en specifiek gericht was op de boosdoeners; of deel uitmaakte van een economische politiek om monopolievorming te beperken, dan wel te stimuleren. Bovendien vreesde men de verenigingen niet, maar wel samenzweringen die schadelijk voor het bestuur konden zijn.

Samenvattend kunnen we stellen dat de politieke rol van de verenigingsleden in de Oudheid op het militaire aspect na niet wezenlijk verschilde van dat te Vlaanderen. De constitutionele verankering in Keuren moet qua gevolgen op het politieke domein wat genuanceerd worden; de gevolgen situeerden zich vooral op het niveau van de economie. Hiernaast werd er een sterke en gelijkaardige ideologie ontwikkeld voor en door de verenigingen, die hun opgang naast de rol in de economie volgens ons vooral te danken hadden aan een vluggere opname van belangrijke, nieuwe belangengroepen (handelaars en/of vrijgelatenen) in de socio-politieke hiërarchie van de stad. Na deze ontwikkelingen kon de overheid niet anders dan dit verenigingswezen vast te leggen en meer naar zijn voordeel om te buigen, door het toevertrouwen van bv. bepaalde economische functies. Deze nauwere samenwerking moest ervoor zorgen dat geweld in de toekomst beperkt bleef.

Tabel 4. Oplijsting van de verschillen en gelijkenissen tussen de ambachten en *collegia*

| Verschillen | | <i>Mogelijke verklaring</i> |
|-------------|--|--|
| 1) | Geweld tussen ambachten in de Middeleeuwen (voornamelijk te Gent), in de Oudheid (misschien op Pompeii na) zo goed als onbekend. | Loonconflicten, samenhangend met vertegenwoordiging in de schepensbank |
| 2) | Geweld heeft in de Oudheid eerder het karakter van een <i>bread riot</i> , in de Middeleeuwen komen eerder fiscale klachten op de voorgrond. | Een lichte overheid (en taxatie) in de Oudheid (Garnsey en Saller, Hopkins), staatsvormingsproces in kapitaalintensieve gebieden (Tilly) |
| 3) | Cultuur van geweld of traditie van revolte in de Middeleeuwen (Blickle). | Een grotere densiteit van opstanden, soms aan één bepaalde beroepsgroep gelinkt -> zie nr. 1. |
| 4) | Nadruk op de erkenning van de verenigingen als instituut in de Middeleeuwen. In de Oudheid individuele sociale mobiliteit en meer semi-publieke en/of religieuze (eervolle) ambten voor wettelijk gezien uitgesloten groepen als de vrijgelatenen. | Rol van de deugdedeïe in de Oudheid en nadruk op het individu; meer collectivistische idealen in de Middeleeuwen, mogelijk door het christendom. |
| 5) | Ambachten als militair kader in de Middeleeuwen. | Van begin af aan is er in de Middeleeuwen een nauwe band met de stedelijke economie (1) en overheid (2), d.m.v. van bv. taxatie. In de Oudheid gebeurde dit schijnbaar vooral vanaf de Keizertijd. |
| 6) | Wetten in de Middeleeuwen vaak over het bestuur van de ambacht, bijna nooit ontbindingen. | |
| 7) | Constitutionele en institutionele verankering van de ambachten (met een nadruk op economische bepalingen in de Keuren). | Een elite met sterkere handelsbelangen, toezegging door de overheid: enerzijds door militaire druk, anderzijds door de economische rol en de toevoer van kapitaal voor de overheid (Tilly) dat belangrijk was in een kapitaalintensief gebied. De economische rol van de ambachten hangt mogelijk ook samen met het feit dat in de Middeleeuwen de arbeidsdeling sterker was. |

| Gelijkenissen | | Opmerkingen |
|---------------|--|---|
| 1) | Geweld en mobilisatie dienden vaak als communicatiemiddel (Aldrete, Verbruggen) en kunnen getypeerd worden als demarcatieconflicten (Ogilvie) op economische en politieke domeinen, met een diverse sociale structuur (minder bij conflicten van de Little Tradition, cfr. verschil nr. 1) en een specifiek repertoire van symbolische elementen. | De structurele en rituele inbedding verklaart mogelijk het feit dat men geen (moderne) sociale beweging werd. (Courier) |
| 2) | Leiders waren vaak (niet altijd) aristocratische of gegoede lieden. | <i>Bürgerkämpfe</i> -model |
| 3) | Geweld werd vooraf gegaan door een reeks gelijkaardige socio-economische en demografische ontwikkelingen. | |
| 4) | Na het geweld in respectievelijk de Late Republiek en in de 14 ^{de} eeuw zien we in beide periodes een sterkere overheid komen met meer ordehandhaving en de verzekering van graantoevoer. | |
| 5) | Motivatie om over te gaan tot geweld of politieke participatie was vooral socio-economisch getint. | |
| 6) | In beide samenlevingen is er tijdens de meer gewelddadige periodes een volkse ideologie (meer) aanwezig. | |
| 7) | Verbodsbepalingen van overheidswege zijn in tijd en ruimte beperkt en op specifieke groepen gericht. Angst is er enkel voor samenzweringen. | |
| 8) | Monopolievorming kwam in beide periodes voor en was mogelijk soms een politieke bedreiging (Ogilvie, Broekaert). | |
| 9) | Verenigingen konden bepaalde nieuwere sociale groepen (individueel) sneller integreren dan bv. de overheidsstructuren in de samenleving – en zorgden op deze manier voor de creatie van een eigen identiteit en gedeelde (economische en sociale) belangen, wat mobilisatie van de leden mogelijk maakte en horizontale solidariteit in belang deed toenemen. | Hier speelt de slavensamenleving in de Oudheid ongetwijfeld een rol. |
| 10) | Integratie van de verenigingen in het stadsbeeld en de socio-politieke hiërarchie was altijd de eerste stap van overheidswege; via een plaats in theaters, processies, publieke banketten en ook een eigen type gebouwen. | |
| 11) | Formele erkenning of in ruimere zin samenwerking met de overheid was voor de verenigingen niet altijd noodzakelijk, voordelen aan beide zijden waren belangrijk. | |
| 12) | Sociale mobiliteit werd in beide samenlevingen door allerlei factoren gecontroleerd of beperkt (Mouritsen): (1) de juridische status van de persoon, (2) het vermogen en prestige van de persoon – gelinkt aan de financiële lasten van het ambt, (3) de juridische status van de vereniging waarin hij actief is, (4) het lokale prestige en maatschappelijk nut van de vereniging, (5) de aard van het aanwezige politieke bestuur en de grootte van de lokale <i>ordines</i> – gelinkt aan de rol van het belang van oude patricische families en (6) de wettelijke bepalingen van de overheid. | Dit verklaart ook lokale variatie. |

ADDENDUM: AANZET TOT VERDER WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

Tijdens ons onderzoek hebben we een vrij goed beeld kunnen ontwikkelen van de wetenschappelijke *status quaestionis* bij de verschillende onderwerpen die we aansneden. In dit korte *addendum* willen we onze bevindingen bundelen en zo wijzen op aspecten in beide samenlevingen die ongetwijfeld nog mogelijkheden tot verder onderzoek bieden.

Eerst over de vergelijking op zich. Daar het de eerste maal was dat deze casussen met het specifieke perspectief van het politieke domein bekeken werden, kan dit in de toekomst zeker nog beter worden onderzocht. Wijzelf schreven immers binnen een periode van enkele maanden; en daar het onderzoek zodanig ruim is, is het mogelijk dat bepaalde aspecten over het hoofd werden gezien. In het bijzonder de rol van de vele semi-publieke groepen zoals de *Augustales* zouden nog meer naast deze van de verenigingen kunnen worden geplaatst. We vermoeden dat ook hun rol wel eens politiek doorslaggevend was dan aanvankelijk gedacht; en dat ook deze groepen dus een rol kunnen spelen bij het verdere nuanceren van het beeld dat de middeleeuwse samenleving zoveel meer mogelijkheden bood voor de verenigingsleden en het gewone volk om zich politiek te uiten of op te werken. In deze context is ook op het al dan niet paramilitaire karakter van bepaalde burgergroepen, of zelfs verenigingen, misschien nog wat onderzoek mogelijk.

Specifiek voor de Oudheid kunnen we nog op volgende onderzoekspistes wijzen. Ten eerste is er, andermaal, de politieke rol van de *collegiati* an sich die nog beter onder de loep dient te worden genomen. Zeker het *bottom-up* perspectief kan hierbij nog meer aangewend worden. Enkele bijzondere aspecten die ons interessant lijken zijn de volgende. De rol en verdeling van opstandelingen vanuit het platteland vs. deze van de stad kan zeker beter onderzocht worden met de vraag of dit belangrijke ideologische; dan wel financiële verschillen of verschillen op andere domeinen oplevert. Ook hun relatie met de bendeleiders kan hierbij worden betrokken. Hiermee samenhangend was er in hoofdstuk III een vrij diepgaande analyse van de sociale structuur van de bendeleden onder Clodius en Catilina. Hier zitten enkele nieuwe bevindingen tussen die zeker nog meer dienen te worden onderzocht; in het bijzonder de relatie tussen de *tabernae* en Clodius enerzijds en deze van handelaars en Catilina anderzijds. Een ander concept dat ons interessant lijkt voor zowel grootschalig als specifiek onderzoek, zeker in deze tijden, is dat van de impact van 'terreur'; m.a.w. de rol van informele netwerken en de notie angst. We zijn eigenlijk verbaasd dat dit tot op heden in slechts zeer beperkte mate werd gedaan. Discoursanalyse is in deze context een interessante methodologische aanpak, die ook in de context van populaire ideologie en democratische tendensen in de samenleving nog meer mag worden aangewend in de toekomst. In het deel over sociale mobiliteit hebben we gepleit voor verder onderzoek naar de verspreiding van *collegiati* in

stadsraden doorheen het Romeinse Rijk. Tot op heden is er geen prosopografische studie die zich hieraan gewaagd heeft, terwijl dit ons mogelijk enkele belangrijke bevindingen zou kunnen opleveren; in het bijzonder wat betreft de relatie tussen bepaalde factoren in de verschillende stedelijke milieus die sociale mobiliteit verhoogden, dan wel afremden.

Voor de Middeleeuwen is eigenlijk dezelfde these mogelijk wat betreft de scheiding stad/platteland. De Vlaamse Kustopstand lijkt hiervoor de uitgelezen casus te zijn. Hiernaast wezen we op mogelijkheden tot onderzoek naar de ordehandhaving die door de Bourgondische Hertogen (al dan niet beperkt) geïntroduceerd werd. Het belangrijkste aspect wat ons betreft echter is de situatie van leper *an sich*. Ongetwijfeld is hier nog zeer veel onderzoek mogelijk; en een leperling zijnde hopen we dat dit er in de toekomst ook komt. We kunnen op twee zaken wijzen, maar er zijn er ongetwijfeld nog veel meer te bedenken. Ten eerste dienen er in de toekomst prosopografische analyses gemaakt te worden van de beschikbare bronnen. Op basis van één document van de Poperingse opstandelingen tijdens de Cockerulle konden we reeds enkele bevindingen formuleren. Ondanks de brand in de archieven zijn er echter toch nog wat archivalia en uitgegeven bronnen voorhanden die een meer ambitieus project mogelijk zouden moeten maken; bv. de oplijsting van alle gekende leperlingen over pakweg de 12^{de}-13^{de} eeuw. Er kan natuurlijk ook altijd op één bepaalde groep gefocust worden; bv. de wevers of drapiers. De laatste jaren is dit type onderzoek populair voor Brugge en Gent, maar voor leper is tot op heden dergelijk onderzoek uitgebleven. Een tweede interessante onderzoekspiste dient zich te richten op het ambachtswezen te leper. De literatuur hierover is hopeloos verouderd en dient herbekeken te worden. We zijn ons zeer bewust van het feit dat dit door de vele verloren bronnen in de Eerste Wereldoorlog wel eens moeilijk kan worden, maar hier kan in de herwerking natuurlijk rekening mee gehouden worden. De recente thesis van bv. Smolders, maar ook het onderzoek van prof. dr. Paul Trio en diens bijzondere artikels over de bedelordes en de Bestuursinstellingen van leper toont in ieder geval aan dat uitstekend wetenschappelijk onderzoek na de vernielingen van WO I nog steeds mogelijk is voor leper. Dit op basis van meer nationale bronnen en kronieken, uitgegeven bronnenmateriaal en de resterende archivalia. Extrapolatie naar de situatie in Gent, Brugge of andere nabije steden, is hierbij ook steeds mogelijk. Een studie die alles bundelt van wat we weten over de ambachten te leper, zou in ieder geval zeer interessant zijn.

BIJLAGE

Prosopografische index van hoofdstuk VI: sociale mobiliteit en patronagerelaties

Deel Sociale mobiliteit

| | | |
|--------------------------------------|----------------------|--------------------------------|
| S. Carminius Parthenopeus | equester | XIV 314 |
| G. Veturius Amandus | equester | XIV 4144 |
| <i>Naam onbekend</i> | equester | AE 1987, 195 |
| Hermias | equester | AE 1982, 132 & AE 1991, 333 |
| P. Aufidius Fortis | decurionum | XIV 4620-4622 |
| M. Iunius Faustus | decurionum | XIV 4142 |
| C. Granius Maturus | decurionum | XIV 362-364 |
| S. Avienus Livianus | decurionum | XIV 4623 |
| Cn. Sentius Felix | decurionum | XIV 409 |
| M. Cornelius Valerianus | decurionum | XIV 251 i. 17 & XIV 341 |
| M. Marius Primitivus | decurionum | XIV 4553-4554 & 5327-5328 |
| L. Fabius Eutyclus | apparitor (libertus) | XIV 4642 |
| M. Licinius Privatus | apparitor (libertus) | XIV 374 |
| L. Antonius Epitynchanus | apparitor (libertus) | XIV 296 |
| A. Egrilius Secundus Threptianus | apparitor (libertus) | XIV 347 |
| M. Sutorius Pamphilus | apparitor (libertus) | VI 1862 |
| L. Marius Phoebus | apparitor (libertus) | VI 1935 |
| D. Caecilius Abascantus | apparitor (libertus) | AE 1994, 193 |
| D. Caecilius Onesimus | apparitor (libertus) | AE 1980, 98 |
| Ti. Claudius Severus | apparitor (libertus) | VI 1872 |
| L. Abucius Asclas | apparitor (libertus) | VI 32294 |
| Tutic(ius?) Hylas | apparitor (libertus) | VI 1925 |
| M. Licinius Privatus | liberti & nazaten | XIV 374 |
| <i>Naam onbekend</i> | liberti & nazaten | AE 1974, 123 (bis) |
| C. Domitius Fabius Hermogenes | liberti & nazaten | XIV 4642 |
| M. Licinii (zonen van) | liberti & nazaten | XIV 374 |
| M. Annius Proculus | liberti & nazaten | XIV 292 |
| P. Cornelius Architectianus | liberti & nazaten | XIV 5 |
| P. Aufidius Fortis (junior) | liberti & nazaten | XIV 4620-4622 |
| M. Cornelius Valerianus Epagathianus | liberti & nazaten | XIV 8 & XIV 250 i.13 & XIV 341 |

Deel Patronagerelaties

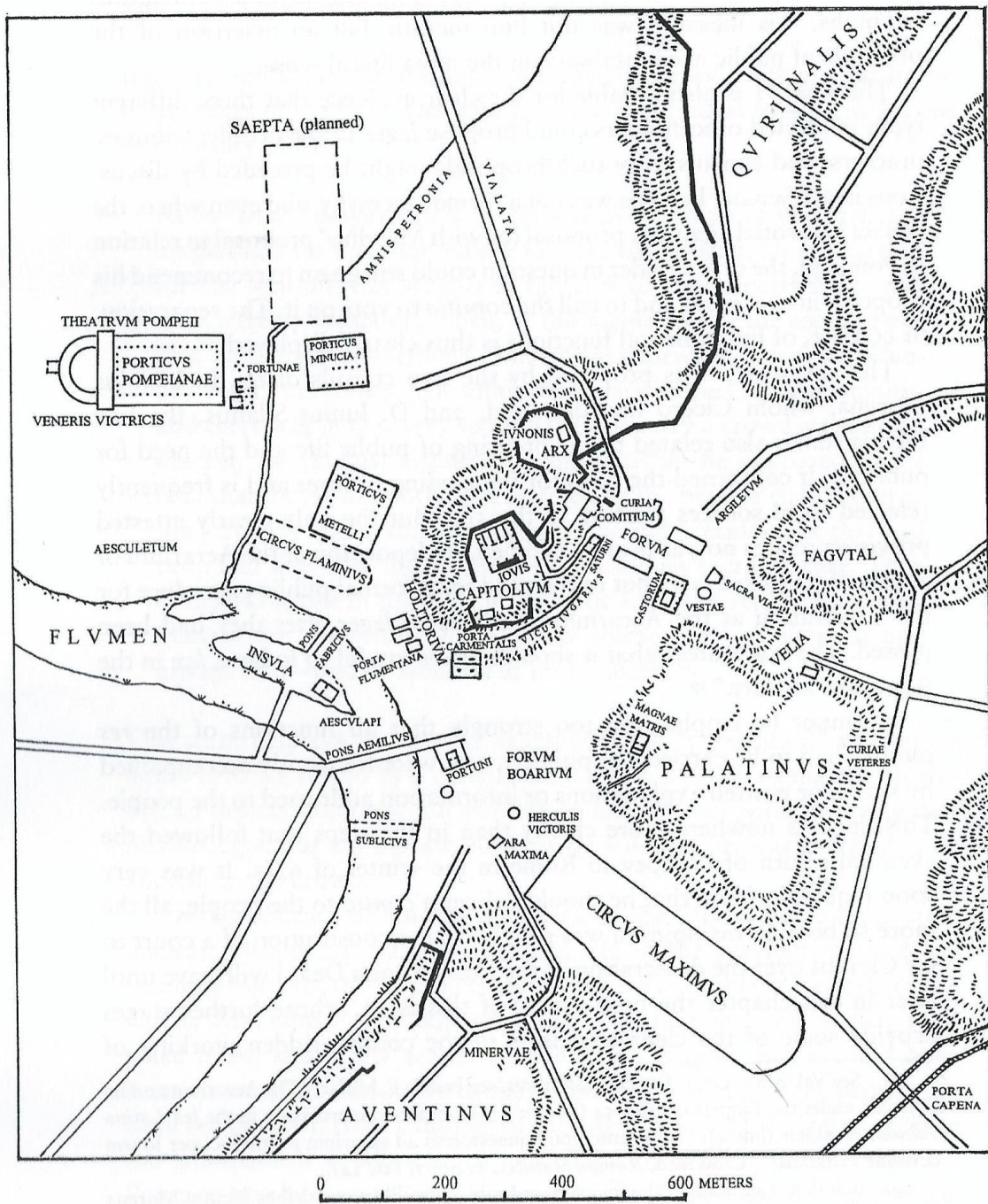
Album ordo corporatorum qui pecuniam ad ampliandum templum contulerunt

| | | |
|--|-----------------|----------|
| 135 n.C. | | XIV 5374 |
| 140 n.C. | senatorius (10) | XIV 246 |
| 179 n.C. | senatorius (1) | XIV 5356 |
| <i>Album corpus lenunculariorum (152 n.C.)</i> | | XIV 250 |

| | | |
|--|------------|--|
| L. Volusius Maecianus | senatorius | |
| T. Prifernius Rosianus | senatorius | |
| <i>Album corpus lenunculariorum</i> (192 n.C.) | | XIV 251 |
| L. Fabius Cilo Septiminus Catinius Acilianus | | |
| M. Umbilius Maximinus | | |
| Ragonius Vincentius Celsus | senatorius | XIV 138-139 & XIV 173 & XIV 4717-4718 VI 1759 |
| Mensores (Q. Petronius Melior) | | XIV 172 |
| Mensores adiutores (Q. Acilius Fuscus) | | XIV 154 |
| Mercatores (Q. Calpurnius Modestus) | | XIV 161 |
| Fabri tignuarii (Lollianus) | | XIV 5344 |
| Fabri tignuarii (Q. Petronius Melior) | | XIV 5345 |
| Fabri tignuarii (Q. Baienus Blassianus) | | XIV 5383 + 5406 |
| Fabri tignuarii (P. Bassilius Crescens) | | XIV 160 |
| Codicarii (L. Mussius Aemilianus) | | XIV 170 |
| Hermias | equester | AE 1982, 132 & AE 1991, 333 |
| G. Veturius Amandus | equester | XIV 4144 |
| <i>Naam onbekend</i> | equester | AE 1987, 195 |
| M. Cornelius Valerianus Epagathianus | equester | XIV 8 & XIV 250 i.13 & XIV 341 |
| P. Flavius Priscus | equester | XIV 4452 & XIV 5340 |
| M. Annius Proculus | equester | XIV 292 |
| 'Ger' | equester | XIV 359 |
| P. Martius Philippus | equester | XIV 169 |
| M. Petronius Honoratus | equester | XVI 1625b |
| P. Aufidius Fortis | decurionum | XIV 4620-4622 |
| C. Granius Maturus | decurionum | XIV 362-364 |
| Cn. Sentius Felix | decurionum | XIV 409 |
| M. Iunius Faustus | decurionum | XIV 4142 |
| M. Aurelius Lamprocles | liberti | XIV 10 |
| P. Claudius Abascantus | liberti | XIV 71 |
| T. Aurelius Aug. Lib. Strenion | liberti | XIV 250 |
| T. Testius Helpidianus | liberti | XIV 425 |

Afbeeldingen en extra overzichten

Bronvermeldingen vindt men onder de Bibliografie ('Bijlage')



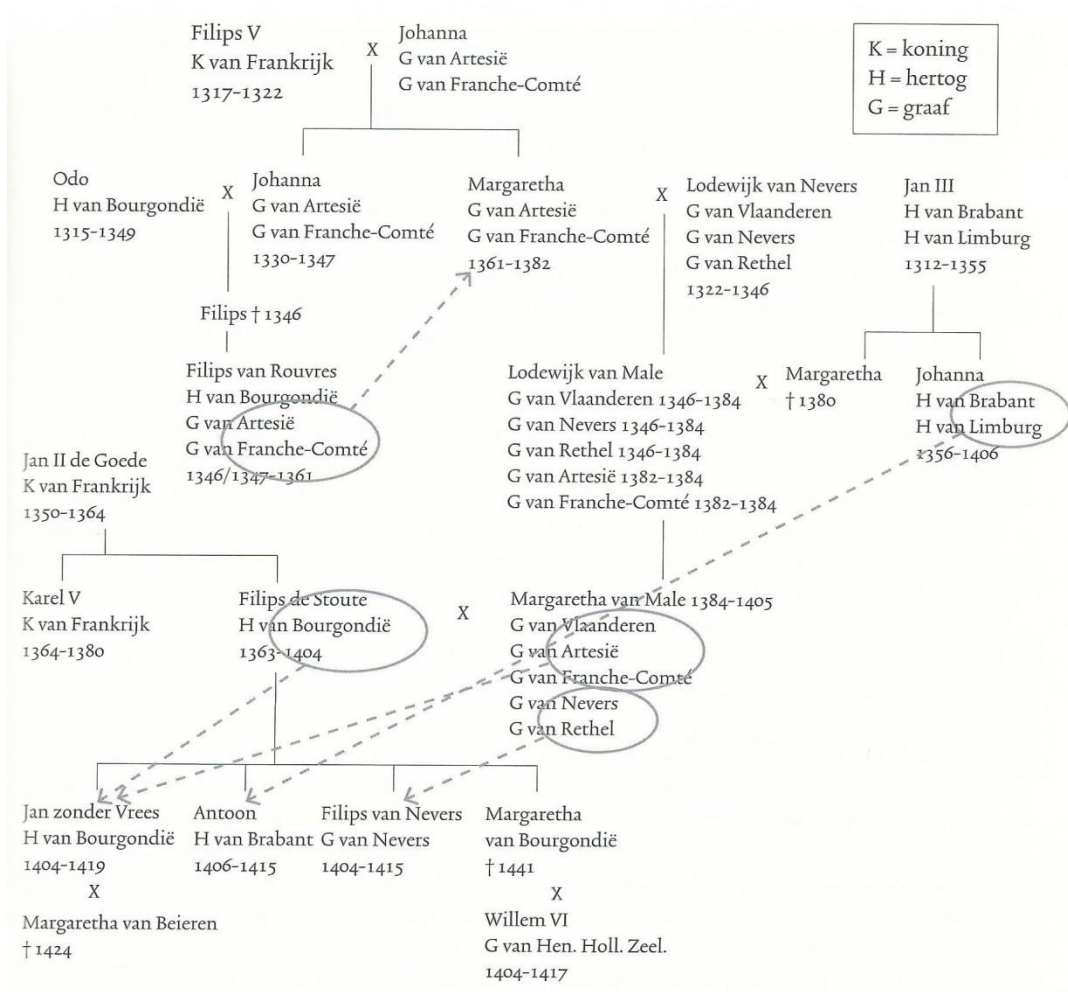
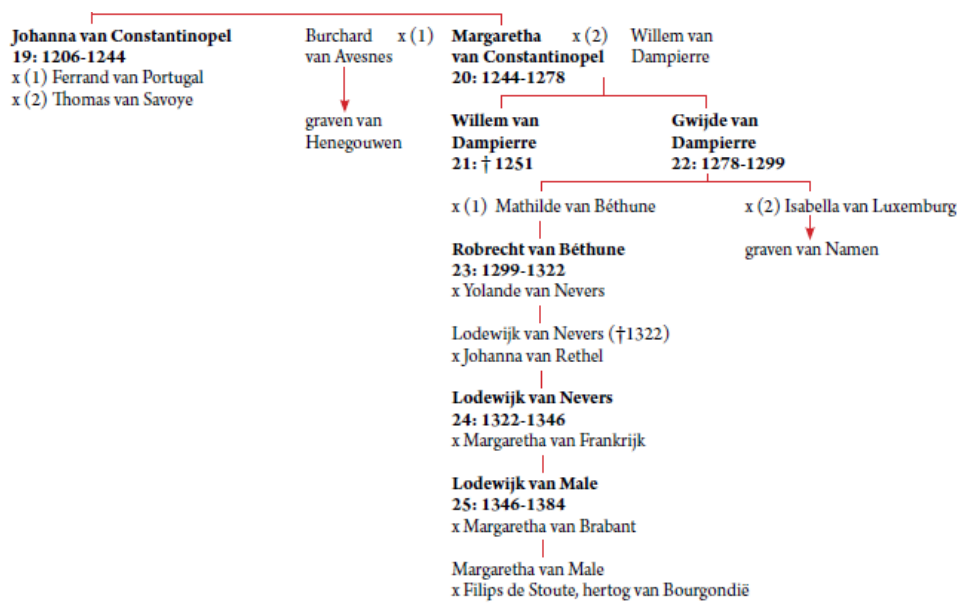
Figuur 1. Het Centrum van Rome in 53 v.C. (Late Republiek)

| | | | |
|-----------------|----------------------------|---------|--------------------------------|
| 27 v.C.-14 n.C. | Augustus | 306-337 | Constantijn |
| 14-37 | Tiberius | 307-324 | Licinius (Oosten) |
| 37-41 | Gaius (Caligula) | 337-361 | Constantius II |
| 41-54 | Claudius | 337-340 | Constantijn II (Westen) |
| 54-68 | Nero | 340-353 | Constans (Westen) |
| 68-69 | Galba, Otho, Vitellius | 361-363 | Julianus Apostata |
| 69-79 | Vespasianus | 363-364 | Jovianus |
| 79-81 | Titus | 364-375 | Valentinianus I (Westen) |
| 81-96 | Domitianus | 364-378 | Valens (Oosten) |
| 96-98 | Nerva | 375-383 | Gratianus (Westen) |
| 98-117 | Trajanus | 379-395 | Theodosius I de Grote |
| 117-138 | Hadrianus | 383-392 | Valentinianus II (Westen) |
| 138-161 | Antoninus Pius | 395-408 | Arcadius (Oosten) |
| 161-180 | Marcus Aurelius | 395-425 | Honorius (Westen) |
| 180-192 | Commodus | 408-450 | Theodosius II (Oosten) |
| 192-193 | Pertinax | 425-455 | Valentinianus III (Westen) |
| 193 | Didius Julianus | 450-457 | Marcianus (Oosten) |
| 193-211 | Septimius Severus | 455 | Petronius Maximus (Westen) |
| 211-212 | Caracalla & Geta | 455-456 | Avitus (Westen) |
| 212-217 | Caracalla | 457-461 | Maorianus (Westen) |
| 217-218 | Macrinus | 461-465 | Severus (Westen) |
| 218-222 | Elagabalus | 467-472 | Anthemius (Westen) |
| 222-235 | Alexander Severus | 472 | Olybrius (Westen) |
| 235-238 | Maximinus Thrax | 473-474 | Glycerius (Westen) |
| 238-244 | Gordianus III | 474-475 | Julius Nepos (Westen) |
| 244-249 | Philippus Arabs | 475-476 | Romulus Augustulus (Westen) |
| 249-251 | Decius | | Leo I (Oosten) |
| 251-253 | Trebonianus Gallus | 457-474 | Leo II (Oosten) |
| 253-260 | Valerianus | 473-474 | Zenōn (Oosten) |
| 260-268 | Gallienus | 474-491 | Anastasius |
| 268-270 | Claudius II Gothicus | 491-518 | Justinus |
| 270-275 | Aurelianus | 518-527 | Justinianus |
| 275-276 | Tacitus | 527-565 | Ioustinos II |
| 276-282 | Probus | 565-578 | Tiberios II Konstantinos |
| 282-284 | Carus, Carinus, Numerianus | 578-582 | Maurikios |
| 284-305 | Diocletianus | 582-602 | Fōkas |
| 285-305 | Maximianus (Westen) | 602-610 | Hēraklios |
| 305-311 | Galerius | 610-641 | |

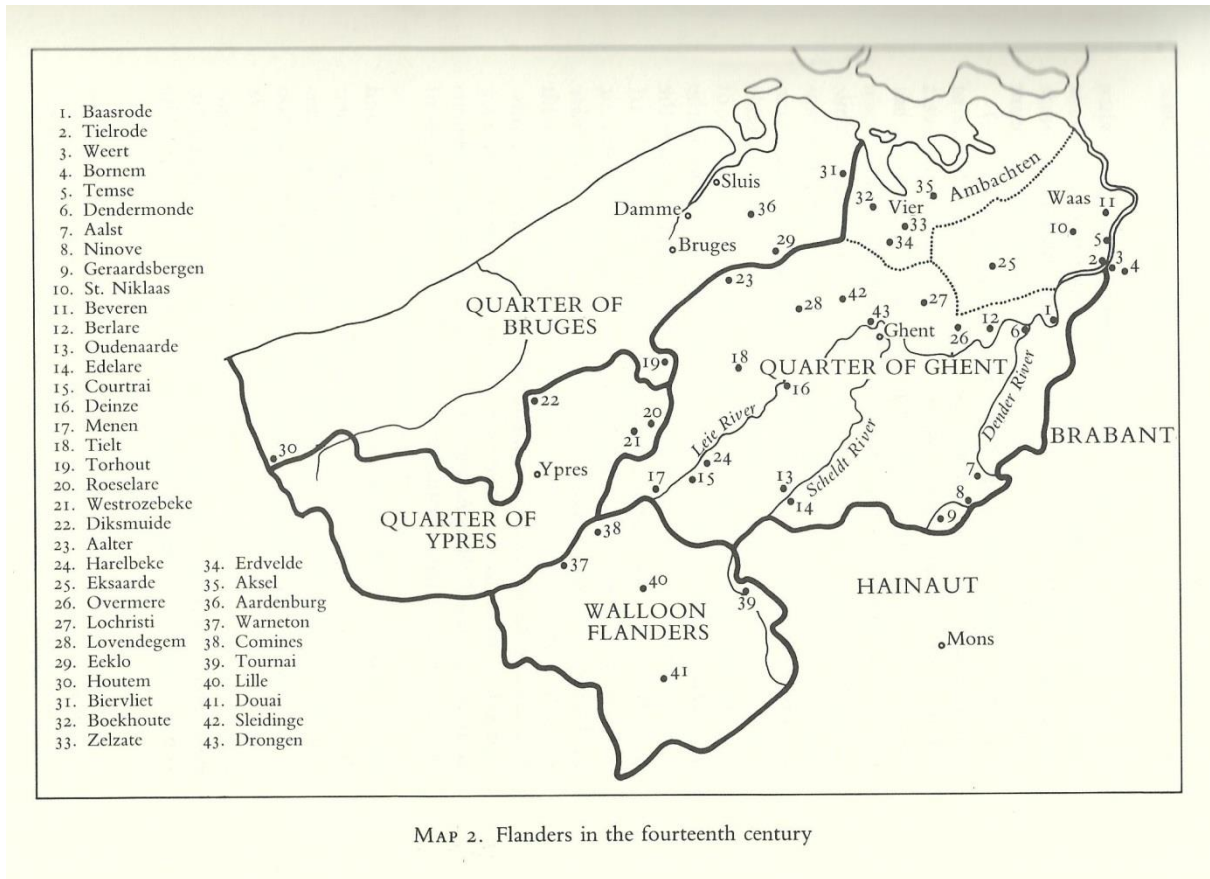
Figuur 2. Overzicht van de Romeinse Keizers



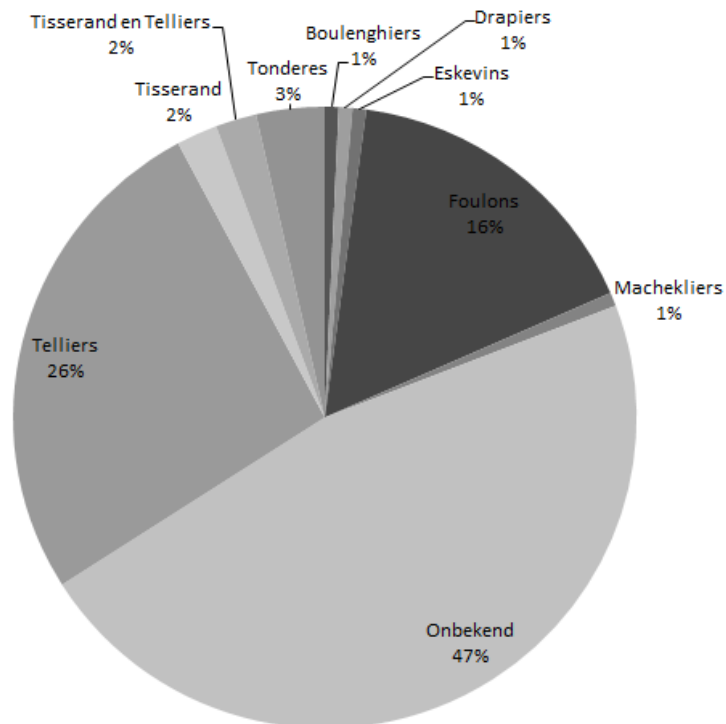
Figuur 3. Fresco van de rellen in Pompeii (59 n.C.)



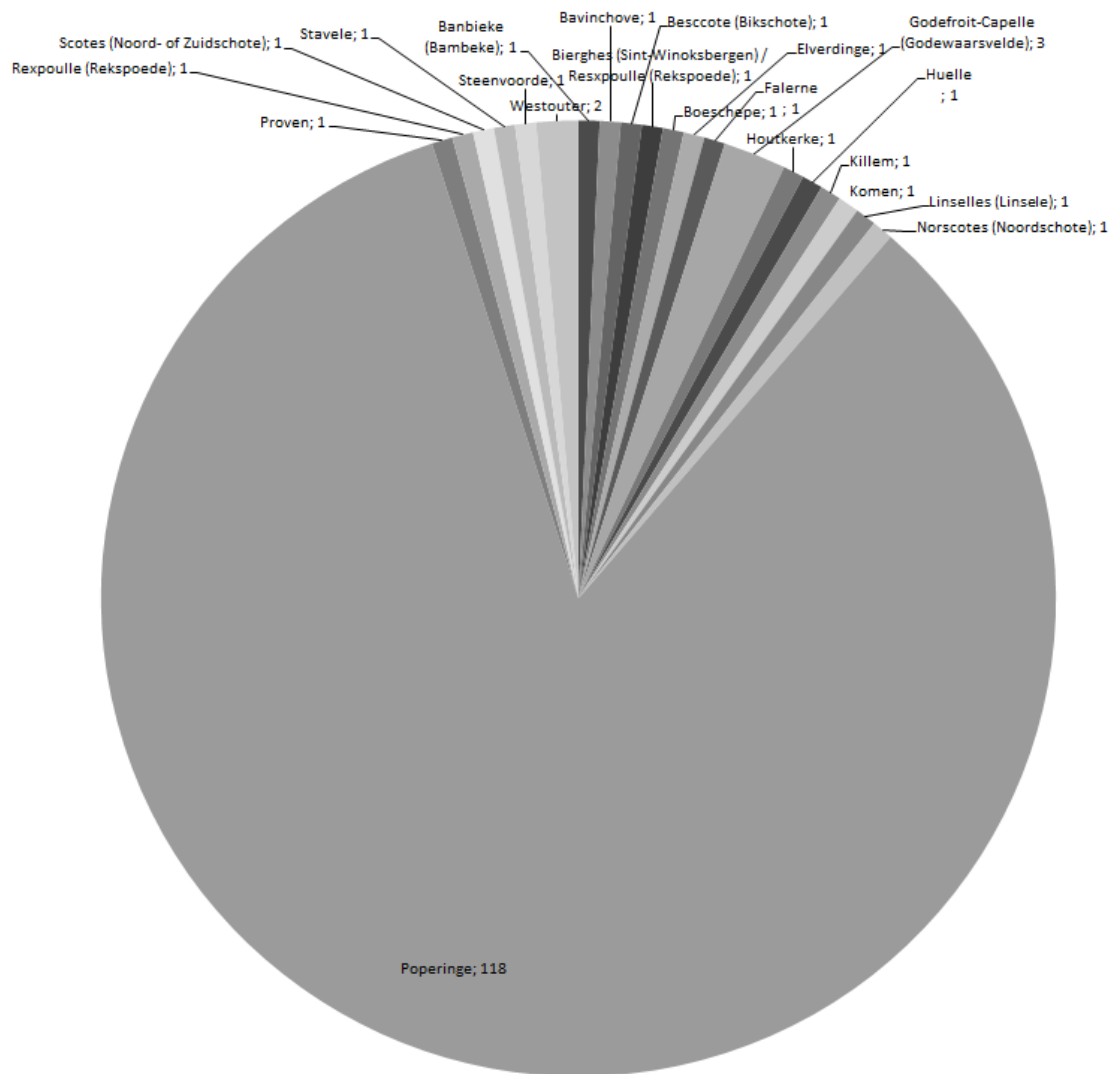
Figuur 4 en 5. Overzicht van de dynastie van de Graaf van Vlaanderen



Figuur 6. Overzicht van de kwartieren te Vlaanderen tijdens de 1ste helft van de 14^{de} eeuw



Figuur 7. Beroepssamenstelling van de Poperingse opstandelingen tijdens de Cockerulle



Figuur 8. Geografische samenstelling van de gearresteerde opstandelingen te Poperinge

Figuur 9. Lijst van de Poperinge opstandelingen met verwijzingen naar het brondocument

| | | | | |
|----|-----------------------------------|-----------------------|---------------------|--|
| 1 | Jehan/Hanekin Meurin | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1; 2; 4; 5; 6; 7; 8; 9 |
| | Pieres Meurins | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1 |
| | Jehan li Vales | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1 |
| | Jehan Molin | <i>Onbekend</i> | Westouter | Par. 1; 3 |
| | Jehan de la Motte | Telliers | Westouter | Par. 1; 5 |
| | Willaume li Fonti(è)res | Telliers | Proven | Par. 1; 29; 33 |
| | Collins Cassekin | Foulons | Poperinge | Par. 1; 2; 7; 9; 13; 15 |
| | Pieres Cassekin | Foulons | Poperinge | Par. 1; 9; 13; 15 |
| | Watiers / Watrons Cassekin | Foulons | Poperinge | Par. 1; 9; 13 |
| 10 | Jakemin Mas | Telliers | Poperinge | Par. 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 13 |
| | Jehan Seriekentop | Telliers | Poperinge | Par. 1 |
| | Hanekins / Jehanes li Condelliers | Tonderes | Poperinge | Par. 1; 4; 5; 7; 15 |
| | Lambins Blic | Telliers | Poperinge | Par. 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 13; 17 |
| | Jehans/Hanekin Blic | Telliers | Poperinge | Par. 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 13 |
| | Mans de Lo | Telliers | Poperinge | Par. 1 |
| | Mas(s)ins Miess(e) | Telliers | Poperinge | Par. 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 15; 33 |
| | Gillies le Pinck | Telliers | Poperinge | Par. 1 |
| | Jehan | <i>Onbekend</i> | Bavinchove | Par. 1; 2; 5; 6; 7; 35 |
| | Jehan/Hanekin Soeteman | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1; 2; 7; 8; 11; 13 |
| 20 | Hanins Triboul | Foulons | Poperinge | Par. 1; 29 |
| | Wetins Triboul | Foulons | Poperinge | Par. 1; 29 |
| | Robin Waterkat | Foulons | Poperinge | Par. 1; 4; 8; 12 |
| | Wautier Erkenbrecht | Tisserand | Poperinge | Par. 1; 5; 7 |
| | Jehannes Boidins de le Porte | Foulons | Poperinge | Par. 1 |
| | Hanekins Danins | Tisserand en Telliers | Poperinge | Par. 1; 5; 29 |
| | Lambekins Danins | Tisserand | Poperinge | Par. 1 |
| | Jehan/ Hanins li Bom | Tisserand | Poperinge | Par. 1; 3; 4; 6; 7; 8; 13; 41 |
| | Henris de L'Echout | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1; 2; 5; 43; 45; 51 |
| | Willaume li Clers | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1; 45 |
| 30 | Henris Oudewins | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1; 2; 3; 5; 6; 8; 9; 10; 13; 14; 15; 43; 45 |
| | Jehan Oudewin | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1; 9; 10 |
| | Pietrekins li Mai | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1 |
| | Jehan Weinel | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1 |
| | Lambins Weinel | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1 |
| | Huelos Weinel | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 1 |
| | Miavelins Liles | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 2 |
| | Hanekins Boederon | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 2 |
| | Willaumes Bellekin | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 2 |
| | Hannins Robins | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 2 |
| 40 | Coppin Catoen | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 2; 19 |
| | Lambins Badelogle | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8 |
| | Jehans Hardebolle | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3 |
| | Lambins li Wert | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3 |
| | Hanins le Knoc | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3 |
| | Hanins li Wert | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3 |
| | Lambins de le Mote | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3; 6; 41 |
| | Matis Lobbe | Foulons | Poperinge | Par. 3; 12; 13 |
| | Hanins Meurins | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3 |
| | Hanins Lome | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3 |
| 50 | Coppins li Clers | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3; 42 |
| | Mikoelin Lele | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3 |
| | Lambins Bart | Drapiers | Poperinge | Par. 1; 3; 13 |
| | Jehan le Pinck | Boulenghiers | Poperinge | Par. 3 |
| | Hanins de le Motte | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3 |
| | Lambins li Grave | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 3 |
| | Hanins Scaecht/Scaech/Scamart | Foulons | Poperinge | Par. 4; 11; 12; 17; 50 |
| | Ghielekens Tak | Tisserand en Telliers | Poperinge | Par. 5; 6; 13; 22 |
| | Wetekin de le Doerne | Telliers | Poperinge | Par. 5 |
| | Pierins Pariel | Foulons | Poperinge | Par. 5 |
| 60 | Hanekins li Mans | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 5 |
| | Willaumes Mon | Telliers | Poperinge | Par. 5; 6; 8; 17; 23; 38; 41 |
| | Miaus Lele | Telliers | Poperinge | Par. 6; 7; 8; 12; 13 |
| | Jehan / Hanekins Lime | Telliers | Poperinge | Par. 6; 13 |
| | Hanekins li Braseres | Foulons | Poperinge | Par. 6 |
| | Masekin | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 7 |
| | Clais | Foulons | Linselles (Linsele) | Par. 7; 8 |
| | Boidin Mas | Telliers | Poperinge | Par. 8; 13 |
| | Boidin Verkin / Verrekin | Telliers | Poperinge | Par. 8; 17 |

| | | | | |
|-----|-------------------------|-----------------------|------------------------------------|------------------------|
| | Hanekin Fastrar | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 8 |
| 70 | Claiekin le Griek | Telliers | Poperinge | Par. 8; 17 |
| | Crestians Lievins | Telliers | Poperinge | Par. 9 |
| | Pieres Coke / Kokere | Tisserand en Telliers | Poperinge | Par. 9; 13; 19; 23; 36 |
| | Willlaumes A(u)bejois | Telliers | Poperinge | Par. 9; 17; 19 |
| | Hanekins le Scheppe | Telliers | Poperinge | Par. 9; 16; 17; 19 |
| | Hanekins Lievins | Telliers | Poperinge | Par. 9; 10; 14; 50 |
| | Hanins Wervraeme | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 9 |
| | Coppin | Foulons | Komen | Par. 9; 10 |
| | Gherart Lebbe | Foulons | Poperinge | Par. 11; 12 |
| | Mikins Noire Gueille | Foulons | Poperinge | Par. 11; 12 |
| 80 | Willlaumes dou Hille | Foulons | Poperinge | Par. 11 |
| | Hanekins /Jehan li Lons | Foulons | Bierghes / Resxpoulle | Par. 11; 12 |
| | Willlaumes | Foulons | Killeme | Par. 11; 47 |
| | Willlaumes li Rois | Foulons | Steenvoorde | Par. 12 |
| | Jehan Adam | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 12; 17 |
| | Jehan | <i>Onbekend</i> | Houtkerke | Par. 12 |
| | Boidins li Ouvriers | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 12 |
| | Jehan de le Bieke | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 12; 43 |
| | Leurins li Da(e)ine | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 12; 17 |
| | Jakemes | <i>Onbekend</i> | Elverdinge | Par. 12 |
| 90 | Boidin Triboul | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 12 |
| | Coppin Miedeme | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 12 |
| | Willlaumes | <i>Onbekend</i> | Falerne | Par. 12 |
| | Willlaumes Baphekin | <i>Onbekend</i> | Banbieke (Bambeke) | Par. 12; 13 |
| | Gherart Cable | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 12 |
| | Willlaumes Goetibeur | Telliers | Poperinge | Par. 13 |
| | Hannekin Mont | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 13 |
| | Hanekins le Mordereur | Foulons | Poperinge | Par. 13 |
| | Lapiekin Triboul | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 13 |
| | Pieterkins Niehe | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 14 |
| 100 | Lotekin le Candeilliers | Tonderes | Poperinge | Par. 15 |
| | Jehan Melies | Eskevins | Poperinge | Par. 15; 4 |
| | Jores Mas | Telliers | Poperinge | Par. 16 |
| | Willlaumes le Wilde | Telliers | Poperinge | Par. 17; 30 |
| | Pierrekins le Scheppere | Telliers | Poperinge | Par. 17 |
| | Boidin Tant | Tonderes | Poperinge | Par. 17 |
| | Canins dou Vivier | Tonderes | Poperinge | Par. 17 |
| | Canins Mon | Telliers | Poperinge | Par. 17; 41 |
| | Danekins | Tonderes | Huelle (Heule?) | Par. 17 |
| | Pierrekins Viseemert | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 17 |
| 110 | Pieterkin Mohe | Telliers | Poperinge | Par. 17 |
| | Heinekings Lonke | Telliers | Poperinge | Par. 19 |
| | Willlaumes li Hamere | Telliers | Poperinge | Par. 22 |
| | Boidin Amelot | Telliers | Poperinge | Par. 22; 29 |
| | Stasekins li Kiens | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 28 |
| | Hanekin Colin | Telliers | Poperinge | Par. 29; 33 |
| | Hanins le Pelseboetre | <i>Onbekend</i> | Scotes (Noord- of Zuidschote) | Par. 33 |
| | Lambesin Elbout | Telliers | Boeschepe | Par. 37 |
| | Willlaume Babekin | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 38 |
| | Bramekin | Foulons | Norscotes (Noordschote) | Par. 40 |
| 120 | Clais Costier | Foulons | Rexpoulle (Rekspoede) | Par. 40 |
| | Hanin Kerstelot | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 42 |
| | Claikin Levos | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 45 |
| | Hanins Mas | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 45 |
| | Seriekel Top | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 45 |
| | Lotins Selverbuc | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 45 |
| | Hanekins li Mouniers | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 48 |
| | Boidins li Baekere | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 48 |
| | Hanekins Cousin | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 48 |
| | Kaing Ners | Machekliers | Poperinge | Par. 49 |
| 130 | Claiekin | <i>Onbekend</i> | Stavele | Par. 49; 50 |
| | Robin Huelin | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 49 |
| | Hanins Huelins | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 49 |
| | Piere Maverin | Telliers | Godefroit-Capelle (Godewaarsvelde) | Par. 50 |
| | Watier Maverin | Telliers | Godefroit-Capelle (Godewaarsvelde) | Par. 50 |
| | Bronekins | Telliers | Godefroit-Capelle (Godewaarsvelde) | Par. 50 |
| | Hane Werin | Foulons | Poperinge | Par. 50 |
| | Hanins Dantan | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 50 |
| | Pieres li Gay | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 50; 51 |
| | Hanin Monin | Telliers | Poperinge | Par. 51 |
| 140 | Claikin | <i>Onbekend</i> | Poperinge | Par. 51 |
| | Boidin Stasin | Telliers | Bescote (Bikschote) | Par. 51 |
| | Brovekin | Telliers | Poperinge | Par. 51 |

64. Cn. Sentius Felix

Autel funéraire. L'inscription est encadrée sur le côté de pilastres surmontés de chapiteaux figurés ; au-dessus, entre les chapiteaux, un rouleau d'acanthe est accompagné de lions ; au-dessus, un fronton est encadré de masques, avec, au centre, deux Cupidons qui soutiennent une couronne de lauriers, qui symbolise la victoire d'une vie bien remplie. Marbre. 149 × 97 cm. Florence, Musée des Offices.

CIL 409 = D. 6146 ; Meiggs² 200-201.



Fig. 64

Figuur 10. Graftchrift van Sentius Felix, opgericht te Ostia, met vele eretitels

BIBLIOGRAFIE

Primaire bronnen

*Enkel expliciet vermeldde bronnen in het betoog zelf werden hier opgenomen, d.w.z. dat de verwijzingen in de tabellen van de bendeleden van Catilina en Clodius uit het onderdeel sociale structuur niet worden opgenomen. Extra bronverwijzingen van de besproken casussen vindt men in de appendices van de werken van Courrier en Vanderbroeck.

Literatuur

APPIANUS

Historia Romana 2.2-6

ASCONIUS

In Pisonem 6-7C

Pro Milone 31-33C; 42-43C; 45C; 46C; 48C-50C

Pro Cornelio 59-60C; 65-66C; 75C

CAESAR

Bellum Civile 3.20-21

CASSIUS DIO

Historia Romana 36.42.1-43.2; 37.30-33; 38.16.5-6; 38.17.1-2; 39.7.3; 39.9.2-3; 39.27.3-29.3; 42.26.2; 60.6.6-7

CICERO

De Domo Sua 6-7; 10-16; 24.62; 25; 37; 41; 54; 89; 116

De Haruspicum Responso 6.12-13; 8

Epistulae ad Atticum 1.12.3; 1.14; 2.17.2; 4.1.6-7; 4.3

Epistulae ad Familiares 5.17.2

Epistulae ad Quintum fratrem 2.3.4-5

In Catilinam 4.17

Pro Caelio 12

Pro Sestio 15; 77; 85; 112

Pro Sulla 15

Q. CICERO

Commentariolum Petitionis 1.3; 10

DIO CHRYSOSTOMUS

Orationes 45.8

*Historia Augusta**Gallieni* 7.4-9.1*Aureliani* 33-35.1

JOSEPHUS

Antiquitates Judaicae 14.215

LIVIUS

Periochae 111

LUCAS

Acta (Handelingen) 19:23-41

PHILO JUDAEUS

In Flaccum 4

PLINIUS MINOR

Epistulae (Brieven) 9.5.3; 10.33-34; 10. 92-93; 10.96.7

PLUTARCHUS

Cato Minor 27.1*Cicero* 29.1; 30.4; 33.3*Pompeius* 49.3

SALLUSTIUS

De Catilinae coniuratione 16.5; 50

SUETONIUS

Augustus 32.1*Julius Caesar* 42.3; 74.4

TACITUS

Annales 14.17 (J. Jackson, *Loeb Classical Library*: Tacitus, vol. 5, 1937, p. 135.)

VARRO

De Lingua Latina 9.71.5**Juridische bronnen***Codex Iustinianus*

9.21.1

Codex Theodosianus (Cth.)

12.1.1; 12.1.10-13; 13.1.2; 14.8.2; 14.22.1

Digesta

3.4.1. pr.-2; 27.1.17.3-6; 47.22.1; 48.19.28.3; 50.2.9.1; 50.4.5; 50.5.3; 50.5.9.1; 50.5.10.1;

50.6.1; 50.6.5; 50.6.6.8-13

Epigrafie

Année Epigraphique (AE)

1974, 123 (bis)
 1980, 98
 1982, 132
 1987, 195
 1991, 333
 1994, 193

Corpus Inscriptionum Graecarum (CIG)

3426

Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)

I²

1004 (Clessipus); 1274 (vrijgelatene van Causinius Schola) 2519 (zoon van Decimus)

IV

180; 183; 336; 710; 826; 1147; 1293; 7473; 7919

VI

85; 1625b; 1759; 1872; 1925; 2193; 29691; 32294

XI

2170a

XIV

5; 8; 10; 71; 138-139; 154; 160; 161; 168; 169; 170; 172; 173; 246; 250-251; 292; 296;
 314; 341; 347; 359; 362-364; 374; 409; 425; 2112 (cultores Dianae et Antinoi); 4142;
 4144; 4552-4554; 4573; 4620-4622; 4623; 4642; 4717-4718; 5327-5328; 5340; 5344;
 5345; 5356; 5374; 5383; 5406

Inscriptiones Ephesi

215

Inscriptiones Graecae (IG)

ii. 3169/3170

Inscriptions Latines de Gaule (Narbonnaise) (ILGN)

571

Lex Ursonensis en Lex Irnitana (zie uitgegeven bronnen)

Papyrologie

P. Lond. 270

P. Mich. 5.243-245

P. Oxy. 44.3192; 54.3728

P. Ryl. 4.654

Sel. Pap. 2 206 (par. 108)

Wchr 13

Bronuitgaven en vertalingen (Oudheid)

ARNAOUTOUGLOU (I.N.). "Collegia in the Province of Egypt in the First Century AD" In: *Ancient Society*, vol. 35 (2005), pp. 197-216.

BENDLIN (A.). "Associations, funerals, sociality, and Roman law: the collegium of Diana and Antinous in Lanuvium (CIL 14.2112) reconsidered" In: ÖHLER (M.), ed. *Aposteldekret und antikes Vereinswesen*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2011, pp. 207-296.

BUCKLER (W.H.). "Labour Disputes in the Province of Asia" In: BUCKLER (W.H.) EN CALDER (W. M.), eds. *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*. Manchester University Press, 1923, pp. 27-50.

CRAWFORD (M.). "How to Create a Municipium" In: AUSTIN (M.), HARRIES (J.) EN SMITH (C.), eds. *Modus Operandi: Essays in Honour of Geoffrey Rickman*. Londen, Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London, 1998, pp. 31-46.

FRANKLIN (J.L.). *Pompeis Difficile Est*. University of Michigan Press, 2001, 225 p.

GONZÁLEZ (J.) en CRAWFORD (M.). "The Lex Irnitana: A New Copy of the Flavian Municipal Law" In: *The Journal of Roman Studies*, vol. 76, 1986, pp. 147-243.

HARRIES (J.). ET AL., eds. *Asconius: Commentaries on Speeches of Cicero*. New York, Oxford University Press, 2006, 358 p.

JOHNSON (A.C.), COLEMAN-NORTH (P.R.) EN BOURNE (F.C.). *Ancient Roman Statutes*. Austin, University of Texas Press, 1961, 290 p.

Loeb Classical Library, Harvard University Press

Handbook of Electioneering, Q. Cicero (2002), vertaling Shackleton Bailey (D.R.)

Discourses 37-60, Dio Chrysostom (1946), vertaling Crosby (H.L.)

LIU (J.). "Local Governments and Collegia: A New Appraisal of the Evidence" In: AUBERT (J.J.) & VÁRHELYI (Z.), eds. *A Tall Order*. Leipzig, München Saur, 2005, pp. 279-310.

MEES (A.W.). *Organisationsformen römischer Töpfer-Manufakturen*. Mainz, Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 2002, 464 p.

PETERS (T.). *Plinius de Jongere, De Brieven*. Amsterdam, Ambo, 2001, 430 p.

VAN NIJF (O.). *The civic world of professional associations in the Roman East*. Amsterdam, J.C. Gieben, 1997, 314 p.

VIRLOUVET (C.). "Les naviculaires d'Arles. A propos de l'inscription provenant de Beyrouth" In: *Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité*, vol. 116, 2004, pp. 327-70.

WALTZING (J.P.). *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les romains*. Leuven, Peeters, 1895-1900, 4 vols.

YONGE (C.D.). *The orations of Marcus Tullius Cicero: Vol 3, Orations for his house, Plancius, Sextius, Cælius, Milo, Ligarius, etc.* Londen, George Bell en Sons, Bohn's Classical Library, 1891

Bronuitgaven en vertalingen (Middeleeuwen)

COHN (S. K.). *Popular Protest in Late-Medieval Europe: Italy, France and Flanders*. Manchester University Press, 2004, 389 p.

DE LIMBURG-STIRUM (T.). *Codex diplomaticus Flandriae*. Brugge, Uitgeverij De Zuttere, 1879-1889, 2 vols.

DE PAUW (N.). *Cartulaire Historique et Généalogique des Artevelde*. Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1920, 924 p.

DE SMET (J.J.). *Corpus chronicorum Flandriae*. Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1841, 4 vols.

ESPINAS (G.) en PIRENNE (H.). *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*. Brussel, Commission Royale d'Histoire, 1906–1924, I, 4 vols.

FEYS (E.) en NELIS (A.). *Les cartulaires de la prévôté de Saint-Martin à Ypres*. Brugge, De Zuttere, 1880-1887, 2 vols.

GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges*. Brussel, F. Gobbaerts, 1874-1875, 2 vols.

LAMBIN (J.-J.). *Geschiedkundige onderzoekingen op de aloude aenstellinge van den voogd en van de schepenen en raeden der stad Ypre*. Ieper, J. B. Smaelen-Moerman, 1815, 59 p.

- *Merkwaardige gebeurtenissen*. Ieper, drukkerij Lambin en zoon, 1835, 206 p.

PIRENNE (H.). *Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323-1328*. Brussel, 1900, 241 p.

VANDENPEEREBOOM (A.). *Ypriana. Notices, études, notes et documents sur Ypres*. Brugge, De Zuttere, 1878-1883, 7 vols.

WYFFELS (C.). "Twee oude Vlaamse ambachtskeuren : de Vleeshouwers van Brugge (2 december 1302) en de Smeden van Damme (eerste helft 1303)" In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, vol. 87, 1950, pp. 93-109.

- "Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde-eeuwse 'democratische' stedelijke opstand: De Brugse Moerlemaye" In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, vol. 132, 1966, pp. 37-142.

WARNKOENIG (L.A.) en GHELDOLF (A.E.). *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques, jusqu'à l'année 1305*. Brussel, 1835-1864, 5 vols.

Afbeeldingen

Figuur 1. TAYLOR (L.R.). *Roman Voting Assemblies*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1966 en MILLAR (F.). *The Crowd in Rome in the Late Republic*. University of Michigan Press, 2002, 236 p.

Figuur 2. NAEREBOUT (F.G.) & SINGOR (H.W.). *De Oudheid*. Amsterdam, Ambo, 2012 (16de druk), p. 466.

Figuur 3. Afkomstig van het huis van Giulia Felice, bewaard in het Museo Archeologico Nazionale (Napels), afbeelding via Art Resource, NY, < <http://www.artres.com> > (10/05)

Dit is ook de afbeelding van de voorpagina.

Figuur 4. DE MAESSCHALCK (E.). *Graven van Vlaanderen (861-1384)*. Leuven, Davidsfonds, 2012, p. 16.

Figuur 5. STEIN (R.). *De Hertog en zijn Staten*. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2014, p. 29.

Figuur 6. NICHOLAS (D.). *The Van Arteveldes of Ghent*. Cornell University Press, 1988, pp. 50-51.

Figuur 7-8-9. Zelf samengesteld op basis van ESPINAS (G.) en PIRENNE (H.). *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*. Brussel, Commission Royale d'Histoire, 1906–1924, I, vol. 3., pp. 102-107. (nr. 626)

Figuur 10. CÉBEILLAC-GERVASONI (M.), CALDELLI (M.L.) & ZEVI (F.). *Epigraphie latine*. Parijs, Armand Colin, 2006, pp. 243-247.

Wetenschappelijke literatuur

AFRICA (T.W.). "Urban Violence in Imperial Rome" In: *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 2 (nr. 1), 1971, pp. 3-21.

ALDRETE (G.S.). "24: Riots" In: ERDKAMP (P.) ed. *The Cambridge Companion to Ancient Rome*. Cambridge University Press, 2013, pp. 425-440.

ANDREAU (J.), SCHNAPP (A.) en SCHMITT-PANTEL (P.). "Paul Veyne et l'évergétisme" In: *Annales*, vol. 33 (nr. 2), 1978, pp. 307-325.

ANNEQUIN (J.). "La conjuration de Catilina" In: *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage*, Besançon-Paris, Les Belles Lettres, 1972, pp. 193-238.

ANNEQUIN (J.) en LÉTROUBLON (M.). "Une approche des discours de Cicéron" In: *Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage*, Besançon-Paris, Les Belles Lettres, 1974, pp. 211-248.

ARENA (V.). "Review: Not So Democratic after all?" In: *The Classical Review*, vol. 53 (nr. 1), 2003, pp. 158-1589.

- *Libertas and the Practice of Politics in the Late Roman Republic*. Cambridge University Press, 2012, 324 p.

ARNAOUTOUGLOU (I.N.). "Roman Law and collegia in Asia Minor" In: *Revue internationale des droits de l'antiquité*, vol. 49, 2002, pp. 27-44.

- "Collegia in the Province of Egypt in the First Century AD" In: *Ancient Society*, vol. 35, 2005, pp. 197-216.

AUSBÜTTEL (F.M.). *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des römischen Reiches*. Kallmünz, Verlag Michael Lassleben, 1982, 130 p.

BALSDON (J.P.V.D.). "Fabula Clodiana" In: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 15 (nr. 1), 1966, pp. 65-73.

BARDOEL (A.A.). "The Urban Uprising at Bruges, 1280-1281" In: *Revue belge de philology et d'histoire*, vol. 72 (nr. 4), 1994, pp. 761-792.

BARBRY (A.). "La famille Paeldinc, Paelding ou Anguille à Ypres, du XIIIe au XVe siècle" In: *Westhoek*, vol. 29 (nr. 1), 2015, pp. 133-143.

BARTH (R.). *Argumentation und Selbstverständnis der Bürgeropposition in städtischen Auseinandersetzungen des Spätmittelalters*. Wenen, Böhlau Verlag, 1976, 403 p.

BECKWITH (S.). *Christ's Body: Identity, Culture and Society in Late Medieval Writings*. London, Routledge, 1993, 216 p.

BEKKER-NIELSEN (T.). *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia: The Small World of Dion Chrysostomos*. Aarhus University Press, 2008, 211 p.

BENNER (H.). *Die Politik des P. Clodius Pulcher*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1987, 189 p.

BERVOETS (L.). *Een wereld in verandering: de sociale structuur van de stedelijke maatschappij te Brugge in de 12de en 13de eeuw*. Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2014-2015, 154 p.

Permalink: < <http://lib.ugent.be/catalog/rug01:002212803> > (10/05)

BLACK (A.). *Guild and State. European Political Thought from the Twelfth Century to the Present*. New Brunswick, Transaction Publisher, 2003, 289 p.

BLICKLE (P.). *Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300-1800*. München, Oldenbourg, 1988, 144 p.

BLOCKMANS (W.P.). *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*. Brussel, Paleis der Academiën, 1978, 671 p.

- "Mobiliteit in stadsbesturen, 1400-1550" In: DE BOER (D.E.H.) en MARSILJE (J.W.) eds. *De Nederlanden in de Late Middeleeuwen*. Utrecht, Het Spectrum, 1987, pp. 236-260.

BLOCKMANS (W.P.) en PREVENIER (W.). *The Promised Lands: The Low Countries Under Burgundian Rule 1369-1530*. University of Pennsylvania Press, 2010, 304 p.

BOLLMANN (B.). *Römische Vereinshäuser*. Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1998, 488 p.

BOOGAART (T.A.). "Reflections on the Moerlemaye: Revolt and Reform in Late Medieval Bruges" In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, vol. 79 (nr. 4), 2001, pp. 1133-1157.

- *An Ethnogeography of Late Medieval Bruges*. New York, Edwin Mellen Press, 2004, 509 p.

BOONE (M.). *Gent en de Bourgondische hertogen*. Brussel, AWLSK, 1990, 281 p.

- "Social conflicts in the cloth industry of Ypres (late 13th-early 14th centuries): the Cockerulle reconsidered" In: DEWILDE (M.), ERVYNCK (A.) en WIELEMANS (A.) eds. *leper en de middeleeuwse lakennijverheid in Vlaanderen*. Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, 1996, pp. 147-155.

- "Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302" In: VAN CAENEGEM (R. C.) ed. *1302: Feiten en Mythen van de Guldensporenslag*. Antwerpen, Mercatorfonds, 2002, pp. 27-77.

BOONE (M.) en BRAND (H.). "Vollersoproeren en collectieve actie in Gent en Leiden in de 14^{de}-15^{de} eeuw" In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 19 (nr. 2), 1993, pp. 168-193.

BOONE (M.) en PRAK (M.). "Rulers, Patricians and Burghers: The Great and the Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries" In: DAVIDS (K.) EN LUCASSEN (J.) eds. *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, Cambridge University Press, 1995, pp. 99-134.

BOUSSEMAERE (P.). "De Ieperse lakenproductie in de veertiende eeuw opnieuw berekend aan de hand van de lakenloodjes" In: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, vol. 3, 2000, pp. 131-161.

BOWMAN (A.) en WILSON (A.). *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems*. Oxford University Press, 2013, 376 p.

BRADLEY (K.R.). "Slaves and the Conspiracy of Catiline" In: *Classical Philology*, vol. 73 (nr. 4), 1978, pp. 329-336.

- "Review: The Crowd in Rome in the Late Republic" In: *Phoenix*, vol. 53 (nr. 1/2), 1999, pp. 140-147.

BROEKAERT (W.). "Partners in Business: Roman Merchants and the Potential Advantages of being a Collegiatus" In: *Ancient Society*, vol. 41, 2011, pp. 221-256.

- *Navicularii Et Negotiantes: A Prosopographical Study of Roman Merchants and Shippers*. Rahden, Leidorf, 2013, 564 p.

- "Freedmen and Agency in Roman Business" In: WILSON (A.) en FLOHR (M.) eds. *Urban Craftsmen and Traders in the Roman World*. Oxford University Press, 2016, pp. 222-253.

- "Occupational associations and monopolies in the Roman economy (forthcoming)"

BROEKAERT (W.) en ZUIDERHOEK (A.). "18: Industries and Services" In: ERDKAMP (P.) ed. *The Cambridge Companion to Ancient Rome*. Cambridge University Press, 2013, pp. 317-335.

BRUNT (P.A.), *Italian manpower, 225 B.C.-A.D. 14*. Oxford University Press, 1971, 750 p.

- "The Roman Mob" In: FINLEY (M.), ed. *Studies in Ancient Society*. Londen, Routledge, 1974, pp. 74-102.

- *Social Conflicts in the Roman Republic*. Londen, Chatto & Windus, 1978, 164 p.

- *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*. Oxford, Clarendon Press, 1988, 545 p.

BRYN (J.). *Sociale gelaagdheid binnen het laatmiddeleeuwse Brugse weversambacht: Een prosopografische studie*. Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2008-2009, 228 p.

Permalink: < <http://lib.ugent.be/catalog/rug01:001370988> > (10/05)

CALDELLI (M.L.). "L'attività dei decurioni a Ostia: funzioni e spazi" In: CÉBEILLAC-GERVASONI (M.) & LAMOINE (L.), eds. *Le quotidien municipal dans l'occident romain*. Presses Universitaires Blaise Pascal 2008, pp. 262-286.

CAMPBELL (B.). "Who were the 'Viri Militares' In: *The Journal of Roman Studies*, vol. 75, 1975, pp. 11-31.

CARSON (P.). *Jacob Van Artevelde*. Leuven, Davidsfonds, 1996, 159 p. (vertaling Brutsaert)

CÉBEILLAC-GERVASONI (M.), CALDELLI (M.L.) & ZEVI (F.). *Epigraphie latine*. Parijs, Armand Colin, 2006, 333 p.

CERUTTI (S.M.). "The Location of the Houses of Cicero and Clodius and the Porticus Catuli on the Palatine Hill in Rome" In: *The American Journal of Philology*, vol. 118 (nr. 3), 1997, pp. 417-426.

- "P. Clodius and the Stairs of the Temple of Castor" In: *Latomus*, vol. 57 (nr. 2), 1998, pp. 292-305.

CLEMENTE (G.). "Il patronato nei collegia dell'impero romano" In: *Studi classici e orientali*, vol. 21, 1972, pp. 142-229.

COHN (M.C.). *Zum römischen Vereinsrecht*. Berlin, Weidmann, 1873, 231 p.

COHN (S. K.). *Popular Protest in Late-Medieval Europe: Italy, France and Flanders*. Manchester University Press, 2004, 389 p.

- *Lust for Liberty*. Harvard University Press, 2009, 384 p.

COHN (S. K.) en AITON (D.). *Popular Protest in Late Medieval English Towns*. Cambridge University Press, 2013, 375 p.

CONSTABLE (G.). "Was there a medieval middle class?' Mediocres (mediani, medii) in the Middle Ages" In: COHN (S.) en EPSTEIN (S.) eds. *Portraits of Medieval and Renaissance Living Essays in Memory of David Herlihy*. Ann Arbor Press, 1996, pp. 301-323.

COOK (J. G.). *Roman Attitudes Toward the Christians: From Claudius to Hadrian*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2011, 363 p.

CORDIER (P.). "M. Caelius Rufus, le préteur récalcitrant" In: *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité*, vol. 106, 1994, pp. 533-577.

COTTER (W.). "The Collegia and Roman Law" In: KLOPPENBORG (J.S.) & WILSON (S.G.) eds. *Voluntary associations in the Graeco-Roman World*. Londen, Routledge, 1996, pp. 74-89.

COURRIER (C.). *La Plèbe de Rome et sa culture*. Rome, École française de Rome, 2014 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 353), 1031 p.

CRISTOFORI (A.). "Grain Distribution in Late Republican Rome" In: JENSEN (H.) ed. *The Welfare State. Past, Present and Future*. Pisa, Edizioni Plus, 2002, pp. 141-154.

CZOK (K.). "Zunftkämpfe, Zunftrevolutionen oder Bürgerkämpfe" In: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe*, vol. 8, 1958/9, pp. 129-143.

D'ARMS, (J.H.). "Notes on Municipal Notables of Imperial Ostia" In: *The American Journal of Philology*, vol. 97 (nr. 4), 1976, pp. 387-411.

- *Commerce and social standing in ancient Rome*. Harvard University Press, 1981, 201 p.

DAMBRUYNE (J.). "Sociale mobiliteit en status in het zestiende-eeuwse Gentse ambachtswezen" In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 50, 1996, pp. 73-120.

- *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*. Gent, Academia Press, 2002, 884 p.

DECAVELE (J.). "Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795)" In: PREVENIER (W.) en AUGUSTYN (B.) eds. *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, pp. 277-320.

DECLERCK (F.). *De decuriones adlecti uitverkorenen of alledaagse decuriones? Geadlecteerde decurionen in de lokale gemeenschappen van Italië en de westelijke provincies tijdens het Principaat*. Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2002

Permalink: < http://www.ethesis.net/decuriones/decuriones_inhoud.htm > (10/05)

DEMEY (J.). "De Vlaamse ondernemer in de middeleeuwse nijverheid" In: VAN HOUTTE (J.A.) en MUS (O.) eds. *Prisma van de Geschiedenis van Ieper*. Tielt, Lannoo (Stadsbestuur Ieper), 1974, pp. 143-156.

- "De mislukte aanpassingen van de nieuwe draperie, de saainijverheid en de lichte draperie te Ieper" In: VAN HOUTTE (J.A.) en MUS (O.) eds. *Prisma van de Geschiedenis van Ieper*. Tielt, Lannoo (Stadsbestuur Ieper), 1974, pp. 171-187.

DEMUYNCK (R.). "De Gentse Oorlog (1379-1385): oorzaken en karakter" In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 5, 1951, pp. 305-318.

DEVIJVER (H.). "Eques Romanus, a militiis" In: *Sacris Erudiri*, vol. 31, 1989, pp. 125-130.

DE LIGT (L.). "Governmental Attitudes towards Markets and Collegia" In: CASCIO (L.), ed. *Mercati permanenti e mercati periodici nel mondo romano*. Bari, Edipuglia, 2000, pp. 237-252.

- "D. 47, 22, 1 pr.-1 and the Formation of Semi-Public Collegia" In: *Latomus*, vol. 60, 2001, pp. 345-358.

DE ROBERTIS (F.M.). *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*. Bari, Adriatica, 1973, 2 vols.

DE SAGHER (E.). *Notice sur les archives communales d'Ypres et documents pour servir à l'histoire de Flandre du XIIIe au XVIe siècles*. Ieper, 1898, 415 p.

DE SMET (A.). "De klacht van de Ghemeente van Damme in 1280" In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, vol. 115, 1950, pp. 1-15.

DE STOOP (P.). *Particularités sur les corporations et métiers de Bruges*. Brugge, Vande Casteel- Werbrouck, 1843, 36 p.

DIEGERICK (A.) en DE KERCHOVE (O.). *Une page de l'histoire d'Ypres (1379-1384)*. Ieper, drukkerij Simon Lafonteyne, 1868, 164 p.

DIJKMAN (J.). *Shaping Medieval Markets*. Leiden, Brill, 2011, 447 p.

DISSEN (M.). *Römische Kollegien und deutsche Geschichtswissenschaft im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2009, 337 p.

DOUDELEZ (G.). "La révolution communale de 1280 à Ypres" In: VAN HOUTTE (J.A.) en MUS (O.). eds. *Prisma van de Geschiedenis van Ieper*. Tielt, Lannoo (Stadsbestuur Ieper), 1974,, pp. 188-294.

DREXLER (H.). *Die Catilinarische Verschwörung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976, 380 p.

DUMOLYN (J.). *De Brugse opstand van 1436-1438*. Heule, Uga, 1997 (Standen en Landen 101), 381 p.

- "De Brugse ambachtsbesturen tijdens de late middeleeuwen: enkele institutionele en rechtshistorische aspecten" In: *Handelingen voor het Genootschap voor Geschiedenis*, vol. 147 (nr. 2), 2010, pp. 309-327.
- "Guild Politics and Political Guilds in Fourteenth-Century Flanders" In: DUMOLYN (J.) en HAEMERS (J.) et al., eds. *The Voices of the People in Late Medieval Europe*. Turnhout, Brepols, 2014, pp. 15-48.

DUMOLYN (J.) en HAEMERS (J.). "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders" In: *Journal of medieval history*, vol. 31 (nr. 4), 2005, pp. 369-393.

DUMOLYN (J.) en STABEL (P.). "Gent en het Gentse in 1302" In: TRIO (P.), HEIRBAUT (D.) en VAN DEN AUWEELE (D.) eds. *Omtrent 1302*. Universitaire Pers Leuven, 2002, pp. 37-63.

DZINO (D.). "Annus mirabilis: 70 bc re-examined" In: *Ancient History*, vol. 32 (nr. 2), 2002, pp. 99-117.

EHMER (J.) en LIS (C.). *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times*. Farnham, Ashgate, 2009, 368 p.

EPSTEIN (S.A.). *Wage labor & guilds in Medieval Europe*. University of North Carolina Press, 1991, 307 p.

ERDKAMP (P.). *The Grain Market in the Roman Empire: A Social, Political and Economic Study*. Cambridge University Press, 2005, 372 p.

ESPINAS (G.) en PIRENNE (H.). *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*. Brussel, Commission Royale d'Histoire, 1906-1924, I, 4 vols.

FAVORY (F.). "Classes dangereuses et crise de l'état dans le discours cicéronien" In: *Texte, politique, idéologie: Cicéron*. Paris, Les Belles Lettres, 1976, pp. 109-233.

FECHEYR (S.). "Het stadspatriciaat te Ieper in de 13^{de} eeuw" In: VAN HOUTTE (J.A.) en MUS (O.). eds. *Prisma van de Geschiedenis van Ieper*. Tielt, Lannoo (Stadsbestuur Ieper), 1974, pp. 295-303.

FELLMETH (U.). "Politisches Bewußtsein in den Vereinen der städtischen Massen in Rom und Italien zur Zeit der Republik und der frühen Kaiserzeit" In: *Eirene*, vol. 27, 1990), pp. 49-71.

FEYS (E.) en NELIS (A.). *Les cartulaires de la prévôté de Saint-Martin à Ypres*. Brugge, De Zuttere, 1884, 2 vols.

FINLEY (M.I.). *Ancient Economy*. University of California Press, 1973, 222 p.

- *Politics in the Ancient World*, Cambridge University Press, 1983, 152 p.

FLAMBARD (J.M.). "Clodius, les collèges, la plèbe et les esclaves" In: *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité*, vol. 89 (nr. 1), 1977, pp. 115-156.

- "Collegia Compitalia" In: *Ktema*, vol. 6, 1987, pp. 143-166.

FOUCAULT (M.). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. New York, Springer, 2008, 346 p.

FRANKLIN (J.L.). "Pantomimists at Pompeii: Actius Anicetus and His Troupe" In: *The American Journal of Philology*, vol. 108 (nr. 1), 1987, pp. 95-107.

- *Pompeii Difficile Est*. University of Michigan Press, 2001, 225 p.

FUHRMANN (C.J.). *Policing the Roman Empire*. Oxford University Press, 2012, 368 p.

GALINSKY (K.). *Augustan Culture: An Interpretive Introduction*. Princeton University Press, 1998, 474 p.

GARNSEY (P.). "Review: Commerce and social standing in ancient Rome" In: *Classical Philology*, vol. 79 (nr. 1), 1984, pp. 85-88.

GARNSEY (P.) en SALLER (R.P.). *The Roman Empire: Economy, Society, and Culture*. The University of California Press, 1987, 231 p.

GIBBS (M.). "Trade associations in Roman Egypt: their *raison d'être*" In: *Ancient Society*, vol. 41, pp. 291-315.

GIOVANNINI (A.). "Catilina et le problème des dettes" In: YA'VETS (Z.), MALKIN (I.) & RUBINSOHN (Z.W.), eds. *Leaders and Masses in the Roman World: Studies in Honor of Zvi Yavetz*. Leiden, Brill, 1995, pp. 15-33.

GREATREX (G.). "The Nika Riot: A Reappraisal" In: *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 117, 1997, pp. 60-86.

GRIFFIN (M.). "The Tribune C. Cornelius" In: *The Journal of Roman Studies*, vol. 63, 1973, pp. 196-213.

GRUEN (E.S.). *The Last Generation of the Roman Republic*. University of California Press, 1974, 596 p.

GRÜNEWALD (T.). *Bandits in the Roman Empire: Myth and Reality*. Londen, Routledge, 1999, 240 p.

HAEMERS (J.). *De Gentse opstand (1449-1453): de strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijk kapitaal*. Heule, Uga, 2004, 503 p. (Standen en Landen 105)

- "De dominante staat. De Gentse opstand (1449-1453) in de negentiende en twintigste-eeuwse historiografie" In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 119, 2004, pp. 39-61.
- *De strijd om het regentschap over Filips de Schone*. Gent, Academia Press, 2014, 360 p.

HAHN (I.). "Der Klassenkampf der plebs urbana in den letzten Jahrzehnten der römischen Republik". In: HERMANN (J.) & SELNOW (I.), eds. *Die Rolle der Volksmassen in der Geschichte der vorkapitalistischen Gesellschaftsformationen*. Berlin, Akademie Verlag, 1975, pp. 121-147.

HARLAND (P.A.). *Associations, Synagogues and Congregations*. Minneapolis, Fortress Press, 2003, 399 p.

- "These People Are . . . Men Eaters": Banquets of the Anti-Associations and Perceptions of Minority Cultural Groups' In: CROOK (Z.A.) en HARLAND (P.A.) eds. *Identity and Interaction in the Ancient Mediterranean: Jews, Christians and Others. Essays in Honour of Stephen G. Wilson*, pp. 56-75.

HARRIS (R.). *Lustrum*. Amsterdam, Cargo, 2010, 397 p. (vertaling J. Zwart)

HARRISON (I.). "Catiline, Clodius and popular politics at Rome during the 60s and 50s BCE" In: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, vol. 51 (nr. 1), 2008, pp. 95-118.

HARVEY (P.). "Shackleton Baily. Two studies in Roman Nomenclature" In: *The American Journal of Philology*, vol. 101 (nr. 1), 1980, pp. 114-120.

HAYNE (L.). "Isis and Republican Politics" In: *Acta Classica*, vol. 35, 1992, pp. 143-149.

HEATON (J.W.). *Mob violence in the late roman republic*. Urbana, The University of Illinois Press, 1939, 107 p.

HEBBRECHT (T.). *Titus Annius Milo en het democratische gedachtegoed van Rome in de Late Republiek: een onderzoek*. Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2007-2008, 138 p.

Permalink: < <http://lib.ugent.be/catalog/rug01:001414998> > (10/05)

HEIRBAUT (D.). "Jan van Renesse en de andere Vlaamse aanvoerders in de Guldensporenslag" In: TRIO (P.), HEIRBAUT (D.) en VAN DEN AUWEELE (D.) eds. *Omtrent 1302*. Universitaire Pers Leuven, 2002, pp. 111-136.

HERMANSEN (G.). *Ostia: Aspects of Roman City Life*. University of Alberta, 1981, 261 p.

HOLLERAN (C.). *Shopping in Ancient Rome: The Retail Trade in the Late Republic and the Principate*. Oxford University Press, 2012, 304 p.

HOLSTERS (A.). "Moord en politiek tijdens de Gentse opstand 1379-1385" In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis*, vol. 37, 1983, pp. 89-111.

HOPKINS (K.). "Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400)" In: *The Journal of Roman Studies*, vol. 70, 1980, pp. 101-125.

HOOGHE (F.). "De Cokerulle (1280-1285): een conflict tussen leper en zijn hinterland over de lakennijverheid" In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, vol. 143 (nr. 3-4.), 2006, pp. 393-448.

HUGENHOLTZ (F.). *Drie Boerenopstanden uit de Veertiende Eeuw*. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1978, 275 p.

HUNINK (V.). "Vrouwen rondom Catilina" In: *Lampas*, vol. 32, 1999, pp. 162-173.

HUSBAND (R.W.). "Legislation against Political Clubs during the Republic" In: *The Classical Weekly*, vol. 10 (nr. 2), 1916, pp. 11-14.

JEHNE (M.). "Geheime Abstimmung und Bindungswesen in der Römischen Republik" In: *Historische Zeitschrift*, vol. 257 (nr. 3), 1993, pp. 593-613.

- "Who Attended Roman Assemblies? Some Remarks on Political Participation in the Roman Republic" In: SIMÓN (F.M.), POLO (F.P.) & RODRÍGUES (J.R.), eds. *Repúblicas y ciudadanos: modelos de participación cívica en el mundo antiguo*. Edicions Universitat Barcelona, 2006, pp. 221-234.

JONGMAN (W.M.). "Wool and the textile industry of roman italy: a working hypothesis" In: CASCIO (L.), ed. *Mercati permanenti e mercati periodici nel mondo romano*. Bari, Edipuglia, 2000, pp. 187-198.

KANTOROWICZ (E.). *The king's two bodies: A study in medieval political theology*. Princeton University Press, 1957, 568 p.

KLEIJWEGT (M.). "Iuvenes and Roman Imperial Society" In: *Acta Classica*, 37, 1994, pp. 79-102.

KONRAD (C.F.). "From the Gracchi to the first Civil War (133-70)" In: ROSENSTEIN (N.) & MORSTEIN-MARX (R.) eds. *A Companion to the Roman Republic*, Wiley-Blackwell, 2010, pp. 167-189.

KREUZ (G.E.). "Gab es in der Antike Terrorismus?" In: STYKA (J.) ed. *Violence and Agression in the Ancient World*. Krakau, Księgarnia Akademicka, 2006, pp. 117-126.

LAMBERT (V.) en DUMOLYN (J.). "Brugge tussen 1280 en 1302" In: TRIO (P.), HEIRBAUT (D.) en VAN DEN AUWEELE (D.) eds. *Omtrent 1302*. Universitaire Pers Leuven, 2002, pp. 65-79.

LENOIR (M.). *De politieke verhoudingen in Brugge tussen 1328 en 1361*. Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2012-2013, 160 p.

Permalink: < <http://lib.ugent.be/catalog/rug01:002060171> > (10/05)

LEWIS (C. T.) en SHORT (C.). *A new Latin Dictionary*. New York/Oxford 1891

Via < <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/> > (10/05)

LIEBESCHUETZ (J. H. W. G.). *Antioch: City and imperial administration in the later roman empire*. Oxford, Clarendon Press, 1972, 314 p.

LINDERSKI (J.). "Der Senat und die Vereine" In: LINDERSKI (J.), ed. *Roman Questions*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1995, pp. 165-203.

- "Ciceros Rede pro Caelio und die Ambitus- und Vereingeseztgebung der ausgehenden Republik" In: LINDERSKI (J.), ed. *Roman Questions*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1995, pp. 204-216.
- "'Suetons Bericht über die Vereinsgesetzgebung" In: LINDERSKI (J.), ed. *Roman Questions*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1995, pp. 217-223.

LINTOTT (A.). *Violence in Republican Rome*. Oxford, Clarendon Press, 1968, 234 p.

- "Publius Clodius Pulcher: Felix Catilina?". In: *Greece and Rome*, vol. 41 (nr. 2), 1967, pp. 157-169.
- "Cicero and Milo". In: *Journal of Roman Studies*, vol. 64, 1974, pp. 62-78.
- "15: Crime and punishment" In: JOHNSTON (D.), ed. *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge University Press, 2015, pp. 301-331.

LIS (C.), LUCASSEN (J.) en SOLY (H.). *Before the Unions: Wage Earners and Collective Action in Europe, 1300 - 1850*, Cambridge University Press, 1994, 194 p.

LIU (J.). "Local Governments and Collegia: A New Appraisal of the Evidence" In: AUBERT (J.J.) & VÁRHELYI (Z.), eds. *A Tall Order*. Leipzig, München Saur, 2005, pp. 279-310.

- "Pompeii and collegia: a new appraisal of the evidence" In: *Ancient History Bulletin*, vol. 22, 2008, pp. 53-69.
- *Collegia Centonariorum: The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*. Leiden, Brill, 2009, 426 p.
- "Trade, Traders and Guilds (?) in Textiles" In: GELBA (M.) en PÁSZTÓKAI-SZEÖKE (J.) eds. *Making Textiles in Pre-Roman and Roman Times*, Oxford, Oxbow Books, 2013, pp. 126-141.
- "Professional associations" In: ERDKAMP (P.) ed. *The Cambridge Companion to Ancient Rome*. Cambridge University Press, 2013, pp. 352-368.

LLORIS (F.B.). "The 'Epigraphic Habit' in the Roman World" In: BRUUN (C.) & EDMONDSON (J.), eds. *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford UP, 2014, pp. 131-145.

LOGGHE (L.). *Het Volkstribunaat als Agent. De politieke bewegingsruimte van de tribuni plebis in de Late Romeinse Republiek, aan de hand van het Principal-Agent model*. Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2010-2011, 251 p.

Permalink: < <http://lib.ugent.be/catalog/rug01:001786465> > (10/05)

ŁOPOZSKO (T.). "Sextus Clodius Damio?" In: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 38 (nr. 4), 1989, pp. 498-503.

LOTT (B.). *The Neighborhoods of Augustan Rome*. Cambridge University Press, 2004, 262 p.

LOUIS (P.). *Ancient Rome at Work: An Economic History of Rome from the Origins to the Empire*. New York, Alfred A. Knopf, 1927, 401 p.

LUCASSEN (J.), DE MOOR (T.) en VAN ZANDEN (J.L.) eds. *The Return of the Guilds*, Cambridge University Press, 2009, 270 p.

LUTZ (B.J.) & LUTZ (J.M.). "Political Violence in the Republic of Rome: Nothing new under the sun" In: *Government and Opposition*, vol. 41 (nr. 4), 2006, pp. 491-511.

MACKAY (C.S.). "Review: Plebs and Politics in the Late Roman Republic" In: *Phoenix*, vol. 56 (nr. 3/4), 2002, pp. 399-401.

- *Ancient Rome: A military and political history*. Cambridge University Press, 2004, 395 p.

MACMAHON (A.) en PRICE (J.). *Roman Working Lives and Urban Living*. Oxford, Oxbow Books, 2005, 224 p.

MACMULLEN (R.). *Enemies of the Roman Order*. Harvard University Press, 1966, 370 p.

MARÉCHAL (G.). *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen*. Heule, UGA, 1978, 372 p.

MASCHKE (E.). "Verfassung und soziale Kräfte in der deutschen Stadt des späten Mittelalters, vornehmlich in Oberdeutschland" In: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 46, 1959, pp. 289-349. en pp. 433-476.

MAYER (E.). *The Ancient Middle Classes*. Harvard University Press, 2002, 295 p.

MEIGGS (R.). *Roman Ostia*. Oxford: Clarendon Press, 1973, 622 p.

MEIJER (F.J.). *De Verliezers: Catilina en Clodius*. Leiden, Martinus Nijhoff, 1984, 190 p.

MÉNARD (H.). *Maintenir l'ordre à Rome*. Seyssel, Champ Vallon, 2004, 286 p.

- MERTENS (J.). "De XIVde eeuws voornaamste Brugse schepenfamilies" In: *Ons Heem*, vol. 9, 1951, pp. 259-264.
- "De verdeling van de Brugse schepenzetels op sociaal gebied (XIVde eeuw)" In: *Wetenschappelijke Tijdingen*, vol. 21 (nr. 10), 1961, pp. 451-466.
 - "Twee weversopstanden te Brugge (1387-1391)" In: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, vol. 110, 1973, pp. 5-20.
 - "Woelingen te Brugge tussen 1359 en 1361" In: HANSOTTE (G.) en COPPEJANS (H.) eds. *Album Carlos Wyffels*, Brussel, 1987, pp. 325-330.
 - "Bestuursinstellingen van de stad Brugge (1127-1795)" In: PREVENIER (W.) en AUGUSTYN (B.) eds. *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, pp. 323-332.
- METAXAKI-MITROU (F.). "Violence in the Contio during the Ciceronian Age" In: *L'antiquité classique*, vol. 54, 1985, pp. 180-187.
- MILLAR (F.). *The Crowd in Rome in the Late Republic*. University of Michigan Press, 2002, 236 p.
- MOELLER (W.O.). "The Riot of A.D. 59 at Pompeii" In: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 19 (nr. 1), 1970, pp. 84-95.
- MONTEIX (N.). "La localisation des métiers dans l'espace urbain: quelques exemples pompéiens" In: CHARDRON-PICAULT (P.) ed. *Aspects de l'artisanat en milieu urbain: Gaule et Occident romain*. Dijon, Revue Archéologique de l'Est, 2010, pp. 147-160.
- "Histoire politique des élites et histoire économique. L'exemple des Caii Iulii et des Marci Lucretii à Pompéii" In: APICELLA (C.), HAACK (M-L.) en LEROUXEL (F.) eds. *Les affaires de Monsieur Andreau: économie et société du monde romain*. Bordeaux, Ausonius Editions, 2014, pp. 259-271.
- MORRIS (I.). "The power of Topoi" In: *Topoi*, vol. 3 (nr. 1), 1993, pp. 271-283.
- MORSTEIN-MARX (R.). *Mass Oratory and Political Power*. Cambridge University Press, 2004, 313 p.
- MORLEY (N.). "Social Structure and Demography" In: ROSENSTEIN (N.) & MORSTEIN-MARX (R.) eds. *A Companion to the Roman Republic*, Wiley-Blackwell, 2010, pp. 299-323.
- MOURITSEN (H.). *Elections, magistrates and municipal elite: Studies in Pompeian Epigraphy*. Rome, "L'Erma" di Bretschneider, 1988, 263 p.
- "Electoral Campaigning in Pompeii: a reconsideration" In: *Athenaeum*, vol. 87, 1999, pp. 515-523.
 - *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*. Cambridge University Press, 2001, 164 p.
 - "Mobility and social change in Italian towns during the principate" In: PARKINS (H.) ed. *Roman Urbanism: Beyond The Consumer City*. Londen, Routledge, 2005 (1ste editie 1997), pp. 59-82.
 - *The Freedman in the Roman World*, Cambridge University Press, 2011, 344 p.
 - "Mayer, The Ancient Middle Classes" In: *Bryn Mawr Classical Review 2012.09.40* via < <http://bmcr.brynmawr.edu/2012/2012-09-40.html> > (10/05)
 - "Local Elites in Italy and the Western Provinces" In: BRUUN (C.) & EDMONDSON (J.), eds. *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford UP, 2014, pp. 227-249.

MUNRO (J.). "The origins of the English 'new draperies': the resurrection of an old Flemish industry 1270-1570" In: HARTE (N.) ed. *The New draperies in the Low Countries and England 1300-1800*, Oxford University Press, 1997, pp. 35-127.

MUS (O.). "Het aandeel van de leperlingen in de Engelse wollexport, 1280-1330" In: VAN HOUTTE (J.A.) en MUS (O.) eds. *Prisma van de Geschiedenis van leper*. Tielt, Lannoo (Stadsbestuur leper), 1974, pp. 332-355.

NAEREBOUT (F.G.) & SINGOR (H.W.). *De Oudheid*. Amsterdam, Ambo, 2012 (16de druk), 531 p.

NICHOLAS (D.). "Economic Reorientation and Social Change in Fourteenth-Century Flanders" In: *Past and Present*, vol. 70., 1976, pp. 3-29.

- *The Metamorphosis of a Medieval City: Ghent in the Age of the Arteveldes, 1302-1390*. Leiden, Brill, 1987, 369 p.
- *The Van Arteveldes of Ghent*. Cornell University Press, 1988, 212 p.
- *Medieval Flanders*. Londen, Routledge, 2014, 480 p.

NICOLS (J.). "Wallace-Hadrill (Ed.): Patronage in Ancient Society" In: *Gnomon*, vol. 64 (nr. 2), 1992, pp. 129-135.

NILSON (K.A.), PERSSON (C.B.) en ZAHLE (J.). "The foundation and the core of the podium and of the tribunal" In: NILSON (K.A.) et al., eds. *The Temple of Castor and Pollux III: The Augustan Temple, Rome, "L'Erma" di Bretschneider*, 2008, pp. 21-73.

NIPPEL (W.). *Aufbruch und "Polizei" in der römischen Republik*. Stuttgart, Klett-Cotta, 1988, 334 p.

- *Public Order in Ancient Rome*, Cambridge University Press, 1995, 163 p.
- "Die plebs urbana und die politische Gewalt in der späten Republik im Spiegel der jüngeren französischen und deutschen Forschung" In: *Die späte römische Republik. La fin de la République romaine. Un débat franco-allemand d'histoire et d'historiographie*. Rome : École Française de Rome, 1997, pp. 237-252.

NORTH (J.A.). "Democratic Politics in Republican Rome" In: *Past and Present*, vol. 126 (nr. 1), 1990, pp. 3-21.

- "The Constitution of the Roman Republic" In: ROSENSTEIN (N.) & MORSTEIN-MARX (R.) eds. *A Companion to the Roman Republic*, Wiley-Blackwell, 2010, pp. 256-277.

NOUWEN (R.). *Keizer Augustus en de Lage Landen*. Leuven, Davidsfonds, 2009, 245 p.

NOWAK (K.J.). *Der Einsatz privater Garden in der späten römischen Republik*. Doctoraatsverhandeling, München, 1973, 182 p.

OBER (J.). *Mass and Elite in Democratic Athens : Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*. Princeton University Press, 1989, 390 p.

OGILVIE (S.). *Institutions and European Trade: Merchant Guilds, 1000–1800*. Cambridge University Press, 2011, 500 p.

- "The Economics of Guilds" In: *Journal of Economic Perspectives*, vol. 28 (nr. 4), 2014, pp. 169-192.

PATTERSON (J.R.). "The collegia and the transformation of the towns of Italy in the second century AD" In: *L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international de Rome*. Rome: Ecole Française de Rome, 1994, pp. 227-238.

- *Landscapes and cities*, Oxford University Press, 2006, 348 p.

PERRY (J.S.). *The Roman Collegia*. Leiden, Brill, 2006, 247 p.

- "Organized Societies: Collegia" In: PEACHIN (M.), ed. *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*. Oxford University Press, 2011, pp. 499-515.

PRAK (M.). "Corporate politics in the Low Countries" In: PRAK (M.) et al., eds. *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries*. Farnham, Ashgate, 2006, 269 p.

PREVENIER (W.). "Leliaards en Klauwaards voor en na 1302. Loyauteit, collaboratie en opportunisme" In: TRIO (P.), HEIRBAUT (D.) en VAN DEN AUWEELE (D.) eds. *Omtrent 1302*. Universitaire Pers Leuven, 2002, pp. 137-159.

PRICE (S.R.F.). *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge University Press, 1984, 289 p.

PURCELL (N.). "The Apparitores: A Study in Social Mobility" In: *Papers of the British School at Rome*, vol. 51, 1983, pp. 125-173.

RAWSON (E.). "The Eastern Clientelae of Clodius and the Claudii" In: *Historia*, vol. 22 (nr. 2), 1973, pp. 219-239.

- "More on the "Clientelae" of the Patrician Claudii" In: *Historia*, vol. 26 (nr. 3), 1977, pp. 340-357.

REINHARD (W.). "State, History of" In: SMELSER (N.J.) en BALTES (P.B) eds. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Pergamon, 2001, pp. 14972-14973.

RICH (J.W.). "Tatum: The Patrician Tribune: Publius Clodius Pulcher" In: *Bryn Mawr Classical Review 2000.03.18*, via <http://bmcr.brynmawr.edu/2000/2000-03-18.html> (geraadpleegd op 23/04/2016)

RICHARDSON (P.). "Early synagogues as Collegia in the Diaspora and Palestine" In: KLOPPENBORG (J.S.) & WILSON (S.G.) eds. *Voluntary associations in the Graeco-Roman World*. Londen, Routledge, 1996, pp. 90-109.

RICKMAN (G.). *The corn supply of ancient Rome*. Oxford, Clarendon Press, 1980, 290 p.

RIGGSBY (A.M.). *Crime and Community in Ciceronian Rome*. Austin, University of Texas Press, 1999, 249 p.

- "Review: Mass oratory and political power" In: *Bryn Mawr Classical Review* 2005.03.10 via < <http://bmcr.brynmawr.edu/2005/2005-03-10.html> > (10/05)

ROBINSON (O.F.). *Ancient Rome: City planning and administration*. Londen, Routledge, 1992, 272 p.

ROGGHÉ (P.). "Het Gentsche stadsbestuur van 1302 tot 1345. Eén en ander betreffende het Gentsche stadspatriarchaat" In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 1, 1944, pp. 135-163.

- "De Samenstelling der Gentse Schepenbanken in de 2e helft der 14e eeuw" In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 4, 1950, pp. 22-31.
- *Vlaanderen en het zevenjarig beleid van Jacob Van Artevelde*. Eeklo, H. Steyaert, 1955, 117 p.

ROHDE (D.). *Zwischen Individuum und Stadtgemeinde: die Integration von Collegia in Hafenstädten*. Mainz, Verlag Antike, 2012, 477 p.

ROSSER (G.). "Crafts, Guilds and the Negotiation of Work in the Medieval Town" In: *Past and Present*, vol. 154, 1997, pp. 3-31.

- *The Art of Solidarity in the Middle Ages: Guilds in England 1250-1550*. Oxford University Press, 2015, 264 p.

ROYDEN (H.L.). *The Magistrates of the Roman Professional Collegia in Italy*. Pisa: Giardini, 1988, 281 p.

RUFFING (K.). "Driving Forces for Specialization" In: WILSON (A.) en FLOHR (M.) eds. *Urban Craftsmen and Traders in the Roman World*. Oxford University Press, 2016, pp. 115-131.

RÜPKE (J.). "Religion in the lex Ursonensis" In: ANDO (C.) en RÜPKE (J.) eds. *Religion and Law in Classical and Christian Rome*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006, pp. 34-46.

SABBE (J.). *Vlaanderen in opstand 1323-1328*. Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele (Genootschap voor Geschiedenis), 2005, 132 p.

SAGE (M.M.). *The Republican Roman Army*. Londen, Routledge, 2008, 320 p.

SAELENS (W.). "*Tquadie van Ghent*": Een sociaal-politieke studie van de Gentse wevers in een eeuw tussen oud en nieuw (1302-1385). Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2014-2015, 217 p.

Permalink: < <http://lib.ugent.be/catalog/rug01:002212827> > (10/05)

SANDYS (J. E.). *Latin Epigraphy: An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*. CUP Archive, 1919, 324 p.

SAWYER (S. W.). "Foucault and the state" In: *The Tocqueville Review*, vol. 36 (nr. 1), 2015, pp. 135-164.

SCHEIDEL (W.). "Progress and problems in Roman demography" In: SCHEIDEL (W.) ed. *Debating Roman Demography*. Leiden, Brill, 2001, pp. 1-82.

- "Studying the State" In: BANG (P.F.) en SCHEIDEL (W.) eds. *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, Oxford University Press USA, 2013, pp. 5-57.

SCHEIDEL (W.), MORRIS (I.) en SALLER (R.P.) eds. *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge University Press, 2007, 942 p.

SCHULZ-FALKENTHAL (H.). "Die Magistratswahlen in Pompeji und die Kollegien" In: *Altertum*, vol. 17, 1971, pp. 24-32.

- "Zur politischen Aktivität der römischen Handwerkerkollegien" In: *Wissenschaftliche Zeitschrift Halle*, vol. 21 (1972), pp. 79-99.

SEAGER (R.). "The First Catilinarian Conspiracy" In: *Historia*, vol. 13 (nr. 3), 1964, pp. 338-347.

- "Iusta Catilinae" In: *Historia*, vol. 22 (nr. 2), 1973, pp. 240-248.

- *Pompey the Great*, Hoboken, John Wiley and Sons, 2008, 288 p.

SHOTTER (D.C.A.). "Elections under Tiberius" In: *The Classical Quarterly*, vol. 16 (nr. 2), 1966, pp. 321-332.

SINNINGEN (W. G.). "The Roman Secret Service" In: *The Classical Journal*, vol. 57 (nr. 2), 1961, pp. 65-72.

SIRKS (A.J.B.). "Munera publica and exemptions (vacation, excusatio and immunitas)" In: PELAEZ (M.J.) ed. *Studies in Roman Law and Legal History in Honour of Ramon D'Abadal I de Vinyals on the Occasion of the Centenary*. Barcelona, 1989, pp. 79-111.

SKINNER (Q.). *Liberty before Liberalism*. Cambridge University Press, 1998, 152 p.

SMOLDERS (S.). *De opstand in Vlaanderen van 1323 tot 1328 vanuit lepers perspectief*. Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Leuven, Academiejaar 2000-2001

Permalink: < http://www.ethesis.net/opstand_vl/opstand_vl_inhoud.htm > (10/05)

SOLY (H.) en LIS (C.). *Werken volgens de regels : ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800*. Brussel, VUB Press, 1994, 327 p.

STABEL (P.). "Militaire organisatie, bewapening en wapenbezit in het laatmiddeleeuwse Brugge" In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. 89 (nr. 3), 2011, pp. 1049-1073.

STABRYLA (S.). "P. Clodius Pulcher: A politician or a terrorist?" In: Styka (J.) ed. *Violence and Agression in the Ancient World*. Krakau, Księgarnia Akademicka, 2006, pp. 203-215.

STOCKTON (D.). *Cicero: A Political Biography*. Oxford University Press, 1971, 359 p.

STÖGER (J.). *Rethinking Ostia: A Spatial Enquiry into the Urban Society of Rome's Imperial Port-Town*. Doctoraatsverhandeling, Universiteit Leiden, 2011, 315 p.

Permalink: < <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/18192> > (10/05)

STONE (L.). *The Causes of the English Revolution, 1529-1642*. Hove, Psychology Press, 2001, 185 p.

SYME (R.). *Sallust*. University of California Press, 2002 (1ste editie 1964), 433 p.

TAKACS (S.A.). *Isis and Sarapis in the Roman World*. Leiden, Brill, 1995, 235 p.

TATUM (W.J.). *The Patrician Tribune: Publius Clodius Pulcher*. University of North Carolina Press, 1999, 365 p.

TAYLOR (J.E.). *Jewish Women Philosophers of First-Century Alexandria: Philo's 'Therapeutae' Reconsidered*. Oxford University Press, 2003, 434 p.

TAYLOR (L.R.). *Party Politics in the Age of Caesar*. University of California Press, 1971, 255 p.

TERPSTRA (T.T.). *Trading Communities in the Roman World*. Leiden, Brill, 2013, 248 p.

THRUPP (S.). "The Gilds" In: POSTAN (M.M.) et al., eds. *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*. Cambridge University Press, 1963, pp. 230-280.

TILLY (C.). *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*. Oxford, Blackwell Publishers, 1990, 288 p.

- *Europese Revoluties 1492-1992*. Amsterdam, Agon 1993, 303 p. (vertaling Pieter de Smit)
- *The Politics of Collective Violence*. Cambridge University Press, 2003, 276 p.

TRAN (N.). *Les membres des associations romaines*. Rome: Ecole française de Rome, 2006, 577 p.

TREGGIARI (S.). *Roman Freedmen during the Late Republic*. Oxford, Clarendon Press, 1969, 293 p.

TRIO (P.). "Achtergronden bij het ontstaan van de tuindagprocessie: bronnen en situering" In: VINCKIER (R.), ed. *Ieper Tuindag: Zesde Eeuwfeest*, Ieper, Stedelijke Culturele Raad, 1983, pp. 107-128.

- "Bestuursinstellingen van de stad Ieper (einde 11de eeuw-1795)" In: PREVENIER (W.) en AUGUSTYN (B.) eds. *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, pp. 333-360.
- P. Trio, "Vlaanderen de Leeuw. Het relaas van de slag bij Kortrijk opnieuw aan de bronnen getoetst" In: TRIO (P.), HEIRBAUT (D.) en VAN DEN AUWEELE (D.) eds. *Omtrent 1302*. Universitaire Pers Leuven, 2002, pp. 81-110.
- "What Factors Contributed to the Establishment of Mendicant Orders in the Thirteenth-Century Ypres" In: ROBSON (M.) en RÖHRKASTEN (J.) eds. *Franciscan Organisation in the Mendicant Context*. LIT Verlag Münster, 2010, pp. 103-118.

VANDENBERGHE (M.). *De oorzaken van de Joodse Opstand (66 tot 70 n. Chr.) : een socio-antropologische studie*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Academiejaar 2010-2011, 396 p.

Permalink: < <http://lib.ugent.be/catalog/rug01:001786463> > (10/05)

VANDENPEEREBOOM (A.). *Ypriana. Notices, études, notes et documents sur Ypres*. Brugge, De Zuttere, 1878-1883, 7 vols.

VANDERBROECK (P. J. J.). *Popular Leadership and Collective Behavior in the Late Roman Republic*, Amsterdam, J.C. Gieben, 1987, 281 p.

VANDENBROEKE (C.). "Prijzen en lonen als sociaal-economische verklaringsvariabelen" In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 36, 1982, pp. 103-137.

VANDERMAESEN (M.). et al. *De witte kaproenen : de Gentse opstand (1379-1385) en de geschiedenis van de Brugse Leie*. Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1979, 110 p.

VANDEVOORDE (L.). "Augustales and Decuriones: Sixteen Inscriptions from Narbonese Gaul" In: *Latomus*, vol. 71 (nr. 2), 2012, pp. 404-423.

VANHERPE (I.). *de Kronieken van de Westhoek*, 5 vols.

VAN BELLINGEN (S.) en DEWILDE (M.). "De verdwenen Sint-Michielswijk te Ieper: Interimverslag 1994" In: *Archeologie in Vlaanderen IV*, 1994, pp. 149-167.

VAN BRUAENE (A-L.). *De Gentse Memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14^{de} tot 16^{de} eeuw)*. Gent, Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1998, 390 p.

VAN DAELE (B.). *Wakend over Rome*, Leuven, Davidsfonds, 2009, 272 p.

- *Rome brandt*. Zwolle, Spa uitgevers B.V., 2013, 200 p.

VAN DER HALLEN (E.). "Het Gentse meerseniersambacht (1305-1340)" In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 31, 1977, pp. 77-149.

VAN HOUTTE (J.A.). "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw" In: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 5, 1950, pp. 1-30. en pp. 177-197.

- *De geschiedenis van Brugge*. Tielt, Lannoo, 1982, 606 p.

VAN HUELE (K.). *Het beleid van de grafelijke gerechtsdienaren tijdens de Gentse opstand in Brugge en het Brugse Vrije (1379-1385)*. Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, Academiejaar 1997-1998

Permalink: < http://www.ethesis.net/gerechtsdienaren/gerechtsdienaren_inhoud.htm > (10/05)

VAN MINNEN (P.). "Urban Craftsmen in Roman Egypt" In: *Munsterische Beitrage zur Antiken Handelsgeschichte*, vol. 6.1, 1987, pp. 31-88.

VAN NIJF (O.). *The civic world of professional associations in the Roman East*. Amsterdam, J.C. Gieben, 1997, 314 p.

- "Collegia and Civic Guards two chapters in the history of sociability" In: JONGMAN (W.) & KLEIJWEGT (M.), eds. *After the Past: essays in ancient history in honour of H.W. Pleket*, Leiden, Brill, 2002, pp. 305-340.
- "Global players: Athletes and Performers in the Hellenistic and Roman World" In: *Hephaistos*, vol. 24, 2006, pp. 225-235.

VAN OOST (A.). "Sociale stratificatie van de Gentse opstandelingen van 1379-1385. Een kritische benadering van konfiskatiedocumenten" In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, vol. 29, 1975, pp. 59-92.

VAN OVERMEIRE (K.). *De Guldensporenslag: het verhaal van een onmogelijke gebeurtenis*. Brussel, Uitgeverij Egmont, 2002, 319 p.

VERBOVEN (K.). "The associative order. Status and ethos among Roman businessmen in Late Republic and Early Empire" In: *Athenaeum*, vol. 95, 2007, pp. 861-893.

- "Professional collegia: guilds or social clubs" In: *Ancient Society*, vol. 41, 2011, pp. 187-195.

VERBRUGGEN (J.F.) en FALTER (R.). *1302: Opstand in Vlaanderen*. Tielt, Lannoo, 2002, 278 p.

VERBRUGGEN (R.). *Geweld in Vlaanderen: Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*. Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele, 2005, 208 p.

VERMAUT (J.). *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in westelijk Vlaanderen voor 1800*. Doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 1974, 4 vols.

VERMOTE (K.). "Libertus, collegiatus, pistor en coniunx. De meervoudige identiteit van Romeinse vrijgelatenen" In: *Handelingen: Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, vol. 67, 2014, pp. 113-130.

VEYNE (P.). *Le pain et le cirque*. Parijs, Seuil, 1976, 896 p.

- "Existait-il une classe moyenne en ces temps lointains?" In: Veyne (P.) ed. *L'empire gréco-romain*. Parijs, Seuil, 2005, pp. 117-162.

VIRLOUVET (C.). "Les naviculaires d'Arles. A propos de l'inscription provenant de Beyrouth" In: *Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité*, vol. 116, 2004, pp. 327-70.

VITTINGHOFF (F.). "Gesellschaft" In: VITTINGHOFF (F.), ed. *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der Römischen Kaiserzeit*, Stuttgart, 1990, pp. 161-369. (Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. 1)

WALLACE-HADRILL (A.). "Elites and Trade in the Roman Town" In: RICH (J.) en WALLACE-HADRILL (A.) eds. *City and Country in the Ancient World*. Londen, Routledge, 1991, pp. 241-272.

- *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton University Press, 1994, 244 p.

WALTZING (J.P.). *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les romains*. Leuven, Peeters, 1895-1900, 4 vols.

WARD (A.M.). "Politics in the Trials of Manilius and Cornelius" In: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 101, 1970, pp. 545-556.

WILL (W.). *Der Römische Mob: Soziale Konflikte in der späten Republik*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991, 280 p.

WOOLF (G.). "Provincial Revolts in the Early Roman Empire" In: Popovic (M.) ed. *The Jewish Revolt against Rome*. Leiden, Brill, 2011, pp. 27-44.

WRONG (G.). "De kruistocht van 1383 of de kruistocht v/d Bisschop van Norwich" In: VINCKIER (R.), ed. *Ieper Tuindag: Zesde Eeuwfeest*, Ieper, Stedelijke Culturele Raad, 1983, pp. 1-57.

WYFFELS (C.). "Les corporations flamandes et l'origine des corporations de métiers" In: *Revue du Nord*, vol. 32, 1950, pp. 193-205.

- "Twee oude Vlaamse ambachtskeuren : de Vleeshouwers van Brugge (2 december 1302) en de Smeden van Damme (eerste helft 1303)" In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, vol. 87, 1950, pp. 93-109.

- *De Oorsprong der Ambachten in Vlaanderen en Brabant*. Brussel, Paleis der Academiën, 1951, 159 p.

- "Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde-eeuwse 'democratische' stedelijke opstand: De Brugse Moerlemaye" In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, vol. 132, 1966, pp. 37-142.

YAKOBSON (A.). *Elections and Electioneering in Rome*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999, 251 p.

YAVETZ (Z.). "The Failure of Catiline's Conspiracy" In: *Historia*, vol. 12 (nr.4), 1963, pp. 485-499.

- *La Plèbe et le Prince*. Parijs, La Découverte, 1984, 245 p.

ZIZEK (S.). *Violence*. Londen, Profile Books, 2008, 272 p.

ZUIDERHOEK (A.). *The Politics of Munificence in the Roman Empire. Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*. Cambridge University Press, 2009, 218 p.